श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

शांतिपर्व – (१२ वे पर्व)

भाग १ ला

(शांतिपर्वांतर्गत राजधर्म पर्वातील अध्याय १३० पर्यंत)

१२

शांतिपर्व

१२. शांतिपर्व.

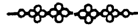
—:०:—

राजधर्मपर्व १. पृ. ४०१–४८०.

विषयानुक्रमणिका.

१२ शांतिपर्व—(पुढें चालू)

राजधर्मपर्व १. पृष्ठें १–२५६.

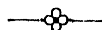
श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर)

१२. शांतिपर्व.

राजधर्मपर्व १.

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

अध्याय १ ला.

[१ नारदकृत युधिष्ठिरसांत्वन. २ युधिष्ठिराचा कर्णविषयक विलाप. ३ कर्णाला शाप होऊन त्याचें रथचक्र पृथ्वीनें कां गिळिलें, असा युधिष्ठिराचा नारदाला प्रश्न.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, पांडव, विदुर, धृतराष्ट्र आणि सर्व भरतस्त्रिया यांनीं आपापल्या सुहृदांच्या उत्तरक्रिया केल्यावर ते महात्मे पांडव तेथेंच नगराच्या बहिर्भागीं युद्धांत क्वचित्प्रसंगीं कपटाचा आश्रय केल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या दोषाच्या प्रतिकारार्थ एक महिनाभर राहिले. आप्तांची उत्तरक्रिया केल्यानंतर त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिर राजाजवळ मोठमोठे महात्मे, सिद्ध आणि ब्रह्मर्षिश्रेष्ठ असे द्वैपायन व्यास, नारद, महर्षि देवल, देवस्थान, कण्व आणि त्यांचे उत्तमोत्तम शिष्य, तसेंच वेदवेत्ते, आचारसंपन्न, गृहस्थाश्रमी आणि ब्रह्मचर्य संपविलेल्या अनेक ब्राह्मणश्रेष्ठांनींहि त्या कुरुश्रेष्ठाला भेट दिली. ते महात्मे येत आहेत, असें पाहून युधिष्ठिर त्यांस सामोरा गेला आणि त्यानें यथाविधि त्यांचें पूजन केलें. नंतर ते महर्षि महामूल्यवान् आसनांवर बसले. प्रसंगानुरूप त्यानें केलेला

सत्कार स्वीकारून ते शेंकडो हजारों ब्राह्मण पुण्यप्रद भागीरथीच्या तीरावर त्या शोकसंतप्त राजा युधिष्ठिराचे सांत्वनार्थ त्याच्या सभोंवतीं बसले असतां नारद-मुनि कृष्णद्वैपायन मुनींचें मत घेऊन योग्य कालीं त्या धर्मपुत्र युधिष्ठिराला म्हणाला, "युधिष्ठिरा, तूं न्यायाचा आश्रय करून आपल्या बाहुवीर्यानें आणि श्रीकृष्णाच्या प्रसादानें ही संपूर्ण पृथ्वी जिंकिली आहेस, त्याचप्रमाणें त्या लोक-भयंकर संग्रामांतून मुक्त होऊन क्षत्रधर्मामध्यें रत झाला आहेस, ही गोष्ट तुझ्या अंतःकरणाला सुखप्रद झाली आहेना? हे युधिष्ठिरा, तूं आपल्या शत्रूंचा संहार करून आतां आपल्या सुहृदांना आनंद देतोसना? एवढी मोठी संपत्ति प्राप्त झाली असतां सांप्रत तुला शोकबाधा होत नाहींना?"

(२) **युधिष्ठिर**—नारदा, कृष्णबाहुबलाच्या आश्रयानें, ब्राह्मणांच्या कृपाप्रसादानें आणि भीमार्जुनांच्या बलानें आम्हीं ही समग्र पृथ्वी जिंकिली, तरी हें मोठें भयंकर दुःख माझ्या अंतःकरणास सर्वदा सारखें तापदायक झालें आहे. भगवन्, हा लोभमूलक मोठा ज्ञातिसंहार करून व सुभद्रेच्या आणि द्रौपदीच्या प्रिय पुत्रांचा घात करवून आम्हीं मिळविलेला जय म्हणजे पराजयच होय असें मला वाटत आहे! श्रीकृष्ण येथून द्वारकेला गेल्यावर तेथें असणारी माझ्या कनिष्ठ बंधूची–अर्जुनाची–स्त्री सुभद्रा त्याला काय बरें म्हणेल? आमचें प्रिय व हित करण्यांत सर्वदा तत्पर अशी ही द्रौपदी आपले पुत्र आणि बांधव ह्यांच्या वधानें अत्यंत दीन होऊन गेली आहे, तिला पाहून मला अत्यंत दुःख होत आहे! हे भगवन्, आणखी दुसरी एक गोष्ट तुला सांगतों, ती अशी कीं, कुंतीनें आपली मसलत गुप्त ठेवल्यानें मी अत्यंत दुःखी झालों आहें. ज्याला दशसहस्र नागांचें बळ, युद्धामध्यें ज्याची बरोबरी करणारा दुसरा कोणीच वीर नव्हता, युद्धक्रीडेंत जो सिंहाप्रमाणें पराक्रमी, जो चतुर, दयाळू, दानशील, व्रतनिष्ठ, कौरवांचा आधार, अत्यंत अभिमानी, अद्भुतपराक्रमी, परोत्कर्षा-सहिष्णु, सदा क्षुब्ध, प्रत्येक युद्धांत आमचा पराजय करणारा, रणांगणांत शीघ्र अस्त्रें सोडणारा, आश्चर्यकारक युद्ध करणारा आणि कुशल, असा कुंतीच्या पोटीं गुप्तपणें जन्म पावलेला कर्ण, तो खरोखर आमचा बंधु होता. जलांजलि देण्याचा प्रसंग आला असतां तो सर्वगुणसंपन्न कर्ण आपणाला सूर्यापासून झालेला असून त्याला आपण पूर्वी पेटींत घालून गंगेच्या प्रवाहांत सोडून दिलें होतें, असें तिनें सांगितलें. त्यालाच लोक राधेच्या पोटीं जन्माला आलेला सारथ्याचा पुत्र समजतात.

तो कुंतीचा ज्येष्ठ पुत्र आमचा भ्राता होता, ही गोष्ट मला न समजल्यामुळें राज्यलोभानें मीं त्याचा वध केला. कापसाच्या राशीला ज्याप्रमाणें अग्नि जाळून टाकितो, त्याप्रमाणें ह्या गोष्टीनें माझीं गात्रें जळून जात आहेत. तो आमचा बंधु होता, ही गोष्ट श्वेतवाहन अर्जुनाला, मला, भीमाला किंवा नकुल-सहदेवांनाहि ठाऊक नव्हती. त्या सुव्रत कर्णाला मात्र आमचा संबंध माहीत होता. आम्हांमध्यें सर्वदा मैत्री रहावी, ह्या इच्छेनें आमची माता कुंती त्याच्याजवळ गेली होती व तूंहि माझाच पुत्र आहेस, असें त्याला म्हणाली होती. परंतु त्या महात्म्या कर्णानें कुंतीचा तो अभिलाष पूर्ण केला नाहीं. परंतु तो आपल्या मातेला असें बोलला असल्याचें माझ्या ऐकण्यांत आहे कीं, 'हे माते, रणामध्यें मी दुर्योधनाचा त्याग करीन, असें कधींहि शक्य नाहीं. कारण तुझ्या मताप्रमाणें मी दुर्योधनाचा त्याग करून युधिष्ठिराशीं संधि केला तर अनार्यत्व, दुष्टत्व आणि कृतघ्नत्व हे दोष मला लागतील आणि लोकहि म्हणतील कीं हा अर्जुनाशीं रणांत युद्ध करण्याला भ्याला! म्हणून मी श्रीकृष्णासह प्रथम अर्जुनाशीं युद्ध करून त्याला जिंकीन आणि मग धर्मपुत्र युधिष्ठिराशीं संधि करीन.'

असें त्या विशालवक्ष कर्णाचें भाषण ऐकून कुंती त्याला म्हणाली, 'तूं अर्जुनाबरोबर वाटेल तितकें युद्ध कर, पण बाकीच्या चौघांना अभय दे.' तेव्हां तो कर्ण हात जोडून आपल्या कांपणाऱ्या आईला म्हणाला, 'अर्जुनाशिवाय तुझे इतर चारहि पुत्र मला वश होणारे आहेत, म्हणून मी त्यांचा वध करणार नाहीं. हे देवि, एकंदरींत तुला पांचच पुत्र राहतील. कारण, कर्णाचा नाश झाला असतां तुझा अर्जुन राहील व अर्जुनाचा वध झाला तर कर्ण जीवंत राहील. नंतर तुझ्या मनांत ज्यांचें प्रिय करायाचें असेल, त्यांचें कर.' असें बोलून ती पुत्रलोभवती आमची माता कुंती तेथून गृहाला गेली. पुढें त्या कर्णवीराचा त्याच्या सख्ख्या बंधूनें—अर्जुनानें—वध केला. परंतु हे प्रभो, तोंपर्यंत ही गुप्त गोष्ट कुंतीकडून अथवा कर्णाकडूनहि फुटली नाहीं. हे द्विजश्रेष्ठा, अर्जुनानें त्या शूर महाधनुर्धर कर्णास युद्धांत पाडल्यावरच तो आमचा सख्खा व ज्येष्ठ बंधु असल्याचें मला कुंतीकडून समजलें. त्यामुळें भ्रातृवधकर्त्या माझे मनाला अत्यंत वेदना होत आहेत. मला जर अर्जुन व कर्ण या उभयतांचें खरोखर साहाय्य असतें, तर मीं प्रत्यक्ष इंद्रालाहि जिंकिलें असतें!

(३) त्या दुष्ट कौरवांनीं सभेमध्यें मला क्लेश दिल्यामुळें मनांत उत्पन्न झालेला क्रोध कर्णाला पाहतांच शांत होत असे. द्यूतप्रसंगीं दुर्योधनाचें कल्याण करण्याच्या इच्छेनें जेव्हां त्याचीं कठोर आणि रूक्ष भाषणें माझ्या कानावर येत असत, तेव्हां माझा कोप त्याचे पाय दृष्टीस पडतांच एकदम शांत होत असे! कुंतीच्या पायांसारखेच त्याचे पाय होते, अशी माझी समजूत होती; परंतु कुंतीच्या आणि त्याच्या पायांमध्यें इतकें सादृश्य कां असावें, ह्याचें कारण कितीहि विचार केला तरी माझ्या चित्तांत येईना. हे भगवन्, युद्धामध्यें त्याचें रजचक्र पृथ्वीनें कां गिळिलें आणि त्या माझ्या बंधूला कशा प्रकारचा शाप झाला होता, तें सर्व तूं बरोबर सांगावें अशी माझी इच्छा आहे. कारण तूं सर्वज्ञ असून आत्मज्ञानी आहेस, त्यामुळें जगांतील सर्व कृताकृताचें ज्ञान तुला आहे! १२. १. १.

अध्याय २ रा.

[१ ब्रह्मास्त्रप्राप्त्यर्थ कर्ण द्रोणाकडे जातो. २ द्रोणाचार्यानें नाहीं म्हणतांच तो परशुरामाकडे जातो. ३ कर्णशापवृत्तांत.]

(१) **वैशंपायन**—ह्याप्रमाणें युधिष्ठिरानें त्या वक्तृश्रेष्ठ नारदाला प्रश्न केला असतां, तो कर्णशाप कशाप्रकारें झाला, तें सर्व वृत्त त्यानें युधिष्ठिराला सांगितलें.

नारद—हे महाबाहो, तुझें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे. संग्रामांत कर्ण आणि अर्जुन यांना कोणाचेहि प्रहार सहन करतां येणें अशक्य नव्हतें. तथापि हे अनघा, ह्या दोघांमध्यें वैर उत्पन्न करण्यांत देवांचा कांहींएक गुप्त विचार होता, तो मी तुला आतां कथन करितों. हे महाबाहो, ही गोष्ट पूर्वी कशी घडली, तें मी सांगतों, नीट ऐक! प्रभो, क्षत्रिय शस्त्रप्रहारानें पवित्र होऊन स्वर्गाला कसा जातो, हें पाहण्याकरितां वैराग्नि प्रदीप्त करून सोडणारा हा कन्यागर्भ कर्ण देवांनीं निर्माण केला. तो तेजस्वी बाल असतांनाच सारथ्याचा पुत्र झाला. पुढें अंगिरसकुलांत श्रेष्ठ अशा द्रोणाचार्यांपासून त्यानें धनुर्विद्या संपादन केली. हे राजेंद्रा, भीमसेनाचें सामर्थ्य, अर्जुनाचें चापल्य, तुझी बुद्धि, नकुल-सहदेवांचा विनय, गांडीवधारी अर्जुनाचें श्रीकृष्णाशीं सख्य आणि तुम्हां सर्वांवर असणारें प्रजाजनांचें प्रेम, ह्या सर्वांचा विचार करीत असतांना त्याचें मन सर्वदा व्यथित होऊन जात असे! त्यानें बालपणापासून राजा

दुर्योधनाशीं सख्य ठेवलें होतें आणि दैवानें स्वभावतःच तो तुमचा हाडवैरी बनला होता. पुढें अर्जुन आपल्यापेक्षां धनुर्विद्येमध्यें बलवत्तर असल्याचें कर्णाला कळून आलें, तेव्हां तो एकांतीं द्रोणाकडे जाऊन त्याला म्हणाला, ' प्रसादनविधि आणि उपसंहार ह्यांसह ब्रह्मास्त्र शिकण्याची माझी इच्छा आहे. कारण, अर्जुनाबरोबर युद्ध करण्याचें माझ्या मनांत आहे. पुत्रावर तसेंच शिष्यांवरहि आपलें सारखेंच प्रेम आहे. तुझी कृपा झाली असतां विद्वान् लोक ' हा अस्त्रविद्येंत अनभ्यस्त ' आहे असें म्हणणार नाहींत. '

असें कर्णानें सांगितल्यावर द्रोणाचार्याला अर्जुनाची अपेक्षा असल्यामुळें आणि कर्णाचा दुष्टपणा कळून चुकल्यामुळें तो कर्णाला म्हणाला, ' ज्यानें यथावत् व्रताचरण केलें आहे, त्या ब्राह्मणाला किंवा ज्यानें तपश्चर्या केली आहे, अशा क्षत्रियालाच ब्रह्मास्त्र जाणण्याचा अधिकार आहे, इतरांस नाहीं ! '

(२) त्या अंगिरसकुलश्रेष्ठ द्रोणाचार्यानें असें सांगतांच त्याचा निरोप घेऊन व पूजन करून कर्ण परशुरामाकडे जाण्याकरितां महेंद्रपर्वतावर गेला. परशुरामाकडे जाऊन कर्णानें त्याला साष्टांग नमस्कार घातला आणि मोठ्या गौरवानें त्याला ' मी भृगुकुलोत्पन्न ब्राह्मण आहें ' असें सांगितलें. तेव्हां गोत्र इत्यादिकांची सर्व चौकशी करून 'परशुरामानें तुझें स्वागत असो, तूं येथेंच रहा,' असें सांगून त्याला आपल्याजवळ ठेवून घेतलें. त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष स्वर्ग अशा त्या महेंद्रपर्वतावर कर्ण राहिला. तेथें कर्णाला गंधर्व, राक्षस, यक्ष आणि देव यांशीं वारंवार भेटी होऊं लागल्या. तेथें त्या भृगुश्रेष्ठ परशुरामाकडे कर्णानें उत्तम प्रकारची यथाविधि बाणास्त्रविद्या संपादन केली आणि अशा रीतीनें तो देव, दानव आणि गंधर्व यांना अत्यंत प्रिय झाला. कोणी एके वेळीं तो सूर्यपुत्र कर्ण खड्ग आणि धनुष्य हातांत घेऊन एकटाच आश्रमाजवळ समुद्रकांठीं फिरत असतां अग्निहोत्रासक्त एका ब्रह्मवादी ब्राह्मणाचे होमधेनूचा त्याचे हातून साहजिकपणें वध झाला. मग कर्णानें आपल्या हातून ती गोष्ट अज्ञानानें घडली, हें लक्षांत आणून त्या ब्राह्मणाला तसें कळविलें आणि त्याच्या समजुतीकरितां वारंवार असें बोलला कीं, ' भगवन्, माझ्या अज्ञानामुळें ह्या धेनूचा माझ्या हातून वध झाला आहे, तरी आपण मजवर कृपा करावी ! '

(३) हें ऐकून तो संतप्त ब्राह्मण कर्णाची निर्भर्त्सना करीत त्याला म्हणाला, ' हे दुराचाऱ्या, दुर्मते, तूं वधार्ह आहेस ! म्हणून ह्या कर्माचें तुला तसेंच फल

मिळेल. हे पाप्या, ज्याच्याशीं तूं स्पर्धा करीत आहेस आणि ज्याच्या पराजया-करितां तुझी रात्रंदिवस खटपट चालली आहे, त्याच्याशीं तूं युद्ध करीत असतां तुझें रथचक्र भूमि गिळून टाकील ! नराधमा, तसें होऊन तुझें चित्त अस्वस्थ झालें असतां शत्रु तुजवर धांवून येऊन तुझें मस्तक उडवून टाकील ! तूं येथून जा ! हे मूढा, ज्याप्रमाणें तूं प्रमत्त होऊन माझ्या धेनूचा वध केलास, त्याचप्रमाणें तुझाहि बाणांनींच शत्रु शिरच्छेद करील !'

असा त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाचा शाप झाला असतां त्याची कृपा व्हावी म्हणून कर्णानें त्याला धेनु, द्रव्य आणि रत्नें देऊन त्याचा कोप शांत करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु तो ब्राह्मण कर्णाला पुनः बोलला, 'माझ्या तोंडून एकदां जें आलें, तें कोणाच्याहि हातून कधींहि बदललें जाणार नाहीं. तूं येथून निघून जा, अथवा पाहिजे असल्यास येथें रहा, वाटेल तें कर.' याप्रमाणें त्या ब्राह्मणानें सांगितल्यावर भयभीत कर्ण दैन्यानें अधोमुख होऊन परशुरामाकडे गेला ! जातांना त्याच्या मनांत तोच विषय सारखा घोळत होता. १२. १. २.

अध्याय ३ रा.

[१ कर्णाला ब्रह्मास्त्राची प्राप्ति. २ अलर्कनामक कीटकाकडून कर्णाच्या ऊरूला दंश. ३ परशुरामाचा कर्णाला शाप.]

(१) **नारद**—कर्णाचें बाहुवीर्य, प्रणय, इंद्रियदमन आणि गुरुसेवा या गुणांनीं तो भृगुश्रेष्ठ संतुष्ट झाला आणि त्यानें त्या तपोनिष्ठ कर्णाला ब्रह्मास्त्राचा संपूर्ण प्रयोग यथाविधि शिकविला. अशा प्रकारें ब्रह्मास्त्रज्ञान झाल्यावर भृगूच्या आश्रमांत मोठ्या आनंदानें राहून त्या अद्भुतविक्रमी कर्णानें धनुर्वेद-विद्येंत थोर प्रयत्न केला. नंतर एकदां परशुराम कर्णाला बरोबर घेऊन आपल्या आश्रमाच्या जवळच फिरत असतां उपवासानें अगदीं थकून गेला. कर्णावर पूर्ण विश्वास बसून प्रेम जडल्यामुळें परशुराम त्याच्या मांडीवर डोकें ठेवून झोंपीं गेला.

(२) इतक्यांत श्लेष्मा, मेद, मांस आणि रक्त खाणारा व ज्याचा स्पर्शहि अत्यंत भयंकर, असा एक दारुण कृमि कर्णाच्या जवळ आला आणि त्या रक्त-भक्षक कृमीनें त्याची मांडी फोडली. आपला गुरु जागा होईल, ह्या भीतीनें

कर्णाला त्याला दूर फेंकतां किंवा त्याचा वधहि करतां आला नाहीं. हे भारता, तो कृमि जरी कर्णाला सारखा दंश करीत होता, तरी परशुराम जागा होईल, ह्या शंकेनें कर्णानें त्याची उपेक्षा केली आणि यत्किंचित्‌हि न कांपतां व व्यथित न होतां मोठ्या धैर्यानें ती असह्य दंशवेदना सहन करून कर्णानें आपल्या गुरूला तसेंच मांडीवर निजूं दिलें. पुढें शरीराला रक्तस्पर्श होतांच तो तेजस्वी भृगुकुलश्रेष्ठ जागा झाला व त्रस्त होऊन कर्णाला म्हणाला, 'अरे, मी अशुचि झालों, हें तूं काय करीत आहेस, तें भय सोडून आधीं मला यथार्थ सांग!' तेव्हां कर्णानें आपणाला कृमीनें कसा दंश केला, तें सर्व परशुरामाला सांगितलें व परशुरामानेंहि तो डुकराच्या आकाराचा, आठ पायांचा, तीक्ष्ण दंष्ट्रांचा, सुयांप्रमाणें केंसांनीं व्याप्त आणि भीतीनें अंग संकुचित करणारा अलर्क नांवाचा कृमि पाहिला. परशुरामाची नजर त्याजवर पडतांच तो कृमि त्या रक्तांत भिजून तेथेंच मृत झाला. ती अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट झाली. कारण, आकाशामध्यें वाटेल तें स्वरूप धारण करणारा, कृष्णवर्ण अंगाचा, आरक्त कंठाचा व मेघावर बसलेला असा एक राक्षस त्याला दिसला. त्याचे मनोरथ पूर्ण झाले असल्यामुळें तो हात जोडून परशुरामाला म्हणाला, 'हे भृगुशार्दूला, तुझें कल्याण असो. आतां मी आलों तसा जातों. हे मुनिसत्तमा, तूं मला ह्या नरकांतून मुक्त केलें आहेस. तसेंच तूं माझें कल्याणहि केलें आहेस. तुला मी वंदन करितों!'

हें त्या राक्षसाचें भाषण श्रवण करून तो प्रतापवान् महाबाहु जामदग्न्य त्याला म्हणाला, 'तूं कोण आहेस आणि तुला नरकांत पडण्याचें कारण काय, तें मला सांग.' त्यावर तो राक्षस बोलला, "मी पूर्वीं सत्ययुगांत दंश नांवाचा महाराक्षस होतों. माझें वय सुमारें भृगूच्या वयाइतकेंच होतें. मी भृगूच्या प्रियपत्नीचें बळजबरीनें हरण केलें आणि त्या महर्षीच्या शापानें कृमि होऊन भूमीवर पडलों. तेव्हां तो तुझा पूर्वपितामह क्रुद्ध होऊन मला म्हणाला, 'हे पाप्या, तूं मूत्र आणि कफ खाणारा कृमि होऊन नरकांत पडशील! तेव्हां 'हे ब्रह्मन्, ह्या शापाचा अंत कसा होईल, तें सांग,' असें मीं त्याला म्हटलें. त्यावर 'भार्गवरामाकडून तूं शापमुक्त होशील' असें भृगु म्हणाला. असा त्या मुनीचा शाप होऊन जेथें कधींहि कल्याण नाहीं, अशा ह्या गर्तींत—नरकांत—मी पडलों होतों. परंतु हे साधो, तुझा समागम होऊन मी त्या पापयोनींतून आज मुक्त झालों आहें." असें बोलून तो महासुर परशुरामाला नमस्कार करून तेथून चालता झाला.

नंतर परशुराम क्रुद्ध होऊन कर्णाला म्हणाला, ' हे मूढा, हें अति दुःख कोणाहि ब्राह्मणाला कधीं सहन होणारें नाहीं. तुझें हें धैर्य पाहून तूं क्षत्रिय असावास असें मला वाटत आहे. म्हणून आतां तरी तूं खरें सांग ! '

(३) हें ऐकून परशुरामाचा शाप होईल, ह्या भीतीनें कांपत कांपत त्याचा कोप शांत करण्याच्या हेतूनें कर्ण बोलला, ' हे भार्गवा, मी ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय या दोन्ही वर्णांतील नसून जातीनें सूत आहें. ह्या भूमीवर लोक मला ' राधा-सुत कर्ण ' असें म्हणतात. अस्त्रलोभानें असत्य बोलणाऱ्या मजवर अनुग्रह कर ! वेदविद्या शिकविणारा गुरु हा खरोखर पिताच होय, म्हणून मीं आपणाला ' माझें गोत्र भार्गव आहे, ' असें सांगितलें. असें म्हणून त्या दीन झालेल्या कर्णानें हात जोडले आणि भूमीवर लोटांगण घातलें. शापभीतीनें तो थरथर कांपत होता. तेव्हां तो भृगुश्रेष्ठ राम क्रोधाविष्ट झाला आणि हंसलेंसें करून कर्णाला म्हणाला, ' कर्णा, अस्त्रलोभानें असत्याचा स्वीकार करून आजवर तूं माझी सेवा केलीस, त्याअर्थीं आपल्यासमान योद्ध्याशीं युद्ध करितांना तुझा वधकाल जवळ आला तरी ह्या अस्त्राचा तुला किमपि उपयोग होणार नाहीं. ह्याशिवाय अन्यकाळीं मात्र हें अस्त्र तुला उपयोगीं पडेल. हें ब्रह्मास्त्र अब्राह्मणाशीं मरणकालपर्यंत केव्हांहि टिकणारें नाहीं. हे मूर्खा, आतां तूं येथून निघून जा ! तुजसारख्या असत्य बोलणाऱ्या मनुष्याला येथें जागा नाहीं, भूतलावर तुजसमान क्षत्रिय योद्धा कधीं होणार नाहीं !'

अशाप्रकारें परशुरामानें सांगितल्यावर त्याला अभिवंदन करून कर्ण तेथून निघाला व दुर्योधनाकडे येऊन ' मी ब्रह्मास्त्र शिकलों आहें ' असें त्याला म्हणाला. १२. १. ३.

अध्याय ४ था.

[१ स्वयंवरार्थ दुर्योधन कलिंगदेशाला कर्णासह जातो. २ दुर्योधनकृत कन्याहरण.]

(१) नारद—हे भरतर्षभा, भृगुनंदन परशुरामापासून ब्रह्मास्त्राची प्राप्ति झाल्यावर कर्ण दुर्योधनाच्या समागमांत आनंदानें राहूं लागला. नंतर कोणी एके समयीं चित्रांगद राजाच्या कलिंग देशामध्यें स्वयंवरासाठीं अनेक राजे जमले होते. हे भारता, त्या देशांतील अत्यंत सौंदर्यशाली अशा राजपूर नांवाच्या नगरांत शेंकडो राजे कन्येच्या प्राप्त्यर्थ आलेले होते. तेथें सर्व राजे एकत्र झाल्याचें

ऐकून दुर्योधनहि कर्णाला बरोबर घेऊन आपल्या सुवर्णरथांतून तिकडे गेला. हे नृपसत्तमा, ह्या स्वयंवरमहोत्सवांत अनेक राजे कन्याप्राप्तीच्या हेतूनें मिळाले होते. तेथें शिशुपाल, जरासंध, भीष्मक, वक्र, कपोतरोमा, नील, दृढपराक्रमी रुक्मी, स्त्रीराज्याधिपति महाराज शृगाल, अशोक, शतधन्वा, भोज हे व दक्षिण-दिशेस वसति करणारे अनेक राजे, तसेच पूर्व आणि उत्तर दिशेकडील म्लेच्छ राजे हे जमले होते. सर्वांची कांति सुवर्णाप्रमाणें झळकत असून त्यांनीं सुवर्ण बाहुभूषणें धारण केलीं होतीं. त्या सर्वांचे देह तेजस्वी असून ते व्याघ्राप्रमाणें बलसंपन्न होते.

(२) हे भारता, ते सर्व राजे तेथें येऊन बसल्यावर धात्री आणि भालदार यांसह ती कन्या त्या सभेमध्यें आली. नंतर त्या कन्येला राजांचीं नांवें सांगि-तलीं असतां ती कन्या दुर्योधनाला सोडून पुढें गेली. तिनें आपला केलेला हा अपमान त्या कुरुकुलोत्पन्न दुर्योधनाला सहन झाला नाहीं. त्यानें सर्व राजांचा अनादर करून त्या कन्येला पुढें जाण्याला अडथळा केला. मग वीर्यमदानें उन्मत्त होऊन त्या भीष्म-द्रोणाश्रित दुर्योधन राजानें त्या कन्येला रथांत बसवून तिचें हरण केलें. तेव्हां हे पुरुषश्रेष्ठा, त्या दुर्योधनामागून गोधा आणि अंगुलित्र चढ-वून व हातांत खड्ग घेऊन रथारूढ वीर कर्ण त्याच्यामागून निघाला. नंतर युद्धो-त्सुक राजे अंगांत कवचें घालून व रथ जोडून युद्धार्थ सज्ज झाले. त्यामुळें तेथें एकच कोलाहल उडून राहिला. त्यावेळीं ते राजे अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन कर्ण-दुर्योधनांवर मेघ पर्वतावर वृष्टि करितात, त्याप्रमाणें बाणांची वृष्टि करीत चालून गेले. ते आपल्यावर धांवून येत असल्याचें पाहून कर्णानें एकेक बाण सोडून त्यांचीं धनुष्यें आणि बाण भूतलावर पाडून टाकिले! नंतर कित्येक धनुष्यहीन, कित्येक धनुष्यें सज्ज केलेले, कित्येक बाणधारी, तर कित्येक रथ-शक्तिगदायुक्त अशा त्या सर्व राजांना आपल्या अस्त्रकौशल्यानें व्याकुळ करून व त्यांच्या सारथ्यांचा वध करून कर्णानें त्यांचा पराजय केला. त्यामुळें मनोभंग होऊन ते सर्व राजे स्वतःच आपले अश्व हांकीत व 'आमचें रक्षण कर, आमचें रक्षण कर,' असें म्हणत रणांगण सोडून पळून गेले. इतक्यांत कर्णसंरक्षितदुर्योधन आनंदित होऊन त्या कन्येला घेऊन हस्तिना-पुराला निघून गेला. १२. २. ४.

अध्याय ५ वा.

[१ कर्णपराक्रम. २ जरासंधाकडून कर्णाला मालिनीनगरीचें अर्पण. ३ कर्णवध होण्याचीं कारणें.]

(१) **नारद्**—कर्णानें आपलें बल प्रगट केलेलें ऐकून मगधाधिपति जरासंधानें त्याला रणांगणांत द्वैरथयुद्धाला आह्वान केलें. नंतर त्या दिव्यास्त्रवेत्त्या उभय वीरांमध्यें युद्ध सुरू झालें. त्यांत उभयतांनीं परस्परांवर नाना प्रकारच्या आयुधांची वृष्टि केली. शेवटीं धनुष्यबाणांचा क्षय व खड्गांचा भंग होऊन ते उभय बलवान् वीर भूमीवर आले आणि त्यांनीं बाहुयुद्धास आरंभ केला. तेव्हां कर्णानें [१]बाहुकंटक युद्ध करून जरा नांवाच्या दाईनें सांधून टाकिलेल्या जरासंधाच्या देहाचा संधि निखळून काढिला.

(२) ह्याप्रमाणें कर्णानें आपल्या शरीराचा भंग केल्याचें पाहून जरासंध राजानें संतुष्ट होऊन आपलें वैर सोडून दिलें व तो कर्णाला बोलला 'मी संतुष्ट झालों आहें.' त्यानें अत्यंत प्रेमपूर्वक कर्णाला मालिनी नांवाची नगरी अर्पण केली. हे नरशार्दूला, त्यामुळें तो शत्रुजेता कर्ण अंगदेशामध्यें राजा होऊन राहिला. पुढें तो शत्रुसंहारक कर्ण दुर्योधनाच्या संमतीनें चंपानगरीचें पालन करूं लागला, हें तुला माहीत आहेच. अशा रीतीनें आपल्या शस्त्रप्रतापानें कर्ण भूतलावर प्रसिद्धि पावला.

(३) पुढें तुझ्या हिताकरितां देवेंद्रानें त्याजवळ कवचकुंडलें मागितलीं व कर्णानेंहि देवमायेनें मोहित होऊन देहाबरोबरच निर्माण झालेलीं अशीं दिव्य कवचकुंडलें त्याला दिलीं. अशा रीतीनें कर्ण कवचकुंडलविरहित झाला असतां अर्जुनानें कृष्णासमक्ष त्याचा वध केला. ब्राह्मणाच्या आणि महात्म्या परशुरामाच्या शापामुळें, कुंतीला दिलेल्या वरामुळें, इंद्राच्या मायेमुळें, रथ्यांच्या गणनेंत भीष्मानें 'हा अर्धरथी आहे' असें बोलून त्याचा अपमान केल्यामुळें, आणि शल्याकडून तेजोभंग झाल्यामुळें, अर्जुनानें श्रीकृष्णाच्या नीतीचा आश्रय करून, रुद्र, देवेंद्र, यम, वरुण, कुबेर, द्रोण, महात्मा कृप ह्यांचीं दिव्य अस्त्रें घेऊन सूर्यसमप्रभ रविपुत्र कर्णाचा वध केला. अशाप्रकारें ब्राह्मणांच्या

---

१ एकां जंघां पदाऽऽक्रम्य परमुद्यम्य पाट्यते ।
केतकीपत्रवच्छत्रुर्युद्धं तद्बाहुकंटकम् ॥

शापामुळें आणि अनेक लोकांकडून फसविला गेल्यामुळें तुझा बंधु युद्ध करून मरण पावला. म्हणून हे पुरुषव्याघ्रा, युद्धांत मरण पावलेल्या त्या कर्णाबद्दल तुला शोक करणें योग्य होणार नाहीं. १२. १. ५.

अध्याय ६ वा.

[१ युधिष्ठिराचा शोक. २ युधिष्ठिराचा स्त्रीशाप.]

(१) वैशंपायन—इतकें बोलून तो देवर्षि नारद थांबला. इकडे राजर्षि युधिष्ठिर शोकानें चिंतामग्न होऊन बसला. त्या शोकाक्रांत, दीन, व्याकुल सर्पाप्रमाणें श्वासोच्छ्वास टाकणाऱ्या व डोळ्यांतून अश्रू ढाळणाऱ्या वीर युधिष्ठिराला त्यावेळीं दुःखी व शोकाकुल कुंती अर्थयुक्त मधुर शब्दांनीं म्हणाली, " महाबाहो युधिष्ठिरा, ह्या कर्णाविषयीं शोक करणें तुला योग्य नाहीं. हे महाप्राज्ञा, शोकाचा त्याग कर आणि हें माझें भाषण श्रवण कर! त्यानें तुला आपलें बंधुत्व जाणवावें, म्हणून पूर्वीं मीं त्याची अनेक प्रकारें विनवणी केली, इतकेंच नव्हे, तर त्याचा पिता सूर्य देव यानेंहि हितबुद्धि मनुष्यानें सुहृदाचें हित व्हावें या इच्छेनें जें सांगायाचें होतें तें सर्व माझ्या समक्ष त्याला स्वप्नांत सांगितलें, परंतु स्नेहानें त्याचा क्रोध शमविण्याविषयीं अथवा तुझ्याशीं त्याचें सख्य करण्याविषयीं तो किंवा मीहि समर्थ झालें नाहीं. नंतर मृत्यूला वश होऊन, शत्रूचा नाश व तेणेंकरून वैराचें उन्मूलन करावें या उद्देशानें तो तुमच्या विरुद्ध वागत आहे, असें पाहून मीं त्याची उपेक्षा केली."

(२) याप्रमाणें मातेचें भाषण श्रवण केल्यावर धर्मराजाचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले. तो धर्मात्मा शोकानें व्याप्त होऊन गेला आणि तिला म्हणाला, " तुझ्या ह्या गोपनबुद्धीमुळें मी अत्यंत दुःखी झालों आहें. नंतर त्या महातेजस्वी धर्मराजानें अत्यंत दुःखग्रस्त होऊन ' स्त्रियांना कोणतीहि गोष्ट गुप्त राखतां येणें शक्य नाहीं, ' असा शाप सर्व स्त्रियांना दिला. नंतर आपले पुत्र, पौत्र, संबंधी आणि सुहृज्जन यांचें स्मरण होऊन त्याचें अंतःकरण अति उद्विग्न झालें आणि धूमयुक्त अग्नीप्रमाणें शोकानें व्याप्त व संतापानें पीडित होऊन तो ज्ञानी राजा युधिष्ठिर अत्यंत कष्टी झाला. १२. १. ६.

अध्याय ७ वा.

[१ युधिष्ठिराचा शोक व पश्चात्ताप. २ दुर्योधन—धृतराष्ट्रादिकांच्या दुष्कृत्यांचें स्मरण. ३ समस्त परिवाराचा त्याग करून वनाला जाण्याची धर्माची इच्छा.]

(१) **वैशंपायन**—धर्मात्मा युधिष्ठिर शोकसंतप्त होऊन दुःखाकुल अंतः-करणानें महारथ कर्णाची आठवण काढून शोक करूं लागला. दुःख-शोकांनीं व्याप्त होऊन त्यानें वरचेवर सुस्कारे टाकीत अर्जुनाकडे पाहिलें आणि शोका-कुल होऊन तो बोलला.

युधिष्ठिर—आम्ही जर वृष्णि आणि अंधक यांच्या पुरामध्यें भिक्षा मागून राहिलों असतों तर ज्ञातिवधानें प्राप्त झालेली ही दुर्गति आम्हांला खरोखर आली नसती. आमचे शत्रु युद्धभूमीवर मरून स्वर्गास गेल्यामुळें धन्य झाले आहेत. आम्हीं त्यांचा वध केल्यानें स्वतःचाच वध केला आहे. असें करण्यांत आम्हांला धर्मफल तरी काय मिळणार? त्या क्षत्रियाचाराला, बलाला, पौरु-षाला आणि क्रोधाला धिक्कार असो, कीं ज्यांच्या योगानें आम्ही एवढ्या आप-त्तींत पडलों. वनचारी लोकांच्या नित्य अंगचे क्षमा, दम, शौचाचार, वैराग्य, निर्मत्सरता, अहिंसा आणि सत्यभाषण हे गुण फार उत्तम होत. आम्ही लोभ आणि मोह यांच्यामुळें राज्यलोभाकृष्ट होऊन दंभ आणि मान यांचा आश्रय करून या स्थितीला पोंचलों आहों. पृथ्वीवरील आमच्या विजयेच्छु आप्तांचा नाश केल्याचें पाहून आतां त्रैलोक्याचेंहि राज्य देऊन आम्हांला कोणी आनंदित करील असें नाहीं. आम्ही हीनबुद्धि धरून व आपल्या बांधवांचा वध करून पृथ्वीची प्राप्ति व्हावी, या हेतूनें अवध्य अशा पृथ्वीपतींचा त्याग केला आणि जीवंत राहिलों आहों. मांसाची इच्छा करणाऱ्या श्वानाप्रमाणें आम्हांला तें राज्यरूपी आमिष इष्ट वाटलें, परंतु आम्हीं त्याचा त्यागच केला पाहिजे होता. सकल पृथ्वी, सुवर्णाच्या राशी, पृथ्वीवरील सर्व धेनु व अश्व ह्यांची प्राप्ति झाली तरी ज्यांचा आम्हीं वध केला, त्यांचा त्याग करणें आम्हांला योग्य नव्हतें.

अर्थाभिलाष आणि दैन्य, त्याचप्रमाणें क्रोध आणि हर्ष यांनीं युक्त आमचे शत्रु मृत्युरूप वाहनांवर बसून यमसदनाला गेले आहेत. तप, ब्रह्मचर्य, सत्य आणि तितिक्षा यांचे योगानें आपणाला कल्याणकर्ते पुत्र व्हावे, अशी पितर इच्छा करीत असतात; तसेंच माताहि उपवास, पूजन, व्रतें, उत्सव हीं कृत्यें करून गर्भ वाहतात व त्याला दहा महिनेपर्यंत धारण करितात. आपणाला उत्तम प्रका-

रची संतति होईल, ती होऊन जगेल आणि तिचें पालन केलें असतां ती आम्हांला इहलोकीं व परलोकींहि सुख देईल, अशी त्यांचे दीन पितर फलाशा मनांत धरून वागतात. परंतु हा त्यांचा उद्योग आतां अगदीं निष्फल झाला आहे. कारण, त्यांच्या कुंडलधारी तरुण पुत्रांचा वध आम्हीं केला आहे. ते भूपतींला योग्य विषयांचा उपभोग न घेतां आणि पितर व देव यांचें ऋण न फेडतां यमलोकीं गेले आहेत.

(२) आई, जेव्हां आमच्या शत्रूंचे मातापितर अर्थात् गांधारी व धृतराष्ट्र यांना द्रव्य आणि रत्नें यांचा अभिलाष झाला, तेव्हांच त्यांचा अंत झाला आहे. द्रव्याची इच्छा, त्याची प्राप्ति न झाल्यामुळें उत्पन्न झालेलें दैन्य, इष्ट वस्तु संपादनाचे कामीं अडथळा झाला असतां संताप आणि तिचा लाभ झाला असतां आनंद इत्यादि गोष्टींनीं असमंजस लोकांस कधींहि विजयोपभोग घ्यावयास मिळत नाहीं. जे पांचाल आणि कुरु मारले गेले, ते मरून गेले आहेत. नाहींतर ते सर्व आपापलीं कर्में करीत असतां लोकांच्या दृष्टीस पडले असते. या सर्व लोकांच्या नाशास खरोखर आम्ही कारण झालों आहों व याचा सर्व दोष धृतराष्ट्राच्या दुर्योधन पुत्राकडे आहे. तो सर्वदा शाठ्यानें वागत असून व मायेचा आश्रय करून आमचा द्वेष करीत असे व आमच्या अपराधावांचून आमच्यांशीं उद्धट-पणानें वागत असे. ह्या युद्धांत आमचे मनोरथ पूर्ण झाले नाहींत व त्यांचेहि झाले नाहींत. आमचाहि जय झाला नाहीं, तसाच त्यांचाहि झाला नाहीं. त्यांना या पृथ्वीचा उपभोग घेतां आला नाहीं, गीतवाद्यादिकांचा अथवा स्त्रियांचा सुखलाभ त्यांस प्राप्त झाला नाहीं. अमात्य किंवा मित्र यांचीं वाक्यें अथवा शास्त्रसंपन्न लोकांच्या तोंडचीं वचनेंहि त्या आमच्या शत्रूनें कधीं ऐकिलीं नाहींत. त्याला मोलवान् रत्नें प्राप्त झालीं नाहींत, पृथ्वी किंवा द्रव्य यांचीहि प्राप्ति झाली नाहीं. आमच्या द्वेषानें सर्वदा संतप्त असल्यामुळें त्याला या लोकीं सुखाचा लाभ म्हणून झाला नाहीं. आमचा उत्कर्ष पाहून तो पांडुर व कृश झाला. त्याचा पिता धृतराष्ट्र हा शकुनीच्या सांगण्याप्रमाणें वागून अनी-तीचा आश्रय करून पुत्रलोभानें त्याच्या प्रत्येक कृत्यास अनुमति देत असे. अशा वेळीं दुर्योधनानें आपल्या पितृसमान भीष्माच्या अथवा विदुराच्या उपदेशाचीहि पर्वा केली नाहीं. म्हणून माझ्याप्रमाणें त्याचाहि निःसंशय नाश झाला आहे. त्यानें आपल्या लोभी, अशुचि व कामवश पुत्राचें नियमन केलें नाहीं, त्यामुळें तो आपल्या बंधूंचा घात करून आपल्या उज्ज्वल कीर्तीपासून

च्युत झाला आहे. या सुयोधनानें आपल्या दोघां वृद्ध मातापितरांना शोकाग्नींत टाकिलें आहे.

तो पापबुद्धि दुर्योधन सर्वदा आमचा द्वेष करीत असे. नाहींतर युद्ध करण्याच्या इच्छेनें कृष्णासंनिध आपल्या सुहृज्जनांजवळ ज्याप्रमाणें शब्द उच्चारिले त्याप्रमाणें कोणत्या कुलीन बंधूनें उच्चारिले असते? आपल्या तेजानें सर्व दिशांना दग्ध करून टाकणाऱ्या आम्हीं आमच्याच दोषानें आपला कायमचा नाश करून घेतला आहे. आमच्यांशीं द्वेष करून त्या दुरात्म्यानें आपणाला दृढबंधनच करून घेतलें आहे. आम्ही केवळ दुर्योधनाच्याच करितां या सर्व कुलाचा नाश केला आहे. त्याचप्रमाणें अवध्यांचा वध करून लोकनिंदेस पात्र झालों आहों. कुलाचा अंत करणाऱ्या त्या दुर्मति पापपुरुषाला राष्ट्राधिपति केल्यामुळें आज धृतराष्ट्राला शोक करणें प्राप्त झालें आहे. आम्हीं शूरांचा वध केला, पापाचरण केलें आणि आपल्याच प्रिय वस्तूंचा नाश करून घेतला. त्यांच्या वधानें आमचा क्रोध नाहींसा झाला आहे. परंतु ह्या शोकानें मला आतां बोलणेंहि शक्य नाहींसें झालें आहे.

(३) धनंजया, आपण जें पापकर्म केलें असेल, तें शुभकर्म केल्यानें नष्ट होतें. तसेंच तें उघडपणें सांगून, पश्चात्ताप करून, दानें देऊन, तपश्चर्या आचरून, निवृत्तिमार्ग पत्करून, तीर्थयात्रा आदरून किंवा श्रुति-स्मृतींचा जप करूनहि नाश पावतें. त्याग-संन्यास-केल्यानें मनुष्य पुनः पापकर्म करण्यास योग्य होत नाहीं, अशी श्रुति आहे. आणि संन्यासी ज्याअर्थी जन्ममरण पावत नाहीं, असें श्रुति सांगते, त्याअर्थी श्रवण-मननादिक गोष्टींनीं ‘अहं ब्रह्मास्मि’ असा निश्चय करणाऱ्यास योगमार्गाची प्राप्ति होऊन तो ब्रह्मस्वरूपी बनून जातो. म्हणून अर्जुना, मी सुखदुःखादि द्वंद्वांचा त्याग करून व ध्याननिष्ठ होऊन ज्ञानप्राप्तीकरितां तुम्हां सर्वांचा निरोप घेऊन वनाला जातों. हे परंतपा, परिवारांत पडून राहिलेल्या मनुष्याच्या हातून पूर्णपणानें धर्माचरण होणें शक्य नाहीं, असें श्रुतिवचन आहे आणि अरिसूदना, हें माझ्या प्रत्यक्ष अनुभवालाहि आलें आहे. मी परिग्रहाची इच्छा केल्यामुळेंच माझ्या हातून हें पाप झालें आहे. जन्मक्षय होण्याचें कारण जें परमात्मज्ञान तेंहि प्राप्त होणें शक्य आहे, असें श्रुति सांगते. म्हणून हा समस्त परिवार, सकल राज्य आणि सर्व सुख हीं टाकून बंधमुक्त होऊन व शोक आणि ममत्व यांचा त्याग करून मी निघून जाणार! आतां

या निष्कंटक आणि पुण्यकारक पृथ्वीचें पालन तूंच कर ! हे कुरुनंदना, मला आतां राज्याची किंवा भोगांची कांहींच इच्छा उरली नाहीं.

राजा, इतकें बोलून त्या कुरुराज युधिष्ठिरानें आपलें भाषण संपविलें. त्यावर त्याचा कनिष्ठ बंधु अर्जुन बोलला. १२. १. ७.

अध्याय ८ वा.

[१ अर्जुनाचें भाषण. २ धनाची महती.]

(१) **वैशंपायन**—युधिष्ठिराच्या भाषणानें आपला धिक्कार झाल्यासारखें अर्जुनाला वाटलें. भाषणांत युक्तिवान् आणि पराक्रमांत सामर्थ्यवान् अशा त्या उग्रपराक्रमी व महातेजस्वी इंद्रपुत्र अर्जुनानें जिह्वेनें ओष्ठ चाटीत व किंचित् हंसत न्याय्य भाषण केलें.

अर्जुन—युधिष्ठिरा, अमानुष पराक्रम करून, शत्रूचा वध करून आणि पृथ्वी संपादून धर्मानें मिळविलेलें उत्तम वैभव तूं सोडून देण्यास तयार झाला आहेस, ही मोठ्या दुःखाची आणि परम संकटाची गोष्ट आहे. तुझी बुद्धि मंद असल्यामुळें या सर्व वैभवाचा त्याग करण्यास तूं सिद्ध झाला आहेस ! क्लीब आणि सर्वदा दीर्घसूत्री मनुष्याला राज्यलाभ कोठून होणार ? तूं क्रोधमूर्च्छित होऊन त्या महीपालांचा वध तरी कशाकरितां म्हणून केलास? कल्याणाला मुकलेला, दरिद्री, लोकांमध्यें अप्रसिद्ध, पुत्र-पशु इत्यादि परिवाररहित जो असेल, तो भिक्षा मागूनहि उदरनिर्वाह करील, शौर्यानें कोणाच्याहि अर्थाचा अपहार करण्याची इच्छा करणार नाहीं. हे राजा, तूं भिक्षेकऱ्याची वृत्ति धारण करून व राज्य सोडून निर्वाह करूं लागलास, म्हणजे हे लोक तुला काय म्हणतील ?

(२) धर्मादिक सर्व गोष्टींचा त्याग करून आणि कल्याणरहित व दरिद्री होऊन एखाद्या मूढ मनुष्याप्रमाणें भैक्ष्यवृत्तीचा स्वीकार करण्याची इच्छा तुला कां बरें व्हावी ? या राजकुलांत तुझा जन्म झाला असून तूं सर्व पृथ्वी जिंकिली आहेस. तरी धर्मार्थांना टाकून तूं वनाला जाऊं पहात आहेस, हा केवळ मूर्खपणा होय. तूं वनाला गेल्यावर दुष्ट लोक हविर्द्रव्यांचा नाश करून टाकतील आणि मग त्याचें सर्व पाप तुला लागेल. द्रव्य हें धर्मादिकांचें साधन

असल्यामुळें त्याचा त्याग करणें योग्य नव्हे. नहुष राजानें ‘ ऋषि दरिद्री झाले आहेत ’ असें म्हणून दारिद्र्याचा धिक्कार केला आहे. तसेंच द्रव्याभावीं, अगस्त्याचा शाप होऊन, सर्पस्थितींत मनुष्यांना खाणें हें क्रूर कर्म केल्यावरून पापहेतूस्तव त्यानें निर्धनतेची निंदा केली आहे. शिवाय ऋषींजवळ दुसऱ्या दिवसाचें असें कांहींहि नसतें, ही गोष्ट तुला माहीत आहेच. ज्याला लोक धर्म म्हणतात, त्याची उत्पत्ति धनापासूनच आहे. म्हणून जो धनाचें हरण करितो, तो त्याच्या धर्माचाहि नाश करितो. हे राजा, आमच्या धनाचें असें हरण झाल्यास आम्हीं कोणाला क्षमा करणार ? जवळ उभा असलेल्या दरिद्री मनुष्याकडे लोक पापी मनुष्याप्रमाणें पाहतात. दारिद्र्य हें लोकांतील एक पाप आहे. म्हणून त्याची प्रशंसा करणें योग्य नव्हे. राजा, पापी मनुष्यांप्रमाणेंच निर्धन मनुष्याबद्दलहि लोक दुःख करितात. पतित आणि निर्धन यांमध्यें मला तर कांहींच फरक दिसत नाहीं. पर्वतांपासून नद्या उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणें संपादन करून वृद्धि पावलेल्या द्रव्यापासून सर्व क्रिया होतात. हे राजा, द्रव्यापासूनच धर्म, काम आणि स्वर्ग यांची प्राप्ति होते. लोकांची प्राणयात्राहि द्रव्यावांचून चालत नाहीं. ग्रीष्मऋतूंतील लहान लहान ओढ्यांप्रमाणें द्रव्यहीन व अल्पबुद्धि मनुष्याच्या क्रिया नाश पावतात. ज्याजवळ द्रव्य आहे, त्याला मित्र असतात, ज्याजवळ द्रव्य, त्यालाच बांधव असतात. ज्याला द्रव्य असतें, तोच जनांत मनुष्य आणि ज्याला द्रव्य तोच पंडित होय. दरिद्री मनुष्यानें द्रव्याची इच्छा केल्यास त्याला तें मिळविणें शक्य नाहीं. ज्याप्रमाणें गजांच्या योगानें महागज धरिले जातात, त्याचप्रमाणें द्रव्ययोगानें द्रव्याची प्राप्ति होत असते.

हे राजा, धर्म, काम, स्वर्ग, हर्ष, क्रोध, शास्त्र, इंद्रियदमन हीं सर्व द्रव्यापासून प्रवृत्त होत असतात. धनापासून कुलवृद्धि होते, तशी धनापासून धर्माची वृद्धि होते. हे पुरुषश्रेष्ठा, दरिद्री मनुष्याला हा लोक नाहीं व परलोकहि नाहीं. दरिद्री मनुष्याच्या हातून यथाशास्त्र धर्मकृत्यें होत नसतात. ज्याप्रमाणें पर्वतांतून नदीचा प्रादुर्भाव होतो, त्याप्रमाणें धनापासूनच धर्माचा उगम होतो. ज्याचें धन क्षीण झालें आहे, ज्याचे धेनु, भृत्य आणि अतिथि हे क्षीण झाले आहेत, तोच खरा कृश होय. केवळ शरीरानें कृश तो कृश नव्हे.

राजा, देव आणि दैत्य यांच्या स्थितीकडे जरा न्यायदृष्टीनें पहा. देवांनीं तरी दुसऱ्यांच्या ज्ञातीच्या वधाची इच्छा कां म्हणून करावी? दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करूं नये, तर धर्म तरी कसा करतां येणार? वेदांमध्यें ज्ञानी लोकांनीं हेंच सांगितलें आहे कीं, तीनहि वेदांचें अध्ययन करावें, ज्ञाननिष्ठ व्हावें, वाटेल त्या रीतीनें द्रव्यसंपादन करावें आणि यज्ञ करावे. देवांनीं सर्व स्वर्गांतील स्थानें द्रोहानेंच मिळविलीं. देवांनीं ज्ञातींचा द्रोह कां करावा? देवांनीं अशाच प्रकारें वर्तन ठेवलें असून शाश्वत वेदवाक्यांचेंहि हेंच म्हणणें आहे. अध्ययन, अध्यापन, यजन आणि याजन हे सर्व पुण्यकारक मार्ग असून दुसऱ्यापासून द्रव्य संपादणें हाहि तितकाच श्रेयस्कर पंथ आहे. कोठेंहि दुसऱ्याला अपकार केल्यावांचून धन मिळालें आहे असें आम्हांला दिसत नाहीं. अशाच रीतीनें राजेलोकहि पृथ्वी जिंकितात आणि पित्याचें धन त्याच्या मागें पुत्रानें आपलें आहे असें म्हणावें, त्याप्रमाणें ती पृथ्वी आपली आहे, असें म्हणतात. अशा रीतीनें ते राजर्षि स्वर्गाला पात्र होत असतात. पृथ्वी जिंकणें हा त्यांचा धर्मच सांगितला आहे. ज्याप्रमाणें पूर्ण भरलेल्या समुद्रांतून दाही दिशांना उदक वाहतें, त्याप्रमाणें पृथ्वीवरील सर्व द्रव्याचा उगम राजकुलापासून आहे. ह्याच न्यायानें ही पृथ्वी दिलीपाची, नृगाची, नहुषाची, अंबरीषाची, मांधात्याची आणि आतां तुझी झाली आहे. सर्व दक्षिणांनीं युक्त असा हा द्रव्यमय यज्ञ आज तुला प्राप्त झाला आहे. तो यज्ञ जर तूं केला नाहींस, तर तुला पातक लागेल. ज्यांचा राजा मोठमोठ्या दक्षिणांनीं अश्वमेध यज्ञ करितो, त्याच्या अवभृथामध्यें सर्व लोक स्नानानें पवित्र होतात. त्या विश्वरूप महादेवानें सर्वमेधनामक महायज्ञामध्यें सर्व भूतांच्या आहुति दिल्या आणि नंतर आपण होऊन आपल्याहि शरीराचा होम केला! हा कल्याणाचा शाश्वत मार्ग आहे, असें आम्ही ऐकतों. दहा रथ जाऊं शकतील, एवढा मोठा हा मार्ग आहे. तो टाकून तूं वाईट मार्गाकडे जाऊं नकोस! १२. १. ८.

अध्याय ९ वा.

[१ धर्मराजाचें निवृत्तिपर भाषण.]

(१) **युधिष्ठिर**—अर्जुना, तूंहि माझे निवृत्तिपर भाषणाचा क्षणभर एकाग्र होऊन विचार कर, म्हणजे तें तुला आवडेल. तीं ग्राम्य सुखें टाकून साधु लोक

ज्या मार्गानें गेले, त्याच मार्गानें मी आतां जाणार. तुझ्याकरितां देखील हें राज्य मी स्वीकारणार नाहीं. आतां एकाच मनुष्यानें स्वीकारण्यासारखा क्षेमकारक मार्ग कोणता असें मला विचार; तुला विचारण्याची इच्छा नसल्यास विचारूं नकोस! तूं न विचारतांहि मी तुला सांगतों, ऐक! मी आतां ग्राम्यसुखाचा त्याग करून मोठी तपश्चर्या करीत अरण्यामध्यें फलमूलें भक्षण करून; पशूंबरोबर फिरत राहीन; यथाकाल अग्नीला आहुति देईन; दोन्ही काल स्नान करीन; परिमित आहार करून कृश होईन; मृगचर्म, वल्कलें परिधान करीन आणि जटा वाढवीन; शीत, वायु आणि ऊन हीं सहन करीन; क्षुधा, तृषा आणि श्रम हीं सोसण्याला समर्थ होईन; यथाशास्त्र तपानें शरीर कृश करून घेईन; मन आणि कर्ण यांना आनंदित करणारे वनवासी पशुपक्ष्यांचे उच्चनीच उच्चारलेले शब्द सदा ऐकत राहीन; प्रफुल्लित वृक्ष आणि लता यांचे रुचिर गंधांचा वास घेईन; नानारूपधारी आणि रमणीय असे वनवासी प्राणी मी वनांत पाहीन आणि तेथील वानप्रस्थ जनांचेंहि दर्शन मी घेईन. अरण्यवासी प्राण्यांचें कोणतेंहि अप्रिय माझ्या हातून होणार नाहीं. मग ग्रामवासी प्राण्यांचें तरी अप्रिय माझ्या हातून कसें होईल? मी एकांतवास पत्करून विचार करीत राहीन, पक्वापक्व अन्नावर उपजीविका करीन आणि पितरांना आणि देवांना वाणीनें, वन्य फलांनीं अथवा जलानें संतृप्त करीन.

अशाप्रकारें आरण्यशास्त्रांतील अत्यंत कडक विधींचें आचरण करून देहसमाप्तीची मार्गप्रतीक्षा करीत मी राहीन. किंवा मी एकटाच मस्तक मुंडन करून व प्रत्येक दिवशीं एकेक वनस्पतीकडे भिक्षा मागून ध्यान करीत बसेन आणि शरीर क्षीण करून घेईन. धूळीनें आच्छादित होऊन, ओस गृहाचा आश्रय करून, वृक्षाखालीं राहून, सर्व प्रिय आणि अप्रिय वस्तू टाकून, शोक, आनंद यांचा त्याग करून, निंदा किंवा स्तुति या दोहोंना सारखें मानून, आशा आणि ममत्व सोडून, सुखदुःखादि द्वंद्वें आणि परिवार यांविरहित योगानें आत्माराम होऊन मी प्रसन्नात्मस्थितींत राहीन. मी जड, अंध किंवा बधिऱ्यासारखें रूप धारण करून दुसऱ्या कोणाशीं कोणत्याहि प्रकारें भाषण करणार नाहीं. जंगमाजंगम चार[1] प्रकारच्या प्राण्यांची हिंसा कधीं करणार नाहीं; आपापल्या धर्माप्रमाणें वागणाऱ्या सर्व लोकांविषयीं समबुद्धि ठेवीन; कोणाचाहि उपहास

१ जरायुज, उद्भिज, अंडज आणि स्वेदज असे प्राण्यांचे चार भेद आहेत.

करणार नाहीं; कोणाकडेहि रागीट मुद्रेनें पाहणार नाहीं; सर्वदा प्रसन्नमुख राहीन; इंद्रियांचें उत्तमप्रकारें संयमन करीन; कोणालाहि मार्ग न विचारतां कोणत्यातरी मार्गानें जाईन; कोणत्याहि एका देशाकडे अगर दिशेकडे जाण्याची इच्छा करणार नाहीं; निरपेक्षपणें वाटेल तिकडे जाईन; मार्गे कधींहि पाहणार नाहीं; सर्वांशीं सरळ भावानें वागेन; अंतर्मुख होऊन स्थूलसूक्ष्म शरीराभिमान-शून्य होईन; असें झालें असतां माझी देहयात्रा कशी चालेल, अशी शंका कोणी घेईल, त्यास प्राण्यांचे पूर्वसंस्कार पुढें जात असतात; त्यामुळें सहजच त्याच्या अशनादिकांची सोय होते; परस्परविरुद्ध सुखदुःखादि द्वंद्वांकडे मी किमपिहि लक्ष देणार नाहीं; भक्ष्य अल्प असो, किंवा पुष्कळ असो, स्वादु असो अथवा नसो, जें कांहीं मिळेल, तें भिक्षावृत्तीनें मिळवीन. पूर्वीच्या घरीं भिक्षा न मिळाल्यास दुसऱ्या गृहीं जाईन व तेथेंहि न मिळाल्यास सात घरें मागत फिरेन. जेथील धूर नाहींसा झाला आहे, रिकामें मुसळ बाजूला ठेवून दिलें आहे, जेथील अग्नि विझून गेला आहे, लोकांचें भोजन होऊन गेलें आहे, पात्रें ठेवण्याचें काम आटोपलें आहे, जेथून भिक्षेकरी गेले आहेत, अशा समयीं भिक्षा मागत दोन, तीन किंवा पांच गृहीं फिरेन. अशा रीतीनें स्नेहपाश तोडून सर्व पृथ्वीभर मी संचार करीन. लाभ किंवा अलाभ झाला तरी त्याची पर्वा मला वाटणार नाहीं; मी महातपस्वी होईन. जीवंत राहूं इच्छिणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें मी धनादिकांचा संग्रह करणार नाहीं किंवा मरणोन्मुखाप्रमाणें अन्नादिकांचा त्यागहि करणार नाहीं.

मी जीवित किंवा मरण यांचें अभिनंदन किंवा द्वेष करणार नाहीं. माझा एक बाहु कोणी तासूं लागला आणि दुसऱ्या बाहूला कोणी चंदनाची उटी लावूं लागला तरी पहिल्याचें अकल्याण व दुसऱ्याचें कल्याण करण्याची इच्छा मी कधीं करणार नाहीं. आपल्या अभ्युदयासाठीं जीवंत मनुष्यानें ज्या कांहीं क्रिया करणें अवश्य आहे, त्या सर्वांचा त्याग करीन आणि निमिषोन्मिषनादि निसर्ग-प्राप्त क्रियाच तेवढ्या मी करीत राहीन. त्या निसर्गसिद्ध कर्मांमध्येंहि मी कधीं आसक्त होणार नाहीं, तर सर्व इंद्रियक्रियांचा त्याग करून सर्वदा मनःक्रिया ताब्यांत ठेवीन. आपल्या बुद्धीचा मल दूर झुगारून देईन. मी सर्वसंगांपासून मुक्त होईन. सर्व प्रकारचे स्नेहपाश दूर करीन. कोणालाहि वश होऊन राहणार नाहीं व वायुसमान सर्वगामी होईन.

अशा रीतीनें रागादिकांचा त्याग करून संचार करूं लागलों असतां शाश्वत

संतोष मला प्राप्त होईल. अज्ञानामुळें लोभवश होऊन माझ्या हातून मोठें पातक घडलें आहे. कित्येक मनुष्यें सुखदुःखकारक कर्मे करून आपल्या सुखाला निमित्तभूत झालेल्या स्वजनांचें (भार्यादिकांचें) पोषण करितात. आयुष्याचे शेवटीं क्षीण झालेल्या या कलेवराचा त्याग केल्यावरहि तें स्वजनपोषणार्थ केलेलें पातक त्याला सोडीत नाहीं. अशाप्रकारें संसारचक्र हें रथचक्राप्रमाणें फिरूं लागलें असतां एका प्राण्याचा दुसऱ्या प्राण्याशीं समागम होतो.

एकंदरींत जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि आणि वेदना यांनीं युक्त अशा अपार आणि अस्वास्थ्यकारक संसाराचा त्याग करणारालाच सुखाची प्राप्ति होत असते. देव स्वर्गापासून व महर्षिहि आपापल्या स्थानापासून भ्रष्ट होतात, तर मग कोणता कारणतत्त्ववेत्ता असल्या प्रकारच्या ऐश्वर्याची अगदीं स्वल्प कारणावरून इच्छा करील ? क्षुद्र राजे नानाप्रकारच्या कपटादि साधनांनीं एखाद्या मोठ्या राजालाहि बद्ध करितात. चिरकालानें माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या ज्ञानरूपी अमृताच्या योगानें मी आतां अव्यय, शाश्वत आणि ध्रुव अशा स्थानाची इच्छा करितों. अशा प्रकारचें धैर्य धरून व निर्भय मार्गाचा स्वीकार करून जन्म, मृत्यु, जरा, व्याधि आणि वेदना यांनीं युक्त अशा देहाचा अंत मी करीन ! १२. १. ९.

अध्याय १० वा.

[१ भीमानें केलेला धर्माचा उपहास. २ संन्यास आचरिल्यानें धर्मव्यतिक्रम होतो.]

(१) **भीमसेन**—हे राजन्, वेदपठण करून एकाद्या अर्थज्ञानशून्य मंद वैदिकाची बुद्धि नष्ट होते, त्याप्रमाणें तुझी बुद्धि होऊन तत्त्वार्थाचें आकलन करण्यास ती असमर्थ आहे. हे भरतर्षभा, तुझे चित्तावर आलस्याचा पगडा बसल्यामुळें व तूं राजधर्माचा द्वेष करणारा असल्यामुळें धार्तराष्ट्रांच्या नाशापासून तुला फलप्राप्ति ती काय होणार ? क्षात्रधर्म योग्य रीतीनें आचरणाऱ्या त्वदितर क्षत्रियांमध्यें क्षमा, दया, कारुण्य आणि अक्रौर्य हीं वसत नसतात. अशा प्रकारची तुझी बुद्धि आम्हांला अगोदरच समजली असती, तर आम्हीं शस्त्रग्रहण कदापि केलें नसतें आणि कोणाचा वधहि केला नसता. हें शरीर असेपर्यंत भिक्षावृत्तीनें शरीरधारण केलें असतें व त्यामुळें राजांमध्यें हें घोर युद्धहि झालें नसतें. हें सर्व विश्व म्हणजे प्राणांचें अन्न होय असें विद्वान् लोक म्हणतात. हे स्थावर-

जंगम सर्व पदार्थ प्राणांचें भोजन आहे. त्याचप्रमाणें राज्यापहार करणाऱ्याला जे प्रतिबंध करितात, त्यांचा वध करावा, असें क्षात्रधर्मवेत्त्यांचें मत आहे म्हणून आमच्या राज्याला प्रतिबंध करणाऱ्या त्या अपराध्यांचा आम्हीं वध केला. हे युधिष्ठिरा, आतां प्राप्त झालेल्या ह्या पृथ्वीचा तूं धर्माला अनुसरून उपभोग घे. ज्याप्रमाणें एखादा पुरुष विहीर खणीत असतां उदक न मिळतां चिखल मात्र अंगाला लागून रिकामा मागें फिरतो, तद्वतच हें तुझें सांप्रतचें कर्म झालें आहे. ज्याप्रमाणें महावृक्षावर चढून एखाद्यानें मध काढावा, परंतु त्याचें प्राशन करण्यापूर्वींच त्याला मृत्यूनें ग्रासावें, त्याप्रमाणें आमची स्थिति झाली आहे. एखाद्यानें आशेनें मोठा मार्ग आक्रमण करावा आणि लगेच निराश होऊन त्याला मागें फिरण्याची पाळी यावी, तसेंच हें कृत्य आहे. हे कुरुनंदना, ज्याप्रमाणें एकाद्या पुरुषानें आपल्या शत्रूंचा नाश करून नंतर आपला स्वतः-चाहि घात करून घ्यावा, तशाच प्रकारची ही गोष्ट आहे. एखाद्या क्षुधापीडित मनुष्याला अन्न मिळूनहि ज्याप्रमाणें दैवयोगानें त्याचें सेवन त्याला करतां येत नाहीं, किंवा कोणा कामपीडित पुरुषाला कामिनी प्राप्त होऊनहि तिचा उपभोग घेतां येऊं नये, त्याचप्रमाणें आमचें हें कर्म झालें आहे.

(२) हे भारता, आतां तूं केवळ ज्येष्ठ आहेस, म्हणूनच तुझ्यासारख्या मंदबुद्धीच्या अनुरोधानें वागत आल्यामुळें आम्हीच निंदेला पात्र झालों आहों. आम्ही बाहुबलसंपन्न, विद्यावान् आणि बुद्धिवंत असूनहि शक्तिहीन मनुष्याप्रमाणें तुझ्यासारख्या क्लीबाचे आज्ञेंत वागलों. अनाथांचें रक्षण करण्याइतके सामर्थ्यवान् आम्ही असूनहि आज नष्टार्थ झाल्याचें पाहून लोकांनीं आपल्या कार्यसिद्धीकरितां आमच्याकडे साशंक दृष्टीनें कां पाहूं नये ? हें माझें म्हणणें योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे याचा तूंच विचार कर ! जरेनें व्याप्त झालेल्या किंवा शत्रूंकडून दुर्गतीला गेलेल्या मनुष्यांनीं आपत्कालीं संन्यास ग्रहण करावा, असें शास्त्रवचन आहे. म्हणून ज्ञाते लोक या लोकीं संन्यासाची प्रशंसा करीत नाहींत. इतकेंच नव्हे, तर तो आचरल्यानें धर्मव्यतिक्रम होतो असें तत्त्ववेत्त्या विद्वानांचें मत आहे. तर अशा क्षत्रिय धर्मांत उत्पन्न झालेल्या, त्यावर निष्ठा ठेवणाऱ्या व त्याचाच आश्रय करून राहणाऱ्या लोकांनीं त्या हिंस्र धर्माची निंदा करण्यास कसें प्रवृत्त व्हावें ? त्यांनीं त्या धर्माचा प्रवर्तक जो विधाता त्याची निंदा कां करूं नये ? वैभवहीन, धनहीन आणि नास्तिक लोकांनीं प्रसृत केलेलें हें वेदार्थ-वादज्ञान सत्याभासासारखें वाटलें, तरी तें मिथ्या आहे. धर्माचें ढोंग करून

मुनिवृत्तीनें आपला देह निश्चल स्थितींत धारण करणाऱ्या पुरुषानें मरून जाणें शक्य आहे, जगणें शक्य नाहीं. कदाचित् पुत्र, पौत्र, देव, ऋषि, अतिथि यांच्या पोषणाची काळजी सोडून अरण्यामध्यें एकटाच राहिला असतां तो सुखानें जगूं शकेल.

आतां एकट्या मनुष्याला फलप्रद असा दुसरा मार्गच नाहीं असें म्हटल्यास, ह्या वराहादि अरण्यवासी पशुपक्ष्यांना तरी स्वर्गप्राप्ति कोठें झाली आहे? संन्यासामुळें जर एखाद्या राजाला कदाचित् फलसिद्धि प्राप्त झाली असती, तर हे पर्वत आणि वृक्ष ह्यांना देखील शीघ्र स्वर्गगति मिळाली असती. कारण, ते देखील नित्यसंन्यासी, निरुपद्रवी, परिवारशून्य आणि सर्वदा ब्रह्मचर्य पालन करणारे असेच आहेत. परंतु त्यांचें आयुष्य पूर्वकर्मांनुसार असल्यामुळें इतरांचें कर्मार्जित फल त्यांना प्राप्त होत नाहीं. म्हणून कर्मांचा अवलंब करणें हेंच श्रेयस्कर होय. कर्मावांचून सिद्धि कदापि मिळणार नाहीं. मुमुक्षूंला देह-भरणाव्यतिरिक्त कर्मांची जरूर नाहीं असें असतें, मग ज्यांना देहधारणेशिवाय अन्य ध्येय नाहीं असे उदकवासी मत्स्यादिक प्राणी व वृक्षादि स्थावर प्राणी यांना सुद्धां मोक्ष मिळाला असता. आपापल्या कर्मांनुसार चाललेलें हें जगत् तूं अवलोकन कर. कर्म करीत रहाणें हाच कर्तव्य मार्ग होय. त्याशिवाय सिद्धि मिळत नाहीं. १२. १. १०.

अध्याय ११ वा.

[१ इंद्र आणि ऋषि यांच्या संवादरूप अर्जुनाचें भाषण.]

(१) अर्जुन—हे भरतश्रेष्ठा, ह्यासंबंधी इंद्र आणि ऋषि यांमध्यें झालेल्या संवादाच्या रूपानें एका प्राचीन इतिहासाचें उदाहरण देत असतात. पूर्वी कांहीं ब्राह्मणांनीं श्मश्रू दिसूं लागण्यापूर्वीच गृहाचा त्याग केला आणि तेथें त्या सत्कुलीन परंतु मंद पुरुषांनीं संन्यासाचा स्वीकार केला. संन्यास हाच धर्म होय, असें मानणाऱ्या त्या शक्तिसंपन्न ब्रह्मचाऱ्यांनीं आपल्या बंधूंचा आणि मातापितरांचा त्याग केला. तें पाहून इंद्राला त्यांची दया आली. सुवर्णमय पक्ष्याचें स्वरूप धारण करून इंद्र त्यांना म्हणाला, 'यज्ञावशिष्ट भक्षण करून केलेलें, मनुष्यांना दुष्कर असें कर्म अति पुण्यप्रद असून अशा मनुष्याचें जीवितहि अत्यंत प्रशंसनीय होय. अशा धर्मपरायण लोकांना, सर्व कामना परिपूर्ण होऊन, सर्वोत्कृष्ट गति प्राप्त होते.'

ऋषि—अहो, हा पक्षी विघसभक्षकांची स्तुति करीत आहे, त्याअर्थी तो आमच्याच संबंधी निःसंशय बोलत आहे. आम्हीतर विघस सेवन करणारे आहों.

पक्षी—मी तुमची प्रशंसा करीत नाहीं. तुम्ही पापी, रजोगुणयुक्त, मंद आणि उच्छिष्टभक्षक आहां. मी प्रशंसा करीत होतों, ते विघसभक्षक निराळेच आहेत.

ऋषि—हे पक्ष्या, आम्ही ज्याचें आचरण करितों, तें अति श्रेष्ठ आहे, ह्या समजुतीनेंच आम्ही आचरितों. शकुने, याहूनहि अतिश्रेयस्कर असा दुसरा कांहीं मार्ग असेल, तर तो आम्हांला सांग. आमची तुजवर श्रद्धा जडली आहे.

पक्षी—जर आपण मजविषयीं द्विधाभाव ठेवून शंका घेणार नसाल, तर तुम्हांला खरोखर हितकारक असें कांहीं सांगेन.

ऋषि—शकुने, तुझें भाषण आम्ही ऐकूं. तुला सर्व कल्याणमार्गाचें ज्ञान आहे. हे धर्मात्मन्, तुझ्या आज्ञेंत रहावें अशी आमची इच्छा आहे. तरी तूं आतां आम्हांला धर्मासंबंधीं कांहीं सांग.

पक्षी—पशूंमध्यें धेनु, धातूंमध्यें सुवर्ण, शब्दांमध्यें मंत्र आणि मनुष्यांमध्यें ब्राह्मण हा श्रेष्ठ आहे. जीवंत ब्राह्मणाचे जातकर्मादि मंत्रोक्त संस्कार वेळचे वेळीं यथाकाल केले जातात, तसेच त्याचे मरणानंतरहि स्मशान आणि मरणसंबंधींहि वैदिक कर्में करण्यांत येतात. हाच सर्वोत्तम व स्वर्गप्रद असा मार्ग आहे. जर मंत्रसिद्ध कर्में स्वर्गाचीं साधनें नसतीं तर तीं स्वर्गाभिमानी प्राचीन ऋषींनीं मजसाठीं कशाकरितां केलीं असतीं! याचें कारण तीं स्वर्गप्राप्तीला निमित्त होतात, हेंच होय. असा दृढनिश्चयी मनुष्य ज्या देवतेशीं आपल्या आत्म्याचें तादात्म्य करील, त्या देवतेनुरूप सिद्धींची त्याला प्राप्ति होईल. या सिद्धींपैकीं माघादिमास, शुक्लपक्षादि अर्धमास, शिशिरादि ऋतु यांच्या योगानें सूर्यमार्गप्राप्तिरूप एक सिद्धी असून क्रममुक्तिस्थानभूत ब्रह्मलोकाची प्राप्ति हें तिचें फल होय. दुसरी सिद्धि म्हणजे श्रावणादिमास, कृष्णपक्षादि अर्धमास आणि वर्षादिऋतु यांच्या योगानें प्राप्त होणारी चंद्रमार्गप्राप्तिरूपही होय. येथें वास्तव्य केल्यानें पुनर्जन्मदायक स्वर्गलोकाची प्राप्ति, हें फल प्राप्त होतें. तसेंच ज्यामध्यें हे दोन्ही

१ भुक्तशेष खाऊन राहणाऱ्यांची.

मार्ग अनवश्यक आहेत, अशी देहविसर्जनाच्या वेळीं प्राप्त होणारी तारक ब्रह्मप्राप्ति ही तिसरी सिद्धि होय. हिचें फल तत्काल मुक्ति मिळणें हें होय. कर्म अशी ज्यांना संज्ञा आहे, त्या ह्या तीन सिद्धींची सर्व जीव अपेक्षा करितात. ह्या सिद्धींचें अधिकृतस्थान असा जो गृहस्थाश्रम तो अत्यंत पुण्यप्रद आहे. म्हणून कर्मांची निंदा करणारे जे लोक त्यागमार्गाचा अवलंब करितात, ते मूढ केवळ पातकाचे धनी होतात आणि त्यांचे मनोरथहि नष्ट होतात.

देवयानमार्ग, पितृयानमार्ग आणि ब्रह्मावाप्ति या तीनहि शाश्वत मार्गांचा त्याग करून जे मूढ वर्तन करितात, त्यांना क्षुद्रयोनि प्राप्त होते. म्हणून हें वेदमंत्रांत सांगितलेलें उपासनायुक्त कर्म मी तुम्हांला देतों, तें तुमचें होवो! त्या त्या कर्मांची निष्ठापूर्वक स्थिति लावणें हेंच तपस्वी लोकांचें तप होय. केवळ शरीरशोषण करणें हें तप नव्हे. देवयान, पितृयान आणि ब्रह्मप्राप्ति ह्या शाश्वत मार्गांच्या प्रापक अशा उपासना आणि गुरूची उपचर्या ह्या गोष्टी अविरुद्धपणें करणें हें अत्यंत दुष्कर कर्म होय असें सांगितलें आहे. अशा प्रकारचें दुष्कर कर्म करूनच देव परम ऐश्वर्याला पोंचले आणि म्हणूनच ह्या दुष्कर गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्याविषयीं मी तुम्हांला सांगत आहें. मूलतः कर्म हेंच प्रजांना श्रेष्ठ आहे, यांत संशय नाहीं व तें गृहस्थाश्रमांत कुटुंबविधीच्या योगानें प्रतिष्ठित झालें आहे. सुखदुःखातीत व निर्मत्सर ब्राह्मण ह्याच आश्रमाला तप असें म्हणतात. लोक ज्याला तप असें समजतात, तें ब्रह्मचर्ययुक्त अध्ययन याहून मध्यम प्रतीचें आहे. दुसरें तप म्हणजे यज्ञिय तप होय. यांत विघसभक्षक लोक दुष्प्राप पदाला पोंचतात. प्रातःकालीं व सायंकाळीं कुटुंबामध्यें अन्नाचे योग्य विभाग करून अतिथि, देव, पितर व स्वजन यांना अर्पण करून अवशिष्ट राहिलेलें जे भक्षण करितात, त्यांना विघसभक्षक म्हणतात. म्हणून सुव्रत व सत्यवादी लोक स्वधर्मांचें आचरण करून लोकांच्या गुरुपदाला पात्र होतात व त्यांना कोणत्याहि गोष्टींत संदेह राहत नाहीं. दुष्कर कर्म करणारे असे ते निर्मत्सर लोक इंद्राच्या स्वर्गाला जातात व तेथें चिरकाल वास करितात.

अर्जुन—असें धर्मार्थयुक्त व हितकारक भाषण श्रवण करून ते ब्राह्मण गृहस्थाश्रमाशिवाय सिद्धि नाहीं, असें जाणून निघून गेले व त्यांनीं गार्हस्थ्याचा स्वीकार केला. म्हणून हे सर्वज्ञा नरश्रेष्ठा, तूंहि शाश्वत धैर्याचा अवलंब करून या सर्व शत्रुरहित पृथ्वीचें शासन कर! १२. १. ११.

अध्याय १२ वा.

[१ नकुलानें धर्माला वर्णन करून सांगितलेलें गृहस्थाश्रममाहात्म्य. २ तिन्ही आश्रम एकीकडे व गृहस्थाश्रम एकीकडे.]

(१) **वैशंपायन**—हे अरिंदमा जनमेजया, अर्जुनाचें भाषण ऐकून विशाल वक्षःस्थलाचा, महाबाहु, बुद्धिमान्, दुःखोद्विग्न व मितभाषी नकुल, आपल्या बंधूच्या मनोवृत्तीला अनुसरून सर्व धार्मिकांमध्यें श्रेष्ठ अशा युधिष्ठिराकडे पाहून बोलला.

(२) **नकुल**—हे महाराजा, विशाखयूपनामक क्षेत्रामध्यें अग्निस्थापनार्थ सर्व देवांनीं रचलेलीं स्थंडिलें अजूनहि दिसतात. त्यांवरून देव देखील कर्मफलाविषयीं उत्कंठित आहेत, हें जाण. राजा, आस्तिक व नास्तिक लोकांलाहि वृष्टिद्वारा अन्न देणारे पितर अग्नीला तृप्त करण्याकरितां कर्म करीत असतात. ज्यांनीं ह्या वेदविधीचा अनादर केला आहे, ते अत्यंत नास्तिक होत असें समज. हे भारता, वेदविहित कर्में सोडून जरी इतर कर्में केलीं, तरी देवयानमार्गानें विप्र स्वर्गाला जाऊं शकत नाहीं. म्हणूनच वेदवेत्ते लोक गृहस्थाश्रमाला इतर आश्रमांहून श्रेष्ठ समजतात. म्हणून हे राजा, त्या वेदपारंगत ब्राह्मणांकडे जाऊन त्यांचा विचार घे. हे महाराजा, न्यायानें प्राप्त झालेली संपत्ति जो श्रेष्ठ अशा यज्ञांत अर्पण करितो, तोच जितचित्त व त्यागी होय, असें सांगितलें आहे. गृहस्थाश्रमांतील सुखोपभोगांकडे दुर्लक्ष करून जो वनवासादिक निष्ठापूर्वक स्वीकारतो व देहत्याग करितो, तो त्यागी तामस होय. हे पार्था, जो गृहहीन, भिक्षेकरितां फिरत राहणारा, वृक्षमूलाचा आश्रय करणारा, अन्न न शिजविणारा असा योगाभ्यासी भिक्षुक त्यागी होय. क्रोध, हर्ष व विशेषेंकरून पिशुनवृत्ति यांपासून अलिप्त राहून जो द्विज वेदाध्ययन करितो, तो सुद्धां त्यागी म्हणून समजला जातो. सर्व आश्रमांचें तुलनात्मक दृष्टीनें निरीक्षण केलें असतां तीन आश्रम एकीकडे आणि गृहस्थाश्रम एकटा एकीकडे असें विद्वान् लोक म्हणतात.

हे भारता, तिन्ही आश्रमांचें तुलनेनें परीक्षण केलें असतां असें आढळून येतें कीं ह्या गृहस्थाश्रमामध्यें विषयोपभोग आणि स्वर्ग ह्या दोहोंचीहि प्राप्ति आहे. महर्षींचा हाच स्वीकृत मार्ग आहे आणि लोकवेत्त्यांची हीच गति आहे. हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें ज्याची श्रद्धा आहे, तोच त्यागी होय.

गृहत्याग करून मूर्खाप्रमाणें वनाला गमन करितो तो त्यागी नव्हे. तेथें असतां त्या धर्मध्वजी मनुष्याला विषयांचें जर स्मरण झालें, तर यमराज आपल्या मृत्युपाशानें त्याला बद्ध करितो. हे महाराजा, अभिमानानें केलेलें कोणतेंहि कर्म कधीं फलदायक होत नाहीं. निरपेक्षतेनें केलेल्या कर्माला सर्वत्र महाफल मिळतें. शम, दम, तसेंच धैर्य, सत्य, पावित्र्य, नम्रता, यज्ञ, दृढनिश्चय व धर्म हा विधि ऋषींना हितकारक म्हणून सांगितला आहे. ह्या गृहस्थाश्रमांतच देव, पितर व अतिथि ह्यांसंबंधीं केलें जाणारें कर्म प्रशंसनीय म्हणून सांगितलें आहे व ह्याच आश्रमांत हे महाराजा, धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिवर्ग फलदायक होत असतात. ह्याच आश्रमांत स्थित असलेल्या अनिषिद्ध कर्मांवर निष्ठा ठेवून वागणाऱ्या त्यागी मनुष्याचा कधींहि नाश होत नाहीं.

राजा, विविध दक्षिणांनीं युक्त असे यज्ञ करून आपल्याला अर्पण करितील, ह्या उद्देशानें धर्मात्म्या व निष्पाप ब्रह्मदेवानें प्रजा उत्पन्न केल्या. तद्वतच यज्ञार्थ लता, ओषधि, वृक्ष, मेध्य पशु आणि होमद्रव्यें त्यानें निर्माण केलीं आहेत. गृहस्थाश्रम पालन करून राहणाऱ्याला हें यज्ञकर्म करतांना अडचणी येत असल्यामुळें ह्या आश्रमाचें योग्य आचरण अति दुष्कर व दुर्लभ आहे. हे महाराजा, गृहस्थाश्रमी असून व पशु-धन-धान्यसंपन्न असूनहि जे यज्ञ करीत नाहींत, त्यांना निरंतर पाप लागतें. ऋषिलोक अध्ययनमार्गानें यज्ञ करितात, दुसरे कांहीं ज्ञानयोगानें यज्ञ करतात आणि दुसरे कांहीं अंतःकरणमार्गानेंच महायज्ञाची उपासना करितात. ह्याप्रमाणें हे नृपा, मनःशांति प्राप्त करून देणाऱ्या मार्गाचें अवलंबन करणाऱ्या व ब्रह्मामध्यें लीन झालेल्या द्विजाचा देव सुद्धां हेवा करितात. यज्ञांमध्यें निरनिराळया देशांतून हरण केलेल्या आश्चर्यभूत रत्नांचें दान करण्याचें सोडून देऊन तूं नास्तिक्याच्या वल्गना करीत आहेस. हे नराधिपा, कौटुंबिक पुरुषाला त्याग करतां येतो, असें मला वाटत नाहीं. म्हणून राजसूय, अश्वमेध तसेच दुसरेहि कित्येक ब्राह्मणांना पूजार्ह असे यज्ञयाग देवाधिपति इंद्राप्रमाणें तूं कर! राजाच्या प्रमाददोषानें चोर प्रजेला लुटित असतां जो राजा प्रजाजनांचें संरक्षण करूं शकत नाहीं, त्याला कलि असें म्हटलें आहे.

हे नृपते, मात्सर्ययुक्त मतानें आमच्या हातून जर अश्व, धेनु, दासी, अलंकारभूषित हत्तिणी, ग्राम, देश, शेतें आणि गृहें यांचें ब्राह्मणांस दान

होणार नाहीं, तर आम्ही राजकलि होऊं आणि दान न करणारे व प्रजारक्षण करण्यास असमर्थ असल्यामुळें राजाचे सर्व पातकांचे धनी होऊं व सुखोपभोग न घेतां दोषांचे मात्र अधिकारी होऊं. हे प्रभो, महायज्ञ न करतां, पितरांना स्वधा न देतां, तीर्थस्नान न करतां जर तूं संन्यास घेशील, तर वाऱ्यामुळें छिन्नविच्छिन्न झालेल्या मेघाप्रमाणें तुझा नाश होऊन जाईल व दोन्ही लोकांपासून च्युत होऊन तूं पिशाचयोनीप्रत जाशील. मनाच्या आंतबाहेर बंधनास कारण-भूत–मोह उत्पन्न करणारें–जें असेल, त्याचा त्याग करून त्यागी व्हावें. तुला वाटतें त्याप्रमाणें बंधुबांधवांचा त्याग करून अरण्यांत गेल्यानें कोणी त्यागी होत नाहीं. हे महाराजा, गृहस्थाश्रमामध्यें राहून अनिषिद्ध कर्मं करून राह-णाऱ्या ब्राह्मणाचा उच्छेद कधीं होत नाहीं. इंद्रानें दैत्यांचा युद्धामध्यें नाश करावा, त्याप्रमाणें समृद्ध शत्रूंचा वेगानें निःपात केल्यावर श्रेष्ठ नृपतींनीं आच-रित व स्मृतीमध्यें सांगितलेल्या धर्मामध्यें रत असा कोण क्षत्रिय शोक करीत बसेल ? हे नरेंद्रा, क्षात्रधर्मयोग्य पराक्रमानें संपादन केलेली ही पृथ्वी मंत्र-वेत्त्या पुरुषांना जर तूं अर्पण केलीस, तर तूं स्वर्गाला जाशील. यास्तव हे पार्था, तुला हा शोक करणें योग्य नव्हे. १२. १. १२.

अध्याय १३ वा.

[१ सहदेवाचें भाषण.]

सहदेव—हे भारता, केवळ बाह्य वस्तूंचा त्याग करून सिद्धि मिळणें शक्य नाहीं. शरीरवासनांचा त्याग केल्यानेंहि सिद्धि मिळेल किंवा नाहीं ही गोष्ट शंकास्पद आहे. कारण, एकदां त्याग केल्यावर मनश्चांचल्यामुळें पुनः वासनांचा आश्रय करणें शक्य आहे. बाह्य उपाधीपासून मुक्त पण शरीरवासनारत अशा मनुष्याला जो धर्म व जें सुख प्राप्त होईल, तें आमच्या शत्रूंना मिळावें आणि शारीरिक वासनांचा त्याग करून पृथ्वीचें अनुशासन करणाऱ्याला ज्या धर्माचा आणि सुखाचा लाभ मिळेल, तें आमच्या हितचिंतकांना मिळावें. मम (माझें) म्हणजे शारीरिक वासनांचा स्वीकार हा दोन अक्षरी साक्षात् मृत्यु असून न मम (माझें नाहीं) म्हणजे त्यांचा परित्याग हें तीनअक्षरी शाश्वत ब्रह्म आहे. हे राजा, म्हणून ब्रह्म आणि मृत्यु यांचें दोहोंचें वसतिस्थान आमच्या शरीरांतच आहे. ते अदृश्य स्थितींत राहून प्राण्यांचें परस्परांशीं युद्ध

करवीत आहेत, यांत संशय नाहीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, प्राण हा अमर आहे, हें जर निश्चित आहे, तर प्राण्यांचें शरीर नष्ट केल्यानें कांहीं हिंसा होणार नाहीं. आतां शरीराच्या उत्पत्ति व नाश यांबरोबर जर प्राण उत्पन्न होतो व नाश पावतो, तर शरीर नाश होतांच प्राणहि नष्ट होईल व तो न राहिल्या-मुळें कर्ममार्ग व्यर्थ आहे असें होईल. म्हणून अरण्यांत जाऊन एकांतवासाचा विचार सोडून जो मार्ग पुरातन लोकांनीं व त्यांहूनहि प्राचीन अशा आमच्या पूर्वजांनीं अवलंबिला त्याच मार्गाचा स्वीकार करणें सुज्ञांना श्रेयस्कर आहे. सर्व स्थावर-जंगमात्मक पृथ्वीचा लाभ होऊनहि जो राजा तिचा योग्य रीतीनें उपभोग घेत नाहीं, त्याचें जीवित निष्फल होय. किंवा हे राजा, अरण्यामध्यें वास करून व कंदमूलादि वन्य वस्तूंवर उपजीविका करून जो शरीरांतभूंत विषयांचा अभिलाष करितो, तो मृत्युमुखांतच राहत असतो.

हे भारता, प्राण्यांचे बाह्य व आभ्यंतर स्वभाव तूं अवलोकन कर म्हणजे ते दोन्ही स्वस्वरूपीच आहेत, असें तुला आढळून येईल. जे नित्यसिद्ध असें आत्मरूप जाणतात, ते संसारभयापासून मुक्त होतात. माझा पिता, माता, बंधु व गुरु ह्या सर्वांच्या ठिकाणीं तूंच आहेस; म्हणून दुःखपीडित होऊन शोकानें केलेल्या भाषणाबद्दल मला क्षमा कर. हे भारतश्रेष्ठा, मीं भक्तीनें केलेलें भाषण सत्य आहे किंवा असत्य आहे, याचा तूंच विचार कर ! १२. १. १३.

अध्याय १४ वा.

[१ द्रौपदीचें सामोपचाराचें भाषण. २ द्रौपदी युधिष्ठिराला त्याच्या पूर्वीच्या भाषणाची आठवण देते. ३ द्रौपदीचें राज्याचा उपभोग घेणें, हाच क्षत्रियाचा धर्म असें प्रतिपादन.]

(१) **वैशंपायन**—हे जनमेजया, ह्याप्रमाणें ते ते विविध वेदसिद्धांत बंधूंनीं सांगितले, तरी कुंतीपुत्र धर्मराज युधिष्ठिरानें कांहींहि भाषण केलें नाहीं. तेव्हां महाकुलवती, यशस्विनी व सर्व स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ अशा द्रौपदीनें बोलण्यास प्रारंभ केला. आपल्या कळपांतील गजनायकाच्या सभोंवतीं ज्याप्रमाणें इतर गज बसतात, त्याप्रमाणें सिंह-शार्दूलांसमान बंधूंनीं वेष्टित अशा त्या नृपश्रेष्ठ युधिष्ठिराची अनुज्ञा घेऊन ती धर्मज्ञ व धर्मदर्शिनी द्रौपदी बोलली. तिला युधिष्ठिराचा मोठा अभिमान होता व तिजवर त्याचेंहि तसेंच प्रेम

होतें. तिनें त्याजकडे प्रथम अवलोकन केलें आणि नंतर अत्यंत मनोवेधक व सामोपचाराचें भाषण केलें.

(२) द्रौपदी—हे पार्था, हे तुझे बंधु चातकाप्रमाणें क्षीण होऊन अत्यंत आक्रोश करीत आहेत. तरीहि तूं त्यांचें अभिनंदन करीत नाहींस. हे महाराजा, उन्मत्त गजांप्रमाणें ज्यांची थोर योग्यता, परंतु सतत दुःख पावलेल्या बंधूंना योग्य शब्दांनीं आनंदित कर ! राजा, पूर्वीं द्वैतवनामध्यें थंडी, वारा आणि ऊन यांनीं पीडित झाले असतां या बंधूंना तूं म्हटलें होतेंस कीं ' विजयाच्या इच्छेनें आम्हीं दुर्योधनाचा रणांत वध करून संपूर्ण पृथ्वीचा उपभोग घेऊं; शत्रूंचे रथ भग्न करून टाकूं; त्यांच्या महागजांचा वध करूं आणि शत्रूंचे रथ आणि सादी यांचें भूमीवर अंथरूण पसरूं ! पुढें मोठमोठ्या दक्षिणांनीं युक्त असे विविध व समृद्ध यज्ञ करून वनवासाच्या योगानें होणारें दुःख तुम्हांला सुखकारक होईल.' हे धार्मिकश्रेष्ठा, तशा प्रकारचें त्यावेळीं भाषण करून आज तूं उलट प्रकारच्या भाषणानें आमचीं मनें कां व्यथित करीत आहेस ? अधीर मनुष्य पृथ्वीच्या तसाच द्रव्याच्याहि उपभोगाला योग्य नाहीं. ज्याप्रमाणें चिखलांत मासे राहत नाहींत, त्याप्रमाणें त्याच्या गृहांत त्याचे पुत्रहि राहत नाहींत.

(३) हे भारता, ज्याच्या हातांत शासनदंड नाहीं, तो क्षत्रिय शोभत नाहीं. तो भूमीचा उपभोग घेण्यासहि समर्थ होत नाहीं; शासनदंडविरहित राजाच्या प्रजांना सुख कधींहि मिळत नाहीं. हे राजसत्तमा, सर्व भूतांच्या ठिकाणीं मित्रता, दान, अध्ययन आणि तप हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे, तो क्षत्रियाचा धर्म नव्हे. दुष्टांना दंड करणें, सज्जनांचें पालन करणें आणि समरांतून पळून न जाणें हा राजांचा श्रेष्ठ धर्म आहे. ज्याच्या ठिकाणीं क्षमा आणि क्रोध, दान देणें व घेणें, भय आणि अभय, निग्रह व अनुग्रह हे गुण असतात, त्यालाच धर्मवेत्ता म्हणतात. तूं अध्ययन, दान, साम, यज्ञ किंवा याचना यांच्या योगानें ही पृथ्वी मिळविली नाहींस. तूं गज, अश्व आणि रथ या तीन अंगांनीं युक्त; द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा आणि कृपाचार्य यांनीं रक्षित; प्रभुशक्ति, मंत्रशक्ति आणि उत्साहशक्ति या तीन शक्तींनीं संपन्न आणि शौर्यानें युद्धोत्सुक अशा शत्रुसैन्याचा पराजय केला आहेस. त्याअर्थीं हे वीरा, तूं ह्या पृथ्वीचा उपभोग घे ! प्रभो, अनेक देशांनीं युक्त असें हें जंबुद्वीप तूं आपल्या दंडशक्तीनें जिंकून

घेतलें आहेस. त्याचप्रमाणें तूं आपल्या दंडशक्तीनें जंबुद्वीपासारखें मेरुपर्वताच्या पश्चिमेस असलेलें क्रौंचद्वीप संपादन केलें आहेस. शिवाय हे नराधिपा, त्या क्रौंचद्वीपासमान मेरूचे पूर्वेकडील शाकद्वीप तूं त्याच दंडशक्तीच्या बलावर मिळविलें आहेस. त्या महामेरूच्या उत्तरेस असलेलें व शाकद्वीपाच्या तोडीचें भद्राश्व द्वीप तूं आपल्या पराक्रमानेंच पादाक्रांत केलें आहेस. हे वीरा, तसेंच समुद्रमार्गानें प्रवास करून अनेक देशांनीं युक्त हीं व त्यांच्या मध्यवर्ती असलेलीं दुसरींहि द्वीपें तूं आपल्या वीर्यानें मिळविलीं आहेस.

हे भारता, अशा प्रकारचीं अप्रतिम कार्यें केल्यावर ब्राह्मणांच्या सन्मानास तूं पात्र झालास, तरी ती गोष्ट तुझ्या मनाला प्रिय झाली नाहीं. आतां तूं ह्या आपल्या बंधूंकडे पहा आणि त्यांना संतुष्ट कर. शत्रूंचा मार सोसणारे, त्यांना ताप देणारे, देवांसमान ते आहेत. तसेच ते मदोन्मत्त ऋषभांप्रमाणें किंवा ऊर्जित गजेंद्राप्रमाणें सामर्थ्यवान् आहेत. ह्यांपैकीं कोणाहि एकाचा पराक्रम मला सुखदायक होईल, असें वाटतें. मग हे पुरुषव्याघ्रा, शरीराच्या व्यापारांस कारणभूत होणाऱ्या समस्त इंद्रियांप्रमाणें हे माझे नरश्रेष्ठ पति एकत्र झाल्यास माझ्या सुखाची योग्यता काय वर्णावी ? माझी सर्वज्ञ, आणि सर्वदर्शी सासूबाई हिनें 'पांचालि, युधिष्ठिर तुला उत्कृष्ट सुखामध्यें सर्वदा ठेवील, असें सांगितलें होतें,' तें कधीं खोटें होणारें नाहीं.

हे जनाधिपा, सहस्रावधि राजांचा आम्हीं ज्या सुखाकरितां वध केला, तो सर्व ह्या तुझ्या मोहामुळें व्यर्थ होत आहे, असें मला वाटतें. जेथें वडील बंधूच उन्मत्त झाला आहे, तेथें इतर सर्व त्याचेंच अनुकरण करणारे होतात. यास्तव हे महाराजा, तुझ्या ह्या उन्मादामुळें इतर सर्व पांडव वेडे झाले आहेत. हे राजा, जर हे तुझे बंधु तुझ्यासारखे उन्मत्त झाले नसते, तर त्यांनीं इतर नास्तिकांसह तुला बांधून ठेवून पृथ्वीचें शासन केलें असतें. जो मूढ अशा-प्रकारचें वर्तन करितो, त्याचें कल्याण कधींहि होत नसतें. जो मनुष्य उन्मार्गानें जातो, त्याला धूप, अंजनें, अथवा नाकांत घालण्याचें नस्य, अशा प्रकारचे औषधोपचारांनीं चिकित्सा केली पाहिजे. हे भरतसत्तमा, माझे पुत्र मला फसवून स्वर्गाला गेले असतांहि मी जगण्याची इच्छा करीत आहें, त्याअर्थीं सर्व स्त्रियांमध्यें मी अधम आहें. हे तुझे बंधु तुझी समजूत घालण्याच्या कामीं प्रयत्न करीत असतां त्यांचा अनादर करून आज मीं जें कांहीं सांगितलें तें

खोटें नाहीं. हे राजसत्तमा, तूं सर्व पृथ्वीचा त्याग करून आपण स्वतःच आपणाला विपत्तींत घालीत आहेस. हे राजन्, पृथ्वीवर राजांमध्यें जसे मांधाता आणि अंबरीष हे सर्वमान्य राजे होऊन गेले, त्याप्रमाणें तूंहि शोभिवंत हो ! धर्मानें प्रजेचें पालन करून पर्वत, वनें आणि द्वीपें यांसह सर्व पृथ्वीचें शासन कर. राजा, तूं विमनस्क होऊं नकोस. हे नृपोत्तमा, विविध यज्ञ कर, शत्रूंशीं युद्ध कर आणि ब्राह्मणांना विपुल धन, भोग आणि वस्त्रें यांचें दान दे. १२. १. १४.

अध्याय १५ वा.

[१ शासनदंड हाच धर्मार्थकामांचें संरक्षण करणारा आहे असें अर्जुनाचें भाषण. २ हिंसेशिवाय कोणाचीहि उपजीविका चालत नाहीं. ३ उत्कृष्ट चालविलेला दंड प्रजेचें रक्षण करितो. ४ दंड निर्माण करण्याचें कारण.]

(१) वैशंपायन—द्रौपदीचें हें भाषण ऐकून अर्जुन आपल्या महाबाहु ज्येष्ठ बंधूच्या अनुमतीनें पुनरपि त्याला बोलला.

अर्जुन—दंड हाच सर्व प्रजांचें शासन करितो. दंड हाच सर्वांचें रक्षण करितो. लोक जरी निद्रित असले, तरी ही दंडरूपी शासनपद्धति जागृत असते. शहाणे लोक दंडालाच धर्म म्हणतात. हे जनाधिपा, दंड हा धर्माचें तसेंच अर्थाचें संरक्षण करितो, दंड हा कामाचेंहि संरक्षण करितो; म्हणून दंडाला त्रिवर्ग म्हणतात. धान्याचें रक्षण दंडानें होतें. धनाचें रक्षण दंडानें होतें. म्हणून तूं या दंडाचा स्वीकार कर आणि लोकव्यवहाराकडे दृष्टि दे. कित्येक पापी राजदंडाच्या भीतीनें पाप करीत नाहींत. कित्येक यमदंडाच्या भीतीनें, तर कित्येक परलोकभयानें पाप करीत नाहींत. तसेंच कित्येक पापी परस्परांच्या भीतीमुळें पापकर्म करीत नसतात. असें निसर्गसिद्ध असल्यामुळें सर्व गोष्टी दंडाच्या स्वाधीन असतात. दंडाच्या भीतीमुळें कांहीं प्राणी परस्परांस भक्षण करीत नाहींत. जर दंडाच्या योगानें लोकांचें संरक्षण झालें नाहीं, तर ते गाढ अंधकारांत निमग्न होऊन जातील. दंड हा उद्धट लोकांचें दमन करितो व नीच लोकांना शिक्षा करितो. दमन आणि दंडण या दोन गुणांमुळेंच शहाणे लोक ह्याला दंड म्हणत असतात. वाचा हा ब्राह्मणांचा, बाहुवीर्य हा क्षत्रियांचा आणि दान हा वैश्यांचा दंड आहे. शूद्र हा निर्दंड म्हणून सांगितला आहे. मर्त्यांना मोह होऊं नये व धनादिकांचें रक्षण

व्हावें, म्हणून हे राजा, दंड नांवाची मर्यादा घालून ठेविली आहे. ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि भिक्षुक (संन्यासी) हे दंडाच्या भीतीनें आपापल्या मार्गांत राहतात. हे राजन्, जो भित्रा असेल, त्याच्या हातून यज्ञ कधीं घडावयाचे नाहींत, त्याला कधीं दान देण्याची इच्छा होणार नाहीं. शत्रूचीं मर्मस्थळें भिन्न केल्यावांचून, दुष्कर कर्म केल्यावांचून आणि मत्स्यघाती कोळ्या-प्रमाणें अनपकारी लोकांच्या वधावांचून मोठी संपत्ति कधीं मिळत नाहीं.

(२) जो शत्रुघात करीत नाहीं, त्याला कीर्ति, द्रव्य आणि संततिहि प्राप्त होत नाहीं. वृत्रवधानेंच इंद्र महेंद्रपद पावला. ज्या देवांनीं शत्रुवध केला, त्यांचीच लोक विशेष पूजा करितात. हे भारता, रुद्र, स्कंद, शक्र, अग्नि, वरुण, यम, काल, वायु, मृत्यु, कुबेर, रवि, वसु, मरुत्, साध्य आणि विश्वेदेव ह्या सर्व देवांना लोक नमस्कार करितात; कारण ह्यांच्या पराक्रमानेंच लोक त्यापुढें नम्र होतात. लोक ब्रह्मा, धाता अथवा पूषा यांची केव्हांहि आराधना करीत नसतात. सर्व कर्मांमध्यें प्रशांत लोक सर्व प्राण्यांसंबंधानें तटस्थ, इंद्रियदमन करून राहणारे आणि शांतिपरायण अशा लोकांचा सहज पराजय करितात. हिंसा न करितां कोणीहि आपली उपजीविका करीत आहे, असें मला वाटत नाहीं. प्राणी प्राण्यांवर उपजीविका करितात, बलिष्ठ दुर्बलां-वर आपला निर्वाह चालवितात. हे राजा, नकुल उंदराला खातो, मांजर नकु-लाला, कुत्रा मांजराला खातो, तसाच चित्ता कुत्र्याचें भक्षण करितो. ह्या सर्वांवर आपला निर्वाह मनुष्यें करितात. पूर्वीं निघून गेलेल्या काळाकडे जरा नजर टाक पाहूं ! हें जें सर्व स्थावरजंगमात्मक दिसत आहे, तें सर्व प्राण्यांचें अन्न आहे. कर्म हें दैवनिर्मितच असल्यामुळें विद्वान् लोक त्यासंबंधी भ्रमांत कधीं पडत नाहींत.

हे राजेंद्रा, ज्याप्रमाणें तुझा जन्म झाला आहे, त्याप्रमाणेंच तुला वागलें पाहिजे. क्रोध आणि हर्ष यांना दूर लोटून ज्या मंद क्षत्रियांनीं वनाचा आश्रय केला त्यांनाहि हिंसेवांचून प्राणयात्रा चालवितां आली नाहीं. उदकामध्यें, भूमीमध्यें आणि फलांमध्यें पुष्कळ प्राणी असतात, त्यांना कोणी मारीत नाहीं, असें नाहीं. हा वध प्राणयात्रेशिवाय दुसऱ्या कशाकरितां बरें होत असतो? कांहीं प्राणी इतके सूक्ष्म असतात कीं, ते केवळ तर्कगम्य असतात. डोळ्याचें पातें हालविल्यानें देखील त्यांच्या शरीराचा नाश होतो. ज्यांचा क्रोध आणि मत्सर नष्ट

झाला आहे, असे मुनि गांवांतून निघून वनांत राहण्याला जातात, तथापि तेथेंहि मोहवश होऊन ते पुनः कुटुंबधर्मी होतात, असें आढळून येतें. भूमि नांगरून व वनस्पतींचा छेद करून, वृक्षादिकांना, पक्ष्यादिकांना आणि पशु इत्यादिकांना मारून मनुष्यें यज्ञ करितात व त्यायोगानें स्वर्गाला जातात. हे कुंतीपुत्रा, दंडनीति एकदां अमलांत आली असतां प्राण्यांचे सर्व उपक्रम सिद्धीला जातात, ह्याविषयीं मला संशय नाहीं. लोकांत जर दंड नसता, तर ह्या सर्व प्रजांचा नाश झाला असता आणि जलांतील मत्स्यांप्रमाणें बलवत्तर प्राण्यांनीं दुर्बल प्राण्यांचें भक्षण केलें असतें.

(३) पूर्वी ब्रह्मदेवानें सांगितलें आहे कीं, उत्कृष्ट पद्धतीनें चालविलेला दंड हा प्रजेचें संरक्षण करण्यास समर्थ होतो, तें सत्य आहे. अग्नि शांत झाले असतां फूत्कार घालून त्यांची निर्भर्त्सना केली असतां दंडभयानेंच ते प्रज्वलित होतात पहा! चांगलें आणि वाईट ह्या दोहोंची निवड करणारा दंड जर लोकांत नसता, तर हें सर्व जग अंधकारमय होऊन कांहींहि ओळखतां आलें नसतें. जे वेदनिंदक नास्तिक मर्यादा सोडून वागतात, ते दंडाचा मार होऊं लागला असतां मर्यादा पालन करूं लागतात. एकंदरींत दंडाच्याच योगानें सर्व लोक मर्यादेंत राहतात. शुचि मनुष्य ह्या लोकांत दुर्लभ आहे. तो केवळ दंडाच्या भीतीनें मर्यादेचें उल्लंघन करीत नाहीं.

(४) चातुर्वर्ण्याच्या आनंदाकरितां, सुनीतीच्या प्रवृत्तीकरितां आणि धर्मार्थांचे रक्षणाकरितां विधात्यानें दंड निर्माण केला आहे. जर पक्षी आणि श्वापदें यांना दंडाची भीति नसती, तर त्यांनीं पशु, मनुष्यें आणि यज्ञार्थ योजलेलीं हविर्द्रव्यें यांचें भक्षण केलें असतें. लोकांचें संरक्षण करण्यास दंड नसता, तर ब्रह्मचाऱ्यानें अध्ययन केलें नसतें, दुभत्या धेनूचें दूध कोणीं काढलें नसतें व कन्याहि विवाह करून घेण्याला तयार झाल्या नसत्या. जर दंड नसता, तर चोहोंकडे सर्वांचा लोप झाला असता, मर्यादांचा भंग झाला असता आणि ममत्वाची ओळखहि कोणाला राहिली नसती. जर लोकांत दंड नसता, तर ब्राह्मणांनीं कोणाचीहि भीति न ठेवितां बारा महिने चालणारे असे मोठमोठे दक्षिणायुक्त यज्ञ केले नसते. विधीप्रमाणें यथाशास्त्र कोणी आश्रमधर्म पाळले नसते. कोणीं विद्याहि संपादन केली नसती. जर दंडाचें बंधारण नसतें तर उंट, बैल, अश्व, खेंचरें आणि गर्दभ यांना वाहनांस जोडलें असतांहि त्यांनीं तीं वाहिलीं नसतीं.

सेवकांनीं आपल्या धन्याच्या आज्ञा पाळल्या नसत्या व बालकांनींहि वडिलांचा आज्ञाभंग केला असता. दंडाची भीति नसती तर स्त्रियांनीं धर्माचरण केलें नसतें. सर्व प्रजा दंडानें आपापल्या धर्मांत राहतात. विद्वान् लोक दंडाच्या भीतीनें सर्वदा वागतात. ह्या दंडाच्या योगानें स्वर्गलोक किंवा इहलोक या ठिकाणीं सुप्रतिष्ठा प्राप्त होत्ये. जेथें शत्रुविनाशक दंडाची क्रिया चालू आहे, तेथें असत्य, पाप किंवा वंचना यांचा मागमूसहि नसतो. दंड जर उगारला नाहीं, तर कुत्रा हविर्द्रव्याला चाटीत राहील आणि कावळाहि पुरोडाश दूर पळवून नेईल.

हें राज्य, धर्मानें मिळविलेलें असो अथवा अधर्मानें प्राप्त झालेलें असो, त्याविषयीं किमपिहि शोक करूं नकोस. भोगांचा उपभोग घे आणि यज्ञ कर! श्रीमंत लोक सुखानें उत्तम अन्न भक्षण करितात, धर्म करितात आणि शुचिवस्त्रें धारण करितात. सर्व गोष्टी द्रव्याच्या स्वाधीन आहेत, ह्यांत संशय नाहीं. आणि तें द्रव्य दंडाच्या आधीन आहे. तेव्हां दंडाचें गौरव किती आहे, तें पहा. या जगांत लोकयात्रा उत्तमप्रकारें चालावी म्हणून धर्मप्रवचन केलें जातें. कारण अहिंसा कधीं कधीं हिंसा होत असते. उदाहरणार्थ, गाईच्या गोठ्यांत शिरलेल्या वाघाची हिंसा केली नाहीं, तर धेनुहत्या होऊन हिंसादोष लागेल. म्हणून अशा समयीं अनाथांचे संरक्षणार्थ धर्माचें अवलंबन करणें अवश्य आहे. जगामध्यें अत्यंत असें गुणवत् कांहीं नाहीं किंवा अत्यंत निर्गुण असेंहि कांहीं नाहीं. सर्व कार्यांमध्यें चांगलें वाईट हीं उभयहि असल्याचें दिसून येतें. कोणी पशूंचा वृषण छिन्न करितात, नंतर शृंगांची वाढ होऊं नये म्हणून त्यांचें मस्तक ठेंचतात, कित्येक त्यांजवर ओझीं लादतात, त्यांना बांधतात, आणि त्यांना आपल्या आज्ञेंत ठेवतात. ह्याप्रमाणें ह्या जगतांत असत्य लोकांनीं अन्याय चालविल्यामुळें धर्मन्यायाचा तूं स्वीकार कर; सनातन धर्माचें आचरण कर; यज्ञ कर, दानें दे; प्रजा रक्षण कर, धर्माचें पालन कर; शत्रूंचा वध कर आणि मित्रांचें पोषण कर. हे पार्थिवा, शत्रूंचा वध करतेवेळीं तुला दैन्य उत्पन्न होऊं नये. हे भारता, तसें करण्यांत कर्त्याला पातक लागत नसतें. हातीं शस्त्र घेऊन आपल्यावर आलेल्यावर तुटून पडून त्याचा वध केल्यास त्या वधाचें आपणाला पातक लागत नाहीं. कारण, तेथें एकाचा क्रोध दुसऱ्याच्या क्रोधाला चेतवणारा असतो. वस्तुतः आत्मा हा अवध्य आहे; यांत संशय नाहीं. आत्मा अवध्य असतां तो एखाद्याला वध्य कसा होईल? ज्याप्रमाणें एका गृहांतून निघून मनुष्य दुसऱ्या गृहांत जातो, त्याप्रमाणें जीव

हा त्या त्या शरीरामध्यें प्रवेश करितो. जुन्या जीर्ण देहांना टाकून तो नवीन शरीरांमध्यें प्रवेश करितो. अशा रीतीनें तत्त्ववेत्ते लोक शरीराला मृत्युमुख म्हणत असतात. १२. १. १५.

अध्याय १६ वा.

[१ भीमसेनाचें भाषण.]

(१) वैशंपायन—अर्जुनाचें हें भाषण ऐकल्यावर तो असहिष्णु व तेजस्वी भीमसेन धैर्याचा अवलंब करून आपल्या ज्येष्ठ बंधूस म्हणाला, 'हे राजा, तुला सर्व धर्मांचें ज्ञान आहे. तुला माहीत नाहीं, असें कांहींच नाहीं. म्हणून तुझ्या चरित्रापासून आम्ही शिक्षण घेत आहों; परंतु त्याप्रमाणें सर्वदा वागणें आम्हांला शक्य नाहीं. बोलूं नये, बोलूं नये, असें माझ्या मनांत होतें; परंतु हे जनाधिपा, अतिदुःखामुळें अंतःकरणांत ठेवलेले माझे विचार मी आतां तुला सांगतों, ते ऐक. तुझ्या मोहामुळें आम्हीं केलेलें सर्व संशयास्पद होऊन आम्ही व्याकुलता व दौर्बल्य यांना मात्र पात्र झालों आहों. सर्वशास्त्रपारंगत असा तूं लोकांचा राजा असूनहि दैन्यामुळें मोह पावलेल्या एकाद्या सामान्य माणसाप्रमाणें मोहांत कां सांपडत आहेस ? हे प्रभो, लोकांना सन्मार्ग कोणता आणि दुर्मार्ग कोणता हें तुला माहीत आहे. वर्तमानकाल आणि भविष्यकाल ह्यांपैकींहि अज्ञात असें तुला कांहीं नाहीं. हे राजा, अशा परिस्थितींत राज्य करण्याची युक्ति तुला मी सांगतों, ती एकाग्र चित्तानें ऐक.

व्याधि ही शारीरिक व मानसिक अशा दोन प्रकारची असते. त्यांची उत्पत्ति परस्परांपासून होत असते. त्यामुळें हे एकाकी कधीं आढळून येत नाहींत. शारीर व्याधीपासून मानस व्याधीचा जन्म होतो, यांत संशय नाहीं व मानसव्याधीपासून शारीरव्याधीची उत्पत्ति होते हेंहि सत्य आहे. होऊन गेलेल्या शारीर आणि मानस दुःखाबद्दल जो शोक करितो, त्याला एका दुःखानें दुसरें दुःख होतें व त्याच्यावर दोन अनर्थ ओढवतात. कफ, पित्त आणि वायु हे तीन शरीरांत उत्पन्न होणारे धर्म असून ते समान प्रमाणांत असणें हें स्वास्थ्याचें चिह्न समजलें जातें. त्यांपैकीं एकाचा अतिरेक झाला असतां त्याची चिकित्सा सांगतों. उष्णानें शीताचें निवारण होतें व शीतानें उष्णाचा नाश होतो. सत्त्व,

रज आणि तम हे तीन मानस धर्म आहेत. त्यांचें समप्रमाणांत अस्तित्व हें मानस स्वास्थ्याचें लक्षण आहे. त्यांपैकीं एकाचें प्रमाण वाढल्यास त्यावर कोणती उपाययोजना करावी तें सांगतों. हर्षानें शोकाचा नाश होतो व हर्ष शोकानें नष्ट होतो. कोणी एखादा सुखांत असला म्हणजे त्याला दुःखाचें स्मरण होतें व दुःखी मनुष्याला सुखाची आशा उत्पन्न होते.

युधिष्ठिरा, तूं दुःखी नाहींस किंवा सुखीहि नाहींस. मग सुखामुळें दुःखाची व दुःखामुळें सुखाची इच्छा होणें तुला योग्य नाहीं. असें असून जर तुला सुखजन्य दुःख व दुःखजन्य सुख ह्यांचें स्मरण होत असेल, तर दैवच बलवत्तर होय, असें म्हटलें पाहिजे. अथवा हे राजा, दुःखांचें स्मरण करून त्रास करून घेण्याचा तुझा स्वभावच असेल, तर आम्हीं पांडु-पुत्रांनीं डोळे मिटले असतां एकवस्त्रा व रजस्वलावस्थेंत असलेल्या अशा द्रौपदीस सभेंत नेलेलें पाहिल्याचें तुला कसें स्मरत नाहीं? आम्हांला नग-राचा त्याग करावा लागला, आम्हांला मृगाजिन परिधान करावें लागलें आणि मोठ्या अरण्यांत जाऊन वास्तव्य करणें भाग झालें, हें तुला आठवत नाहीं काय? जटासुरापासून सहन केलेले त्रास, चित्रसेनाबरोबर केलेलें युद्ध आणि जयद्रथापासून झालेले उपद्रव ह्यांचें विस्मरण तुला कसें होतें? तसेंच पुनः अज्ञातवासामध्यें राजकन्या द्रौपदीचा कीचकानें लत्ताप्रहारानें केलेला मरणप्राय अपमान तूं कसा विसरलास?

हे अरिंदमा, भीष्मद्रोणांबरोबर ज्या तऱ्हेचें युद्ध केलेंस, त्याच प्रकारचें पण अंतःकरणामध्यें करावयाचें असें युद्ध आज तुझ्या पुढें उपस्थित झालें आहे. तेथें शरांचा, मित्रांचा व बंधूंचा कांहीं उपयोग नाहीं. तें युद्ध एकट्या अंतःकरणानेंच करावयाचें आहे. अशाप्रकारचें युद्ध आज तुझ्या पुढें उभें राहिलें आहे. ह्या युद्धामध्यें पराजित होऊन तूं जर प्राणत्याग करशील, तर अन्य देह घेऊन सुद्धां तेंच युद्ध करावें लागेल. हे भरतश्रेष्ठा, आपल्या कर्मांनीं व्यक्त असलेल्या स्थूल शरीराचा त्याग करून अव्यक्तरूप असें मन जिंकण्या-करितां तूं आजच सिद्ध हो. हें युद्ध न जिंकल्यास तुझी काय अवस्था होईल बरें? पण तें जिंकून तूं धन्य होशील, अशा प्रकारचा बुद्धीचा निश्चय करून, प्राण्यांची जननमरणगति जाणून आपल्या पितृ-पितामहादि पूर्वजांनीं आच-रिलेल्या मार्गानें राज्याचें शासन कर. पापी दुर्योधनाचा आणि त्याच्या

अनुचरांचा युद्धामध्यें नाश झाला, हें द्रौपदीच्या केशपाशाचें सुदैवच होय आणि म्हणूनच तुला ह्या पदाची प्राप्ति झाली आहे. आतां तूं निरनिराळया दक्षिणांनीं युक्त असा अश्वमेध यज्ञ कर. हे पार्था, वीर्यवान् वासुदेव आणि आम्ही ह्या कामीं तुझे किंकर आहों. १२. १. १६.

अध्याय १७ वा.

[१ युधिष्ठिरसंभाषण–आशात्याग हेंच मुक्तीचें कारण होय.]

(१) **युधिष्ठिर**—असंतोष, प्रमाद, मद, राग, बल, मोह, अभिमान आणि उद्वेग ह्या पापांचा तुझ्यामध्यें प्रवेश झाला असल्यामुळें तूं राज्याची इच्छा करीत आहेस. ह्या आमिषांचा त्याग करून व राज्यलोभ सोडून शांत व सुखी हो. जो ह्या सर्व पृथ्वीचें पालन करितो, त्याला देखील एकच उदर असतें. मग तूं राज्याची एवढी प्रशंसा कशासाठीं करीत आहेस ? हे भरतर्षभा, आशेची तृप्ति एका दिवसानें, अनेक महिन्यांनीं किंवा सर्व आयुष्यानें देखील तृप्त होणें शक्य नाहीं. ज्याप्रमाणें इद्ध अग्नि प्रजलित होतो आणि तींच इंधनें कमी केलीं असतां शांत होतो, त्याप्रमाणें तूं अल्प आहारानें जठराग्नि शांत कर. अज्ञ मनुष्य जसा आपल्या एकट्याच्या उदरपूर्ततेसाठीं पुष्कळ आहार मिळवितो, तसें शहाणे लोक करीत नाहींत. म्हणून तूं प्रथम आपल्या उदराला जिंक. तूं पृथ्वीला जिंकलेंस, परंतु त्या निर्जित पृथ्वीनें तुझें श्रेय जिंकून घेतलें आहे. मनुष्याला आवडणाऱ्या कामभोगांची आणि ऐश्वर्याची तूं स्तुति करीत आहेस, परंतु त्या कामभोगांची इच्छा न करणाऱ्या व तपःकृश अशा लोकांनाच उत्कृष्ट स्थानाची प्राप्ति होते. तूं राज्यभार माथीं घेतलास, तर राष्ट्राचा योगक्षेम आणि धर्माधर्म यांचा विचार तुजवर पडेल, म्हणून ह्या मोठ्या भारापासून मुक्त हो आणि त्यागाचा–संन्यासाचा–आश्रय कर.

व्याघ्र आपल्या एका उदरपूर्तीकरितां पुष्कळ अन्न मिळवितो. दुसरे लोभवश मंद पशुहि त्याजवर आपला निर्वाह करितात. त्या व्याघ्राप्रमाणें स्वार्थपर राजा सर्वदा बद्ध होतो. त्यामुळें त्याची मुक्ति होत नाहीं. विषयांचा त्याग करून संन्यासी झालेल्याची मात्र होते. संन्यासामध्यें राजे लोकांना संतोष कधींहि होत नाहीं. राजे आणि संन्याशी यांच्या बुद्धींतील अंतर कसें आहे तें

यावरून पहा! वृक्षाचीं पानें भक्षण करून, तसेंच कुटलेले भक्ष्य पदार्थ खाऊन, अथवा केवळ दांतांनीं भक्ष्य चावून रहाणारे जलभक्षी किंवा वायुभक्षी असे जे संन्याशी त्यांनींच हा नरक जिंकिला आहे. जो राजा या अखिल पृथ्वीचें पालन करितो आणि जो पुरुष पाषाण आणि कांचन यांना सारखेंच समजतो, त्या दोहोंमध्यें सुवर्णपाषाणांना समदृष्टीनें पाहणारा पुरुषच धन्य होय, राजा नव्हे. म्हणून तूं मनांतील संकल्प सोडून दे, निराश हो, ममत्व टाकून दे, म्हणजे इह-परलोकीं तूं शोकरहित अशा अविनाशी स्थानीं जाशील. ज्यांनीं आशात्याग केला आहे, ते शोक करीत नाहींत, मग तुला कोणत्या गोष्टीबद्दल शोक वाटत आहे? सर्व आशापाश सोडून टाक म्हणजे तूं असत्यवादी ह्या दोषापासून मुक्त होशील.

पितृयान आणि देवयान हे दोन मार्ग प्रसिद्ध असून यज्ञ करणारे पितृयान-मार्गानें आणि मोक्षाची इच्छा करणारे देवयानमार्गानें जातात. तप, ब्रह्मचर्य, आणि अध्ययन करणारे महर्षि हे देहत्यागानंतर मृत्यूला अगोचर अशा मोक्षस्थानीं जातात. आमिष हें लोकांमध्यें एक बंधन असून, कर्म देखील आमिषासारखेंच एक बंधन आहे, असें सांगितलें आहे. या दोन्ही प्रकारच्या पापकारक वस्तूंचा संबंध ज्याला जडत नाहीं, तोच मनुष्य श्रेष्ठ ब्रह्मपदाला जातो. याविषयीं निर्द्वंद्व, मुक्त आणि मोक्षाचें सर्वदा चिंतन करणाऱ्या जन-कानें गाइलेली गाथा लोक सांगतात. ती ही कीं 'ज्या मजजवळ आज कोणतीहि लौकिक वस्तु नाहीं, त्या माझें द्रव्य विपुल आहे. ही मिथिला नगरी प्रदीप्त झाली तरी माझें कांहींहि दग्ध व्हावयाचें नाहीं.' प्रज्ञाप्रासादावर चढलेल्या ज्ञानवंत मनुष्यानें स्वर्गास गेलेल्या (दुर्योधनादिकां) करितां शोक करूं नये; त्यासाठीं शोक करणाराची स्थिति पर्वतावर चढून खालचा प्रदेश दिसत नाहीं असें म्हणणाऱ्या मंदबुद्धि मनुष्यासारखी आहे.

ज्याला कर्तव्याकर्तव्य बरोबर समजतें, तोच खरा डोळस आणि तोच बुद्धिमान् होय. अशा गोष्टीचें ज्ञान करून जी देते आणि त्या गोष्टीचें कर्तव्या-कर्तव्य बरोबर जिच्या योगानें समजतें तिला बुद्धि म्हणतात. त्या ब्रह्मरूप झालेल्या व शुद्ध अंतःकरणाच्या भवरोग वैद्याच्या यथार्थ वाणीचें ज्याला आकलन झालें आहे, तो बहुमानाला पावतो. पंच महाभूतें आत्म्याहून वेगळीं आहेत, तीं आत्म्यांत लीन होतात व त्यांचा विस्तार पुनः त्याचपासून होतो असें

ज्याला समजतें तोच ब्रह्मरूपी होतो. असेच लोक त्या प्रकारच्या गतीला जातात. अविद्वान्, विचारहीन, निर्बुद्ध आणि तपोहीन, अशांना ती मिळत नाहीं. सर्व कांहीं बुद्धीच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित आहे. १२. १. १७.

अध्याय १८ वा.

[१ जनक राजा व त्याची पत्नी यांचा संवाद.]

(१) वैशंपायन--युधिष्ठिर राजा स्तब्ध राहिलासें पाहून शोक व दुःख यांनीं संतप्त झालेला अर्जुन युधिष्ठिराच्या भाषणानें मनांत खोंचून म्हणाला.

अर्जुन—राजा, विदेहाधिपति जनक राज्य सोडून भिक्षाटणाला निघाला असतांना त्याला त्याच्या पत्नीनें बोध केल्याची कथा लोक सांगतात, ती मी तुला सांगतों, ऐक. धन, मुलेंबाळें, स्त्रिया, नानाप्रकारचीं रत्नें, गृहस्थाश्रम, अग्निहोत्र, इत्यादि सर्व गोष्टींचा त्याग करून जनक राजा मूर्खासारखा स्तब्ध बसला. निरिच्छ, निर्मत्सर, मूठभर धान्यावर उपजीविका करून रहाणाऱ्या, अकिंचन व भिक्षावृत्ति स्वीकारणाऱ्या आपल्या नवऱ्याला पाहून जनकाच्या पत्नीनें त्याला एकांतांत गांठलें व मोठ्या युक्तीनें ती त्याला म्हणाली, "धन-धान्यानें युक्त असें आपलें राज्य टाकून देऊन व कपाल घेऊन भिक्षा मागण्याची वृत्ति आपण स्वीकारिलीत व मूठभर धान्यावर उपजीविका करण्याचें पतकरलेंत हें आपणांला शोभत नाहीं. आपलें एवढें मोठें राज्य टाकून देऊन अल्पसंतोषीपणा आपण अंगीकारलात, यांत, महाराज, आपण प्रतिज्ञा केलीत एक व हातानें करतां भलतेंच, असें होत नाहीं काय ? आपल्या अशा करण्यानें आपल्याला अतिथि, देव, ऋषि, पितर यांपैकीं कोणालाच संतुष्ट करतां येणार नाहीं; तेव्हां महाराज, आपला हा परिश्रम व्यर्थ आहे. देवता, अतिथि, पितर यांनीं ज्यांना सोडलें असे आपण आज सर्वसंगपरित्याग करून संन्यास घेऊं इच्छितां, याचा अर्थ काय, याची आपणांस कल्पना आहे काय ? महाराज, वेदत्रयाचें अध्ययन करून ज्ञानवृद्ध बनलेल्या हजारों ब्राह्मणांना आपण आजवर आश्रय दिला, सर्व लोकांवर आजवर आपण प्रभुत्व गाजविलें, तेच आपण आज त्याच लोकांवर उपजीविकेसाठीं अवलंबून राहणार काय ? आपली सर्व ओजस्वी संपत्ति टाकून देऊन, महाराज, आपण कुत्र्याप्रमाणें दीन

झालेले दिसत आहां. आपण जीवंत असूनहि आपली जननी आज निपुत्रिक झाली आहे. आपण हयात असतांहि आपली पत्नी आज विधवेसारखी दिसते. स्वतःच्या क्षात्रधर्माचें बीज करण्याच्या इच्छेनें हे इतके दीन क्षत्रिय आपली सेवा करीत असून त्यांची सर्व भिस्त आपल्यावर आहे. यांचे मनोरथ भग्न करून महाराज, आपण कोणत्या नरकाचें साधन करून ठेवणार ?

महाराज, दुसऱ्याच्या तंत्रानें चालणाऱ्या परतंत्र जीवांना मोक्ष मिळण्याची वानवाच असल्यामुळें, धर्मपत्नीचा त्याग करून आयुष्य कंठूं इच्छिणारे जे पापकर्मे आपण, त्या आपणांला, धड परलोक नाहीं व अपरलोकहि नाहीं, अशी स्थिति होणार आहे. फुलांच्या माळा, नाना प्रकारचीं सुगंधि द्रव्यें, भूषणें, वस्त्रें, इत्यादिकांचा त्याग करून निष्क्रिय असे आपण संन्यस्तवृत्ति कां पतकरतां ? सर्वांची तृष्णा भागविणाऱ्या पवित्र तीर्थांची व आपली योग्यता एक असतांना, इतरांना आसरा देणाऱ्या महान् समृद्ध वृक्षाची उपमा आपल्याला साजत असतां, आपण दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहून त्यांची हांजी हांजी करावी हें आपणांस शोभतें काय ? हत्तीसारखीं मोठमोठीं जनावरें सुद्धां निष्क्रिय राहिलीं तर त्यांनासुद्धां मांसभक्षक प्राणी व किडेहि खातात; मग स्वस्थ असे जे आपण त्यांना ते खातील यांत नवल तें काय ? आपल्या हातांतील कमंडलु व हा त्रिदंड जो हरण करील, त्याच्याबद्दल आपल्या मनांत काय विचार येतील बरें ? त्या माणसाचा आपणांस राग येणार नाहीं काय ? आपण, सर्वस्वाचा त्याग करून मूठभर धान्याचा जो स्वीकार केला आहे त्या धान्यमुष्टीची व राज्यादिकांची किंमत आपल्या दृष्टीनें सारखीच आहे असें आपणांस वाटतें काय ? इहलोकींची यात्रा चालविण्यासाठीं मूठभर धान्याची कां होईना, पण आपणांस जरूर आहे असें मानलें तर आपली सर्वसंगपरित्यागाची प्रतिज्ञा व्यर्थ होते. आपल्या दृष्टीनें वास्तविक मी आपली कोण, आपण माझे कोण, आपण मजबद्दल आपुलकी बाळगण्याची जरूर काय ? माझ्याबद्दल आपल्याला जर आपलेपणा वाटत असेल तर महाराज, आपण या पृथ्वीचें पालन करा.

राजवाडा, शय्या, नानाप्रकारचीं वाहनें, वस्त्रें, अलंकार, इत्यादि सर्व वस्तूंचा संग्रह, ऐश्वर्यानें विहीन असलेले, दरिद्री, ज्यांना कोणी मित्र नाहीं, ज्यांच्याजवळ द्रव्य नाहीं, असे सुखाभिलाषी लोक सुद्धां करितात; मग त्यांचा त्याग करण्यांत

काय अर्थ आहे ? ममत्व कायम ठेवून दारिद्र्यांत किंवा ऐश्वर्यांत लोळलें तरी मोक्षदृष्टया त्याची किंमत एकच आहे. जो सदोदित दुसऱ्याला दानें देत राहतो व जो नेहमींच दुसऱ्यापासून प्रतिग्रह घेत राहतो, या दोघांत फरक काय तो आपण ओळखण्यास शिका आणि त्यांच्या मध्यें श्रेष्ठ कोण तें जाणून घ्या. सदासर्वदा दुसऱ्याजवळ याचना करीत बसणाऱ्या दांभिक लोकांना दान देणें म्हणजे पेटलेल्या वणव्यांत वृथा आहुति टाकणें होय. महाराज, अग्नि ज्याप्रमाणें इंधनाला जाळून टाकल्यानंतर प्रशांत होतो, तद्वत् सदा याचना करणाराची तृप्ति दात्याला खाऊन टाकल्यावरच होते. या जगामध्यें अन्नदान करणाऱ्या संतांचें जीवन शाश्वत होय. महाराज, राजानें दान केलें नाहीं, तर मोक्षाभिलाषी लोक तरी कोठून येतील ? पृथ्वीतलावरचे गृहस्थ काय किंवा याचकवृत्तीनें जगणारे लोक काय, सर्वच अन्नावर जगणारे आहेत. प्राण अन्नावरच अवलंबून असल्यानें, अन्नदाता हाच प्राणदाता होय. गार्हस्थ्याचा त्याग करणारे लोक गृहस्थांच्यावरच अवलंबून असतात. म्हणून, गृहस्थाश्रम हेंच सर्व आश्रमांचें उत्पत्तिस्थान व जीवनाधार होय. केवळ एकाद्या गोष्टीचा त्याग केल्यामुळें, अगर केवळ याचकवृत्तीनेंच राहिल्यामुळें भिक्षुक हा संन्यासी होतो, असें नव्हे. सरळमार्गाचा अवलंब करूनहि जो अर्थाचा त्याग करितो, तो खरा संन्यासी नव्हे.

राजन्, कोणत्याहि गोष्टींत आसक्ति न ठेवतां त्यांत आपला संग आहे, असें जो दाखवितो असा अनासक्त, बंधनरहित, शत्रु व मित्र यांच्या ठिकाणीं सारखी वृत्ति ठेवणारा पुरुषच मुक्त होय. भगवीं वस्त्रें धारण करून, मस्तकाचें मुंडन करून घेऊन, नानाप्रकारच्या पाशांनीं बद्ध होऊन लोक संन्यास घेतात, त्यांची इच्छा मठ, शिष्य, पुस्तकसंभार इत्यादिकांनीं स्वतःची प्रतिष्ठा वाढविण्याची असते. वेदविद्या, वृत्तीचें साधन, धन, पुत्रादिक इत्यादि सर्व गोष्टींचा त्याग करून दंड व भगवीं वस्त्रें यांचा प्रतिग्रह करणारे मूर्ख होत. अंतःकरणांतील वासनांचा त्याग केल्यावांचून नुसतेंच भगवें होणें हें या जगांतील जीवनाचें साधनच होय असें समजावें. या साधनांचा उपयोग, संन्यस्तवृत्तीनें राहणारे व धर्माच्या नांवावर मिरवणारे हे लोक, स्वतःच्या उपजीविकेसाठीं करितात. तेव्हां, महाराज, शिरोवपन करून दिगंबरवृत्ति स्वीकारणाऱ्या किंवा जटा वाढवून राहणाऱ्या या लोकांना भगवीं वस्त्रें व हरणाचीं कातडीं पुरवून, वस्त्रें देऊन, इंद्रियदमन करून, उत्तम लोक आपण जिंका.

अग्नीमध्यें हविर्भाग अर्पण करणें, गुरूंच्या साठीं पुष्कळ दक्षिणेनें युक्त असे मोठमोठे यज्ञ करणें वगैरे प्रकारांनीं जो रोज दान करतो, त्याच्याहून पुण्यशील असा जगांत कोण आहे ?

अर्जुन—जनकराजा महातत्त्वज्ञ होता, अशी या जगांत त्याची ख्याति आहे. धर्मराजा, त्यालाहि मोह उत्पन्न झाला. तेव्हां, तूं मोहवश होऊं नकोस. अशाप्रकारें धर्माचें अनुसरण करून, सर्वकाळ दान व तपश्चर्या यांत मग्न राहून, कामक्रोधांचा त्याग करून, दुष्टपणा सोडून व प्रजांचें उत्तम प्रकारें पालन करूनच आपल्याला इष्ट लोकांची प्राप्ति होईल. आपले गुरु व आपल्याहून वयानें वृद्ध अशांची उपासना केल्यानें इष्टलोक मिळत असतात. देव, अतिथि व इतर प्राणिमात्र, यांची यथाविधि संभावना करून सत्यवादित्वानें व ब्राह्मण्याचा आदर ठेविल्यानेंच आपणांला अभीष्टलोकप्राप्ति व्हावयाची आहे. १२. १. १८.

अध्याय १९ वा.

[१ युधिष्ठिराचें भाषण–त्यागानेंच सुख मिळतें.]

(१) युधिष्ठिर—धर्मशास्त्र, अध्यात्मशास्त्र वगैरे अनेकविध शास्त्रें मला अवगत आहेत. कर्में करावीं व करूं नयेत अशासंबंधी अनेक वचनेंहि माझ्या परिचयाचीं आहेत. अनेक प्रकारचे हेतु देऊन सजविलेलीं नानाविध शास्त्रें व त्यांचे अखेरचे सिद्धांत मी जाणतों. अर्जुना, तूं नुसता अस्त्रज्ञ वीर, तुझें ज्ञान केवळ अस्त्रांपुरतेंच आहे. तुझ्या बुद्धीला शास्त्रार्थ यथार्थ रीतीनें जाणण्याचें सामर्थ्य नाहीं. शास्त्रांचा अर्थ मार्मिकपणानें जाणणाऱ्या व या धर्मतत्त्वाची सूक्ष्मपणें ओळख असणाऱ्या मनुष्यांना देखील माझ्यांत दोष काढतां येणार नाहीं. खरा धर्म तुला समजेल तर तुलाहि हें पटेल. माझ्यावरच्या तुझ्या बंधुप्रेमामुळें जें न्यायघटित व योग्य असें वाक्य तूं बोललास, त्यामुळें हे कौंतेया, माझें मन संतुष्ट झालें आहे. युद्धकौशल्यामध्यें व सर्व क्रियांच्या नैपुण्यामध्यें तुझा हात धरणारा या त्रैलोक्यांत कोणी नाहीं. परंतु, धर्मशास्त्र हें अत्यंत सूक्ष्म असल्यानें त्यांत तुझी मति चालणें कठीण आहे. तेव्हां, हे धनंजया, या बाबतींत माझ्या कृतींवर तूं आक्षेप घेऊं नये. तूं नुसताच युद्ध-

शास्त्रज्ञ आहेस. वृद्ध माणसांची उपासना तूं कधीं केली नाहींस, कोणत्या गोष्टीचा कोठें विस्तार करावा व कोठें संक्षेप घ्यावा, हें वृद्धांचें ज्ञान तुला नाहीं. तपस्विवृत्तीचा त्याग करणें हा त्यांच्या मतें निश्चयानें अविधि होय. कारण, ज्यांची बुद्धि मोक्षमार्गाकडे वळलेली असते, त्यांना तप हेंच परम श्रेष्ठ वाटतें. पार्था, या जगतांत धनापेक्षां कांहीं श्रेष्ठ नाहीं, असें तुला वाटतें, पण धन हेंच काय तें श्रेष्ठ असें मानून चालण्याची आमची प्रवृत्ति नसल्यानें आम्ही असे वागतों, तें कां तें सांगतों.

तपश्चर्या व स्वाध्याय यांच्यामध्यें धार्मिक लोक व तपस्वी ऋषि हे नेहमीं गर्क असतात व त्यांनाच सनातन लोकांची प्राप्ति होते. ज्यांनीं आजन्मांत कोणाचाहि द्रोह केला नाहीं, असे दुसरे अनेक वनवासी लोक वनांत स्वाध्यायाचें अध्ययन करीत राहून स्वर्गलोकाला गेले. विषयांचा निग्रह केल्यामुळें व अज्ञानजन्य मोहाचा त्याग केल्यानें आर्य लोक उत्तरायणमार्गानें त्यागी लोकांच्या लोकास जाऊन पोंचतात. क्रियाकर्मांतच लोलुप झालेल्या लोकांना दक्षिणेच्या दिशेचे जे लोक, त्यांत जाऊन पडावें लागतें. त्यांच्या मागची जन्ममरणाची यातायात सुटत नाहीं. मोक्षेच्छु लोकांची गति ही अनिर्देश्य व न समजणारी अशी आहे. तेव्हां, येथें चित्तवृत्तिनिरोधरूपी योगाची प्राधान्यानें जरूरी असून हा योगच समजण्यास अत्यंत कठिण असा आहे. शास्त्रांचा विचार करीत करीत त्याच्या अनुरोधानें योग असा असेल काय, तसा असेल काय, असला सारासारविचार करण्याची पुष्कळ धडपड करून शहाण्या लोकांनीं योगाबद्दल निश्चित अनुमानें काढिलीं आहेत. संहिता, ब्राह्मण ग्रंथ, नानाप्रकारचीं शास्त्रें, आरण्यकें वगैरे ग्रंथ पालथे घालून सुद्धां, केळीचा खांब चिरल्यानें त्यांतून जसें कांहीं प्रत्यक्ष सार हातीं लागत नाहीं, तसें यांच्या हातीं कांहीं लागलें नाहीं. कित्येक एकांताचा त्याग करून बाह्य लक्षणांवरून देहांत असणाऱ्या आत्म्यावर पंचभौतिक शरीरद्वारा प्रकट होणाऱ्या इच्छाद्वेष इत्यादिकांचा आरोप करतात. डोळ्यांना न दिसणारा, अत्यंत सूक्ष्म, दाखवून न दिसणारा, असा जो आत्मा त्याला हे लोक प्राणिमात्रांच्या ठिकाणीं कर्मप्रवृत्ति उत्पन्न करणारा असें समजतात— आत्मा कर्ता करविता असें मानतात. तेव्हां, शहाण्या माणसानें दृष्टि आत्मोन्मुख करून, मनाची वासना झाडून, कर्मांच्या प्रवाहाचा—पसाऱ्याचा—त्याग करून, सर्वबंधविनिर्मुक्त व्हावें व सुखी व्हावें.

अशा प्रकारचा अत्यंत सूक्ष्म व शहाण्यांनीं अवलंबिलेला हा मार्ग आहे. अर्जुना, अशा ठिकाणीं अनर्थावह अशा द्रव्याची प्रशंसा तूं करतोस? पूर्वींच्या शास्त्रवेत्त्यांचा सिद्धांतहि पण असाच आहे. यज्ञक्रिया, दान, वगैरेमध्यें निमग्न असलेले हे लोक सुद्धां द्रव्याला अनर्थावह मानतात, मग ज्ञानी लोकांची गोष्ट कशाला हवी? ज्यांच्या मनावरचे पूर्वसंस्कार दृढ झालेले आहेत, अशा मोठमोठ्या विचारी पंडितांच्या डोक्यांत सुद्धां अध्यात्मसिद्धांत शिरकविणें अशक्य आहे. आत्मा नाहीं असें पूर्वसंस्कारानें म्हणणारे लोक मूर्खांच्या कोटींतील होत. खोड्याचा तिरस्कार करणारे बहुश्रुत असे वाक्पंडित लोक मोठमोठ्या जनसमूहांत भाषणें करीत सर्व पृथ्वीभर हिंडतात. पार्था, ज्या ठिकाणीं साध्यासुध्या गोष्टीहि आपणांला समजण्याची मारामार पडते, तेथें या पंडितांचें ज्ञान आपणांस कसें होईल? आपल्याला अज्ञात अशीं महाज्ञानी माणसें अनेक असतील. बुद्धीनें तपाची प्राप्ति होते, तपश्चर्येनें परब्रह्मप्राप्ति होते; पण, ज्या शहाण्या माणसाला सुखाची इच्छा असेल, त्यानें त्याग करावा. धर्मवेत्त्याला त्यागानेंच सुख मिळतें. १२. १. १९.

अध्याय २० वा.

[१ देवस्थान ऋषीचा युधिष्ठिराला उपदेश—सर्व द्रव्याचा यज्ञाकडे उपयोग करावा.]

(१) **वैशंपायन**—युधिष्ठिराचें हें वाक्य संपतांच देवस्थान नांवाचा महातपस्वी पुरुष नानाप्रकारच्या युक्तिवादानें भरलेलें असें समयानुसार भाषण करिता झाला.

देवस्थान—हे युधिष्ठिरा, द्रव्यापेक्षां या जगांत अधिक श्रेयस्कर असें कांहीं नाहीं, असें जें अर्जुन आतां म्हणाला, त्याबद्दल मी तुला सांगतों तें एकाग्रमनानें ऐक. हे अजातशत्रो, ही सर्व पृथ्वी तूं धर्मानें जिंकिली आहेस. तेव्हां धर्मानें जिंकिलेली ही पृथ्वी आतां निष्कारण टाकून देणें तुला शोभत नाहीं. चारी आश्रमांतून जाण्याचा जो आश्रमधर्म त्याच्या आचरणानें अखेर मोक्षच मिळतो. हे राजा, ही आश्रमधर्मरूप चतुष्पदी शिडी तूं क्रमानें जिंक. हे पार्था, ज्यामध्यें पुष्कळ दक्षिणा द्यावी लागते, असे मोठमोठाले यज्ञ तूं कर.

कांहीं ऋषि स्वाध्यायाच्या अध्ययनानेंच यज्ञकर्म संपादितात, तर कांहीं ज्ञानरूप यज्ञानेंच देवतांचें भजन करितात. हे पार्थिवा, कांहीं ऋषि कर्मनिष्ठ असतात, तर कांहीं तपोनिष्ठ असतात. हे कुंतीपुत्रा, जे वैखानस मुनि, त्यांचें वचन म्हणून जें सांगितलें आहे तें असें आहे. द्रव्यलोभानें जे यज्ञादिकर्मांची इच्छा धरितात त्यांनीं निरिच्छ रहाणें हेंच उत्तम. असल्या प्रकारच्या धर्माचें अनुष्ठान जो करील, त्याला पुण्य लागण्याऐवजीं पापच लागेल. सर्व लोक यज्ञाचें आचरण करण्यासाठींच द्रव्यसंचय करीत असतात. अयोग्य माणसाला दान देणें किंवा योग्य माणसाला तें न देणें यामुळें एक प्रकारचा आत्मद्रोह होतो व त्याचें पाप भ्रूणहत्येइतकेंच आहे.

पात्रापात्रविचाराचा योग्य विवेक न झाल्यामुळें दानधर्महि दुष्करच ठरतो. विधात्यानें सर्व द्रव्य यज्ञाकरितां निर्माण केलें आहे. धनाचें रक्षण करण्याचें काम त्यानें पुरुषांकडे दिलें, तेंहि यज्ञाच्या उद्देशानेंच होय. तेव्हां, सर्व धनाचा उपयोग प्रथम यज्ञाकडे करावयाचा व नंतर मग बाकीच्या गोष्टींकरितां. नानाप्रकारच्या रत्नांनीं युक्त असे अनेक यज्ञ इंद्रानें केले, त्यामुळेंच तो तेजस्वी होत्साता सर्व देवांवर राज्य करूं शकला. त्यायोगानेंच त्याला इंद्रत्व प्राप्त झालें व तो तेजानें शोभूं लागला. म्हणून सर्व द्रव्याचा विनियोग यज्ञाकडेच करावा. महात्म्या महादेवानें आपलें सर्वस्व यज्ञांत टाकिलें–सर्वस्वाचा यज्ञ केला. म्हणूनच तो देवदेव म्हणजे देवांचा राजा झाला. सगळ्या विश्वाला व्यापून व सर्व लोक कीर्तीनें भरून टाकून शंकर जो भरून उरला आहे, त्याचें कारण हेंच.

ज्याच्या यज्ञामध्यें लक्ष्मी स्वतः वावरत असे व ज्याचीं यज्ञोपकरणें सर्व सोन्याचीं होतीं, अशा आविक्षित राजानें या कर्मानींच मरुतांवर स्वामित्व मिळविलें व आपल्या ऐश्वर्यानें इंद्रालाहि जिंकिलें. हरिश्चंद्र राजा तुला ऐकून माहीत आहे. त्यानेंहि यज्ञकर्माच्या जोरावरच आपलें पाप नाहींसें करून पुण्याई संपादन केली. तो मनुष्य असूनहि त्यानें इंद्रास जिंकिलें, तें यज्ञाच्या बळावरच. म्हणून सर्व द्रव्याचा विनियोग यज्ञाकडेच करावा. १२. १. २०.

अध्याय २१ वा.

[१ देवस्थानाकडून इंद्राच्या प्रश्नाला बृहस्पतीनें दिलेल्या उत्तराचा उल्लेख.]

(१) **देवस्थान**—या संबंधांत पूर्वीं घडलेली एक कथा सांगत असतात ती अशी. क्षत्रियांनीं वैखानस धर्माचें अवलंबन करावें कीं नाहीं असा विषय निघाला असतां इंद्रानें प्रश्न केल्यावरून बृहस्पति म्हणाला, " समाधानवृत्ति ही मोक्षफलदायक असून त्यापासून अत्युच्च प्रकारचें सुख मिळतें. समाधानवृत्तीपेक्षां श्रेष्ठतर असें कांहींच नसून त्यामुळें शाश्वत स्थिति प्राप्त होते. कांसव ज्याप्रमाणें आपलीं सर्व इंद्रियें सर्व बाजूंनीं आंत ओढून घेतो, त्याप्रमाणें विषयेच्छा सर्व बाजूंनीं जो आंवरून घेतो, त्याच्या अंतःकरणांत आत्मतेजाचा प्रकाश लवकरच फांकतो. ज्यावेळीं मनुष्यप्राणी कोणासहि भीत नाहीं, ज्याच्यापासून कोणाला त्रास होत नाहीं व जो काम व द्वेष यांना जिंकतो, त्याला त्या वेळेस आत्मस्वरूपाची प्रतीति येते. ज्या वेळेस मनुष्य कायेनें, वाचेनें व विचारानें कोणत्याहि भूतांचा द्वेष करीत नाहीं, त्या वेळेस तो स्वतःच ब्रह्मरूप होतो. याप्रमाणें प्राणिमात्र जेव्हां आपापल्या धर्माचें आचरण करतात, तेव्हां त्या धर्माच्या आचरणानें त्यांना मोक्षप्राप्ति मिळते; म्हणून हे राजा, तूं युद्ध कर. कोणी सामाची (नीलकंठाच्या मतें प्रेमाची) प्रशंसा करितात; कोणी यत्नाचें महत्त्व वर्णन करतात; तर कोणी साम व यत्न या दोहोंचाहि अवलंब करावा असें म्हणतात. कोणी यज्ञाची प्रशंसा करतात, तर कोणी संन्यास श्रेष्ठ म्हणतात.

कोणी दान हें पुण्यकारक म्हणतात, तर कोणाला प्रतिग्रह बरा वाटतो. कांहींकांहीं तर सर्वसंगपरित्याग करून स्वस्थ चित्तानें ध्यान करीत राहतात. कोणी प्रजांचें पालन करून राज्य संभाळणें हेंच महत्त्वाचें होय असें समजतात. या सर्वांचें पर्यालोचन करून शहाण्या माणसांनीं सिद्धांत बांधला तो असा कीं कोणत्याहि प्राण्याचा द्रोह न करितां जो साधतां येतो तोच धर्म, असा हा सर्व सज्जनांचा अभिप्राय आहे. अद्रोह, खरें बोलणें, दया, इंद्रियदमन, स्वस्त्रीच्या ठिकाणींच अपत्योत्पादन, मऊपणाची वृत्ति, स्थिरता, हाच सर्वतोपरि इष्ट असा धर्म होय, असें स्वायंभुव मनूचें मत आहे." तेव्हां देवस्थान म्हणतो, हे कौंतेया, या धर्माचें परिपालन

कर. राज्यपदावर स्थिर राहून सुद्धां जो इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवितो, ज्याला वाईट व चांगलें हीं सारखींच असें मानतां येतें, असाधूंचा निग्रह व साधूंचा संग्रह करण्यांत कुशल असणारा, शास्त्रार्थवेत्ता, यज्ञ करून यज्ञांत देऊन टाकून शिल्लक राहील तें खाणारा, असा क्षत्रिय राजा असतो. प्रजेला धर्ममार्गाला लावून राजानें स्वतः धर्माचें आचरण करावें. वृद्धपणीं पुत्राच्या माथ्यावर राज्यभार सोंपवून देऊन, वनामध्यें वन्य आहारावर उपजीविका करून रहावें व नुसत्या श्रवणभक्तीनें निरलसपणें कर्में करीत रहावें. हे राजा, जो अशाप्रकारची वागणूक ठेवितो तो राजा खरा असें धर्मवेत्ते म्हणतात. अशा राजाला इहलोकीं व परलोकीं इष्टफलप्राप्ति होते. मोक्षप्राप्ति ही अत्यंत दुर्लभ असून तिच्या वाटेंत अनेक विघ्नें आहेत.

अशा तऱ्हेनें धर्माचें पालन करून, दान, तपश्चर्या, सत्य यांच्यांत सदा निरत राहून अनृशंस्यादि गुणांनीं युक्त, कामक्रोध ज्यांच्या ठिकाणीं नाहींत, जे प्रजेचें पालन करण्यांत निरत, उत्तम प्रकारच्या धर्माचें परिपालन करणारे, गाई, ब्राह्मण यांच्याकरितां युद्ध करणारे, असे राजे उत्तम गति मिळविते झाले. हे परंतपा, रुद्रांनीं, वसूंनीं, आदित्यांनीं, साध्यांनीं, निरनिराळ्या राजर्षिसंघांनीं याच धर्माचें अवलंबन करून स्वर्गप्राप्ति करून घेतली. १२. १.२१.

अध्याय २२ वा.

[१ दैवगति अलंघनीय, असें अर्जुनाचें भाषण.]

(१) **वैशंपायन**—असें देवस्थानाचें भाषण चालू असतां, खिन्नपणें बसलेल्या आपल्या धर्मशील बंधूस अर्जुन पुनः म्हणाला, " हे धर्मज्ञ राजन्, क्षात्रधर्मानें युद्ध करून राज्य मिळविल्यावर व शत्रूंचा वध केल्यावर, आतां आपणांस संताप कशाचा होतो ? तपश्चर्या, त्याग वगैरे ब्राह्मणांचा धर्म होय ! क्षत्रियाचा धर्म म्हणजे त्यानें संग्रामांतच मरावयास हवें. सदा हातांत शस्त्र घेऊन सज्ज असणाऱ्या क्षत्रियाचा क्षात्रधर्म महाभयंकर आहे. हे भरतश्रेष्ठा, क्षत्रियांचें मरण, त्याच्या आयुष्याच्या कोणत्याहि भागांत घडो, तें शस्त्रानें आणि समरभूमीवरच झालें पाहिजे. ब्राह्मणालाहि क्षत्रियधर्माचें अवलंबन करावेंसें वाटल्यास त्याचें जीवनहि प्रशस्तच ठरतें; कारण, क्षात्रधर्म तरी ब्राह्मण-

धर्मापासूनच उत्पन्न झालेला आहे. महाराज, क्षत्रियाला त्याग, यज्ञ, तपश्चर्या, दुसऱ्याच्या कष्टावर उपजीविका करणें ह्या गोष्टी विहित नाहींत. आपण धर्मशील आहां, सर्व धर्म आपणांस ठाऊक आहेत. राजा, हा मानी, महत्त्वाकांक्षी, सर्व गोष्टींत निपुण, असा असतो. त्यानें संतापापासून उत्पन्न होणारा खेद टाकून देऊन कार्यव्यग्र रहावयाचें असतें. क्षत्रियांचें हृदय इतरांपेक्षां कठीण वज्रासारखें असतें. महाराज, आपण जें पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य मिळविलें तें शत्रूंना जिंकून, क्षात्रधर्माचें आचरण करून, संयमी होऊन, राखा आणि यज्ञ व दान या व्रतांचें आचरण करा. इंद्र हा पूर्वी ब्राह्मणाचा मुलगा होता; पण, त्यानें क्षात्रधर्माचें आचरण करून क्षत्रियांचीं कर्मे केलीं. त्यानें पापाचरण करणाऱ्या आठशें दहा ज्ञातींचा संहार केला. राजन्, तें इंद्राचें कर्म पूज्य आणि प्रशंसनीय होय. या कर्मामुळेंच त्याला इंद्रत्व प्राप्त झालें व तो देवांचा राजा होऊं शकला, असें आमच्या ऐकिवांत आहे.

महाराज, आपण पुष्कळ दक्षिणेनें युक्त असे अनेक यज्ञ करावे व ज्यामुळें इंद्र हा शोकरहित होऊन त्यानें चित्त स्थिर ठेविलें, त्याप्रमाणेंच आपणहि आतां शोक टाकून द्यावा. आपले बांधव, ज्यांबद्दल आपण शोक करतां, ते सर्व क्षत्रियांच्या पवित्र मृत्यूनें परमपदाला पोंहोचले आहेत. मागें होऊन गेलेल्या गोष्टी व पुढें होणाऱ्या गोष्टी या कोणालाच बदलतां येत नाहींत. भूतकाळ व भविष्यकाळ जसा असेल, तसाच घेऊन चालावें लागतें, त्याच्यावर मात करणें अशक्य आहे. १२. १. २१.

अध्याय २३ वा.

[१ व्यासकृत गृहस्थाश्रमाची प्रशंसा· २ शंख-लिखितवृत्तांत.]

(१) **वैशंपायन**—याप्रमाणें अर्जुनाचें भाषण ऐकून धर्मराज कांहीं न बोलतां उगाच बसला. तें पाहून द्वैपायन व्यास बोलण्यास पुढें सरसावला. व्यास म्हणाला—

व्यास—युधिष्ठिरा, अर्जुन म्हणतो तें खरें आहे. शास्त्रानें घालून दिलेला अत्युत्कृष्ट धर्म हा गार्हस्थ्यावरच अवलंबून असतो. हे धर्मज्ञा, शास्त्रानें सांगितलेल्या धर्माचें विधीला अनुसरून आचरण कर. गार्हस्थ्यधर्म टाकून अरण्यांत जाणें

तुला योग्य नाहीं. संन्यास तुझ्याकरितां नाहीं. देव, पितर, अतिथि, सेवक, वगैरे सर्व गृहस्थांवर अवलंबून असतात. तेव्हां, हे राजा, यांचें पोषण कर. ही जबाबदारी तुझी आहे. पांखरें, पशू, सर्व प्रकारचे प्राणिमात्र गृहस्थामुळेंच जगूं शकतात, म्हणून गृहस्थाश्रम हा सर्वश्रेष्ठ होय. चारी आश्रमांत आचरण्यास कठिण असा कोणता आश्रम असेल तर तो गृहस्थाश्रमच होय. त्या गृहस्थाश्रमाच्या विधीचें, हे राजा, तूं आचरण कर. हा गार्हस्थधर्म दुबळ्यांच्यानें साध्य होणारा नाहीं. राजा, तुला सगळ्या वेदांचें ज्ञान आहे. तूं तपश्चर्याहि फार मोठी केली आहेस. तुझ्या वाडवडिलांचें राज्य तूं व्यवस्थितपणें संभाळावें व त्याला तूं योग्यहि आहेस. तपश्चर्या, यज्ञ, अध्ययन, भिक्षावृत्ति, इंद्रियनिग्रह, ध्यान, विजनवास, समाधान, ज्ञान, हे ब्राह्मणाचे धर्म होत. क्षत्रियांचा धर्म मी आतां तुला सांगतों. तुलाहि तो माहीत आहेच. राजा, यज्ञ, विद्या, उद्युक्तता, पैशासंबंधीचा असंतोष, दंडधारण, तेजस्विता, प्रजापालन, सर्व वेदांचें ज्ञान, तपश्चर्या, सदाचरण, द्रव्यार्जन व त्याचें सत्पात्रीं दान करणें हीं क्षत्रियाचीं कर्मे होत. या कर्मांनीं क्षत्रियांना इहलोकाची व परलोकाची सिद्धि होते. याबद्दल बृहस्पतीचें म्हणून म्हटलें जाणारें एक वचन प्रसिद्ध आहे, तें असें. ‘साप ज्याप्रमाणें बिळांतल्या प्राण्यांना खाऊन टाकतो, त्याप्रमाणें दुसऱ्यांशीं विरोध न करणाऱ्या राजाला व प्रवास न करतां एके जागीं बसून रहाणाऱ्या ब्राह्मणाला भूमि गिळून टाकते. क्षत्रियांच्या सर्व धर्मांमध्यें दंडधारण हेंच श्रेष्ठ मानलें आहे. क्षत्रियांना सामर्थ्य अवश्य पाहिजे आहे. दंड हा क्षत्रियाच्या सामर्थ्यावरच अवलंबून असतो. दंडधारणामुळेंच सुद्युम्न नांवाच्या राजर्षीला प्राचेतस वरुणाचा मुलगा दक्ष याच्या प्रमाणेंच परम गति प्राप्त झाली असें सांगतात.’

युधिष्ठिर—महाराज, सुद्युम्नराजाला कोणत्या कामामुळें परम सिद्धि मिळाली? त्या राजाची हकीगत ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

(२) व्यास—हे राजन्, या बाबतींत पूर्वीचा असा एक इतिहास सांगत असतात. फार पूर्वी शंख व लिखित नांवांचे दोन ब्राह्मण व्रतनियमांचें पालन करून रहात होते. त्या दोघांचे आश्रम पृथक् पृथक् असून ते रमणीय होते. दोघांहि भावांचे हे आश्रम नित्य पुष्पांनीं व फलांनीं समृद्ध असे असून ते बाहुदा नांवाच्या नदीच्या कांठीं होते. कांहीं काळानें लिखित हा एकदां सहज

शंखाच्या आश्रमाला आला. त्यावेळेस शंख हा आकस्मिक रीत्या बाहेर गेला होता. लिखितानें शंखाच्या आश्रमांत प्रवेश करून तेथील झाडावरचीं पूर्ण पिकलेलीं फळें अभावितपणें पाडलीं व तीं तो मजेनें खाऊं लागला. झाडांचीं फळें काढून लिखित तीं खात आहे, इतक्यांत शंख तेथें आला व लिखिताला फळें खातांना पाहून म्हणाला, 'तूं हीं फळें कोठून आणलींस? हीं इथें काय म्हणून खात बसला आहेस?'

लिखित आपल्या वडील भावाजवळ जाऊन व रीतीप्रमाणें त्याला वंदन करून हंसत हंसत म्हणाला, 'हीं फळें मी येथूनच घेतलीं.' त्यावेळीं अत्यंत क्रोधयुक्त होऊन शंख त्याला म्हणतो, "मीं तुला देऊं केलीं नसतांना हीं फळें तूं आपण आपल्या हातांनीं घेतलींस ही चोरी होय. तेव्हां, तूं असाच राजाकडे जा व त्याच्या पुढें केलेलें कर्म सांग व त्याला म्हण 'मला न दिलेली गोष्ट स्वतःच्या हातांनीं घेण्याचें पाप मीं केलें आहे. मी चोर आहें, असें समजून मला शिक्षा कर व स्वधर्माचें पालन कर.' शंखाच्या आज्ञेवरून लिखित सुद्युम्न राजाकडे गेला. लिखित आल्याची बातमी द्वारपालांकडून मिळतांच राजा प्रधानांसह पायींपायींच त्याला सामोरा आला व मोठ्या विनयानें म्हणाला, 'महाराज, आपलें आगमन कशासाठीं झालें तें कृपा करून सांगावें. लिखित त्यावर बोलला, 'मीं सांगितलेलें करीन असें वचन देऊन त्याप्रमाणें खरोखरच करणार असशील, तर सांगतों.'

'हे राजा, वडील भावाच्या बागेंतील फळें त्यानें दिलीं नसतां मीं हातानें घेऊन खाल्लीं, याबद्दल मला काय तें शासन कर.' सुद्युम्न म्हणाला, 'हे विप्रर्षे, राजा जसा शासन करण्याचा अधिकारी आहे, तसाच तो अनुज्ञेचा अर्थात् क्षमेचाहि अधिकारी आहे. हें जर तुला मान्य असेल तर माझ्या अनुज्ञेनें तुझ्या दोषाचें क्षालन झालें असें समजून या गोष्टीव्यतिरिक्त—तुला शासन करण्याखेरीज—दुसरी कोणतीहि गोष्ट तूं मजजवळ माग.' अशाप्रकारें तो सुद्युम्न राजा त्या ब्राह्मणाला सोडून देत असतांना त्या लिखितानें त्या राजापासून शासनाखेरीज कोणतीहि गोष्ट घेण्याचें नाकारिलें. तेव्हां निरुपाय होऊन त्या दंडधारी सुद्युम्नानें लिखिताचे दोन्ही हात तोडले. मग तो लिखित तेथून निघून गेला. लिखित शंखाकडे जाऊन त्याला दीनपणानें म्हणाला, 'शासनधर्म पाळण्यासाठीं सुद्युम्नाला जें करणें योग्य होतें तें त्यानें केलें, आतां मला क्षमा कर.'

शंख म्हणाला, 'तूं धर्मज्ञ आहेस, तसेंच तूं मला कोणत्याहि प्रकारें दुखविलें नाहींस. तूं आपला धर्म सोडलास, त्याचें प्रायश्चित्त तुला मिळालें. आतां, बाहुदा नदीमध्यें जाऊन लवकर स्नान कर व तेथें देव, ऋषि व पितर यांचें तर्पण कर; धर्मावरची बुद्धि ढळूं देऊं नकोस.' शंखाचें हें भाषण ऐकून लिखितानें बाहुदेंत जाऊन स्नान केलें व ओंजळींत पाणी घेण्यासाठीं त्यानें हात पुढें करतांच त्याला कमलासारखे सुंदर हात फिरून फुटले. तेव्हां आश्चर्यानें ते हात लिखितानें शंखाला नेऊन दाखविले. त्यावर शंख त्याला म्हणाला कीं, 'मीं हें तपश्चर्येच्या बलावर केलें आहे. तूं मनांत कोणतीहि शंका आणूं नकोस. हा दैवाचा खेळ आहे.' लिखित म्हणाला, 'हे बंधो, आपल्या तपस्तेजाचें सामर्थ्य एवढें दिव्य होतें तर आपण मला यापूर्वींच पावन कां करून घेतलें नाहीं.' शंख म्हणाला, 'पापाबद्दल प्रायश्चित्त देण्याचें काम राजाचें आहे, माझें नव्हे, मी तुझा शास्ता नाहीं. आपला धर्म पाळल्यानें राजाहि पावन झाला. तूंहि आपल्या पितरांसह उत्तम गतीला जाशील.'

शंखलिखितांची व सुद्युम्नाची अशी गोष्ट सांगून व्यास म्हणतात, 'हे राजा, याप्रमाणें त्या कर्मानें सुद्युम्न श्रेष्ठ ठरला व प्राचेतस दक्षाला ज्याप्रमाणें सिद्धि मिळाली, तशीच ती सुद्युम्नालाहि मिळाली. प्रजांचें परिपालन करणें हाच क्षत्रियांचा धर्म होय. एतद्व्यतिरिक्त सर्व गोष्टी उन्मार्गाच्या आहेत. या तुझ्या भावाचें हितकारक वचन ऐक. राजाचा दंड हाच त्याचा धर्म होय. मुंडन हा राजधर्म नव्हे.' १२. १. २३.

अध्याय २४ वा.

[१ व्यासकृत राजधर्मोपदेश. २ हयग्रीवकथा.]

(१) **वैशंपायन**—महर्षि वेदव्यास त्या धर्मराजाला पुनः म्हणतात, 'हे युधिष्ठिरा, वनवासाच्या काळांत तुझ्या भावांनीं जे मनोरथ केले होते, ते आतां पूर्ण होऊं देत. नहुषराजाचा पुत्र ययाति यानें ज्याप्रमाणें पृथ्वीचें राज्य केलें तसें तूं कर. या बिचाऱ्यांनीं वनवासांत आजपर्यंत पुष्कळ हाल काढले आहेत. हे नरव्याघ्रा, यांना एकदां दुःखाअंतीं सुख भोगूं दे. धर्म, अर्थ व काम या तीन्ही पुरुषार्थांचा बंधुवर्गासह उपभोग घेतल्यानंतर हे राजा, तूं

वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्यास मोकळा होशील. याचक, पितर व देव या सर्वांचें ऋण फेड. सर्वमेध व अश्वमेध या यज्ञांनीं देवतांचें भजन कर. मग तुला परमगति प्राप्त होईल. युधिष्ठिरा, सर्व भावांच्याकडून पुष्कळ दक्षिणेनें युक्त असे यज्ञ करीव म्हणजे तुला उत्कट प्रकारचा कीर्तिलाभ होईल. राजा, क्षात्रधर्माचें आचरण न करण्याची तुझी इच्छा मला ठाऊक आहे. क्षात्रधर्माचें आचरण करूनहि तुला पाप कसें लागणार नाहीं, तें सांगतों ऐक. राजाला—युद्धाचा अंगीकार करणाऱ्याला—तंटा करावाच लागतो. विजय हा मिळवावाच लागतो. धर्मशास्त्रकारांनीं राजांच्या मागें या गोष्टी लावून दिलेल्या आहेत. परंतु जो राजा कालदेशवर्तमानाचा विचार करून शत्रूलाहि क्षमा करितो—त्याला मारीत नाहीं—अशा राजाला त्याची बुद्धि शास्त्रशुद्ध असल्यानें पातक लागत नाहीं. प्रजेच्या उत्पन्नाचा षष्ठांश घेऊनहि जो प्रजेचें रक्षण करीत नाहीं, अशा राजाला प्रजेच्या पापाचा चतुर्थांश भोगावा लागतो.

कशाप्रकारचें आचरण केलें असतां राजा धर्मापासून च्युत होत नाहीं, तें मी तुला सांगतों ऐक. धर्मशास्त्राच्या आज्ञेनुसार निर्भयपणें राजानें वागावें. कामक्रोधांच्या आधीन न होतां प्रजेकडे पितृवात्सल्यानें व समदृष्टीनें पहावें व शास्त्रानें घालून दिलेल्या मार्गानें जावें म्हणजे राजाला कोणतेंहि पातक लागत नाहीं. दैवगतीनें नाइलाज झाल्यामुळें योग्य कालीं योग्य कर्म राजाच्या हातून घडलें नाहीं, तर असल्या कर्मातिक्रमाचा दोष त्याला लागत नाहीं. साहसानें असो किंवा विचारपूर्वक असो, शत्रूचा निग्रह हा केलाच पाहिजे. पापी शत्रूबरोबर सहवास कधींच करूं नये. राज्यामध्यें प्रजेंत पुण्यांश वाढेल, असें करावें. शूर, सज्जन व विद्वान् यांचा नेहमीं सत्कार करीत असावें. विद्वान्, तत्त्वज्ञ, श्रीमान्, सावकार यांचें पालनपोषण विशेष यत्नानें करावें. व्यवहारांत, धर्मकार्यांत बहुश्रुत माणसांची योजना करावी. गुणयुक्त मनुष्य झाला तरी सर्वदा त्याच्या एकट्यावरच विश्वासून राहूं नये. जो राजा आपल्या प्रजेचें रक्षण करीत नाहीं, ज्याला कोणताहि संस्कार नाहीं, नेहमीं जो ताठरवृत्तीनें वागतो, निष्क्रिय रहातो, दुसऱ्याचा मत्सर करतो, त्या राजाला पाप लागतें व लोक त्याला दुर्दान्त असें म्हणतात. राजा प्रजेचें संरक्षण करीत असतांना प्रजांवर जर दैवी आपत्ति कोसळूं लागल्या किंवा चोरांनीं त्यांच्या द्रव्याचें हरण केलें तर त्याचाहि दोष राजाच्या माथीं येतो. राज्यामध्यें मंत्री चांगला असेल, नीतिविद्या चांगली असेल व राजाच्या पराक्रमाला यांची

जोड असेल तर अशा पराक्रमी राजाच्या राज्यांत, हे युधिष्ठिरा, अधर्म रहातच नाहीं. हातीं घेतलेलें कार्य प्रामाणिकपणानें करीत राहून सुद्धां कित्येक वेळां दैवगतीनें तें फसतें व कित्येक वेळां सिद्धीसहि जातें. नीट शास्त्रशुद्ध मार्गानें जाऊन पराक्रम करणाऱ्या राजाला पाप लागत नाहीं.

(२) हे राजसिंहा, या संबंधांत पूर्वीं घडलेलें हयग्रीव राजाचें एक कथानक आहे, तें तुला सांगतों ऐक. शत्रूला जिंकिल्यानंतर सुद्धां या राजाच्या शत्रूंनीं याला फिरून जिंकलें. हा शूर होता, तरी सुद्धां संग्रामांत जिंकला गेला व मारला गेला. शत्रूंचा निग्रह करण्यासाठीं व मनुष्यांचें पालन करण्यासाठीं जीं जीं कर्में करावीं लागतात, तीं सर्व त्यानें केलीं. समरांगणावर कीर्ति मिळवून अहंकार टाकून देणारा, धीट पुरुषाप्रमाणें अचाट पराक्रम करणारा, शस्त्राचे घाव खाणारा, हा राजा शत्रूंकडून मारला गेला. असा हयग्रीव राजा स्वर्गांत आज स्वर्गसुख भोगीत आहे. धनुष्य हाच ज्यांतील पशु बांधण्याचा खांब; धनुष्याची दोरी हीच ज्यांतील रशना; बाण हीच ज्यांतील स्रुक्; खड्ग हीच स्रुवा; रुधिर हेंच ज्यांतील तूप; रथ हीच वेदि-अग्निकुंड; रथाचे चार अश्व हेच ज्याचे चार ऋत्विज; अशा तऱ्हेच्या त्या रणयज्ञांत शत्रूंचें हवन करून पापापासून विनिर्मुक्त होत्साता सगळया लोकांत आपल्या कीर्तीचा प्रसार करून स्वतःच्या प्राणाची पूर्णाहुति रणयज्ञांत घालून अवभृथस्नान करून तो हयग्रीव राजा आनंदानें देवलोकांत राहत आहे. दैवी सिद्धि, मानवी दंडनीति, निरभिमानपणा, इत्यादिकांनीं पृथ्वीचें पालन करून हा बुद्धिमंतांमधला श्रेष्ठ असा राजा देवलोकीं सुखानें नांदत आहे. विद्वान्, त्यागी, श्रद्धाळू, कृतज्ञ, असा हा हयग्रीव स्वतःच्या धर्माचें आचरण करून इहलोकाचा त्याग करून, देवलोकांत राहत आहे. या राजानें वेदांचें योग्य अध्ययन केलें, शास्त्राध्ययन केलें, उत्तमप्रकारें प्रजापालन केलें, या महात्म्यानें चारी वर्णांना आपापल्या धर्माचें आचरण करावयास लाविलें; त्यानें पुष्कळ युद्धें जिंकिलीं; यानें यज्ञ करून सोमपान केलें; ब्राह्मणश्रेष्ठांचें संतर्पण केलें; प्रजेवर योग्य तऱ्हेनें अधिकार गाजवून हा हयग्रीव राजा आतां देवलोकांत सुखानें आनंदांत आहे. ज्याचें वर्तन याप्रमाणें श्लाघ्य, तसेंच ज्याचा आदर, संत आणि विद्वान् मंडळी योग्य तऱ्हेनें ठेवतात, तो राजा वीरलोक जिंकून स्वर्गलोकालाहि जिंकितो व त्यामुळें त्याला सिद्धि प्राप्त होते. १२. १. २४.

अध्याय २५ वा.

[१ व्यास–युधिष्ठिर–संवाद.]

(१) **वैशंपायन**—व्यासाचें हें वचन ऐकून व अर्जुनाला राग आलेला पाहून व्यासमहर्षींची अनुज्ञा घेऊन युधिष्ठिर म्हणतो ‘ या सगळ्या पृथ्वीचें राज्य व नानाप्रकारचे सुखोपभोग, यांच्यापासून माझ्या चित्ताला समाधान नाहीं. शोक माझ्या मनाला एकसारखा जाळीत आहे. रणांगणावर ज्यांचे नवरे मरून पडले, अशा अनेक विधवांचे विलाप ऐकून मला शांति कशी ती मिळत नाहीं.’ युधिष्ठिराचें हें वचन ऐकून योगवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ असे व्यासमहर्षि त्याला म्हणाले.

व्यास—युधिष्ठिरा, या जगांत मनुष्याला जें जें कांहीं मिळतें, तें तें विधात्यानें नेमून ठेवलें असेल, त्यावेळीं पाळीप्रमाणें मिळतें. येथें कर्मानें व यज्ञानें कांहीं मिळत नाहीं व कोणी कोणाला कांहीं देत नाहीं. मोठमोठ्या शास्त्रांच्या अध्ययनांत बुद्धि खर्च करून सुद्धां वेळ आली नसेल तर मनुष्याला या जगांत कांहींच मिळणें शक्य नाहीं. पण तीच वेळ आली असेल, तर मूर्खाला देखील द्रव्य मिळून जातें. तेव्हां, कोणतीहि गोष्ट मिळण्याची वेळच यावी लागते. तशी वेळ आल्यावर कठिण म्हणून मानलेली गोष्टसुद्धां सहजगत्या सफल होते. शिल्प, मंत्र, औषधि इत्यादिकांचें फल सुद्धां त्या त्या कलांचा व गोष्टींचा समृद्धिकाल आल्यावांचून मिळत नाहीं. या कला, औषधि वगैरे योग्य कालींच फलद्रूप होतात व समृद्धीच्या कालांतच वाढतात. कालाच्या अनुकूलतेनेंच वारा वाहतो. पर्जन्य जलसमृद्धि करतो, तो काल अनुकूल असल्यानेंच. पाण्यांत कमळें व फुलें उत्पन्न होतात तींहि काल अनिकूल असेल तेव्हांच व रानांत वृक्षहि पण वेळ योग्य असेल त्याच वेळेस वाढतात. कालाच्या अनुकूल-प्रतिकूलतेमुळेंच शुक्ल व कृष्णपक्ष होतात. वेळ योग्य असते, त्याच वेळेस चंद्राचें बिंब परिपूर्ण होतें. झाडांना फळें व पुष्पें योग्य कालींच येतात. नदीप्रवाहांना योग्य वेळींच गति मिळते. पक्षी, सर्प, रानटी हत्ती, हरिण, डोंगराळ प्रदेशांतील पशु यांना अकालीं मद उत्पन्न होत नाहीं. स्त्रियांना गर्भधारणाहि अकालीं होत नाहीं. थंडी, उन्हाळा, पावसाळा हींहि अकालीं येत नाहींत. बालकें अयोग्य वेळीं जन्मास येत नाहींत, तशींच अयोग्य वेळीं मरतहि नाहींत. त्यांना वाचा फुटते, तीहि पण योग्य कालींच फुटते. मनुष्याला अकालीं तारुण्य येत

नाहीं. वेळेशिवाय पेरलेलें बीं अंकुर धरीत नाहीं. सूर्य अकालीं उगवत नाहीं, तसाच अयोग्य वेळीं अस्तासहि जात नाहीं. समुद्राला भरती व ओहोटी येते, तीही पण अकालीं येत नाहीं.

युधिष्ठिरा, या बाबतींत सेनजितानें सांगितलेला असा पुरातन दाखला सांगतात, तो असा—"काल हा सर्व प्राणिमात्राच्या मार्गे आहे. सगळे राजे लोक काल आल्यानंतर मरण पावतात. लोक यांना मारतात व हे लोकांना मारतात अशी लौकिक व्यवहाराची भाषा आहे खरी, पण वास्तविक कोणी कोणाला मारीत नाहीं, कालच सगळ्यांना मारतो. 'मारतो' व 'मारीत नाहीं' ही नुसती लौकिकाची भाषा होय. प्राणिमात्रांची उत्पत्ति व त्यांचा लय हीं दोन्ही परमेश्वराच्या येथून ठरून आलेलीं असतात. पैसा, स्त्रिया, मुलें, किंवा पितर यांचा नाश झाला असतां 'स्त्रीपुत्रादिक हीं खरोखरच दुःखमूल होत,' असा विवेक करून दुःखाचा प्रतिकार करावा. हे राजा, मूर्खांसारखा शोक कशाचा करतोस? आधींच शोकाक्रांत झालेलीं हीं माणसें, यांच्याबरोबर तूंहि शोक कां करतोस? राजा, तुझ्या सुखदुःखावर या सगळ्यांचें सुखदुःख अवलंबून आहे. राजा सुखी तर प्रजा सुखी, राजा दुःखी तर प्रजा दुःखी. वस्तुतः देह हा माझा नव्हे, तशीच पृथ्वी ही माझी नव्हे आणि असलीच तर ती जितकी व जशी माझी तितकी व तशी दुसऱ्यांचीहि आहे, अशी साम्य बुद्धि ठेवणाऱ्यांना शोक बाधूं शकत नाहीं.

शोक करण्याचीं कारणें व हर्ष होण्याचीं कारणें जगांत अनेकविध आहेत; पण त्यांचा पगडा मूर्खांवर चालतो, इतका शहाण्यावर चालत नाहीं. अशा प्रकारें या जगांत आवडत्या नावडत्या गोष्टी मनुष्यांना क्रमाक्रमानें चक्रनेमिक्रमानें प्राप्त होतात व जीवांच्या ठिकाणीं सुखदुःखांचें परिवर्तन काल करीत असतो. जगामध्यें सर्व दुःखच आहे व सुख हें त्यांतूनच निर्माण होतें. वासना अत्यंत वाढल्या म्हणजे मनांत जी एक अस्थिरता उत्पन्न होते तेंच दुःख व दुःखाचा नाश हेंच सुख. सुखानंतर दुःख व दुःखाअंतीं सुख हा नियम ठरलेला आहे. कोणी कधीं कायमचा दुःखी किंवा कायमचा सुखी इहलोकीं सांपडणें शक्य नाहीं. तेव्हां दुःखांतून निघणारें सुख व सुखसापेक्ष दुःख अशी जी ही परस्परांवर अवलंबून असणारी सुखदुःखांची जोडी तिच्या पलीकडे परस्परसापेक्ष असणाऱ्या या सुखदुखांच्या द्वंद्वापलीकडे जाऊन शाश्वतसुखाची इच्छा धरावी.

"सुखाचा अंत म्हणजे दुःख व दुःखाचा अंत म्हणजे सुख. ज्याच्यापासून आपल्याला शोक व संताप होतो, तो जरी शरीराचा एक अवयव असला तरी साप चावलेलें बोट तोडून टाकतात त्याप्रमाणें त्याचा त्याग करावा. कोणतीहि गोष्ट आपल्याला सुखदायक असो, दुःखदायक असो, आवडणारी असो किंवा न आवडणारी असो, ज्या वेळेस जी गोष्ट येईल त्या वेळेस त्या गोष्टीस अंतःकरण खचूं न देतां तोंड द्यावें. स्त्रीपुत्रादिकांचें थोडेंसें हित करूं लागलास म्हणजे त्यापासूनच तुला कोण कोणाचें, कशासाठीं व कसें हित करतो हें दिसून येईल. या जगांत मूर्खपणाची किंवा शहाणपणाची कोणती तरी एक तड पोंचविणाऱ्या माणसालाच सुख लाभतें. मध्यम स्थितींतील लोकांचे अत्यंत हाल होतात."

त्या सेनजित् राजानें याप्रकारचें भाषण केलें. अमुक एका कारणानें मनुष्य एकदां दुःखी बनला म्हणजे त्याला सुख कधींच मिळत नाहीं. कारण, दुःखपरंपरेला कधींच अंत नाहीं. एका दुःखांतून दुसरें दुःख निर्माण होऊन दुःखांची एक मालिकाच सुरू होते. सुख व दुःख, ऐश्वर्य व दारिद्र्य, लाभ व हानि, मरणें व जगणें, या गोष्टी मनुष्याला कालानुरोधानें प्राप्त होतात. तेव्हां त्याबद्दल त्यानें हर्षविषाद मानूं नये. रणांगणावर युद्ध खेळणें ही क्षत्रियांची यज्ञदीक्षा; राज्यांत व न्यायदानाच्या कामांत समता हाच त्यांचा योग; यज्ञामध्यें दक्षिणेसाठीं द्रव्याचा व्यय हा त्याग; योग्य प्रकारचें दान हीं क्षत्रियांचीं पुण्यकर्में. राज्याचें रक्षण विचारपूर्वक व न्यायनीतीनें करणारा, त्यागशील वृत्तीचा, सर्व लोकांत धर्मदृष्टीनें वागणारा, असा तो राजा देहत्यागानंतर आनंदानें स्वर्गलोकांत रहातो. अनेक युद्धें जिंकणारा, राष्ट्रांचें यथान्याय पालन करणारा, अनेक यज्ञ करून त्यांमध्यें सोमपान करून प्रजांचें संवर्धन करणारा, न्याय अधिकारयुक्तीनें व समतेनें चालविणारा, असा राजा समरभूमीवर देहत्याग करून आनंदानें स्वर्गलोकाला जातो. वेदांचें अध्ययन गुर्वनुग्रहानें यथास्थित करून, शास्त्रावलोकन करून, राज्याचें यथान्याय पालन करून, चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था नीट लावून स्वधर्माचरणानें पावन झालेला राजा, देवलोकांत आनंदानें रहातो. हे राजा, ज्याची कीर्ति त्याच्या पाठीमागें सुद्धां मनुष्यें गात रहातात, तोच सर्वश्रेष्ठ राजा होय. १२. १. २५.

अध्याय २६ वा.

[१ युधिष्ठिरार्जुनसंवाद.]

(१) **वैशंपायन**—अशा तऱ्हेनें हें भाषण चालू असतां युधिष्ठिरानें अर्जुनास उद्देशून मोठें न्याययुक्त असें भाषण केलें.

युधिष्ठिर—हे अर्जुना, या जगांत धनापेक्षां श्रेष्ठ कांहीं नाहीं. निर्धनाला स्वर्गसुख नाहीं, निर्धनाला पुरुषार्थप्राप्ति नाहीं, असें जें तुझें म्हणणें आहे तें निभ्रांत खोटें आहे. कारण स्वाध्यायाचें अध्ययन करून परमपदाला पोहोंचलेलीं पुष्कळ माणसें या जगांत आहेत. तसेंच तपश्चर्येच्या योगानें ज्यांनीं उत्तम लोक प्राप्त करून घेतले असे मुनिहि पण आपणांला माहित आहेत. ऋषींची अध्ययनपरंपरा जे ब्रह्मचारी कायम राखतात, त्यांनाच देवलोकांत ब्राह्मण ही संज्ञा मिळते. स्वाध्यायरत व ज्ञानांत गढून गेलेले असे जे अनेक ऋषि तेच धर्मनिष्ठ ऋषि होत. अर्जुना, ज्ञाननिष्ठ माणसें जीं असतात त्यांच्यावर कार्याचा भार सोंपवावा असें वैखानसांचें वचन आम्हांस माहीत आहे, तें मी तुला सांगतों. अज, पृश्नि, सिक्थ, अरुण, केतु, इत्यादि निरनिराळीं ऋषिकुलें स्वाध्यायाच्या योगानेंच स्वर्गलोकाप्रत पोंचलीं. हीं वर सांगितलेलीं कर्मे, तसेंच दान, यज्ञ, अध्ययन आणि दुष्कर असा इंद्रियनिग्रह या गोष्टी या ऋषिकुलांनीं केलेल्या होत्या. हे राजा, दक्षिणायनमार्गानें जाणाऱ्या लोकांचीं कर्में व ते ज्या लोकांत जातात, ते लोक मीं तुला यापूर्वींच सांगितलेले आहेत. तूं स्वतः नियम पाळले असल्यामुळें तुला जो उत्तरायणाचा मार्ग दिसत आहे तेच यज्ञयाग करून पावन होणाऱ्या जनांचे लोक होत. दक्षिणायन व उत्तरायण या दोहोंपैकीं उत्तरायणाची गति चांगली आहे असें जुनीं माणसें म्हणतात.

समाधानवृत्ति ही स्वर्गापेक्षांहि श्रेष्ठ होय. त्यांतच खरें सुख आहे. समाधानापरतें या जगांत कांहीं नाहीं. जगांत योग्य स्थान त्यानेंच मिळतें. ज्यानें क्रोध व हर्ष हे दोन्ही जिंकिले, त्याला उत्तम प्रकारची सिद्धि प्राप्त होते. या संबंधांत ययातीची म्हणून एक गाथा सांगतात ती अशीः विषयोपभोगांचें सेवन करीत असतांहि, सर्व बाजूंनीं पाठीखालीं अवयव आंखडून जसें कांसव घेतें त्याप्रमाणें, इंद्रियें विषयांपासून परावृत्त करण्याचें सामर्थ्य ज्याच्याजवळ आहे, जो दुसऱ्यांना भीत नाहीं व दुसरे ज्याला भीत नाहींत, इच्छा व द्वेष हीं

ज्याच्याजवळ राहिलीं नाहींत, तोच पुरुष कैवल्यपदाला पोंचतो. कायेनें, मनानें, वाचेनें जो कोणत्याहि प्राण्याबद्दल पापविचार मनांतहि आणीत नाहीं, त्याला ब्रह्मपदप्राप्ति होते. अभिमान व मोह हीं ज्यानें टाकिलीं, नानाप्रकारच्या विषयांचा संग ज्यानें सोडला, ज्याच्या अंतःकरणांत आत्मतेजाचा प्रकाश पडला, त्याला मोक्षप्राप्ति हटकून होते.

हे पार्था, तूं इंद्रियनिग्रहवान् आहेस, मी काय सांगतों इकडे लक्ष दे. या जगांत कोणी धर्माची इच्छा करितात, कोणी व्रताचरणाची वासना करितात तर कोणाला द्रव्याचा हव्यास असतो. द्रव्यार्जनाचीच नुसती हांव बाळगणारे जे असतात त्यांच्या त्या हव्यासापेक्षां निरिच्छपणा फार चांगला. द्रव्याच्या ठिकाणीं अनेक दोष आहेत व वित्ताच्या साहाय्यानें जें धर्मसाधन केलें जातें त्यांतहि अनेक दोष आहेत. धनलोभी माणसाला वर्जनीय गोष्टींचा त्याग करणें हें अत्यंत कठिण जातें हें मला दिसतें. तसेंच तुलाहि पण तें माहित आहे. जीं माणसें द्रव्याच्या मागें असतात त्यांच्या बुद्धींत साम्य असूं शकत नाहीं. सत्कर्माचा द्रोह करणाऱ्याकडेच द्रव्य नेहमीं धांव घेतें. जरीं द्रव्यप्राप्ति झाली तरी द्रव्यवंतांना नानाप्रकारचें भय असल्यामुळें ती एकंदर दुःखकारकच होय. ज्याचा स्वभाव धरसोडीचा बनला आहे, शोक आणि भय हीं ज्याला सोडून गेलीं व जो थोडक्याकरतां हपापलेला असतो, त्याला अशा करण्यानें आपणांस भ्रूणहत्येचें पातक लागेल याची जाणीव नसते.

द्रव्यापहारी माणसापासून द्रव्य घेणारे त्याचे सेवकहि त्याच्या दोषांचे अंशभागी होतात व नित्य चोरांचें भय जसें लोकांना वाटतें, तसें यांना भय वाटत असतें. दुर्लभ अशा प्रकारचें धन मिळविल्यानंतर जरी तें सेवकांना वगैरे दिलें तरी त्याच्यापासून एकंदरीनें क्लेशप्राप्तिच होते. अधनाला कोण काय बोलणार ? तो सर्व गोष्टीपासून अलिप्त असतो व म्हणूनच सर्वदा सुखी असतो. देवस्थानच्या—देवतोद्देशानें बाजूस ठेविलेल्या—धनाचा अपहार करण्यानें माणसाला सुख होत नाहीं. यज्ञामध्यें गाइली जाणारी अशी एक गाथा प्राचीन इतिहासवेत्ते सांगतात. ही गाथा वेदांमध्यें असून यज्ञाचा प्रसार करणारी आहे. 'परमेश्वरानें द्रव्य यज्ञाकरितां उत्पन्न केलेलें आहे. तसेंच पुरुषाची उत्पत्तिहि त्याच्या हातून यज्ञ व्हावा, यज्ञाचें संरक्षण व्हावें, याकरितांच आहे. तेव्हां सर्व धनाचा विनियोग यज्ञाकडेच करावा. स्वार्थ साधण्या-

कडे द्रव्याचा विनियोग करणें हें केव्हांहि प्रशस्त नाहीं.' परमेश्वर धनवंतांना जें द्रव्य देतो, तें स्वार्थ व परमार्थ साधण्यासाठीं देतो. म्हणून धन हें नाशिवंत आहे. तें ध्रुव नाहीं असें लोक म्हणतात आणि याच कारणासाठीं मनुष्यानें दान व यज्ञ हीं श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें करावीं. मिळविलेल्या धनाचा त्याग करणें हेंच सर्वोत्कृष्ट होय. स्वतः त्याचा उपभोग घेणें, किंवा त्याचा नाश करणें हीं दोन्हीं कनिष्ठ प्रतीचीं होत. त्यागासारखें श्रेष्ठ ध्येय डोळ्यांपुढें असतां पैसा सांचवून ठेवणें यांत काय पुरुषार्थ आहे बरें? स्वधर्माचा त्याग करणाऱ्यांना धन देणारे जे मूढ असतात, त्यांना हा लोक सोडल्यावर शंभर वर्षें पुरीष भक्षण करावें लागतें. अयोग्य माणसांना दान देणारे व पात्र असणारांना तें न देणारे, हे दोघेहि पात्रापात्रविचार न करणारे असतात. पात्रापात्रविवेक करणें कठिण असल्यामुळें दानरूप धर्माचें आचरणहि कठिण आहे. द्रव्य जरी मिळालें, तरी अयोग्य माणसांना तें देणें व योग्य माणसांना न देणें ह्या दोन्ही प्रकारांत त्याचा दुरुपयोगच होतो. १२. १. २६.

अध्याय २७ वा.

[१ व्यासयुधिष्ठिरसंवाद.]

(१) युधिष्ठिर—माझा अभिमन्यु बाळ, द्रौपदीचे पुत्र, धृष्टद्युम्न, विराट राजा, द्रुपद, कर्ण, धृष्टकेतु व इतर नाना देशचे नाना राजे यांचा या युद्धांत क्षय झालेला पाहून माझा शोक अनावर झाला आहे. मीं राज्यलोभानें स्वतःच्या वंशाचा घात केला आहे. ज्याच्या मांडीवर खेळून मीं आपलें बालपण घालविलें तो भीष्म पितामह माझ्यासारख्या राज्यलुब्धाकडून मारविला गेला. अर्जुनाचे बाण अंगांत घुसल्यामुळें, वज्राच्या आघातांनीं पर्वत जसा वर्तुलाकार डोलतो तद्वत् भीष्मांना डोलतांना पाहून, त्या नरश्रेष्ठ पितामहाला–वृद्ध सिंहाप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या भीष्माला–बाणांनीं विद्ध झालेला पाहून माझें मन अतिशय व्यथित झालें. रथामध्यें समोर तोंड करून बसलेल्या, दुसऱ्या अनेक रथींना त्रासवून सोडणाऱ्या, त्या भीष्माला वेदनांनीं पर्वताप्रमाणें डोलतांना पाहून माझ्या मनाला मोह उत्पन्न झाला. ज्या भीष्मानें हातांत धनुष्यबाण घेऊन पुष्कळ दिवसपर्यंत परशुरामासारख्याला लढविलें; वाराणसीमध्यें कन्यांचे

हरण करण्यासाठीं जमलेल्या अनेक क्षत्रियांना ज्यानें एकट्यानें युद्धार्थ आव्हान केलें; ज्या प्रतापी पुरुषानें उग्रायुध नांवाच्या चक्रवर्ती राजाला स्वतःच्या अस्त्रप्रतापानें जाळून टाकलें, तो भीष्माचार्य आज माझ्या हातून युद्धांत मारविला गेला. पांचालदेशचा शिखंडी आपल्याला मारण्यासाठीं म्हणून जन्मास आला आहे, हें माहीत असून सुद्धां हा आपला स्वतःचा काळ आहे हें ओळखून त्याचें रक्षण करून ज्यानें त्याच्यावर बाण टाकले नाहींत, त्याला आज अर्जुनानें युद्धांत मारलें. रक्तानें न्हालेला भीष्माचार्य ज्या वेळेला जमिनीवर पडलेला मीं पाहिला, त्या वेळेस माझें अंतःकरण शोकानें विदीर्ण होऊन गेलें. लहानपणापासून ज्यानें आमचें संवर्धन व रक्षण केलें, त्या भीष्माला मीं गुरुघातक्यानें राज्यलोभानें मारलें.

राज्य हें क्षणभंगुर आहे. हें माहीत असून असल्या राज्याकरितां म्यां मूर्खानें भीष्माचा घात केला. तसेंच, मोठें उग्र धनुष्य हातीं धारण करणारा गुरु द्रोणाचार्य, सर्व राजेलोकांकडून पूजा घेण्याची ज्याची योग्यता, त्याच्या कानाशीं जाऊन रणांगणावर मीं खोटें बोललों व त्याचा मुलगा मेला असें त्याला खोटेंच भासविलें. त्यावेळेस द्रोणाचार्यांनें जें भाषण केलें तें माझ्या काळजाला लागून राहिलें आहे. 'राजा, माझा मुलगा जीवंत आहे कीं नाहीं, खरें सांग.' खरें काय तें समजून घेण्याच्या उद्देशानें द्रोणाचार्यांनीं मला प्रश्न विचारला. परंतु, अश्वत्थामा नांवाच्या हत्तीचें नांव मध्यें घालून मीं खोटें भाषण केलें. गुरुघातकी पापी असा जो मी त्यानें सत्याच्या पांघरुणाखालीं हत्ती मेला असतांना अश्वत्थामा मेला असें खोटेंच भाषण केलें. असल्या तऱ्हेचें अघोर कर्म करणारांसाठीं परमेश्वरानें कोणते लोक राखून ठेविले आहेत कोण जाणे! समरामध्यें शत्रूला पाठ न दाखविणारा, अतितेजस्वी, असा माझा वडील भाऊ जो कर्ण त्याला मीं समरांत मारविलें. तेव्हां माझ्यापेक्षां अधिक पापी या जगांत कोण आहे? नुकत्याच जन्मलेल्या सिंहाच्या छाव्याला ज्याप्रमाणें पर्वताच्या गुहेंत कोंडावें, तसें अभिमन्यु बाळाला मी कौरवांच्या सेनासमुद्रांत राज्यलोभानें लोटलें. त्या दिवसापासून अर्जुनाकडे सरळ नजरेनें मला पाहवत नाहीं. भ्रूणहत्या करणारा पापी जसा निर्भय नजरेनें जगाकडे पाहूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें अर्जुनाकडे वर डोळा करून पाहण्याचें धाडस माझ्यानें होत नाहीं. द्रौपदीचीं पांची बाळें मजकरितां मेलीं; तिच्या नजरेला नजर देण्याची मला ओशाळगत वाटते. पृथ्वी-

वर पर्वताप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या पांची पुत्रांचा नाश झालेला पाहून मला पृथ्वी ओस पडल्यासारखी वाटते. तेव्हां, असें मोठें पाप मीं केलें त्याचें प्रायश्चित्त म्हणून बसल्या जागीं येथच्या येथेंच हें शरीर वाळवून प्रायोपवेशनानें मी प्राणत्याग करीन. मीं गुरुहत्येचें पाप केलें आहे, असला पापी इतर जातींत सुद्धां सांपडणें कठीण आहे. कुलाचा घात करणारा असा मी पाणी पिणार नाहीं, कीं कांहीं खाणार नाहीं. हे तपस्वि जनहो, या ठिकाणीं असाच बसून हें माझें जीवित मला कितीहि प्रिय वाटलें, तरी तें मी नाहींसें करीन. येथेंच बसून मी आपला जीव वाळवीन. आपणांला इष्ट असेल, तिकडे आपण खुशाल जावें, माझी आपणांस अनुज्ञा आहे. मी या नाशिवंत कलेवराचा त्याग करितों. हे तपस्वि जनहो, आपणहि मला अनुज्ञा द्या, एवढेंच माझें आपणांपाशीं मागणें आहे.

वैशंपायन—भावांच्या व आप्तांच्या शोकानें याप्रमाणें विह्वल झालेल्या त्या धर्मराजाचा निषेध करून मुनिश्रेष्ठ व्यासऋषि त्याला म्हणाले—

व्यास—राजा, तूं आतांपर्यंत बराच वेळ शोक केलास. बाबा, मीं आतांपर्यंत तुला सांगितलेंच. पण, पुन्हां एकवार सांगतों कीं हें काळाचें कृत्य होय. संगम, वियोग किंवा मरण हीं जन्मास आलेल्या प्रत्येक प्राण्याच्या मागें निश्चयानें लागलेलींच आहेत. बुडबुडे ज्याप्रमाणें पाण्यावर येतात व पुन्हां त्यांतच विलीन होतात तसेंच हें आहे. आळशीपणांत जें सुख वाटतें, त्याचें पर्यवसान दुःखांतच होतें. उद्योगीपणांत प्रथम कष्ट वाटले, तरी त्याचा शेवट सुखांतच होत असतो. आळशी मनुष्याच्या ठिकाणीं ऐश्वर्य, धन, नम्रता, धैर्य, कीर्ति इत्यादि गुण वास करीत नाहींत; ते दक्ष माणसांतच सांपडतात. आपले सुहृद आपल्या सुखाला पुरे पडत नाहींत किंवा दुःख देण्याच्या कामांत शत्रूहि समर्थ होऊं शकत नाहींत. द्रव्य पुरविण्याच्या कामीं प्रजा पुऱ्या पडतात असें नाहीं; तसेंच जवळ असलेला पैसा सुख देण्याच्या कामीं समर्थ होतोच असें नाहीं. हे कौंतेया, ज्या कर्मासाठीं परमेश्वरानें तुला उत्पन्न केलें आहे, तें कर्म, तूं कर. तें कर्म करूनच तुला सिद्धि मिळेल. तूं कर्माचा शास्ता नाहींस हें ध्यानांत ठेव. १२. १. २७.

अध्याय २८ वा.

[१ अश्म–जनकसंवाद.]

(१) वैशंपायन—ज्ञातिबांधवांच्या शोकानें संतप्त झालेल्या युधिष्ठिराचा शोक श्रीव्यासानें याप्रकारें नाहींसा केला.

व्यास—युधिष्ठिरा, या संबंधांत अश्म नांवाच्या ब्राह्मणाचा एक जुना दाखला सांगतात तो मीं तुला सांगतों ऐक. एकदां जनक राजानें अश्म नांवाच्या महाबुद्धिमान् ब्राह्मणाला एक शंका विचारली. जनक म्हणाला, 'कल्याणेच्छु पुरुषानें द्रव्य किंवा ज्ञातिबांधव यांचा वियोग झाला असतां किंवा ऐश्वर्य प्राप्त झालें असतां कसें वर्तन करावें, तें मला सांग.'

अश्म—मनुष्य जगांत जन्मास आला म्हणजे कालवशानुरोधानें त्याला क्रमानें सुख किंवा दुःख प्राप्त होतें. त्यांच्यापैकीं ज्या वेळेला जें प्राप्त होतें त्यावेळेस त्या तेवढ्याच गोष्टीनें त्याचें मन हरण केलेलें असल्यामुळें वाऱ्याबरोबर भटकणाऱ्या ढगासारखी त्याची स्थिति होते. मी अभिजात आहें, मी सिद्ध आहें, अतिमानुष आहें, इत्यादि प्रकारच्या विविध हेतूंनीं त्याचें चित्त व्याप्त होतें व मग वाडवडिलांनीं मिळविलेली उपभोग्य अशी सर्व संपत्ति वगैरे उडवून टाकतो व परस्वाचा अपहार करण्याची इच्छा धरतो. परस्वाचा अपहार करण्याच्या कामीं त्यानें मर्यादा सोडली म्हणजे पारधी पशूला ज्याप्रमाणें चोहोंकडून बाणांनीं घेरतात तद्वत् राजे लोक त्याचा निषेध करतात.

जे लोक आज वीस किंवा तीस वर्षांचे आहेत ते यापुढें शंभर वर्षांनीं नाहींसेच होणारे आहेत; तेव्हां त्यांचीं जीं आत्यंतिक दुःखें असतील, त्यांचा विचारपूर्वक परिहार केला पाहिजे. जगांत प्राणिमात्राचे जीवनव्यवहार जे चाललेले आहेत त्यांचें सर्व बाजूंनीं परीक्षण करावयास पाहिजे. मनुष्याला जीं जीं मानसिक दुःखें उत्पन्न होतात, त्यांचें एक कारण चित्तविभ्रम व दुसरें कारण म्हणजे वारंवार येणाऱ्या संकटांनीं झालेली निराशा हें होय. या दोहोंखेरीज तिसरें कारण या बाबतींत असणें शक्य नाहीं. एवंच, मनुष्यमात्राला तीं तीं सुखें अगर दुःखें नानाप्रकारच्या विषयांच्या संगतीनें प्राप्त होतात. म्हातारपण आणि मरण हीं प्राण्याला खाण्यासाठीं लांडग्याप्रमाणें टपून बसलेलीं आहेत. मग, ते बलवान् असोत, दुर्बल असोत, लहान असोत, वा मोठे असोत. सागरानें वेढलेली सर्व पृथ्वी जरी एखाद्या राजानें

जिंकलेली असली तरी म्हातारपण व मरण ही जोडी अशी जबरदस्त आहे, कीं ती अशा राजालाहि कधीं सोडीत नाहीं. ज्या वेळीं जें सुख अगर दुःख मनुष्याला प्राप्त होईल, त्या वेळीं तें सुख अगर दुःख त्यानें भोगलेंच पाहिजे. त्यांतून सुटका नाहीं. बालपणांत काय, तारुण्यांत काय किंवा म्हातारपणांत काय, जी जी गोष्ट आपणांपुढें येईल ती ती आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध असली तरी ती आपल्याला टाळतां येत नाहीं. अनिष्टाची संगती व इष्ट असलेल्याचा वियोग, अर्थ व अनर्थ, सुख किंवा दुःख या गोष्टी दैवावर–अदृष्टावर–अवलंबून आहेत. प्राणिमात्रांचें जन्ममरण, लाभ अलाभ किंवा श्रम या सर्व गोष्टी दैवाच्या आधीन आहेत.

फलांच्या ठिकाणचा गंध, त्यांचा वर्ण, रस, स्पर्श हीं सर्व ज्याप्रमाणें दैवयोगानें निर्माण होऊन आलेलीं असतात, त्याप्रमाणें सुख व दुःख हीं कालावर अवलंबून असतात. मनुष्याचें आसन, शयन, वाहन, उत्थान, खाणेंपिणें हीं सर्व कालच निश्चित करीत असतो. वैद्यांना सुद्धां रोग होतात, बलिष्ठ माणसें सुद्धां कालानें दुर्बल होतात, ऐश्वर्यवान् माणसें षंढ बनतात, असा हा काल मोठा विचित्र आहे. चांगल्या कुळांत जन्म, शौर्य, आरोग्य, रूप, ऐश्वर्याचा उपभोग, हीं सर्व नशिबानें मिळतात. दरिद्र्यांची इच्छा नसली तरी त्यांना खंडीभर पोरें होतात व मुलांसाठीं आशा धरणाऱ्या श्रीमंतांना तीं होत नाहींत ही विधिचेष्टा विचित्रच नव्हे काय? रोगानें, अग्नींत जळून, पाण्यांत बुडून, भुकेनें तडफडून, अपघातानें, विषानें, तापानें किंवा उंचावरून पडून, कोणत्याहि प्रकारें मनुष्यावर आपत्ति येवो, या सर्व आपत्ति व मरण जन्माआधींच परमेश्वरानें ठरवून ठेवलेल्या मार्गानें येतात. दैवगतीचें उल्लंघन कोणीहि करूं शकत नाहीं, किंवा तिच्या तडाख्यांतून कोणीहि सुटला नाहीं व जो कोणी एखादा सुटला असेल तो त्याच्या तडाख्यांत फिरून सांपडला नाहीं, असें नाहीं. या जगांत श्रीमान् माणसें तारुण्यांत मरतांना दिसतात व कित्येक दरिद्री शंभर शंभर वर्षेंहि जगतात. अकिंचन माणसें या जगांत दीर्घकालपर्यंत जगलेलीं दिसतात व संपन्न कुलांत जन्मास आलेलीं माणसें पतंगाप्रमाणें क्षणार्धांत नाहींशीं होतात.

श्रीमंत लोकांना खाऊन पचविण्याची शक्ति नसते. दरिद्र्यांना लांकडेंहि पचवितां येतात. काल कर्ता करविता आहे, हें न जाणून, मी हें करतों, मी तें करतों असें मनुष्य म्हणत असतो. हव्यासामुळें दुष्ट मनुष्य जीं जीं

पापें करीत असतो तीं तीं कालप्रचोदित होत. मृगया, अक्षक्रीडा, स्त्रियांबद्दलची आसक्ती व मद्यप्राशन हीं कर्मे शहाण्यांनीं निंद्य मानिलीं आहेत. परंतु मोठेमोठे बहुश्रुत म्हणविणारे पुरुषसुद्धां यांच्या जाळ्यांत सांपडलेले दिसतात. मनुष्याला आवडो न आवडो, काल हा त्या त्या वेळीं त्या त्या गोष्टी त्याच्या हातून घडवीत असतो. वायु, आकाश, अग्नि, सूर्य, चंद्र, दिवस, रात्र, नक्षत्रें, नद्या, पर्वत हीं सर्व कोण उत्पन्न करितें व यांचें धारणपोषण कोण करतें बरें? थंडी, पाऊस, वारा, इत्यादि गोष्टी जशा कालकृत आहेत, तसेंच सुख किंवा दुःख हींहि कालवशच होत. हे नरश्रेष्ठा, मृत्यु किंवा मरण यांनीं ज्याला ग्रासलें त्याची सुटका औषधें, मंत्र, होम किंवा जप यांनीं होत नाहीं.

महासागरामध्यें ज्याप्रमाणें दोन लांकडें एकत्र येऊन पुन्हां वियुक्त होतात, तद्वत् प्राण्याप्राण्यांच्या संयोगवियोगांची स्थिति आहे. जे पुरुष स्त्रियांच्या संगतींत नाचण्यागाण्यांत काळ घालवितात, किंवा जे अनाथ असून दुसऱ्यानें दिलेल्या तुकड्यांवर पोट भरतात, अशा सर्वांच्या ठिकाणीं कालाची दृष्टि सारखी असते. मनुष्यानें घेतलेल्या हजारों जन्मांत, हजारों आईबाप, हजारों स्त्रिया, हजारों पुत्र, त्याच्या संगतींत असतात; पण, परिणामीं तीं त्याचीं कोण व तो त्यांचा कोण? हा मनुष्य त्यांचा कोणी लागत नाहीं व तींहि त्याचीं कोणी लागत नाहींत. मार्गामध्यें रस्त्यांत माणसें भेटलीं तर त्यांच्यांशीं दोन शब्द बोलून आपण ज्याप्रमाणें पुढें चालूं लागतों, तद्वतच यांची स्थिति होय. मीं कोठें बसूं, कोठें जाऊं, मी कोण, येथें कां आलों, कोणाचा व कशासाठीं मीं शोक करूं, इत्यादि गोष्टींच्या विचारांकडे मनुष्यानें आपलें मन लावावें. संसार हा अनित्य क्षणभंगुर आहे, पण प्राणिमात्राला त्यांत रहावेंसें वाटतें. आई, बाप, भाऊ, मित्र हीं सर्व रस्त्यांवर भेटलेल्या माणसांसारखीं होत. परलोक म्हणजे कसा असतो, हें पूर्वीं कोणीं पाहिलें नाहीं व ऐकलें नाहीं. तेव्हां, वेदांच्या म्हणण्याचा अतिक्रम न करितां शहाण्या माणसान त्याच्या वचनावर विश्वास ठेवून चालावें तें बरें. शहाण्या माणसानें पितृकार्य, देवकार्य व धर्मकृत्यें हीं सर्व विधिवत् करावीं. यज्ञादि कर्मे यथावत् करावीं, तीर्थसाधनहि पण यथास्थित करावें. ज्या या गंभीर कालसागरामध्यें म्हातारपण आणि मरण या दोन मोठाल्या मगरी आहेत त्यांत सांपडलेला कोणीहि प्राणी सुटत नाहीं, व हें असें होणार हें कोणालाहि कळून येत नाहीं.

आयुर्वेदाचें अथांग अध्ययन करणारे वैद्य सुद्धां आपापल्या परिवारासह व्याधींनीं पीडित झालेले दिसतात. नानाप्रकारचे काढे, तुपांतील औषधें, वगैरे खाऊन पिऊन सुद्धां त्यांना मृत्यूचे पाश तोडतां येत नाहींत. महासागराला जशी आपली मर्यादा ओलांडितां येत नाहीं, तशीच त्यांची स्थिति होते. नानाप्रकारचीं रसायनें जाणणारा माणूस रसायनाचा योग्य उपयोग करून सुद्धां म्हातारपणाच्या तडाख्यांतून सुटत नाहीं. बलिष्ट गज जसा कनिष्ठ गजाला खातो, तद्वत् त्याचा प्रकार होतो. तसेंच तपश्चर्येंत रत असलेले, स्वाध्यायांत निमग्न होत्साते, दानशील, यज्ञकर्मांची आवड असणारे, कसेहि पुरुष असोत, जरा व अंतक यांच्या हातून त्यांची सुटका होणें, केवळ अशक्य होय. जो दिवस, जो महिना, जें वर्ष, जो पक्ष किंवा जी रात्र एकदां गेली, ती पुनः परत येत नाहीं. हा विनाशी प्राणी या खडतर संसारमार्गानें काळ नेईल, तसा जात असतो. सर्व प्राणिमात्रांनीं चोखाळलेल्या या मार्गानें मनुष्याला अवश होऊन जावें लागतें. देह व जीव यांचा संबंध परस्परसापेक्ष आहे. स्त्रियादिक व इतर बांधव यांचा समागम रस्त्यावरच्या ओळखीप्रमाणें होय. यांचा कायमचा सहवास कोणालाच लाभणें शक्य नाहीं. यांच्याच काय, पण प्रत्यक्ष आपल्या शरीराच्या सहवासाचीहि वाट तीच होय. राजा, तुझा पिता आज कोठें आहे ? तुझ्या पितामहाची वाट काय ? ते तुला आज दिसत नाहींत व त्यांनाहि तूं दिसत नाहींस. लोकांच्या डोळयांना स्वर्ग व नरक हे दोन्हीहि दिसत नाहींत. याकरितां वेदालाच प्रमाण मानलें पाहिजे. तोच या सर्व प्राणिमात्रांना स्वर्ग व नरक यांसंबंधीं सांगतो.

ब्रह्मचर्याश्रमाचें यथाशास्त्र पालन करून, शास्त्रोक्त धर्मानें संतत्युत्पादन करावें, ज्ञान संपादावें, पितर, देव, मनुष्यें, यांच्या ऋणांतून पितृयज्ञादिकांनीं मुक्त व्हावें. प्रथम ब्रह्मचर्य अवलंबून, नंतर यज्ञकर्में करून इहलोकाची व स्वर्गलोकाची इच्छा करावी. पण मनानें त्यांपासून अलिप्त रहावें. असा साम्यबुद्धीचा धर्म जो राजा आचरितो, जो यथाविधि द्रव्य मिळवितो, अशा राजाला आपल्या धर्माचरणानें यशःप्राप्ति होते व त्याची कीर्ति त्रैलोक्यभर पसरते. अशा प्रकारचें अश्म नांवाच्या ब्राह्मणाचें भाषण ऐकून घेऊन जनक राजानें त्याचा निरोप घेतला व शांत चित्तानें तो आपल्या घरीं गेला. हे युधिष्ठिरा, या जनकाप्रमाणें तूंहि शोक टाकून दे; ऊठ; महेंद्राप्रमाणें आनं-

दाच्या शिखरावर चढ. राजा, क्षात्रधर्माचें आचरण करून तूं ही सर्व पृथ्वी जिंकिली आहेस. या राजैश्वर्याचा तूं पूर्णपणें उपभोग घे. १२. १. २८.

अध्याय २९ वा.

[१ षोडशराजोपाख्यान.]

(१) वैशंपायन—धर्मराजाचा पुत्र युधिष्ठिर पुढें कांहींच बोलत नाहीं, असें पाहून, अर्जुन श्रीकृष्णाला म्हणाला.

अर्जुन—ज्ञातिक्षयाच्या योगानें शोकाकुल झालेला हा परंतप धर्मराज कशानेंहि शांत होत नाहीं. गोविंदा, याचें शांतवन तूं कर! युधिष्ठिर शोकाकुल झाल्यामुळें बाकीचे सगळे विस्मयांत पडले आहेत. तेव्हां, याचा शोक तूं आतां नाहींसा कर!

वैशंपायन—महात्म्या अर्जुनानें श्रीकृष्णाला अशी विनंति केल्यावर त्या कमलाक्ष श्रीकृष्णानें युधिष्ठिराकडे आपलें तोंड वळविलें. त्या वेळेला श्रीकृष्णाचें तोंड सूर्य उगवल्यावर विकसित झालेलें कमळ जसें शोभतें, तसें शोभत होतें. लहानपणापासून श्रीकृष्ण हा युधिष्ठिराला अर्जुनापेक्षांहि आवडत असे. चंदनानें विभूषित केलेले त्याचे दोन्ही बाहू आपल्या हातीं घेऊन श्रीकृष्ण भगवान् युधिष्ठिराला म्हणाला.

श्रीकृष्ण—हे पुरुषव्याघ्रा, सर्व शरीर शुष्क करून टाकणारा हा शोक आतां पुरे कर. या समरांगणांत जे जे लोक मारले गेले आहेत, त्यांतील कोणीहि आतां परत येणें शक्य नाहीं. स्वप्नांत झालेला लाभ जसा जागेपणीं निष्फल ठरतो, तसेच हे रणांगणावर मरण पावलेले क्षत्रिय वीर होत. हे सगळे वीर समोरासमोर युद्ध करीत असतां जिंकले गेले आहेत. यांच्यापैकीं एकालाहि पाठीवर घाव झालेला नाहीं व कोणालाहि पळून जात असतां वधिलेलें नाहीं. या समरांगणांत सर्व वीरांनीं युद्ध करीत करीतच प्राण सोडले आहेत व क्षत्रियोचित अशा शस्त्राघातानें पवित्र होऊन ते स्वर्गाला गेले आहेत. वेद व वेदांगें यांमध्यें पारंगत असलेले, शूर, क्षात्रधर्माचें पालन करणारे, असे हे वीर यांना पुण्यगति प्राप्त झालेली आहे. यांच्याबद्दल शोक करणें तुला योग्य नव्हे. हे मरण पावले, एवढेंच ऐकून त्यांबद्दल शोक करणें तुला उचित नाहीं. ते वीराच्या मरणानें मेले आहेत, म्हणून ते अशोच्य होत. युधिष्ठिरा, पुत्र-

शोकानें व्याप्त झालेल्या सृंजय राजाला नारदानें एक पूर्वीचा इतिहास सांगितला होता, तो मी तुला आतां सांगतों, ऐक.

नारद—हे सृंजया, सुख व दुःख सर्वांच्याच मागें लागलें आहे. यांच्या तडाख्यांतून न सुटतां तूं काय, मी काय, किंवा या प्रजा काय, या सर्वांचा नाश होऊन आपण एक दिवस मृत्युमुखीं पडणार आहों. पूर्वीच्या क्षत्रिय राजांचें महाभाग्य कसें होतें हें तुझ्या कानावर आलें असेल. नसल्यास मी सांगतों ऐक, म्हणजे तुझ्या शोकाचा तुला विसर पडेल. हे मोठमोठे राजे कसकसे प्रभावशाली होते व त्यांचा अंत कसा झाला, हें मी तुला सांगणार आहें. यांच्या हकीकतीनेंच तुझा शोक नाहींसा होईल. आपला संताप आंवरता घे व मी काय सांगतों, इकडे लक्ष दे. क्रूर ग्रहांची शांति करणें, हें आयुष्याला हितकारक आहे. राजा, जे मोठमोठे पराक्रमी राजे होऊन गेले, त्यांचीं चरित्रें ऐकण्यालायक असतात. ज्या महात्म्यानें केलेल्या यज्ञांत सर्व देव, इंद्र, वरुण, बृहस्पति येत व हविर्भाग घेत, ज्यानें ईर्ष्येनें देवराज पुरंदर इंद्र याला जिंकिलें, शक्राचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें भगवान् बृहस्पतीला ज्याला यज्ञविन्मुख करावें लागलें, बृहस्पतीचा धाकटा भाऊ संवर्त यानें ज्याच्याकडून यज्ञ करविले, ज्याच्या राज्यांत पृथ्वी नांगरल्यावांचून पीक देत होती, ज्याच्या यज्ञांत विश्वेदेव हे सभासद असून सर्व मरुद्गण व साध्य हे वाढपी होते, ज्याच्या यज्ञांत मरुद्गणांनीं सोमपान केलें व देव, मनुष्यें व गंधर्व यांना नको होईपर्यंत दक्षिणा दिल्या गेल्या, ज्यानें धर्म, वैराग्य व ऐश्वर्य अशीं चारीं भद्रें (कल्याण) संपादन केलीं, असा तुझा पुत्रापेक्षांहि पुण्यशील आविक्षित मरुत्त मरण पावला, तेव्हां तुझ्या पुत्राकरितां तूं शोक करूं नकोस !

हे सृंजया, ज्याच्या राज्यांत इंद्र दरवर्षीं सोन्याची वृष्टि करीत असे; ज्या राजाच्या राज्यांत पृथ्वीचें वसुमती हें नांव यथार्थ झालें; ज्याच्या राज्यांत सोन्याच्या नद्या वहात; ज्याच्या राज्यांत नद्यांमध्यें इंद्रानें सोन्यांच्या कांसवांचा, खेंकड्यांचा, नक्रांचा, मगरींचा, पाऊस पाडला; सोन्याचे मासे, मगरी इत्यादिकांचा वर्षाव झालेला पाहून त्या अतिथिपुत्र सुहोत्र राजाला आनंद झाला; ज्याच्या यज्ञांत कुरुजांगल देशांत अमर्याद पडलेलें तें सोनें पाहून त्यानें त्या यज्ञांतच तें सोनें ब्राह्मणांना आनंदानें अर्पण केलें, तो सर्व प्रकारची तुझ्या पुत्रापेक्षांहि अतिशय पुण्याई संपादन केलेला पुण्यशील असा अतिथि-

पुत्र सुहोत्र देखील मरण पावला. तेव्हां तूं पुत्रासाठीं शोक करूं नकोस. तुझ्या पुत्रानें यज्ञ केले नाहींत, किंवा दक्षिणाहि दिल्या नाहींत; तेव्हां आतां तूं जागा हो व पुत्रशोक सोड !

हे सृंजया, अंगदेशचा राजा बृहद्रथ हाहि असाच मरण पावला. त्यानें दहा लक्ष शुभ्र घोडे यज्ञांत दिले व तितक्याच म्हणजे दहा लक्ष कन्या सुवर्णालंकारांनीं विभूषित करून दक्षिणा दिल्या. अत्यंत सुशोभित असे दहा लक्ष गज त्यानें यज्ञांत दिले. तसेंच आणखी त्यानें यज्ञांत एक लक्ष वृषभ सुवर्णभूषणांनीं अलंकृत करून ब्राह्मणांना दान दिले. त्यानें एक हजार गाई व त्यांचे अनुचर हीं दक्षिणा म्हणून दिलीं. विष्णुपद पर्वताच्या ठिकाणीं अंगदेशाधिपानें केलेल्या यज्ञांत सोमपान करून प्रत्यक्ष इंद्र धुंद झाला होता व दक्षिणा घेऊन ब्राह्मणहि मस्त झाले होते. हे राजा, बृहद्रथानें केलेल्या शंभर यज्ञांत देव, मनुष्यें व गंधर्व यांना नको नको होईपर्यंत दक्षिणा मिळाली. राजा, याच्या सारखा दाता मागें कोणी झाला नाहीं व पुढेंहि कोणी होणार नाहीं. अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र व आप्तोर्याम या ज्या सप्त सोमसंस्था—सात प्रकारचे सोमयज्ञ—त्यांमध्यें या अंगराजानें दान दिलें आहे. तुझ्या पुत्रापेक्षां अधिक पुण्यशील, चारी प्रकारचें कल्याण साधणारा, असा अंगराज बृहद्रथ मरण पावला. तेव्हां सृंजया, हें ऐकून तूंहि पुत्रशोक सोडून दे !

हे सृंजया, उशीनराचा पुत्र शिबि हाहि मरण पावल्याचें आम्हीं ऐकिलें आहे. या राजानें सर्व पृथ्वी ढालीप्रमाणें आपल्या भोंवतीं फिरविली व ज्यानें आपल्या रथांच्या चाकांचा घडघडाट सर्व पृथ्वीभर पसरला, आपल्या विजयी रथांत बसून त्यानें सर्व पृथ्वीवर एकछत्री राज्य केलें. त्याच्या जवळ जेवढे बैल, गाई, अश्व आणि रानटी पशु होते, तितक्या धेनु ज्यानें यज्ञांत दक्षिणा दिल्या, त्याची राज्यधुरा वहाण्यास दुसरा कोणीहि समर्थ नाहीं, असें प्रजापतीला वाटलें. हे सृंजया, त्या औशिनरी शिबीवांचून जगांत दुसरा पराक्रमी राजाच झाला नाहीं. असा तो शिबिहि मरण पावला. त्याच्यापुढें ज्यानें कांहीं दक्षिणा दिली नाहीं, ज्यानें कोणताहि यज्ञ केला नाहीं, अशा तुझ्या पुत्राची ती काय कथा? तेव्हां तूं पुत्रशोक टाक !

हे सृंजया, दुष्यंत आणि शकुंतला यांचा मुलगा भरत हाहि असाच मरण पावल्याचें आम्ही ऐकितों. यानें देवांच्यासाठीं यमुनेच्या तटावर तीनशें अश्व

आणि सरस्वती नदीच्या तीरावर वीस व गंगानदीच्या कांठावर चौदा अश्व बांधले. या राजाच्या हातून हजार अश्वमेध व शंभर राजसूय यज्ञ झाले. भरतानें केलेल्या या महत्कृत्याचें अनुकरण करणें कोणालाच शक्य झालें नाहीं. आकाशाला हात पोंचविण्याचें कार्य याच्यासारखें कोणाच्यानें होणार आहे? त्यानें हजारांहून हजारों अश्व यज्ञांत बांधिले व त्यानें अनेक यज्ञकुंडें केलीं. त्यानें एक हजार पद्मे इतके अश्व कण्वाला दिले. असला हा भरत सुद्धां मृत्यूच्या आधीन झाला. तेथें हे सृंजया, तुझ्या पुत्राची ती कथा काय? तेव्हां हा पुत्रशोक तूं टाक!

हे सृंजया, दशरथ राजाचा पुत्र श्रीरामचंद्र हाहि मृत झाल्याचें आम्ही ऐकिलें आहे. रामचंद्राचें आपल्या प्रजेवर पोटच्या लेंकरांइतकें प्रेम होतें. त्याच्या राज्यांत सहसा कोणी विधवा स्त्री सांपडत नसे व कोणीहि अनाथ नसे. रामाचें राज्य प्रजांना समदृष्टि बापासारखें वाटत असे. पर्जन्याची वृष्टि यथाकाल होऊन पिकें वेळच्यावेळीं येत. रामराज्यांत सदासर्वदा सुकाळ असे. पाण्यांत बुडून मृत्यु, आगींत भाजणें, कोठल्याहि प्रकारच्या रोगाचें भय हीं रामराज्यांतील प्रजेला माहीत नव्हतीं. रामराज्यामध्यें स्त्रीपुरुषांचें आयुष्य एक एक हजार वर्षांचें असे. त्यांना रोगराई कशी ती माहीत नव्हती. त्यांचे सर्व मनोरथ सिद्धीला जात असत. रामराज्यामध्यें स्त्रिया सुद्धां आपआपसांत भांडत नसत, मग पुरुषांचें भांडण कोठलें? रामराज्यांत प्रजा नित्य धर्मनिष्ठ राहत असत. ज्यांचे मनोरथ पूर्ण झालेले, जे नेहमीं संतुष्ट, निर्भय, स्वैरसंचारी, सत्यव्रताचरणी असे पुरुष रामराज्यांत होते. त्याच्या राज्यांत झाडें फलांफलांनीं सदा भरलेलीं असत. रामाच्या राज्यांत गाई द्रोणद्रोण दूध देत असत. चौदा वर्षें वनवासांत राहून, प्रशंसनीय असे दहा अश्वमेध करून, त्या श्यामकर्ण, आजानुबाहु, सिंहस्कंध, आरक्तनेत्र, विशालभुज रामानें अकरा हजार वर्षें अयोध्येचें राज्य केलें. हे सृंजया, असला रामराजा सुद्धां कालवश झाला. तेथें तुझ्या पुत्राची काय कथा? तस्मात् तूं पुत्रशोक सोड!

हे सृंजया, भगीरथ राजाहि असाच कालवश झाला. या भगीरथ राजाच्या यज्ञांत सोमरसाचें पान करून इंद्र धुंद झाला होता. शेंकडों सहस्र असुर या इंद्रानें जिंकिले. यानें सुवर्णालंकारांनीं भूषित करून दहा लक्ष कन्या यज्ञांत दान दिल्या व पुष्कळ दक्षिणाहि वांटली. प्रत्येक कन्येला रथांत बसवून सर्वांच्या रथाला चार चार अश्व जुंपले होते. प्रत्येक रथाबरोबर गळ्यांत सोन्याच्या माळा

घातलेले शंभर सुंदर गज, प्रत्येक गजामागें हजार अश्व, प्रत्येक अश्वामागें हजार धेनु व प्रत्येक धेनूमागें एक हजार अजा होत्या. याप्रमाणें त्यानें दान दिलें. भागीरथी गंगा ही एकांतांत याच्या मांडीवर बसली असतां त्या योगानें ऊर्वशी ही अप्सरा उत्पन्न झाली. इक्ष्वाकुवंशांतील पुष्कळ दक्षिणेनें युक्त असा हा भगीरथ राजा यज्ञ करीत असतांना गंगेनें त्याची कन्या होण्याची इच्छा मनांत धरिली. असला हा भगीरथ राजा सुद्धां मरण पावला. राजा तुझा पुत्र याच्यापुढें कोणत्या झाडाचा पाला? तस्मात् हे सर्व कालवश होणारच, हें जाणून तूंहि पुत्रशोक टाक!

सृंजया, दिलीप राजा असाच मृत्युवश झाला, असें आम्ही ऐकितों. या राजानें अनेक प्रकारचीं कर्में केलीं, असें ब्राह्मण सांगतात. या राजानें द्रव्यानें परिपूर्ण अशा सगळ्या पृथ्वीचें दान ब्राह्मणांना यज्ञांत केलें होतें. हा राजा या पृथ्वीवर यज्ञ करीत असतां पुरोहितांस हजार हजार सोन्याचे गज दक्षिणा म्हणून देत असे. याच्या यज्ञामध्यें पशुबंधाचे स्तंभ मोठाले सोन्याचे असत. इंद्रासहित सर्व देव त्याच्या येथें येत. तेथें सुवर्णाच्या स्तंभाजवळील सोन्याच्या कटकावर सहा हजार देवगंधर्वांनीं सात वेळां नृत्य केलें. त्या सर्वांच्या मध्यें विश्वावसु हा स्वतः वीणा वाजवीत होता, तें पाहून प्रत्येकाला वाटे कीं हा मजसाठींच व माझ्याकडे तोंड करून वाजवीत आहे. दिलीप राजाच्या या आश्चर्यकारक कृत्याचें अनुकरण एकाच्यानेंहि झालें नाहीं. याच्या राज्यांत सोन्याच्या अलंकारांनीं आच्छादित गज रस्त्यांत मदोन्मत्त होऊन लोळत असत. त्या शतधन्वी, सत्यवादी अशा दिलीप राजाला ज्यांनीं डोळाभर पाहिलें, ते सुद्धां पावन होऊन स्वर्गाला गेले. दिलीपाच्या घरीं तीन प्रकारचा शब्द नेहमीं ऐकूं येई. स्वाध्यायाचा घोष, धनुष्याच्या प्रत्यंचेचा घोष, आणि 'मला द्या' असा याचकांचा घोष, हे ते तीन प्रकारचे शब्द होत. सृंजया, असला दिलीपहि कालवश झाला. तेथें तुझ्या पुत्राची काय किंमत? म्हणून तूं शोक टाक!

सृंजया, युवनाश्वाचा पुत्र मांधाता हाहि असाच कालवश झाला. याला मरुद्गणांनीं बापाच्या कुशींतून गर्भरूपानें बाहेर काढलें होतें. यज्ञांतील पुत्रप्राप्तिकारक असें दधिमिश्रित तूप या युवनाश्वानें खाल्यामुळें त्याच्या विशाल उदरांत हा मांधाता वाढत होता. बापाच्या मांडीवर हा मांधाता सुखानें निजलेला आहे, असें पाहून देव आपसांत म्हणूं लागले कीं, हा आतां कोणाचें दुग्ध प्राशन

करील? तेव्हां हा माझें दूध प्राशन करील असें म्हणून इंद्र पुढें झाला व इंद्रानें त्याचें नांव मांधाता असें ठेविलें. या मांधात्याचें संवर्धन करण्यासाठीं इंद्राचे हातून दुधाची धार त्याच्या तोंडांत गळूं लागली. इंद्राच्या हातचें पान करतांच तो मांधाता एका दिवसांत शंभर पलें वाढला व बारा दिवसांत त्याची वाढ बारा वर्षांइतकी झाली. त्यानें सर्व पृथ्वी एकाच दिवसांत पालथी घातली. हा महात्मा इंद्रासारखा पराक्रमी होता. या मांधात्यानें अंगार, मरुत्त, असित, गय, अंग देशचा राजा बृहद्रथ, इतक्यांना युद्धांत जिंकिलें. मांधाता व अंगार यांच्या युद्धांत तर मांधात्याच्या धनुष्याचा टणत्कार आकाशाला भेदून जातो कीं काय असें देवांना भय वाटलें. सूर्याचा उदय जेथें होतो व सूर्याचें प्रतिष्ठान ज्या ज्या भागांत आहे ते ते सर्व भाग यौवनाश्व मांधात्याच्या अंमलाखालचे होत. मांधात्यानें शंभर अश्वमेध यज्ञ व शंभर राजसूय यज्ञ करून देवांना संतुष्ट केलें. या यज्ञांतून राजानें एक योजन उंच व दहा योजनें लांब असे सुवर्णमय रोहित मत्स्य तयार करून ते ब्राह्मणांना दिले. वांटून जास्त राहिलेलेहि पण इतरांना देऊन टाकिले. सृंजया, असला मांधाता राजा जर कालवश झाला, तर इतरांची काय कथा? तेव्हां तूं पुत्रशोक सोड!

हे सृंजया, नहुषाचा मुलगा ययाति हाहि मरण पावल्याचें आम्हीं ऐकिलें आहे. समुद्रानें वेढिलेली ही सर्व पृथ्वी या ययातीनें जिंकिली होती. शम्या —मुळांत जाड असलेलें मुद्गलासारखें काष्ठ—घेऊन तें फेंकलें असतां जेथें तें पडेल तेथें टप्याटप्यांनीं यज्ञवेदी स्थापीत हा ययाति राजा समुद्रतीरापर्यंत गेला. त्यानें हजार यज्ञ केले, तसेंच शंभर वाजपेय यज्ञहि केले. पर्वतासारखे सोन्याचे तीन ढीग करून ते ब्राह्मणांना वांटून देऊन ययातीनें त्यांना संतुष्ट केलें. असुरांशीं युद्ध करून दैत्य आणि जे दानव यांचा संहार करून नहुषपुत्र ययातीनें सगळी पृथ्वी विभागून शेवटच्या विभागांत यदु, द्रुह्य, अनु, तुर्वसु, ह्या आपल्या पुत्रांमध्यें ती वांटून दिली व पुरुला राज्याभिषेक करून आपण पत्नीसह वनांत गेला. हे सृंजया, असा तो ययाति राजा मरण मरण पावला, तर तेथें इतरांचा काय पाड? तेव्हां तूं पुत्रशोक सोड!

हे सृंजया, नाभागपुत्र अंबरीष हाहि असाच मरण पावला. याच्यावर प्रजांचें प्रेम इतकें होतें कीं हाच आपला राजा असावा, म्हणून प्रजा देवाची प्रार्थना

करीत. यज्ञकर्म चालू असतांना अंबरीषानें अनेक यज्ञकर्त्या राजांची ब्राह्मणांच्या शुश्रूषेकडे योजना केली होती. यज्ञकर्त्या राजांना ब्राह्मणांची शुश्रूषा सांगण्याचें काम आजपर्यंत कोणींहि केलें नाहीं व यापुढें कोणी करणार नाहीं. अंबरीष राजानें केलेलें कार्य असेंच अभूतपूर्व होतें, म्हणून विद्वान् लोक त्याला मान देत. अश्वमेध यज्ञ करणारे ते सहस्रावधी राजे–विप्रदास्य केल्यामुळें करीत असलेल्या अश्वमेधाच्या पुण्याईंत भागीदार झालेले असे–उत्तम लोकाला गेले. सृंजया, अशाप्रकारचा ययाति राजाहि मरण पावला. तेथें तुझ्या पुत्राची किंमत ती किती ? तेव्हां, तूं पुत्रशोकाचा त्याग कर !

हे सृंजया, चित्ररथाचा मुलगा शशबिंदु हाहि मरण पावला ! या राजाला एक लक्ष बायका असून दहा लक्ष मुलगे होते. सर्वांना सोन्याचीं चिलखतें होतीं व त्यांच्या जवळ उत्तम प्रकारचीं धनुष्येंहि असत. या प्रत्येक राजपुत्राबरोबर शंभर शंभर कन्या, एका कन्येबरोबर शंभर शंभर गज, एकेक गजाबरोबर शंभर शंभर रथ, एकेक रथाबरोबर उत्तम जातिवंत असे शंभर शंभर सुवर्णालंकृत अश्व, प्रत्येक अश्वामागें शंभर शंभर गाई, प्रत्येक गाईमागें शंभर शंभर मेंढ्या असल्या प्रकारचें अमर्याद धन अश्वमेधासारख्या महायज्ञांत या राजानें ब्राह्मणांना दिलें. हे राजा, असला शशबिंदु राजा मेला. तस्मात् तूं पुत्रशोक टाक !

सृंजया, अमूर्तरयाचा मुलगा गय हाहि मृत्युवश झाला. या राजानें शंभर वर्षेपर्यंत यज्ञशिष्ट अन्न खाल्लें. प्रसन्न झालेला अग्नि या राजाला वरदान देऊं लागला असतां यानें त्याच्यापासून दान देण्याला अक्षय धन, धर्मावर अढळ श्रद्धा, सत्यावर अढळ विश्वास, असे तीन वर मागून घेतले व अग्नीच्या कृपेनें ते त्याला मिळाले. दर्श, पूर्णमास व चातुर्मास्य हे यज्ञ व अश्वमेध यज्ञ एक हजार वर्षेपर्यंत त्यानें केले. यानें सहस्र वर्षेपर्यंत एक लक्ष गाई, एक लक्ष खेचरें, हीं उठतां बसतां दान दिलीं. यानें सामरसानें देवांचें, स्वधाकारांनीं पितरांचें, द्रव्यदानानें ब्राह्मणांचें तर्पण केलें व सर्व कामना पूर्ण करून स्त्रियांनाहि संतोष दिला. या राजानें पन्नास हात रुंदीची व शंभर हात लांबीची अशी सुवर्णमय पृथ्वी करून ती ब्राह्मणांना यज्ञांत दान दिली. हे पुरुषश्रेष्ठा, गंगेमध्यें वाळूचे जितके कण असूं शकतील तितक्या गाई अमूर्तरयाचा पुत्र जो गय यानें दान दिल्या. राजा, असला गय जेथें मरण पावला तेथें तदितर लोकांचा पाड किती ? तस्मात् तूं पुत्रशोक सोड !

संजया, संकृतीचा पुत्र रंतिदेव हाहि असाच कालवश झाला. यानें इंद्राची योग्य आराधना करून त्याच्यापासून वर मागून घेतले होते. 'आमच्या राज्यांत अन्नाची समृद्धि पुष्कळ असावी, याचक आमच्याकडे पुष्कळ यावे, आम्हांला कोणाकडे याचना करण्याचा प्रसंग येऊं नये, आमच्या मनांतील आस्तिक्य-बुद्धि सर्वदा कायम रहावी.' अशाप्रकारचे ते वर होते. पाळींव अगर रानटी पशू हे आपण होऊन त्या व्रतदीक्षा घेणाऱ्या रंतिदेवाकडे येत. त्यांच्या चर्मराशींच्या घामांतून जी महानदी उत्पन्न झाली, तिला चर्मण्वती असें नांव देण्यांत आलें. या राजानें ब्राह्मणांना शेंकडो निष्कांचें दान दिलें. तेव्हां, ते ब्राह्मण 'आम्हाला ओझें झालें, हे शंभर निष्क तुम्ही घ्या,' असें इतरांना म्हणत. असें विपुल दान त्या राजानें दिलें. 'हे घ्या आपणाला निष्क' असा संकल्प उच्चारतांच ते ब्राह्मणांना पोंचत असत. रंतिदेवाचीं सर्व यज्ञो-पकरणें, घट, भांडीं, कटाह, स्थाली, पिठर, इत्यादि सर्व पात्रें सोन्याची होतीं. संकृतीचा पुत्र रंतिदेव याच्या घरीं ज्या ज्या रात्रीं ब्राह्मण राहत, त्या त्या रात्रीं त्यांना वीस हजार व शंभर गाई देत असे. कानांत सुंदर कुंडलें धारण करणारे आचारी या ब्राह्मणांना सांगत 'महाराज, आज पूर्वीप्रमाणें मांस नाहीं. नुसता सूपच आज यथेच्छ आनंदानें भक्षण करा.' असला हा रंतिदेव सुद्धां मरण पावला. तेव्हां तूं पुत्राकरितां शोक करूं नकोस!

हे संजया, इक्ष्वाकुवंशांतील राजा सगर हाहि असाच मृत्युवश झाला. ह्या पुरुषव्याघ्राचा पराक्रम अमानुष होता. हा सगर राजा बाहेर निघाला असतां त्याचे साठ हजार पुत्र त्याच्याबरोबर निघत. पावसाळा संपल्यावर नक्षत्रराजा जो चंद्र त्याच्याभोंवतीं ज्याप्रमाणें नक्षत्रें फिरतात व तीं शोभिवंत दिसतात, तशीच शोभा येथें दिसे. याच्या प्रतापानें सर्व पृथ्वीवर एकछत्री राज्य झालें व यानें हजार अश्वमेध करून देवतांना संतुष्ट केलें. या राजानें सर्व सोन्यानें मढविलेला, सोन्याचा तयार केलेला, ज्याला सोन्याचे खांब आहेत, असा राजवाडा ब्राह्मणांना दिला. यानें कमलनेत्रा अनेक सुंदर स्त्रिया योग्य ब्राह्मणांना दिल्या व त्यांच्या इच्छा यानें पूर्ण केल्या. याच्याच आज्ञेवरून ब्राह्म-णांनीं तें सर्व द्रव्य आपसांत वांटून घेतलें. समुद्रवलयांकित पृथ्वी या राजानें रागानें खणून काढली. याच्या नांवावरून समुद्राला सागर हें नांव पडलें. असला हा सगर राजा सुद्धां मृत्युवश झाला. तेव्हां हे संजया, मृतपुत्राबद्दल तूं शोक करूं नकोस!

हे सृंजया, वेनाचा पुत्र पृथु हाहि याचप्रमाणें कालवश झाला. मोठमोठ्या ऋषींनीं महारण्यांत जमून याला अभिषेक केला होता. लोकांमध्यें हा सुखाची वाढ करील, म्हणून लोकांनीं त्याचें नांव पृथु ठेविलें. क्षतापासून-संकटापासून रक्षण करतो, तो क्षत्रिय ही व्युत्पत्तिहि त्याच्या ठिकाणीं सार्थ होती. वेनपुत्र पृथुराजाला पाहून त्याच्या प्रजा आम्ही तुझ्या ठिकाणीं अनुरक्त आहों, असें म्हणत, म्हणून त्यांच्या अनुरागावरून त्याला राजा हें नांव पडलें. जमीन न नांगरतांच तींतून आपोआप पीक निघे. वृक्षांतून प्रत्येक पानांतून मध गळत असे. गाई द्रोणद्रोण दूध देत, अशी याच्या राज्याची स्थिति होती. त्याच्या राज्यांत रोगराई नव्हती. सर्व माणसांचे सर्व मनोरथ परिपूर्ण होत असत. प्रजा निर्भय होती. शेतावर व घरांत माणसें निर्भयपणें मन मानेल, तशीं राहत. समुद्रांतून याला जावयाचें असेल त्या वेळेस पाणी शांत असे. त्याच्या राज्यांत नद्यांना महापूर येऊन त्या अमर्याद रीतीनें कधींच वाहिल्या नाहींत. रथांचे ध्वज कधींच मोडून पडले नाहींत. या राजानें अश्वमेध यज्ञांत चारशें हात उंच असे एकवीस सोन्याचे पर्वत करून ते ब्राह्मणांना दान दिले. सृंजया, असला पृथुराजाहि जेथें मरण पावला, तेथें तुझ्या पुत्राचा कोण पाड ? तेव्हां तूं पुत्रशोकाचा त्याग कर !

नारद्—संजया, माझें भाषण तुला नीट ऐकूं येत नाहीं काय ? तूं असा स्तब्ध कां राहिला आहेस ? विचार कसला करीत आहेस ? मरणाच्या दारीं पडलेल्या माणसाला पथ्य सांगून सुद्धां तें जसें व्यर्थ होतें तसें हे सृंजया, माझें भाषण म्हणजे तुझ्या दृष्टीनें विप्रलाप तर ठरणार नाहीं ना ?

सृंजय—हे नारदऋषे, उत्तम सुवासिक फुलांची एखादी माळ जशी गुंफावी, तशी सुंदर शब्दांनीं युक्त असलेली तुझी अर्थवती वाणी मीं ऐकिली. तुझी वाणी राजर्षींच्या परमपावन कथांनीं युक्त शोकाचा नाश करणारी अशी आहे. हे महर्षे, तुझी वाणी व्यर्थ नाहीं. आपणाला पाहिल्याबरोबर माझा सर्व शोक हरण झाला. हे ब्रह्मवादिन्, आपल्या भाषणानें, मनुष्य जसा अमृतपानानें तृप्त होतो, तद्वत् मी तृप्त झालों. भगवन्, आपण मजवर प्रसाद करणार असाल, तर आपण माझ्या पुत्राला जीवंत करून त्याची माझी भेट घडवून आणा !

नारद्—पर्वतानें तुला दिलेला हा पुत्र नाश पावला. आतां मी तुला हजार वर्षांचें आयुष्य असलेला हिरण्यनाभ नांवाचा पुत्र देतों. १२. १. २९.

अध्याय ३० वा.

[१ नारद-पर्वतोपाख्यान]

(१) युधिष्ठिर—सृंजयाचा मुलगा सुवर्णष्ठीवी झाला हें कसें ? हा मुलगा पर्वतापासून त्याला मिळाला कसा व त्याला मृत्यु कशानें आला ? त्यावेळेस मनुष्याचें आयुष्य हजार वर्षांचें होतें असें सांगतात; मग, हा सृंजयपुत्र कुमारावस्था प्राप्त होण्यापूर्वींच मेला हें कसें ? हा मुलगा नुसता नांवाचा सुवर्णष्ठीवी होता कीं खरोखरच याच्या थुंकीबरोबर सोनें पडत होतें ? खरोखर याच्या थुंकीबरोबर सोनें पडत असेल तर तें कसें हें मला सांग !

श्रीकृष्ण—युधिष्ठिरा, हें कसें झालें, तें मी तुला सांगतों ऐक. पूर्वीं नारद व पर्वत नांवाचे दोन ऋषि होऊन गेले. हे दोघे मामाभाचे होते. नारद हा मामा व पर्वत हा भाचा. हे दोघे मनुष्य लोकांत विहार करण्याच्या इच्छेनें आले. मनुष्यलोकांत भोगावयास मिळणारे नानाविध उपभोग घेत घेत हे दोघे तपस्वी ऋषि पृथ्वीवर पर्यटन करीत होते. त्या दोघांनीं पृथ्वीवर हिंडतां हिंडतां एकमेकांशीं असा करार केला कीं, ज्याच्या मनांत ज्या वेळेस जो विचार येईल, त्यानें तो दुसऱ्यापासून लपवून न ठेवितां जसाच्या तसा सांगितला पाहिजे. मग, तो विचार शुभाशुभ कसाहि असो. असें जर न झालें तर मनांतला विचार दुसऱ्याला न सांगणारा शापार्ह ठरेल. हा करार दोघांनाहि मान्य झाला.

नंतर, ते दोघे सृंजय राजाकडे येऊन त्याला म्हणाले 'राजा, आम्ही तुझ्याच कल्याणासाठीं तुझ्या घरीं कांहीं दिवस रहाणार आहों. तर आम्हांला अनुमति दे.' राजानें बरें म्हणून सत्कारपूर्वक त्यांना अनुमति दिली. पुढें एके दिवशीं हा राजा त्या दोघांना मोठ्या प्रेमानें म्हणाला, 'ही माझी एकुलती एक कन्या आपल्या दोघांची सेवा करील. ती सुंदर असून तिचीं गात्रें अव्यंग आहेत. ती शीलवती आहे. ती माझी कन्या सुकुमारी कमलांतील केसराप्रमाणें सुंदर कांतीची असून आपल्या सेवेंत सर्वदा हजर राहील. त्या दोघांना असें सांगून राजानें आपल्या कन्येला त्यांची सेवा देवांप्रमाणें आणि पित्यांप्रमाणें मानून तिला करावयास सांगितलें. आज्ञा प्रमाण, म्हणून राजकन्येनें बापाच्या आज्ञेप्रमाणें त्या नारद-पर्वतांची सेवा आरंभिली. त्या सृंजयकन्येचें रूप पाहून व तिनें केलेल्या सेवेला लुब्ध होऊन नारद

मोहवश झाला व त्याच्या अंतःकरणांत मदनानें प्रवेश केला व क्रमानें तो वाढत जाऊन त्याचें अंतःकरण कामवश झालें. शुक्लपक्षांत चंद्रमा ज्याप्रमाणें वाढतो, तद्वत् अंतःकरणांत पेट घेणारा काम नारदानें आपला भाचा जो पर्वत त्याजपाशीं प्रकट केला नाहीं.

नारदाच्या नानाविध चेष्टांवरून व स्वतःच्या तपोबलानें पर्वतानें नारदाची चलबिचल ओळखिली व कामविह्वल नारदाला त्या पर्वतानें शाप दिला. 'आमच्यांपैकीं कोणाच्याहि मनांत कांहींहि विचार येवो, तो त्यानें दुसऱ्याला सांगितला पाहिजे, असा जो आपण एकमेकांशीं करार केला. तो करार, नारदा, तूं आज मोडलास. त्या सुकुमारी कुमारीच्या ठिकाणीं आपलें मन गेलें, तें तूं मला सांगितलें नाहींस, ब्रह्मचारी, वडील, तपस्वी, ब्राह्मण असा तूं असूनहि प्रतिज्ञाभंग केलास, म्हणून मी तुला शाप देत आहें, तो शाप ऐक. ही सुकुमारी तुझी पत्नी होईल, यांत संशय नाहीं; परंतु, हिच्याशीं विवाह होतांच तुझें रूप वानरासारखें होईल. सर्व लोकांना तूं मात्र मूर्तिमंत यमासारखा दिसशील.' पर्वताचें हें वाक्य ऐकून नारद उलट पर्वताला म्हणाला कीं, 'तप, ब्रह्मचर्य, सत्य, इंद्रियदमन, इत्यादिकांनीं जरी तूं युक्त आहेस, तरी तुला स्वर्गप्राप्ति होणार नाहीं.' अशाप्रकारें एकमेकांना शाप देऊन ते नारद-पर्वत दोघेहि निघून गेले. पर्वतानें सबंध पृथ्वी पालथी घातली. इकडे नारदालाहि कालांतरानें ती सृंजयकन्या मिळाली. त्या विप्रवर्यानें सुकुमारीशीं लग्न लावितांच त्याचें रूप पालटलें आणि पाणिग्रहणाच्या मंत्रांचा उच्चार करतांच त्या सुकुमारीला तो देवर्षि नारद वानरासारखा दिसूं लागला. तरी पण त्या सुकुमारीनें त्याच्याच ठिकाणीं निष्ठा ठेविली व मनानेंहि अन्य पुरुषाचें चिंतन केलें नाहीं. नंतर कांहीं दिवसांनीं पर्वत एका ओसाड रानांत शिरला असतां त्याला नारद दिसला. तेव्हां, त्याला नमस्कार करून तो नारदाला म्हणाला, 'भगवन्, मला स्वर्गप्राप्ति होईल, अशा तऱ्हेचा आपण मजवर प्रसाद करा.' दीन झालेल्या, हात जोडून शरण आलेल्या, पर्वताला, नारद म्हणतो 'बाबारे, प्रथम तूंच मला शाप दिलास. नंतर मींहि तुला स्वर्गप्राप्ति होणार नाहीं, असा मत्सरानें शाप दिला. आतां तूं जो माझी क्षमा मागावयास आलास, हें योग्यच होय. कारण तूं मला पुत्राच्या ठिकाणीं आहेस.' इतकें परस्परांचें भाषण झाल्यावर दोघांनींहि आपापले शाप मागें घेतले. तेव्हां देवर्षि नारद हा रूपसंपन्न झाला. नारदाचें स्वरूप पालटलेलें

पाहतांच सुकुमारी त्याला परपुरुष समजून भीतीनें दूर पळूं लागली. तिला पळतांना पाहून पर्वतानें हा तुझा नवरा आहे, अशी तिची खात्री करून दिली. हा धर्मात्मा नारदऋषि आहे, अशी तिची परोपरीनें समजूत घातल्यावर, आपल्या नवऱ्याला शाप झाला होता, अशी तिची एकदांची खात्री पटून ती ताळ्यावर आली. पुढें पर्वतऋषि स्वर्गाला गेला आणि नारद आपल्या घरीं गेला.

वासुदेव—सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहणारा नारद पुढें आहे, तरी काय झालें तें त्याला विचार. तो आपल्या तोंडानें सांगेल. १२. १. ३०.

अध्याय ३१ वा.

[१ सुवर्णष्ठीवीचा वृत्तांत.]

(१) वैशंपायन—हें भाषण ऐकून पांडुपुत्र युधिष्ठिर नारदाला विचारतो, 'हे नारदा, सुवर्णष्ठीवीच्या जन्माची कथा ऐकावयाची माझी इच्छा आहे.' धर्मराज असें बोलतांच नारदानें सुवर्णष्ठीवीच्या जन्माची हकिकत जशी घडली, तशी सांगितली.

नारद—हे महाबाहो, तुला आतां श्रीकृष्णानें सांगितल्याप्रमाणें आम्हीं परस्परांचे शाप परत घेतले व पर्वत स्वर्गाला गेला. आतां जो कथाभाग उरला, तोहि मी तुला सांगतों ऐक. मी आणि माझ्या बहिणीचा मुलगा पर्वत असे दोघे सृंजयाच्या घरीं रहाण्याच्या इराद्यानें त्याच्या घरीं जाऊन राहिलों. त्या ठिकाणीं त्यानें आमचें विधिवत् पूजन केलें. आमच्या सर्व इच्छा त्याच्याकडून पुरविल्या जात होत्या व आम्ही सुखानें त्याच्या घरीं रहात होतों. पुढें पावसाळा संपल्यावर आमची जाण्याची वेळ आली. तेव्हां पर्वत म्हणाला, 'या राजाच्या घरांत आपण दोघे राहिलों व यानें आमचा सन्मानहि केला. पावसाळ्याचा काळहि आपण याच्या वाड्यांत घालविला, तेव्हां आपण यावेळीं काय करणें उचित आहे, तें सांग.' त्यावर मीं म्हटलें, 'हे भागिनेया, तुझ्या ठिकाणीं हें सर्व उपपन्न आहे. या राजाला जो जो हवा असेल, तो तो वर देऊन टाक. तुझ्या मनांत असेल, तर आपल्या तपश्चर्येच्या बळावर त्याला सिद्धी प्राप्त होऊं दे.' नंतर पर्वत त्या सृंजय राजाला म्हणाला, 'हे राजा, तूं मोठ्या आर्जवानें जो आमचा सत्कार केलास, त्या-

योगानें आम्ही संतुष्ट झालों आहोंत, तर आतां वर माग. देवांची किंवा मनुष्यांची ज्यांत हिंसा होणार नाहीं, असा वर तूं मागून घे, कारण आमचा तूं सत्कार केला आहेस.'

सृंजय—आपण दोघे संतुष्ट झालां, यांतच मला सर्व पावलें व मला माझे वर मिळाले असें मी समजतों. हें त्याचें भाषण ऐकून पर्वत फिरून त्याला म्हणतो.

पर्वत—हे राजा, आज पुष्कळ दिवसपर्यंत मनांत बाळगून ठेविलेला तुझा एकादा संकल्प असला तर तो सांगून टाक.

सृंजय—हे ऋषिसत्तमा, दृढनिश्चयी, शूर, बलिष्ठ असा पुत्र माझ्या पोटीं जन्मास यावा, अशी माझी इच्छा आहे.

पर्वत—राजा, हा तुझा संकल्प पूर्ण होईल. पण, तुझा मुलगा आयुष्मान् मात्र होणार नाहीं. तुझा मुलगा सुवर्णष्ठीवी नांवाचा होईल. त्याचें तेज इंद्रासारखें असेल, पण इंद्रापासून त्याचें तुला रक्षण करावयाला पाहिजे.

पर्वताचें वाक्य ऐकून, असें होऊं नये, अशाबद्दल सृंजयानें त्याची परोपरीनें विनवणी केली व आपल्या तपाच्या योगानें माझा मुलगा आयुष्मान् व्हावा, अशी त्यानें त्याला विनंति केली. परंतु इंद्राचें हित मनांत आणून पर्वत कांहींच बोलला नाहीं. तेव्हां त्या दीन नृपतीला मीं म्हटलें, 'महाराज, तूं त्यावेळीं माझें स्मरण करशील, तर मी तुझ्या पुत्राचें तुला दर्शन करवीन. तुझ्या प्रिय पुत्राला यमराजानें नेलें, तरी देखील मी त्याला त्याच्या स्वरूपांत तुला पुनः देईन. राजा, तूं शोक करूं नकोस.' असें त्या राजाला सांगून आम्ही आमच्या इष्ट प्रदेशीं गेलों आणि सृंजयहि इच्छेनुरूप आपल्या मंदिरांत गेला.

पुढें कांहीं काल गेल्यावर त्या राजर्षि सृंजयाला अत्यंत तेजस्वी व महावीर्यवान् असा पुत्र झाला. सरोवरामध्यें ज्याप्रमाणें महाकमल कालक्रमानें वाढत जातें, त्याप्रमाणें तो राजपुत्र हळूहळू वाढूं लागला. त्याचें सुवर्णष्ठीवी नांव अगदीं यथार्थ होतें. पुढें, हे लोकसत्तमा, तो त्याचा अद्भुत सुवर्णष्ठीवनरूप वृत्तांत सर्वच लोकांत प्रसृत झाला. तेव्हां महर्षि पर्वतानें सृंजयाला वरदान केल्याचें इंद्राला समजून आलें. त्यावर हा कुमार आपला पराभव करील, ही भीति इंद्राला उत्पन्न झाली आणि तो बृहस्पतीच्या मतानें

त्या कुमाराला गांठून घेण्याची वाट पाहत राहिला. त्यानें एकदां आपल्यापुढें मूर्तिमंत स्थित असलेल्या दिव्य अस्त्राला–वज्राला–सांगितलें कीं, ' तूं व्याघ्राचें रूप धारण करून ह्या कुमाराचा वध कर ! कारण, हा राजपुत्र मोठा झाल्यावर आपल्या वीर्यानें माझा पराभव करील. '

इंद्राला असें सांगितल्यावर शत्रूंच्या नगरांचा निःपात करणारें तें वज्र कुमाराच्या भेटीच्या इच्छेनें नित्य त्याजकडे जाऊं लागलें. इकडे आपणाला देवराज इंद्रासारखाच कांतिमान् पुत्र लाभल्यामुळें राजा सृंजयहि आनंदित होऊन आपल्या स्त्रियांस घेऊन वनांत जाऊन राहिला. नंतर त्या भागीरथीतीरावरील निर्जन वनांत कोणी एके प्रसंगीं तो बालक आपल्या धात्रीस बरोबर घेऊन क्रीडा करण्याकरितां धांवत गेला. तो नागेंद्रपराक्रमी पांच वर्षांचा कुमार तेथें जातो, तों एक महाबलवान् व्याघ्र उड्डाण करून त्याजवर आला. तो राजपुत्र त्याला पाहतांच थरथरां कांपूं लागला. व्याघ्रानें त्याचा वध केला आणि तो गतप्राण राजपुत्र तेथें मृत होऊन पडला ! तेव्हां ती दाई मोठ्यानें आक्रोश करूं लागली. इकडे तो व्याघ्र राजपुत्राचा प्राण घेऊन देवराज इंद्राच्या मायेनें तेथेंच अंतर्धान पावला. त्या धात्रीचा मोठा आक्रोश ऐकून राजा सृंजय त्या ठिकाणीं स्वतः धांवून आला. व्याघ्रानें रक्तप्राशन करून मृत होऊन पडलेला तो कुमार पाहून आकाशांतून च्युत झालेला चंद्रच आपण पाहत आहों, असें त्यास वाटलें. अत्यंत दुःखाकुल होऊन राजानें त्या रक्तदिग्ध कुमाराला मांडीवर घेतलें आणि मोठ्यानें विलाप केला. इतक्यांत त्याच्या शोकसंतप्त माताहि जेथें तो सृंजय राजा होता, त्या ठिकाणीं रडत आल्या. तेव्हां त्या दुःखी राजानें माझें स्मरण केलें आणि मीहि त्याला दर्शन दिलें आणि हे राजा, जीं वाक्यें तुला यदुवीर श्रीकृष्णानें ऐकविलीं होतीं, तींच वाक्यें त्या शोकाकुल राजाला मीं सांगितलीं. इंद्राच्या अनुमतानें मीं त्याला पुनर्जीवित केलें. त्याचें भवितव्यच तसें होतें.

अशा रीतीनें तो महायशस्वी वीर्यवान् कुमार स्वर्णष्ठीवी आपल्या मातापितरांस आनंदवीत सुखांत राहूं लागला. हे राजा, त्यानें पित्याचे मागें एक हजार एकशें वर्षें राज्य केलें, मोठमोठ्या दक्षिणा देऊन महायज्ञ केले, तेणेंकरून देवतांना आणि पितरांना संतुष्ट केलें आणि वंशवृद्धि करणारे अनेक पुत्रांना जन्म दिला. अशा स्थितींत बराच काळ लोटल्यावर तो निधन पावला.

हे राजेंद्रा, तूंहि आतां हा शोक टाकून दे आणि तुला श्रीकृष्ण आणि तपस्वी व्यास यांनीं सांगितल्याप्रमाणें पितृपितामहांपासून चालत आलेल्या ह्या राज्यावर आरूढ हो आणि सर्व भार शिरावर घे. मोठमोठे पुण्यदायक यज्ञ कर, म्हणजे तुला इष्ट लोकाची प्राप्ति होईल. १२. १. ३१.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें सुबोध मराठी भाषांतर)

दशम खंड

१२ शांतिपर्व—(पुढें चालू

राजधर्मपर्व १

अध्याय ३२ वा

[१ युधिष्ठिराला व्यासाचा उपदेश. २ प्रजापालन हाच राजाचा धर्म.]

(१) वैशंपायन—नंतर राजा युधिष्ठिर शोक करीत स्वस्थ बसला असल्याचें पाहून तो धर्मतत्त्वज्ञ तपस्वी कृष्णद्वैपायन त्याला बोलला.

(२) व्यास—हे राजीवाक्षा, प्रजांचें पालन हाच राजांचा धर्म होय आणि नित्य धर्मानुसार वागणाऱ्या मनुष्यांना धर्म हाच प्रमाण आहे. म्हणून हे राजा, तूं पितृपितामहांपासून चालत आलेलें हें राजपद स्वीकार. तप हा ब्राह्मणांचा वेदानें ठरविलेला नित्याचा धर्म आहे आणि तोच ब्राह्मणांना सदैव प्रमाण आहे. अशा त्या धर्माचा क्षत्रिय हा संरक्षक आहे. जो स्वतः विषयोपभोगांत रत होऊन धर्माज्ञा मोडतो, त्या लोकयात्रेच्या आड येणाऱ्या मनुष्याला दंडाला धरून ताळ्यावर आणलें पाहिजे. जो कोणी, मग तो भृत्य असो, पुत्र असो,

तपस्वी असो, अथवा दुसरा कोणी असो, मोहाला वश होऊन प्रमाण गोष्टीला अप्रमाण समजतो, अशा पाप्याचा सर्व उपायांनीं निग्रह करावा किंवा प्रसंग-विशेषीं वधहि करावा. त्याच्या उलट जो राजा वागतो, त्याला पातक लागतें. नाश पावणाऱ्या धर्माचें जो संरक्षण करीत नाहीं, तो धर्मघ्न होतो. तूं धर्म-घातक लोकांचा त्यांच्या अनुयायांसह वध केला आहेस, त्यांत हे पांडवा, तुला शोक करण्यासारखें काय आहे ? धर्माला अनुसरून वागणाऱ्या राजानें दुष्टांना मारावें, साधुजनांना दान द्यावें आणि प्रजांचें रक्षण करावें.

युधिष्ठिर—हे तपोधना, तूं जें सांगत आहेस, त्याविषयीं मला मुळींच शंका नाहीं. हे सर्वधर्मज्ञश्रेष्ठा, तुला संपूर्ण धर्माचें ज्ञान आहे. हे ब्रह्मन्, माझ्या हातून राज्यलोभानें अनेक अवध्य पुरुषांचा वध झाला आहे आणि तीं कर्मे मला भाजून काढून शुष्क करीत आहेत.

व्यास—हे भारता, कोणत्याहि गोष्टीचा कर्ता ईश्वर किंवा मनुष्य असतो किंवा त्या गोष्टी स्वभावधर्मानेंहि घडून येत असतात. मनुष्यांना मिळणारें फल पूर्वकर्मजन्यहि असतें. हे भरतकुलोत्पन्ना, ईश्वराच्या प्रेरणेनें मनुष्य जें कांहीं बरेंवाईट कर्म करितो, त्याचें फल ईश्वराकडेच जात असतें. ज्याप्रमाणें एखाद्या मनुष्यानें वनामध्यें कुऱ्हाडीनें वृक्ष तोडिला असतां त्याचें पाप तोडणाराला लागतें, कुऱ्हाडीला लागत नसतें, तसाच हा प्रकार आहे. अथवा ती कुऱ्हाड घेऊन वृक्ष तोडल्याचें पाप कुऱ्हाड करणाऱ्याकडे जावें, पण तसें होत नाहीं. हे कौंतेया, दुसऱ्यानें केलेल्या कर्माचें फल आपणांला मिळणें इष्ट नाहीं, म्हणून ईश्वरप्रेरित होऊन केलेल्या शत्रुवधाचा सर्व भार तूं ईश्वरावर टाकून स्वस्थ रहा. आतां बऱ्यावाईट कर्मांचा कर्ता पुरुष आहे, ईश्वराकडे त्याचा संबंध पोंचत नसेल तर हें तुझ्या हातून शुभच कर्म झालें आहे. कुऱ्हाड करणाऱ्याला ज्याप्रमाणें त्या छेदनक्रियेचें पातक लागत नाहीं, त्याप्रमाणें दैव-योगानुसार घडणाऱ्या कर्माचें फल मनुष्याकडे येत नाहीं. दैवयोग कोणालाहि चुकवितां येत नाहीं. दैवानेंच ही हननक्रिया घडली, असें तूं निश्चित मानत असशील, तर अशुभ गोष्ट कधीं घडली नाहीं व घडावयाचीहि नाहीं. आतां लोकांच्या पापपुण्यांची उपपत्ति लावावयाची असल्यास राजानें सर्वदा आपला दंड सज्ज ठेवूनच राहिलें पाहिजे. तथापि हे भारता, लोकांमध्यें राहून राज्य करीत असतां शुभाशुभ कर्मांचीं बरींवाईट फलें आपणांस भोगावीं लागतात,

असें तुला वाटत असेल तर ज्या पापकर्मांनें तुला अशुभप्राप्तीची भीति वाटत असेल, तें पापकर्म टाकून दे. हे राजशार्दूला, असा शोक करीत बसूं नकोस ! हे भारता, स्वधर्मांत दोष असले तरी त्याकरितां आत्मत्याग करणें तुला शोभत नाहीं. त्या त्या कर्मांकरितां शास्त्रीय प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. तीं शरीरधारी मनुष्य करूं शकेल. देहत्याग करणाऱ्याच्या हातून कधींहि होणार नाहींत. हे राजा, तूं जीवंत असलास, तरच तीं प्रायश्चित्तें करूं शकशील. प्रायश्चित्तें न करितां तुला मृत्यु आला, तर तुला भयंकर संताप मात्र होईल. १२. १. ३२.

अध्याय ३३ वा.

[१ शोक करणाऱ्या युधिष्ठिराला देवासुरसंग्रामवृत्तांत कथन करून व्यास अश्वमेध करण्याविषयीं उपदेश करितात.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, राज्यलोभानें मीं पुत्र, पौत्र, भ्राते, पितर, श्वशुर, गुरु, मातुल, पितामह, महात्मे क्षत्रिय, संबंधी सुहृद, मित्र, भगिनीपुत्र, ज्ञातिजन आणि अनेक देशांतून आलेले पुष्कळ राजे, यांचा एकट्यानें वध करविला आहे. हे तपोधना, त्या सोमपान करणाऱ्या धार्मिक भूपतींचा वध करून मला कोणती गति मिळणार, हा विचार वरचेवर मनांत येऊन मला अत्यंत संताप होत आहे. हे पितामहा, ही पृथ्वी त्या संपत्तिमान् नृपतिश्रेष्ठांनीं विहीन झालेली पाहून, तसेंच आपले ज्ञातिजनांचा घोर वध आणि शेंकडो शूर पुरुष आणि कोट्यवधि इतर जन यांचा नाश झालेला पाहून माझें मन अत्यंत संतप्त होऊन गेलें आहे. ज्यांचे पुत्र, पति आणि बंधु मारले गेले आहेत, अशा श्रेष्ठ स्त्रियांची अवस्था आज काय होईल ? आपला भयंकर नाश करणाऱ्या आम्हां पांडवांना आणि आमचे साहाय्यक यादवांना निंदून त्या कृश व दीन स्त्रिया भूतलावर पडून राहतील ! हे द्विजश्रेष्ठा, आपले वडील, बंधु, पति आणि पुत्र हे न दिसल्यामुळें त्या सर्व स्त्रिया वत्सलतेनें प्राणत्याग करून यमलोकीं जातील आणि मग धर्म हा अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळें आम्हांला स्त्रीवधाचें पातक लागेल. याप्रमाणें सुहृदांचा वध करून ज्याअर्थीं हें मोठें पातक आम्हांला जडलें आहे, त्याअर्थीं आम्ही नरकांत अधोमुख लोंबत राहूं. म्हणून हे सत्तमा, उग्र तपश्चर्येच्या योगानें मी या शरीराचा त्याग करणार आहें. आतां हे पितामहा

कोणत्या आश्रमामध्यें असल्या प्रकारच्या पातकाचा निरास होण्याचें सामर्थ्य आहे, तें मला सांग.

वैशंपायन—हें युधिष्ठिराचें भाषण श्रवण करून व विचार करून व्यास युधिष्ठिराला बोलला—

व्यास—हे राजा, क्षात्रधर्माचा विचार करून तूं दुःख करीत बसूं नकोस. हे क्षत्रियश्रेष्ठा, हे सर्व क्षत्रिय स्वधर्मानेंच वध पावले आहेत. पृथ्वीवरील सर्व वैभव व महायश मिळविण्याकरितां हे दुसऱ्यांचा प्राण घेण्याला प्रवृत्त झाले होते. ते कालयोगानें निधन पावले आहेत. त्यांना तूं मारिलें नाहींस, भीमानें मारिलें नाहीं, अर्जुनानें मारिलें नाहीं किंवा नकुल-सहदेवांनींहि मारिलें नाहीं. त्यांची पाळी आली असतां कालानेंच त्यांना नेलें आहे. ज्याला माता नाहीं, पिता नाहीं किंवा कोणी अनुग्राह्यहि नाहीं, अशा सर्व कर्मांच्या साक्षिभूत कालानेंच त्यांचें हरण केलें आहे. हे भरतश्रेष्ठा, युद्ध केवळ निमित्तमात्र असून प्राण्यांनीं प्राण्यांचा वध करणें हेंच त्याचें ईश्वरी स्वरूप होय. काल हा कर्म-सूत्रांनीं बद्ध असून शुभाशुभ कर्मांचा साक्षी आहे. त्याला कर्मानुसार फल द्यावें लागतें. हे महाबाहो, ज्यांच्या योगानें तुझे शत्रु नाश पावले, त्या त्यांच्या आत्मविनाशक कर्मांचा विचार कर. त्याप्रमाणें तूं आपलें नित्याचें व्रत-पालन करीत आला आहेस हेंहि लक्ष्यांत घे. दैवानेंच हें कर्म तुजकडून करविलें आहे. ज्याप्रमाणें सुतारानें केलेलें यंत्र चालविणारा जसें चाल-वील तसें चालतें, त्याचप्रमाणें कालप्रेरित कर्माला अनुसरून हें जगत् चाललें आहे. ज्याप्रमाणें मनुष्याच्या उत्पत्तीला तसेंच विनाशाला कांहीं कारण लागत नसतें, तीं संचितानुरूप घडून येतात, त्याचप्रमाणें शोक व हर्ष हे व्यर्थ आहेत. आतां तुझ्या अंतःकरणास जें हें दुःख होत आहे, त्यासाठीं प्रायश्चित्त सांगितलें आहे, तें कर.

हे पार्था, आम्हीं ऐकिलें आहे कीं पूर्वीं एकदां असुर आणि देव यांमध्यें युद्ध झालें होतें. असुर हे वडील बंधु असून देव हे कनिष्ठ बंधु होते. त्या दोघांमध्यें संपत्तीसंबंधानें बराच विरोध होता. त्यामुळें तें युद्ध बत्तीस हजार वर्षें चाललें. त्या युद्धामध्यें देवांनीं सर्व पृथ्वी रक्तमय केली आणि दैत्यांचा वध केला. अशा रीतीनें देवांनीं स्वर्ग मिळविला. त्यावेळीं शालावृक म्हणून त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध असलेले, वेदपारंगत, अठ्याऐशीं हजार ब्राह्मण दर्पमोहित

होऊन दैत्यांच्या साहाय्यार्थ त्यांना जाऊन मिळाले. त्यांचाहि देवांनीं संहार केला. त्या दैत्यांचा वध जसा देवांनीं केला, तसाच धर्माचा उच्छेद करणाऱ्या अधर्मप्रवर्तकांचा संहार केला पाहिजे. एकाचा वध केल्यानें जर सर्व कुलाचें स्वास्थ्य होत असेल, अगर एका कुलाचा घात करून सबंध राष्ट्र सुखी होत असेल, तर असें केल्यानें तें धर्माला बाधक होत नाहीं. हे नराधिपा, कधीं कधीं धर्म अधर्मरूप होत असतो व अधर्म धर्मरूप होतो. त्याचा विचार ज्ञानवान् मनुष्यानें केला पाहिजे. हे पांडवा, तुला श्रुतींचें चांगलें ज्ञान आहे. म्हणून तूं आपल्या चित्ताचें समाधान करून घे. हे भारता, पूर्वीं देवांनीं ज्या मार्गाचा अंगीकार केला होता, तोच मार्ग तूं स्वीकारिला आहेस. हे पांडवश्रेष्ठा, तुझ्या-सारखे लोक नरकाला कधींहि जाणार नाहींत. हे परंतपा, तूं आपल्या बंधूंचें आणि इतर सुहृदांचें समाधान कर. जो सदासर्वदा पापाचरण करीत असतो, व तें करीत असतां ज्याच्या अंतःकरणाला कांहींहि लज्जा वाटत नसते, त्याच्या ठिकाणीं तें पाप पूर्णत्वास पोंचलें आहे, असें समजावें. त्या पापाला प्रायश्चित्त नाहीं व तें कधींहि कमी होत नाहीं.

हे राजा, तूं निर्मल व पवित्र कुलांत जन्म पावला आहेस. तुझ्याकडून घडलेलें पाप दुसऱ्याच्या दोषाकडून तुला लागलें आहे व तें केल्याबद्दल तुला पश्चात्तापहि होत आहे. या पापाला अश्वमेध यज्ञ करणें हें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. तें तूं कर म्हणजे पापविमुक्त होशील. शत्रूंला मारल्यावर भगवान् इंद्रानें मरुतांसह एकएक असे शंभर यज्ञ केले व त्यामुळेंच तो शतक्रतु झाला. त्याचे सर्व पातकांचा नाश झाला, त्यानें स्वर्ग मिळविला व सुखोत्पादक लोक संपादन केले आणि आतां मरुद्गणांनीं वेष्टित तो इंद्र सर्व दिशा प्रकाशित करीत स्वर्गलोकामध्यें शोभत आहे. त्या शचीपतीचें स्वर्गामध्यें अप्सरा गौरव करीत असून देव आणि ऋषिहि त्याची उपासना करीत आहेत. हे अनघा, तूं ही पृथ्वी पराक्रमानें मिळविली आहे आणि पराक्रमानेंच तूं या सर्व राजांना जिंकिलें आहेस. हे राजा, तरी तूं आतां सुहृदांसह त्यांच्या पुरांकडे आणि राष्ट्रांकडे जा आणि त्यांच्या बंधूंना, पुत्रांना आणि नातवांना त्यांच्या त्यांच्या गादीवर अभिषेक कर, मग ते गर्भस्थ असोत किंवा बाल असोत. सर्व प्रजेचें रंजन कर आणि पृथ्वीचें उत्तम प्रकारें पालन कर! ज्यांना पुत्र नाहीं असें आढळून येईल, तेथें त्यांच्या कन्यांना अभिषेक कर! असें केल्यानें स्त्रिया जात्याच सुखेच्छु असल्यामुळें त्या सहज शोकत्याग करतील. हे भारता, ह्याप्रमाणें

सर्व राष्ट्रांना आश्वासन दे आणि पूर्वी विजयी इंद्रानें जसा अश्वमेध केला, त्याप्रमाणें तूं यज्ञ कर ! हे क्षत्रियर्षभा, ते महात्मे क्षत्रिय अशोच्य आहेत. कारण, कृतांतबलमोहित होऊन ते आपल्याच कर्मांनीं नाश पावले आहेत. तूं क्षात्रधर्म उत्तम पाळला आहेस आणि त्यामुळें ही निष्कंटक पृथ्वी तुला प्राप्त झाली आहे. तरी हे कौंतेया, तूं स्वधर्माचें पालन कर, तोच तुला परलोकीं कल्याणकारक होईल. १२. १. ३३.

अध्याय ३४ वा.

[१ युधिष्ठिरप्रश्न. २ युधिष्ठिराला व्यासाकडून कार्याकार्यकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, कोणतीं कर्मे केल्यानें मनुष्य प्रायश्चित्ताला योग्य होतो आणि कोणत्या कर्मांनीं त्याची पापापासून मुक्तता होते, तें मला सांग.

(२) व्यास—युधिष्ठिरा, विहितकर्मे न करणारा, निषिद्ध कर्मे आचरणारा आणि मिथ्याचरणानें वागणारा मनुष्य प्रायश्चित्तार्ह होतो. त्याचप्रमाणें सूर्योदय किंवा सूर्यास्त या वेळीं निजून राहणारा, सडलेल्या नखांचा, कृष्णवर्ण दंतांचा, कनिष्ठ बंधूचा विवाह आपल्या आधीं करणारा, ज्येष्ठाआधीं आपला विवाह करून घेणारा, ब्रह्महत्या करणारा, परनिंदक, मृत बंधूच्या भार्येशीं रममाण होणारा, वडील बहिणीआधीं धाकटीचा विवाह करणारा, नष्टव्रत, ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांपैकीं कोणाचाहि वध करणारा, असत्पात्रीं दान करणारा, गांवाचा नाश करणारा, मांसविक्रय करणारा, अग्नीचा त्याग करणारा, ब्रह्मज्ञान विकणारा, गुरुस्त्रीचा वध करणारा, निंद्य कुलांत जन्मलेला, वृथा पशुहिंसा करणारा, गृहाला आग लावणारा, असत्य मार्गानें चालणारा, गुरूचा उपरोध करणारा, प्रतिज्ञाभंग करणारा, या सर्वांची गणना पातक्यांमध्यें केली आहे. आतां लोक आणि वेद यांविरुद्ध असणारीं अकार्यें कोणतीं तीं सांगतों, ऐक.

स्वदेशाचा परित्याग, परधर्माचा आचार घेणें, अयाज्यांचें याजन, अभक्ष्यांचें भक्षण, शरण आलेल्यांचा त्याग, भृत्यांचें पोषण न करणें, रसविक्रय करणें, पशुपक्ष्यांचा वध करणें, सामर्थ्य असूनहि गर्भादानादि क्रिया न करणें, अवश्यदान न करणें, दक्षिणा न देणें, ब्राह्मणांचा अपमान करणें, हीं सर्व अकार्यें होत असें धर्मवेत्त्यांचें मत आहे. तसेंच पित्याशीं तंटा करणारा,

गुरुपत्नीशीं संबंध ठेवणारा आणि योग्य कालीं धर्मपत्नीचा उपभोग न घेणारा हे सर्व अधार्मिक होत. याप्रमाणें जीं कर्में केल्यानें आणि जीं न केल्यानें मनुष्य प्रायश्चित्ताला योग्य होतो, तीं मीं तुला सांगितलीं. आतां मनुष्यानें कोणत्या प्रसंगीं हीं कर्में केलीं असतां त्याला पातक लागत नाहीं, तें सांगतों, ऐक. रणामध्यें शस्त्र हातांत घेऊन वध करण्याच्या इच्छेनें येणारा मनुष्य, मग तो वेदसंपन्न कां असेना, त्याचा वध केल्यानें ब्रह्महत्येचें पातक लागत नाहीं. हे कौंतेया, असा मंत्र वेदांमध्यें आहे आणि मी तुला वेदप्रमाण धर्मच सांगत आहें. अंगावर धांवून येणाऱ्या सदाचारहीन आततायी ब्राह्मणाचा वध केल्यानें ब्रह्महत्या घडत नाहीं. कारण त्याचा क्रोध दुसऱ्याच्या शरीरांत प्रवेश करून त्याजकडून त्याला मारवितो. जीव जाण्याचा प्रसंग आला असतां किंवा अज्ञानानें मद्यप्राशन झालें असतां तो प्रायश्चित्ताला पात्र होतो, असें धर्मज्ञ लोकांचें मत आहे.

कौंतेया, अभक्ष्यासंबंधी सर्व दोष प्रायश्चित्तानें नाहींसे होतात. गुर्वाज्ञेनें गुरुस्त्रीगमन करणाऱ्यास पातक लागत नाहीं. याचें उदाहरण उद्दालकानें आपल्या शिष्याकडून श्वेतकेतूची उत्पत्ति केली हें होय. विपत्तींत गुर्वाज्ञेनें चोरी करणें निषिद्ध होत नाहीं. मात्र मनुष्यानें असें करण्यास वरचेवर प्रवृत्त होऊं नये. तसेंच ब्राह्मणाशिवाय इतरांचें द्रव्यहरण करणारा दोषास्पद होत नाहीं. परंतु त्या द्रव्याचा उपयोग त्यानें स्वतःकरितां करावयाचा नाहीं. आपला किंवा दुसऱ्याचा प्राण वांचविण्यासाठीं, गुरुकार्यासाठीं, स्त्रियांसाठीं, किंवा विवाहकार्यांत असत्य बोलल्यास त्याचें पातक लागत नाहीं. स्वप्नामध्यें वीर्यपात झाल्यानें व्रतभंग होत नाहीं. प्रज्वलित अग्नीमध्यें आज्यहोम करणें हेंच असल्या पातकाचें प्रायश्चित्त आहे. ज्येष्ठ बंधु पतित अथवा संन्यस्त झाला असतां त्याच्या पूर्वीं कनिष्ठ बंधूनें विवाह केला असतां दोष लागत नाहीं. स्त्रीनें स्वतः होऊन याचना केली असतां परदारागमन दोषास्पद होत नाहीं. यज्ञकृत्यावांचून पशूंची हिंसा स्वतः करूं नये अथवा दुसऱ्यांकडूनहि करवूं नये. त्यांची हिंसा न करतां त्यांवर दया करणें हें शास्त्रविहित आहे. अज्ञानानें अयोग्य ब्राह्मणाला दान दिलें असतां अथवा योग्य ब्राह्मणांला कांहींहि दिलें नसतां त्यांत पाप लागत नाहीं. दुराचारी स्त्रीचा त्याग करणें हें पापकारक होत नाहीं. असें केल्यानें तिची शुद्धि होण्याचा संभव असतो आणि त्यामुळें तिच्या पतीलाहि दोष लागत नाहीं. सोमाचें तत्त्व समजल्यावर त्याचा

विक्रय केल्यास तो दोषकारक होत नाहीं. असमर्थ सेवकाला काढून टाकल्यास त्यांत किमपिहि दोष नाहीं. पुढें धेनूंसाठीं गवत मिळावें ह्या हेतूनें वनदाह केल्यानें त्यांत पाप लागत नाहीं. जीं कृत्यें केल्यानें मनुष्यास पाप लागत नाहीं, तीं सर्व तुला सांगितलीं, आतां विस्तारपूर्वक प्रायश्चित्तें तुला सांगतों. १२. १. ३४.

अध्याय ३५ वा.

[१ व्यासाकडून युधिष्ठिराला पापांबद्दल प्रायश्चित्तकथन.]

(१) व्यास—भारता, चांद्रायणादि तपानें, यज्ञादि कर्मांनें किंवा दानादिकांनीं मनुष्य पुनः पाप न करील, तर तो शुद्ध होतो. तसेंच ब्रह्मघातक्यानें एक वेळ हातांत करोटी घेऊन भिक्षा मागावी, आपलें काम आपण स्वतः करावें. खट्वांग दुसऱ्या हातांत घेऊन ब्रह्मचारी व्रतानें सर्वदा फिरत रहावें, कोणाची असूया करूं नये, जमिनीवर निजून रहावें, आपलें पाप सर्व लोकांस सांगत जावें. असें बारा वर्षेपर्यंत केल्यानें तो आपल्या पापापासून मुक्त होतो; अथवा त्यानें आपल्या इच्छेनें ज्ञानवान् शस्त्रधारी लोकांचे हातून मरावें, प्रज्वलित अग्नीमध्यें खालीं डोकें करून तीन वेळ आपणाला फेंकून घ्यावें. कोणत्याहि एका वेदाचा जप करीत शंभर योजनें जावें. आपलें सर्व वित्त, जीवनाकरितां पुरेसें मिळविलेलें द्रव्य किंवा सर्व सामानासुद्धां आपलें घर विद्वान् ब्राह्मणाला द्यावें; असें केल्यानें तो पापमुक्त होतो. गोब्राह्मणांचें पालन केल्यानें मनुष्य ब्रह्महत्येच्या पापापासून निर्मुक्त होतो. सहा वर्षेपर्यंत कृच्छ्र[1] विधीनें भोजन करणारा ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो. तसेंच प्रत्येक महिन्याला एकेक कृच्छ्र याप्रमाणें तीन वर्षें भोजन

---

१ कृच्छ्र–तीन दिवस सकाळीं व तीन दिवस सायंकाळीं भोजन करावें; नंतर तीन दिवस अयाचित वृत्तीनें जें मिळेल तें खावें व नंतर तीन दिवस उपवासी रहावें. याला कृच्छ्र म्हणतात. महिन्यांत एक कृच्छ्र करावयाचें म्हणजे सात दिवस सकाळीं जेवणें, सात दिवस सायंकाळीं जेवणें, सात दिवस अयाचित वृत्तीनें जें कांहीं मिळेल त्यावर रहाणें व सात दिवस उपवासांत काढणें. सातांच्या ठिकाणीं महिना योजून त्याच क्रमानें चालल्यास मासकृच्छ्र होतें.

करणारा ब्रह्महत्येपासून मुक्त होतो. एक वर्षपर्यंत मासकृच्छ्र करून भोजन करणारा पापापासून मुक्त होतो किंवा महिन्यानंतर फार थोडे दिवस उपवास केल्यानें व जलावर राहिल्यानें त्याचें पाप नाहींसें होतें. अश्वमेध केल्यानेंहि तो या पापापासून मुक्त होतो, यांत संशय नाहीं. अशाप्रकारें अवभृथ स्नान जे कोणी करितात, ते सर्व पापविनिर्मुक्त होतात असें श्रुतिवचन आहे. ब्राह्मणांसाठीं युद्धांत जो हत होतो, त्याला ब्रह्महत्येचें पाप लागत नाहीं. एक लक्ष गाई सत्पात्र ब्राह्मणास दान दिल्यानें ब्रह्महत्या करणारा पापापासून मुक्त होतो. जो कोणी पंचवीस हजार दूध देणाऱ्या कपिलांचें दान करितो, तो सर्व प्रकारच्या पापापासून मुक्त होतो. जो सहस्र दुभत्या व सवत्स गाई मरणकालीं साधु व दरिद्री ब्राह्मणांना दान देतो, तो पापापासून मुक्त होतो.

हे पृथ्वीपते, जो नियमशील ब्राह्मणांना शंभर कांबोज (कंबुदेशांत उत्पन्न झालेले) अश्व दान देतो, तो पापमुक्त होतो. हे भारता, जो कोणी एखाद्या ब्राह्मणाचे मनोरथ पुरवून तें सांगत फिरत नाहीं, तो पापरहित होतो. एकवार मद्य प्राशन केलेल्या मनुष्यानें विस्तवाप्रमाणें तापवून लाल केलेलें मद्य प्रायश्चित्तार्थ प्यावें, म्हणजे तो इहपरलोकीं शुद्ध होतो. पर्वताच्या कड्यावरून खालील निर्जल प्रदेशांत उडी टाकणारा, अग्निप्रवेश करणारा किंवा केदारासारख्या तीर्थावर जाणारा मनुष्य सर्व पापापासून मुक्त होतो. मद्यपी ब्राह्मणानें बृहस्पतिसवनामक यज्ञ करावा, म्हणजे तो पुनः सभेंत जाण्याला पात्र होतो, असें श्रुति सांगते. हे राजा, एखादा सुरापान करून मत्सररहित होत्साता जो भूमिदान करितो व पुनः मद्यप्राशन करीत नाहीं, तो त्या पातकापासून मुक्त होऊन शुद्ध होतो. गुरुस्त्रीशीं जो गमन करितो, त्यानें तप्त झालेल्या शिळेला आलिंगन देऊन शयन करावें. तो देहत्याग केल्यानें सर्व अशुभ कर्मापासून मुक्त होतो. स्त्रिया एक वर्षपर्यंत सर्व आहारविहार सोडून राहिल्यास पापविमुक्त होतात. जो एक महिनाभर जलप्राशनहि न करितां आपलें सर्वस्व दुसऱ्यास देतो, गुरूकरितां युद्धांत मरण पावतो, तो अशुभ कर्मापासून मुक्त होतो. गुरूशीं असत्याचरणानें वागणारा आणि त्याला उपरोध करणारा मनुष्य जर त्याच्या मनाप्रमाणें वागूं लागला, तर त्या पापापासून मुक्त होतो.

ब्रह्मचर्यापासून भ्रष्ट झालेला मनुष्य सहा महिने गोचर्म धारण करून ब्रह्महत्येला सांगितलेलें व्रत आचरण करील, तर तो त्या पातकापासून निर्मुक्त

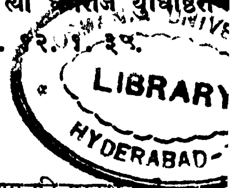
होतो. परस्त्रीचें हरण करणारा अथवा परद्रव्यापहरण करणारा मनुष्य एक संवत्सरपर्यंत व्रती राहिल्यास त्या पातकापासून मुक्त होतो. मात्र त्यानें जो पैसा घेतला असेल, तो प्रयत्नपूर्वक परत द्यावा. असें केल्यानें तो पापविमुक्त होतो. ज्या धाकट्या बंधूनें वडील भावाच्या आधीं विवाह केला असेल, त्यानें अथवा त्याच्या वडील भावानें द्वादशरात्रपर्यंत इंद्रियदमन करून व्रतनिष्ठ रहावें; असें केल्यानें तो शुद्ध होतो. त्या कनिष्ठ बंधूनें पितरांच्या उद्धाराकरितां द्वितीय विवाह करावा. त्यांत त्या पहिल्या स्त्रीला कांहीं दोष लागत नाहीं. चार महिने धारणापारणा व्रत केल्यानें स्त्रिया शुद्ध होतात, असें धर्मवेत्त्यांचें मत आहे. स्त्रियांनीं पाप केलें आहे, असा संशय येतांच ज्ञात्या पुरुषांनीं त्यांच्याशीं संबंध ठेवूं नये. जसें भांडें राखेनें स्वच्छ होतें, त्याप्रमाणें रजोदर्शनानें स्त्रिया शुद्ध होतात. शूद्रानें उष्टें केलेलें, गाईनें हुंगलेलें किंवा चूळ टाकून उष्टें झालेलें कांस्यपात्र पंचगव्य (घृत, दुग्ध, दहीं, शेण व गोमय), माती, उदक, भस्म, क्षार आणि वह्नि या दहा वस्तूंनीं शुद्ध होतें. सर्व चतुष्पादधर्म ब्राह्मणांना सांगितला असून तीनचतुर्थांश क्षत्रियांना, अर्धा वैश्यांना व एकचतुर्थांश शूद्रांना सांगितला आहे. त्यांच्या पापपुण्यांचें प्रमाणहि याच मानानें कमीअधिक समजावें. पशुपक्ष्यादिकांचा वध करून, तसेंच अनेक वृक्ष तोडून लागलेलें पाप तीन दिवस वायुभक्षण करून तें सांगत फिरल्यानें नाहींसें होतें.

हे राजा, अगम्य स्त्रीशीं संबंध ठेविला असतां सहा महिनेपर्यंत आर्द्रवस्त्र परिधान करून व राखेवर शयन करून रहावें. अशा रीतीनें सर्व अकार्यांना शास्त्र, रूढि आणि अनुभव यांच्या अनुरोधानें प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. मिताहार करून शुचि प्रदेशांत गायत्रीजप करीत रहावें, हिंसा करूं नये, विशेष बोलूं नये, राग-द्वेष–मानापमानशून्य होऊन रहावें, म्हणजे सर्व पातकांपासून मुक्ति मिळते. दिवसा उभें राहून रात्रीं आकाशाखालीं निजून रहावें व दिवसा तीनदां व रात्रौ तीनदां पाण्यांत सचैल स्नान करावें; व्रतस्थ राहून त्यानें स्त्रिया, शूद्र आणि पतित यांच्याशीं भाषण करूं नये. असें केल्यानें ब्राह्मण अज्ञानानें केलेल्या सर्व पातकांपासून शुद्ध होतो. पंचभूतांच्या साक्षीनें मनुष्याच्या हातून जें शुभाशुभ कर्म घडतें, त्याचें फल त्याला मरणोत्तर मिळतें. मनुष्याचें जें कर्म अधिक असतें, त्याप्रमाणें त्याचें त्याला फल मिळत असतें; म्हणून दानानें, तपानें आणि यज्ञादि कर्मांनीं सत्कृत्यांची वाढ करावी. अशुभ

कृत्यांचा अतिरेक झाला असतां त्याला तसेंच फल मिळतें. म्हणून सत्कर्में करावीं, पापकर्मापासून दूर रहावें. सदोदित द्रव्यदान करावें; असें केल्यानें मनुष्य पापापासून मुक्त होतो. प्रत्येक पापाला अनुरूप असें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. महापातकाला मात्र प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं.

हे राजा, भक्ष्याभक्ष्य व वाच्यावाच्य हीं पातकें ज्ञानानें अथवा अज्ञानानें घडलीं असलीं तर त्यांबद्दल प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत. ज्ञानपूर्वक झालेलीं पापें मोठीं समजलीं जातात व नकळत केलेलीं पापें लहान समजलीं जातात, त्यांबद्दल प्रायश्चित्त करावें. शास्त्रोक्त रीतीनें प्रायश्चित्त केल्यास पाप नाहींसें होतें. आस्तिक्यबुद्धीनें विश्वास धरणारालाच हा विधि सांगितलेला आहे. नास्तिक, अश्रद्धाळू, दंभयुक्त आणि द्वेष्टे अशा लोकांना प्रायश्चित्तविधि सांगितलेला नाहीं. हे धर्मश्रेष्ठा, शिष्टाचार हाहि एक धर्मशास्त्रांत सांगितला आहे. म्हणून हे नरश्रेष्ठा, इहपरलोकीं कल्याण व्हावें, अशी ज्याची इच्छा असेल, त्यानें त्याचें सेवन करावें. हे राजा, तूं प्राणरक्षणाकरितां क्षात्रधर्माला अनुसरून त्यांचा वध केला आहेस, म्हणून तुला तें पाप लागणार नाहीं. इतकें असूनहि जर तुझ्या चित्ताला कांहीं अस्वस्थता वाटत असेल तर प्रायश्चित्त कर. अनार्यांनीं स्वीकृत अशा शोकाचा आश्रय करून तूं आत्मत्याग करून घेऊं नकोस.

वैशंपायन—भगवान् व्यासानें असें सांगितल्यावर त्या धर्मराज युधिष्ठिरानें थोडा वेळ विचार केला आणि नंतर त्याला उत्तर दिलें. १२.१-१५.

अध्याय ३६ वा.

[१ व्यासाकडून युधिष्ठिराला भक्ष्याभक्ष्य व पात्रापात्रविचारकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, भक्ष्य कोणतें, अभक्ष्य कोणतें, कोणतें दान प्रशस्त आहे, पात्र कोण, अपात्र कोण हें मला सांग.

व्यास—यासंबंधीं सिद्ध आणि प्रजापति मनु यांमधील पुरातन संवादरूपी इतिहास मी तुला सांगतों. पूर्वीं सृष्टीच्या आरंभीं व्रतनिष्ठ ऋषींनीं प्रजापति मनूकडे जाऊन त्याला धर्मविषयक प्रश्न केला. त्यांनीं विचारिलें, ‘ हे प्रजापते, अन्न कसें असावें, दान कोणत्या प्रकारचें असावें, सत्पात्र कोणाला म्हणावें, तप आणि अध्ययन कसें असावें, तसेंच कार्य कोणाला म्हणावें व अकार्य कोणाला म्हणावें, हें सर्व आम्हांला सांग. ’ तें त्यांचें भाषण ऐकून

स्वायंभुव मनु म्हणाला, " मुनिहो, धर्माचें आचरण म्हणजे काय हें विस्तारानें व संक्षेपानें सांगतों. जेथें कोठें पातकाविषयीं कांहीं प्रायश्चित्त सांगितलें नसेल, त्या ठिकाणीं जप, होम, उपवास आणि आत्मज्ञान हेंच प्रायश्चित्त होय. ज्या ठिकाणीं पुष्कळ लोक जपादिकांत सर्वदा तत्पर असतात, असा नदीमय प्रदेश किंवा डोंगराळ जागा देखील पवित्र गणिल्या आहेत. ज्याला कांहीं प्रायश्चित्त सांगितलें नाहीं, तें करणाऱ्या मनुष्यानें अशा ठिकाणीं रहावें, सुवर्ण भक्षण करावें, तसेंच रत्नयुक्त जलांत स्नान करावें, देवस्थानाला जावें, आज्यप्राशन करावें, हीं कर्में मनुष्याला सत्वर पावन करणारीं आहेत, यांत संशय नाहीं. सुज्ञ मनुष्यानें केव्हांहि गर्व धारण करूं नये. दीर्घायुष्याची त्याला इच्छा झाल्यास त्यानें त्रिरात्र ऊन पाण्यावर राहून तप्तकृच्छ्र करावें.

कोणीं न दिल्यास मागूं नये; दान, अध्ययन, तप, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, क्षमा आणि यजन हीं धर्माचीं लक्षणें होत. हा धर्म कधीं कधीं देशकालानुरोधानें अधर्म होतो. दुसऱ्याला न विचारितां एखाद्या वस्तूचें ग्रहण, असत्य भाषण, हिंसा इत्यादि गोष्टी प्रसंगानुसार धर्म घडतात. ज्ञानी लोकांच्या मतें हे दोनीहि प्रकार धर्म आहेत व अधर्महि आहेत. लौकिक आणि वैदिक कर्मांचे प्रवृत्ति आणि अप्रवृत्ति असे दोन प्रकार आहेत. अप्रवृत्तीमुळें मोक्ष मिळतो, व कर्मांमुळें जन्ममृत्यूंची प्राप्ति होते, अशुभ कर्माचें फल अशुभ व शुभ कर्माचें फल शुभ जाणावें. तरी ह्या दोहोंचा शुभपणा किंवा अशुभपणा त्यांच्या बऱ्यावाईट परिणामावर अवलंबून असतो. देव, धर्म, जीव आणि उदरनिर्वाह यांकरितां आपल्या हातून अशुभ गोष्ट घडली तरी तिचें फल शुभच मिळतें. पुढें अशुभ परिणाम होणार असा संशय आला असतां अथवा बुद्धिपूर्वक अशुभ परिणामाची गोष्ट हातून घडल्यास त्याला प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. क्रोध अथवा मोह यांनीं दुसऱ्याच्या मनाला क्लेश देणें किंवा त्याच्या मनाला प्रिय किंवा अप्रिय होईल, असें करणें झाला शास्त्रसिद्ध प्रायश्चित्त म्हटलें म्हणजे हविष्यान्नभक्षण, मंत्रजप, तीर्थाटन इत्यादि हें होय.

राजाच्या हातून राजदंड खालीं ठेविला गेला असतां त्यानें एक रात्र उपवास करावा, म्हणजे त्याची शुद्धि होते आणि त्याच्या उपाध्यायानें तीन दिवस उपोषण करावें. पुत्रादिकांच्या निधनानें शोक उत्पन्न होऊन आत्मवध करून घेण्याला सज्ज झालेला मनुष्य जर मरण पावला नाहीं, तर त्यानें त्रिरात्र

उपोषण करावें. जाति, देश आणि कुल यांचे धर्म ज्यांनीं सोडले आहेत, त्यांना प्रायश्चित्तच नाहीं. दहा वेदशास्त्रज्ञ आणि तीन धर्मशास्त्रज्ञ ब्राह्मण धर्माधर्मासंबंधीं संशय उत्पन्न झाला असतां जें सांगतील, तोच धर्म समजावा. बैल, मृत्तिका, क्षुद्र मुंग्या, भोंकरीचें फळ आणि विष हीं ब्राह्मणांनीं भक्षण करूं नयेत. तसेंच त्यांनीं खवले नसलेले मत्स्य, कांसवांशिवाय इतर चतुष्पाद प्राणी, बेडूक, जलचर प्राणी, कोंबडे, हंस, गरुड, चक्रवाक, बदकें, बगळे, कावळे, पाणकावळे, गृध्र, ससाणे, घुबडें, आणि मांसभक्षक व दंष्ट्रा असलेले सर्व चतुष्पाद प्राणी आणि ज्यांना खालीं वर दांत आहेत व जे दाढांचे आहेत, असे सर्व प्राणी ब्राह्मणांना अभक्ष्य आहेत. ब्राह्मणांनीं मेंढीचें, गर्दभीचें, सांडेचें, प्रसूत झालेल्या धेनूचें, बायकांचें किंवा हरिणीचें दूध प्राशन करूं नये. त्यांनीं प्रेतान्न, सूतकान्न आणि आशौच व वृद्धि असलेल्या मनुष्याच्या हातचा कोणताहि पदार्थ दहा दिवसपर्यंत भक्षण करूं नये, प्रसूत झालेल्या गाईचें दूधहि दहा दिवस पिऊं नये.

राजाचें अन्न तेजहरण करितें व शूद्रान्न ब्रह्मतेज हरण करितें. सोनाराचें व पतिपुत्रविरहित स्त्रीच्या हातचें अन्न आयुष्य कमी करितें. व्याजबट्टा करणाऱ्या सावकाराचें अन्न विष्ठेसमान असून गणिकेच्या हातचें शुक्रासारखें–रेतासारखें–आहे. व्यभिचाराकडे दुर्लक्ष्य करणारे किंवा जे स्त्रीजित आहेत अशांच्या हातचें अन्न देखील शुक्रासमान आहे. यज्ञदीक्षा घेतलेले, कृपण, यज्ञिय द्रव्यें विकणारे, सुतार, चर्मकार, व्यभिचारिणी, रजक, वैद्य, ग्रामरक्षक, लोकनिंदित, नाटकी स्त्रियांचे जीवितावर आपला चरितार्थ चालविणारे, वडील बंधूच्या आधीं विवाह करणारे, स्तुतिपाठक आणि जुगारी लोक यांच्या हातचें अन्न खाऊं नये. डाव्या हातानें आणलेलें, वाळून गेलेलें, शिळें झालेलें, मद्ययुक्त, उच्छिष्ट, खाण्याला अयोग्य, राखून ठेवलेलें अन्न भक्षण करूं नये. पीठ, ऊंस, शाका, दुग्धपदार्थ, भाजलेले व दधियुक्त सक्तु पुष्कळ दिवस राहिल्यानें भक्षण करूं नयेत. पायस, खिचडी, मांस, वडे, हीं देवतोद्देशावांचून केलीं असल्यास प्राशन करूं नयेत अथवा भक्षण करूं नयेत. देव, ऋषि, मनुष्य, पितर आणि गृह्यदेवता यांचें पूजन करूनच मग गृहस्थाश्रमी मनुष्यानें भोजन करावें. अशा प्रकारें मनुष्यानें संन्याशी भिक्षूप्रमाणें आपल्या गृहामध्यें रहावें आणि आपल्या प्रिय भार्येसह धर्माचें आचरण करावें. धार्मिकानें कीर्तीसाठीं किंवा भयासाठीं दान करूं नये. त्यानें उपकारकर्त्याला,

नृत्यगायनासक्ताला, थट्टेखोराला, उन्मत्ताला, वेड्याला, चोराला, निंदकाला, मुक्याला, पंडुरोग्याला, अंगहीनाला, खुजाला, दुर्जनाला, दुष्कुलीनाला, व्रतसंस्कारहीनाला, दान देऊं नये. श्रोत्रियावांचून वेदविद्यारहित ब्राह्मणाला दान देऊं नये. अयोग्य दान आणि अयोग्य प्रतिग्रह हीं दोन्ही देणाऱ्यास व घेणाऱ्यास अनर्थकारक आहेत.

ज्याप्रमाणें खदिराचा व पाषाणाचा आश्रय करून समुद्र तरून जाऊं इच्छिणारा त्यांबरोबरच बुडून जातो, त्याप्रमाणें अयोग्य रीतीनें दान करणारा व अयोग्य दान घेणारा हे दोघेहि पतन पावतात. ओलीं काष्ठें वर टाकिल्यानें जसा अग्नि पेट घेत नाहीं, त्याप्रमाणें तप, अध्ययन आणि सदाचरण यांविरहित मनुष्य दान घेण्याला अपात्र आहे. ज्याप्रमाणें कवटींतील पाणी अथवा श्वानचर्माच्या पिशवींतील दूध हीं आश्रयस्थानदोषानें अपवित्र समजलीं जातात, त्याप्रमाणें आचारहीन मनुष्य वेदाध्ययन करूनहि अपवित्र होय. मंत्ररहित तथापि समाधानवृत्तीनें राहणारा, अशास्त्रज्ञ तथापि इतरांचा मत्सर न करणारा व ब्रह्मचर्यादि व्रत न पालन करणारा अशालाहि निकृष्ट स्थितींत दयायुक्त होऊन दान करावें. तसेंच जे दीन, आर्त आणि व्याधिग्रस्त आहेत, अशा मनुष्यांनाहि दान द्यावें, परंतु तें हितकारक अथवा धर्माला अनुसरूनच होईल, असें समजूं नये. काष्ठाचा गज, चर्माचा हरिण आणि वेदहीन ब्राह्मण हे केवळ नामधारक होत. जसा स्त्रियांमध्यें षंढ, गाईच्या उपभोगाला गाय व पंखांवांचून पक्षी उपयोगास येत नाहीं, तसाच मंत्रहीन ब्राह्मण होय. ज्याप्रमाणें फोल ग्रामधान्य, निर्जल विहीर किंवा अग्निविरहित ठिकाणीं दिलेली आहुति निष्फल आहे, त्याप्रमाणें मूर्खाला दिलेलें दान व्यर्थ होय. देवतांच्या आणि पितरांच्या हव्यकव्यांचा मूर्ख हा विनाशक असल्यामुळें तो निवळ द्रव्याचा अपहार करणारा आहे. त्याला सद्गति प्राप्त होत नाहीं.”

युधिष्ठिरा, पूर्वीं घडलेला हा सर्व वृत्तांत तुला मीं संक्षेपानें सांगितला आहे. हे भरतर्षभा, हा ऐकण्याला फार मोठा आहे. १२. १. ३६.

अध्याय ३७ वा.

[१ भीष्माच्या तोंडून राजधर्म ऐकून घेण्याविषयीं व्यासानें सांगितल्यावरून कृष्णादिकांच्या आज्ञेनें धृतराष्ट्रादिकांसहवर्तमान धृतराष्ट्राचें हस्तिनापुराला गमन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भगवन् महामुने, राजधर्म आणि चातुर्वर्ण्यांचे सर्व धर्म समजून घेण्याची मला इच्छा आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, आपत्कालीं नीति कशी ठेवावी आणि धर्ममार्गाचा अवलंब करून पृथ्वी कशी जिंकावी, हेंहि मला सांग. भक्ष्याभक्ष्यविचारासह तूं प्रसंगानुसार सांगितलेली प्रायश्चित्तकथा माझ्या मनांत आनंद उपजवीत आहे. धर्माचरण आणि राजकारण हीं नित्य परस्परविरुद्ध असल्यामुळें ह्यांचा विचार करीत असतां माझ्या मनाला मोह पडतो.

वैशंपायन—हे महाराजा, हें ऐकून वेदवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ असा व्यास नारदाकडे पाहून म्हणाला, ' हे महाबाहो, धर्म जाणण्याची इच्छा असल्यास तूं त्या वृद्ध कुरुकुलपितामह भीष्माकडे जा. तो भागीरथीपुत्र तुझ्या सर्व धर्मविषयक शंकांचें निरसन करील. तो सर्वज्ञ असून सर्वधर्मवेत्ता आहे. ज्याला दिव्य देवी भागीरथीनें जन्म दिला आहे ज्याला इंद्रादिक देवांचें साक्षात् दर्शन घडलें आहे; ज्यानें बृहस्पतिप्रमुख सर्व देवर्षींची नित्य शुश्रूषा करून त्यांना संतुष्ट केलें आणि अशा प्रकारें त्यांजपासून जो राजनीति शिकला, शुक्राचार्य आणि देवगुरु बृहस्पति यांना जें शास्त्र व जो धर्म अवगत होता, त्या सर्वांचें ज्ञान ज्या कुरुकुलसत्तमानें संपादन केलें आहे, भृगुकुलोत्पन्न च्यवन आणि वसिष्ठ ऋषि यांजपासून ज्या व्रतशील महाबाहूनें सर्व वेद व त्यांच्या शाखा यांचें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें आहे, ज्यानें पूर्वी ब्रह्मदेवाच्या ज्येष्ठ पुत्राकडे सर्व अध्यात्मशास्त्राचें अध्ययन केलें आहे, तसेंच ज्यानें मार्कंडेयमुखानें सर्व यतिधर्मांचें श्रवण केलें आहे, ज्या पुरुषश्रेष्ठानें परशुराम आणि इंद्र यांपासून सर्व अस्त्रांची प्राप्ति करून घेतली आहे, मनुष्यांमध्यें जन्म घेऊनहि ज्याचें मरण त्याचे इच्छेवरच अवलंबून आहे, ज्याला अपत्य नसूनहि सर्व लोकांमधील विख्यात लोकांची प्राप्ति झाली आहे, पुण्यवंत ब्रह्मर्षि हे ज्याचे सर्वदा सभासद असून अध्यात्मज्ञानांत ज्याला विदित नाहीं, असें कांहीं नाहीं, त्या धर्मज्ञाला सर्व सूक्ष्म धर्मतत्त्वें ठाऊक असल्यामुळें तीं तो तुला कथन करील.

तर तो धर्मवेत्ता प्राणत्याग करण्यापूर्वी तूं त्याजवळ जा. असें व्यासाचें भाषण ऐकून तो दीर्घप्रज्ञ आणि महामति युधिष्ठिर सत्यवतीसुत व्यासाला बोलला.

युधिष्ठिर—अंगावर रोमांच उभे करणारा, ज्ञातिजनांचा वध करून सर्व लोकांचा अपराधी ठरलेला व पृथ्वीचा विनाश करणारा मी असून त्या सरल-योधी भीष्माचा युद्धामध्यें कपटानें घात करवून त्याकडे आतां मीं कोणत्या हेतूनें जावें आणि त्याला प्रश्न तरी कसा करावा ?

वैशंपायन—नंतर चातुर्वर्ण्याचें हित करण्याच्या उद्देशानें महाबाहु यदुश्रेष्ठ श्रीकृष्ण पुनरपि त्या नृपतिश्रेष्ठ युधिष्ठिराला म्हणाला—

वासुदेव—हे नृपोत्तमा, असा सारखा शोक करीत बसणें तुला शोभत नाहीं. भगवान् व्यासांनीं सांगितल्याप्रमाणें तूं आतां कर. हे महाबाहो, ब्राह्मण आणि तुझे बंधु हे उन्हाळ्याचे शेवटीं पर्जन्याची प्रार्थना करणाऱ्या लोकांप्रमाणें तुझी आराधना करीत बसले आहेत. वध होऊन अवशिष्ट राहिलेले सर्व राजे आणि कुरुजांगलांमधील चतुर्वर्णांचे सर्व लोक येथें जमले आहेत, म्हणून त्या महात्म्या ब्राह्मणांच्या कल्याणाकरितां, आमच्यासारख्या सुहृदांचें आणि द्रौपदीचें हित करण्याकरितां आणि विशेषेंकरून अमिततेजस्वी व्यासांची तशी आज्ञा असल्यामुळें हे शत्रुतापना, तूं राज्यस्वीकार कर आणि सर्व जगताचें कल्याण कर.

वैशंपायन—कृष्णाचें अशा प्रकारचें भाषण ऐकून उदारात्मा युधिष्ठिर सर्व लोकांच्या हिताकरितां तयार झाला. हे जनमेजया, याप्रमाणें श्रीकृष्णानें, द्वैपायन व्यासानें, देवस्थानानें, अर्जुनानें आणि दुसऱ्या अनेकांनीं समजूत घातल्यावर आपलें दुःख व संताप यांचा त्याग करून युधिष्ठिर समाधान पावला. नंतर नक्षत्रांनीं वेष्टित चंद्राप्रमाणें सर्वलोकपरिवृत तो युधिष्ठिर धृतराष्ट्राला पुढें करून आपल्या नगराला निघाला. त्यापूर्वीं त्यानें हजारों ब्राह्मण व देव यांचें पूजन केलें. मग गालिचे आणि कृष्णाजिनें यांनीं आच्छादित केलेल्या, मंत्रपूत, शुभलक्षणसंपन्न, शुभ्रवर्ण, सोळा बैलांच्या नवीन रथावर तो आरूढ झाला. युधिष्ठिर रथांत बसतांच स्तुतिपाठकांनीं स्तुति करण्यास प्रारंभ केला. भीमानें हातांत रश्मि धारण केले. अर्जुनानें लखलखित शुभ्र छत्र युधिष्ठिराच्या मस्तकावर धरिलें आणि चंद्रकिरणांप्रमाणें शोभणारीं चामरें आणि पंखे नकुल-सहदेवांनीं धारण केले. अशा रीतीनें अलंकारविभूषित

ते पांच बंधु रथांतून निघाले असतां एकत्रित झालेल्या पंचमहाभूतांप्रमाणें ते दिसूं लागले. हे राजा, युधिष्ठिराच्या मागून वेगवान् अश्व जुंपलेल्या शुभ्र रथांत बसून युयुत्सु चालला होता. त्याच्यामागून शैब्य आणि सुग्रीवनामक अश्व जोडलेल्या सुवर्णरथांत बसून श्रीकृष्ण सात्यकीसह चालला होता. हे भारता, धर्मराजाच्या पुढें पालखींत बसून धृतराष्ट्र व गांधारी जात होतीं. द्रौपदी, सर्व कौरवस्त्रिया आणि कुंती ह्या विदुराच्या मागून लहानमोठ्या वाहनांत बसून जात होत्या. त्यांच्या मागून गज आणि अश्व यांनीं अलंकृत असे रथ, पदाति आणि अश्व जात होते. सर्वांच्यापुढें वैतालिक, सूत आणि मागध स्तुति करीत चालले होते. अशा थाटांत राजा युधिष्ठिर हस्तिनापुरांत गेला. महाबाहु धर्मराजानें अशा प्रकारें हस्तिनापुरांत प्रवेश केला असतां पौरजनांची एकच गर्दी होऊन तो देखावा अप्रतिम दिसत होता. लोकांची भयंकर खेंचाखेंच होऊन एकसारखा कलकलाट चालला होता.

धर्मराज नगरांतून जात असतां पौरजनांनीं नगर आणि राजमार्ग शुभ्र माला व पताका यांच्या योगें अलंकृत केले होते. राजमार्गावरून सर्वत्र धूप पसरला होता. राजमंदिर सुगंधी द्रव्यें, नाना प्रकारचीं पुष्पें व माला यांनीं अलंकृत केलें होतें व नगरद्वारावर सर्वत्र जलपूर्ण कुंभ ठेवलेले असून पांढरीं शुभ्र पुष्पें राजमार्गावर टाकून अपूर्व शोभा आणली होती. याप्रमाणें चारी बाजूंनीं स्तुतिपाठ चालले असतां त्या पांडुनंदन धर्मराजानें आप्तेष्टांसह त्या सुशोभित नगरामध्यें प्रवेश केला. १२. १. ३७.

अध्याय ३८ वा.

[१ युधिष्ठिराचा राजमंदिरीं प्रवेश. २ सभास्थानीं चार्वाक राक्षसाकडून पांडवांची निंदा. ३ ब्राह्मणांच्या हुंकारानें त्याचा नाश.]

(१) वैशंपायन—अशा प्रकारें पांडवांच्या नगरप्रवेशकाळीं त्यांना पाहण्याच्या इच्छेनें हजारों पुरवासी लोक जमले होते. चंद्रोदयाच्या वेळीं ज्याप्रमाणें समुद्राला भरती येते, त्याप्रमाणें तो अलंकृत राजमार्ग सर्वत्र शोभत होता. हे भारता, राजमार्गावरील रत्नखचित मोठमोठीं गृहें स्त्रियांनीं भरून जाऊन तीं त्यांच्या भाराखालीं वांकूनच जात आहेत कीं काय, असें वाटत

होतें. त्या लज्जायुक्त स्त्रियांनीं धर्मराज, भीम, अर्जुन आणि नकुल-सहदेव यांची हळूहळू मंदस्वनांत स्तुति करण्याला प्रारंभ केला. त्या म्हणाल्या, 'हे कल्याणि द्रौपदि, तूं धन्य आहेस. महर्षींची सेवा करणाऱ्या गौतमीप्रमाणें तूं या पुरुषश्रेष्ठांची सेवा करीत आहेस. हे भामिनि, तुझीं कर्में आणि व्रतें आतां सफल झालीं आहेत.' अशा प्रकारें त्या स्त्रियांनीं द्रौपदीची स्तुति केली. अशा वेळीं त्यांच्या त्या प्रशंसावचनांनीं, परस्परांशीं उच्चारलेल्या शब्दांनीं आणि प्रेमळ वाक्यांनीं सर्व नगर अगदीं गजबजून गेलें होतें.

याप्रमाणें तो अलंकृत राजमार्ग ओलांडून युधिष्ठिर राजवाड्याजवळ आला. तेथें सर्व पुरवासी आणि राष्ट्रवासी प्रजाजन एकत्र जमून कर्णसुखदायक स्तुति करीत युधिष्ठिराला म्हणाले, 'हे शत्रुसंहारका राजेंद्रा, तुझा जय झाला आहे, तूं धर्मानें आणि स्वसामर्थ्यानें पुनः राज्य मिळविलें आहेस, ही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय. हे महाराजा, स्वर्गाचें जसें इंद्र पालन करितो, त्याप्रमाणें तूं शंभर वर्षेपर्यंत आमचें पालन कर.' असे त्या ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेऊन आणि पौरजनांच्या मंगलप्रद वाक्यांनीं सत्कृत होऊन युधिष्ठिरानें श्रद्धा आणि विजय यांचें वसतिस्थानच कीं काय अशा त्या इंद्रभुवनासारख्या राजवाड्यांत प्रवेश केला आणि तो रथांतून खालीं उतरला. नंतर आंत जाऊन त्यानें देवतांचें दर्शन घेतलें आणि गंध, माल्यें आणि रत्नें इत्यादिकांनीं त्यांचें पूजन केलें. तेथून धर्मराज बाहेर पडतो, तों मंगलद्रव्यें हातांत घेऊन उभे राहिलेले ब्राह्मण त्याच्या नजरेस पडले. आशीर्वादोत्सुक ब्राह्मणांनीं वेष्टित तो युधिष्ठिर तारागणांनीं परिवृत विमल चंद्राप्रमाणें शोभत होता. त्यानें त्या ब्राह्मणांचें विधिवत् पूजन केलें. आणि गुरु, धौम आणि धृतराष्ट्र यांना बरोबर घेऊन 'तुम्हांला काय पाहिजे तें सांगा,' असें विचारून त्या ब्राह्मणांना पुष्पें, मोदक, रत्नें, पुष्कळ सुवर्ण, गाई व वस्त्रें इत्यादि देऊन त्यानें त्यांचा सत्कार केला.

हे भारता, नंतर पुण्याहवाचनाचा घोष होऊन त्यानें आकाश व्याप्त करून टाकिलें. त्या समयीं ब्राह्मणांच्या मुखांतून निघालेली हंसासारखी मंजुळ मंगळ वाणी युधिष्ठिरानें ऐकिली. नंतर दुंदुभींचा निर्घोष व मनोरम शंखध्वनि होऊं लागले आणि त्यांबरोबरच ब्राह्मणांच्या तोंडचे जयशब्दहि कानीं पडूं लागले. कांहीं वेळानें तो विप्रांचा ध्वनि थांबला असतां ब्राह्मणरूपानें तेथें आलेला दुर्योधनमित्र चार्वाक राक्षस धीटपणें बोलूं लागला. त्यानें संन्याशाचा वेष

धारण केला असून गळ्यांत रुद्राक्षमाळा घातल्या होत्या. त्यानें शिखा धारण केली असून त्याच्या हातांत त्रिदंड होता. आशीर्वाद देण्याविषयीं उत्सुक झालेल्या त्या हजारों तपोनिष्ठ ब्राह्मणांमध्यें तो बसला होता. पांडवांचें वाईट व्हावें, ह्या हेतूनें त्या दुष्टानें तेथील ब्राह्मणांचा विचार न घेतां राजाला म्हटलें—

(२) चार्वाक—राजा, हे सर्व ब्राह्मण माझ्या मुखें तुला सांगत आहेत कीं ज्ञातीचा वध करणाऱ्या तुझ्यासारख्याचा धिक्कार असो. असा ज्ञातिसंहार केला असतां आतां तुला राज्य घेऊन काय करावयाचें आहे ? गुरूचा घात करून जगण्यापेक्षां मरण बरें !

असें त्या दुष्ट राक्षसाचें भाषण ऐकून ते ब्राह्मण व्यथित झाले व मोठमोठ्यानें आक्रोश करूं लागले. कांहीं वेळपर्यंत ते सर्व ब्राह्मण आणि राजा युधिष्ठिर हे परम उद्विग्न व लज्जित होऊन स्वस्थ बसले. नंतर युधिष्ठिर म्हणाला, 'हे विप्रहो, मी नम्रपणें तुमची प्रार्थना करितों कीं माझ्यासारख्या दुःखग्रस्त मनुष्याचा धिक्कार करणें तुम्हांला योग्य नाहीं.'

वैशंपायन—राजा, हें ऐकून ते सर्व ब्राह्मण म्हणाले, 'आमचें असें म्हणणें मुळींच नाहीं. राजा, तुला विपुल वैभव प्राप्त होवो.' नंतर त्या तपःशुद्ध वेदवेत्त्या ब्राह्मणांनीं ज्ञानचक्षूनें त्याला ओळखलें.

ब्राह्मण—हे धर्मनिष्ठा युधिष्ठिरा, हा दुर्योधनाचा मित्र चार्वाक नांवाचा ब्रह्मराक्षस आहे. भिक्षुरूप घेऊन हा त्याचें हित करूं पाहत आहे. हे शब्द आम्हीं उच्चारलेले नाहींत. तुला भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. हे राजा, तुझ्या सर्व बंधूंसह तुझें कल्याण होवो !

(३) नंतर त्या सर्व पवित्र ब्राह्मणांनीं क्रोधाविष्ट होऊन त्या चार्वाकाची निर्भर्त्सना केली आणि आपल्या हुंकारानें त्यांनीं त्या पापी राक्षसाला जाळून टाकिलें ! त्या ब्रह्मवादी ऋषींच्या तेजानें दग्ध झालेला तो ब्रह्मराक्षस चार्वाक विजेनें जळून गेलेल्या वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पडला ! मग राजानें पूजन केल्यावर त्या ब्राह्मणांनीं त्याचें अभिनंदन करून ते निघून गेले आणि राजा युधिष्ठिरहि आपल्या सुहृज्जनांसह आनंद पावला. १२.१.३८.

अध्याय ३९ वा.

[१ कृष्णाकडून युधिष्ठिराला चार्वाकाचें पूर्ववृत्तांतकथन.]

(१) वैशंपायन—राजा युधिष्ठिर आपल्या बंधूंसहवर्तमान तेथें राहिला असतां सर्वद्रष्टा देवकीपुत्र वासुदेव त्याला म्हणाला.

वासुदेव—युधिष्ठिरा, ह्या लोकांमध्यें ब्राह्मण लोक मला सर्वदा पूजनीय आहेत. हे भूमीवर फिरणारे देव असून लौकर प्रसन्न होणारे, तसेच वाणीरूप विषानें दग्ध करून टाकणारे आहेत. हे राजा, पूर्वी कृतयुगामध्यें चार्वाक नांवाच्या राक्षसानें बदरी आश्रमामध्यें पुष्कळ वर्षें तप केलें. तेव्हां ब्रह्मदेव त्याला फिरून फिरून वर देऊन संतुष्ट करीत असतां, आपणाला कोणत्याहि प्राण्यापासून अभय असावें, असा वर त्यानें मागितला. तेव्हां 'ब्राह्मणांचा अपमान केल्यास मात्र तुला भीति आहे, इतर कोणत्याहि प्राण्यापासून तुला भय नाहीं;' असा त्या जगत्पति ब्रह्मदेवानें उत्कृष्ट वर त्याला दिला. याप्रमाणें वरप्राप्ति होतांच तो अमितविक्रमी, पापी व अतिबलवान् राक्षस देवांना ताप देऊं लागला. तेव्हां सर्व देव मिळून ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्यांनीं त्या राक्षसाचा वध करण्याची त्याला विनंति केली. तेव्हां ब्रह्मदेव देवांना म्हणाला, 'याचा लवकरच संहार होईल, अशी व्यवस्था मीं आधींच करून ठेविली आहे. मनुष्यांमध्यें राजा दुर्योधन याचा मित्र होईल. त्याच्याशीं याचा स्नेह जडून हा ब्राह्मणांचा अपमान करील. त्यामुळें क्रुद्ध होऊन ते वाग्बलसंपन्न ब्राह्मण त्या दुष्टाला जाळून टाकतील आणि अशा रीतीनें याचा नाश होईल !'

हे भरतर्षभा, तो हा चार्वाक राक्षस ब्रह्मदेवाच्या सांगण्याप्रमाणें हत होऊन येथें पडला आहे. हे नृपतिश्रेष्ठा, तूं शोक करूं नकोस ! हे पार्थिवा, तुझे ज्ञातिबांधव क्षात्रधर्मानें वध पावले आहेत. ते महात्मे क्षत्रियश्रेष्ठ वीर स्वर्गाला गेले आहेत. तरी तूं आतां आपलीं कार्यें कर, कष्टी होऊं नकोस, शत्रूंचा वध कर, प्रजेचें पालन कर आणि ब्राह्मणांचा मान कर ! १२. १. ३९.

अध्याय ४० वा.

[१ कृष्णादिकांकडून युधिष्ठिराला राज्याभिषेक.]

वैशंपायन—नंतर युधिष्ठिर राजा मनांतील शोक आणि संताप टाकून देऊन मोठ्या आनंदानें सुवर्णासनावर पूर्वाभिमुख बसला. त्याच्यासमोर सात्यकि आणि श्रीकृष्ण देदीप्यमान सुवर्णासनावर बसले. राजाच्या दोहों बाजूंला भीमार्जुन मृदु अशा रत्नजडित आसनांवर बसले. सुवर्णविभूषित हस्तिदंती शुभ्र सिंहासनावर कुंती नकुल-सहदेवांसह बसली. सुधर्मा, विदुर, धौम्य आणि धृतराष्ट्र हे अग्नीसमान देदीप्यमान अशा निरनिराळ्या आसनांवर बसले. युयुत्सु, संजय आणि यशस्विनी गांधारी युधिष्ठिराच्या अगदीं जवळ बसलीं होतीं. धर्मात्मा युधिष्ठिर तेथें बसून पांढरीं पुष्पें, सर्वतोभद्र वगैरे देवतापीठें, अक्षता, भूमि, सुवर्ण, रुपें आणि रत्नें यांना त्यानें हस्तस्पर्श केला. नंतर सर्व प्रजाजन धौम्य पुरोहिताला पुढें करून भूमि (माती), सोनें, नानाविध रत्नें, सर्वसाहित्ययुक्त अभिषेकपात्र, सुवर्णाचे, तांब्याचे, रुप्याचे आणि मातीचे जलपूर्ण कुंभ, फुलें, लाह्या, दर्भ, गाईचें दूध, शमीच्या, पिंपळाच्या व पळसाच्या समिधा, मध, तूप, उंबराची स्रुवा, सुवर्णविभूषित शंख, इत्यादि वस्तूंसह युधिष्ठिराजवळ आले. पुढें श्रीकृष्णाच्या अनुज्ञेनें धौम्य पुरोहितानें ईशान्य बाजूला विधिवत् वेदिका तयार करून तीवर मजबूत पादपीठ असलेल्या, शुभ्र वर्णाच्या, व्याघ्रचर्मानें आच्छादिलेल्या, अग्नीसमान कांतीच्या अशा सर्वतोभद्र आसनावर धर्मराज व द्रौपदी यांना बसविलें आणि ब्राह्मणांनीं मंत्रांनीं विधिपूर्वक अग्नींत हवन केलें. नंतर श्रीकृष्णानें उठून आपला पूज्य शंख हातांत घेतला आणि त्या पृथ्वीपति युधिष्ठिराला अभिषेक केला. मग राजर्षि धृतराष्ट्र आणि सर्व अमात्य यांनींहि कृष्णाच्या सांगण्यावरून त्याला अभिषेक केला. याप्रमाणें कृष्णाकडून पांचजन्य शंखानें अभिषिक्त होऊन तो बंधूंसह फारच शोभूं लागला. पणव, आनक आणि दुंदुभि वाजूं लागले आणि धर्मराजाला पुष्कळांनीं नजराणे केले. धर्मानेंहि धर्मबुद्धीनें त्यांचा स्वीकार करून उलट मोठमोठ्या दक्षिणा देऊन त्यांचें पूजन केलें. नंतर वेदाध्ययनरत आणि धृति-शीलसंपन्न ब्राह्मणांना हजारों निष्क देऊन त्यानें त्यांजकडून स्वस्तिवाचन करविलें. त्यामुळें संतुष्ट होऊन त्यांनीं धर्मराजाचा जयजयकार केला, त्याला शुभाशीर्वाद दिले आणि हंसाप्रमाणें मंजुळ शब्दांनीं त्याची प्रशंसा केली.

ते म्हणाले, ' महाबाहो युधिष्ठिरा, तुझा जय झाला, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट झाली. हे पांडवा, आपल्या पराक्रमानें तूं स्वधर्मांचें रक्षण केलेंस, हें मोठें सुदैव होय. तूं, गांडीवधारी अर्जुन, भीमसेन, नकुल-सहदेव असे सर्व या वीरसंहारक युद्धांतून शत्रूंला जिंकून पार पडलांत, हें तुमचें महद्भाग्य होय. हे भारता, आतां तूं सर्व उत्तरकार्यें करून टाक ! '

याप्रमाणें त्या ब्राह्मणांचें भाषण ऐकून आणि त्यांजकडून बहुमान पावून साधुशील धर्मराज युधिष्ठिरानें सुहृज्जनांसह त्या विशाल राज्याचा स्वीकार केला. १२. १. ४१.

अध्याय ४१ वा.

[१ युधिष्ठिरानें कार्यांची वांटणी करून केलेली मंत्रियोजना.]

(१) वैशंपायन—देशकालानुसार झालेलें तें प्रजेचें भाषण ऐकून युधिष्ठिर म्हणाला, ' ह्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं येथें जमून आमच्या खऱ्या किंवा खोट्या गुणांची प्रशंसा केली, यामुळें आम्ही पांडव खरोखर धन्य झालों आहों. ह्या प्रशंसेनें तुमच्या अनुग्रहास आम्ही पात्र आहों, असें मला वाटतें. तुम्ही निर्मत्सर होऊन आम्हांला गुणसंपन्न म्हणत आहां, तरी आमचा चुलता धृतराष्ट्र हा आमचें परम दैवत आहे, असें मी समजतों. माझें प्रिय व्हावें, अशी तुमची इच्छा असल्यास तुम्हीं त्याच्या मर्जीप्रमाणें वागावें. एवढा मोठा ज्ञातिवध करून मी जो आज जीवंत राहिलों आहें, तो ह्याच्याचकरितां होय. याची निरलसपणें सर्वदा शुश्रूषा करणें माझें कर्तव्य आहे. जर तुमची आणि माझ्या सुहृदांची मजवर कृपा असेल, तर तुम्ही याच्याशीं पूर्वीप्रमाणें वागावें. माझा, तुमचा आणि सर्व जगताचा हा नाथ आहे. सर्व पृथ्वी आणि पांडव ह्याचे आहेत, हें माझें वचन तुम्हीं लक्ष्यांत ठेवावें.'

याप्रमाणें भाषण करून त्या कुरुनंदनानें सर्व पौरजनांस जाण्यास अनुज्ञा दिली. त्यानें यौवराज्यावर भीमसेनाची योजना केली. मसलत करणें, एखाद्या कार्याचा निर्णय देणें, संधि-विग्रहादि षड्गुणांचा विचार करणें ह्या गोष्टी त्यानें बुद्धिमान् विदुराकडे सोंपविल्या. कोणतें काम झालें आहे, तसेंच कोणतें न झालें हें पाहणें आणि जमा काय आणि खर्च किती यावर देखरेख करणें ह्या गोष्टी

त्यानें संजयाला सांगितल्या. सैन्याचें प्रमाण, त्याचें अन्न आणि वेतन, तसेंच त्याच्या कामाची पाहणी करणें या कार्यावर त्यानें नकुलाला नेमिलें. परचक्राचा प्रतिकार आणि दुष्टांचा अवमर्द करण्याचें काम त्यानें अर्जुनाला दिलें. द्विजांकडे सोंपविलेलीं देवकार्यें आणि इतर कार्यें यांजवर नित्य नजर ठेवण्यास त्यानें पुरोहित श्रेष्ठ धौम्य मुनीला सांगितलें. समीप राहून सदोदित युधिष्ठिराचें संरक्षण करण्याची कामगिरी त्यानें सहदेवाला दिली. अशारीतीनें ज्या ज्या कामाला जे जे योग्य आढळून आले, त्यांची त्यांची त्या त्या कामावर त्यानें योजना केली. त्यानें महाबुद्धिमान् संजय, विदुर आणि युयुत्सु यांना सांगितलें कीं 'धृतराष्ट्र जें जें सांगेल, तें तें तुम्हीं अवधानपूर्वक ऐकावें आणि पौरजनांचीं सर्व कार्यें त्याच्याच अनुमतीनें योग्य प्रकारानें करावीं!' १२–१–४१.

अध्याय ४२ वा.

[१ युधिष्ठिराकडून ज्ञातिजनांचें और्ध्वदेहिक व पतिपुत्रविरहित अनाथ स्त्रियांचें प्रतिपालन.]

(१) वैशंपायन—नंतर त्या उदारधी राजा युधिष्ठिरानें आपल्या ज्ञातीपैकीं ज्यांचा युद्धांत वध झाला होता, त्या सर्वांचीं निरनिराळीं श्राद्धें करविलीं. त्यानें आपल्या पुत्रांचें और्ध्वदेहिक सर्व प्रकारचें अन्न, धेनु, विपुल धन, मूल्यवान् रत्नें देऊन केलें. त्यानें द्रौपदीला बरोबर घेऊन द्रोण, महात्मा कर्ण, धृष्टद्युम्न, अभिमन्यु, घटोत्कच राक्षस, विराटप्रभृति उपकारी सुहृज्जन, द्रुपद, द्रौपदीपुत्र यांच्या उत्तरक्रिया केल्या आणि प्रत्येकाच्या उद्देशानें हजारों धन, रत्नें, गाई आणि वस्त्रें देऊन ब्राह्मणांना, संतुष्ट केलें. त्याचप्रमाणें ज्यांना कोणीहि आप्तेष्ट नव्हता, अशा प्रत्येकाकरितां त्यानें वेगवेगळीं श्राद्धें करविलीं आणि त्यांच्या नांवानें सभागृहें, पाणपोई आणि तलाव बांधिले. इतर आप्तेष्टांचेंहि और्ध्वदेहिक करवून तो त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झाला व लोकांच्याहि अपवादांतून सुटून तो धर्मानें प्रजापालन करूं लागला. अशारीतीनें तो कृतकृत्य झाला. युधिष्ठिरानें धृतराष्ट्र, गांधारी, विदुर आणि सर्व कौरव, तसेंच आदरणीय सेवक यांचा पूर्वींप्रमाणेंच मान ठेविला. ज्यांचे पति आणि पुत्र यांचा युद्धांत वध झाला होता, त्या स्त्रियांचा बहुमान करून

युधिष्ठिरानें मोठ्या ममतेनें त्यांचें पालन केलें. तो दयाशील राजा दीन, अंध आणि कंगाल यांना गृह, वस्त्रें आणि भोजन देऊन सर्वदा आपली कृपा दाखवीत असे. याप्रमाणें सर्व पृथ्वी जिंकून व शत्रूंच्या ऋणांतून मुक्त होऊन तो निःसपत्न राजा युधिष्ठिर सुखानें नांदूं लागला. १२. १. ४२.

अध्याय ४३ वा.

[१ युधिष्ठिरकृत कृष्णस्तवन.]

(१) **वैशंपायन**—याप्रमाणें राज्याभिषेक होऊन राज्यप्राप्ति झाली असतां त्या महाप्राज्ञ व पवित्र युधिष्ठिरानें हात जोडले आणि कमलनेत्र श्रीकृष्णाला तो म्हणाला, " हे कृष्णा, तुझ्या प्रसादानें, नीतिमत्तेनें, बलानें, बुद्धीनें आणि पराक्रमानें हें पितृ-पितामहपरंपरेनें प्राप्त होणारें राज्य मला पुनः मिळालें. हे पुंडरीकाक्षा, हे शत्रुनाशका श्रीकृष्णा, तुला पुनः पुनः नमस्कार असो. तुला पवित्र ब्राह्मण अद्वितीय पुरुष आणि यादवांचा अधिपति म्हणतात. ते नानाप्रकारच्या नांवांनीं तुझी स्तुति करितात. हे विश्वकर्मन्, हे विश्वात्मन्, हे विश्वसंभवा, हे विष्णो, हे जिष्णो, हे हरे, हे कृष्णा, हे वैकुंठा, हे पुरुषोत्तमा, तुला नमस्कार असो. तूं पूर्वीं सात वेळां अदितीच्या उदरांत गर्भरूपानें राहिला आहेस. आणि अदितीचीं जीं पृश्निप्रभृति रूपांतरें झालीं, त्यांत देखील परशुराम, दाशरथि राम, इत्यादि स्वरूपांनीं तूंच वसत होतास. कृतादि तीन युगांमध्यें तूं अवतार धारण केलेस, त्यामुळें तुला त्रियुग म्हणतात. तुला पुण्यकीर्ति हृषीकेश, यज्ञेश्वर, हंस इत्यादि नांवांनीं ओळखतात. त्रिनेत्र शंभु तो तूं असून प्रभु दामोदरहि तूंच आहेस; वराह, अग्नि, सूर्य, धर्म, विष्णु, परसैन्याला न भिणारा, आणि सर्व शरीरांतर्गत जीवहि तूंच आहेस; तुझा पादन्यास विशाल आहे; तूं वरिष्ठ, उग्र सेनापति, अमर व अन्नप्रद आहेस; तूं देवसेनानी असून अच्युत व शत्रुविध्वंसक आहेस; तूं ब्राह्मणादि रूपें तशींच संकीर्ण वर्णरूपेंहि धारण करणारा आहेस; यतिरूप ग्रहण करणारा तूं आहेस; तसेंच यज्ञादि कृष्णधर्महि तूंच आहेस; इंद्रदर्पहंता हरिहरस्वरूपी, सागररूपी, निर्गुण, कर्मयोग्य दिग्रूपी, सूर्यचंद्राग्निप्रभावान्, स्वर्गावरून अवतीर्ण झालेला तूंच आहेस; तूं सम्राट्स्वरूपी, विराट्स्वरूपी व परब्रह्मस्वरूपी असून देवाधिपतिहि आहेस; तूं संसाराचें उत्पत्तिस्थान असून प्रभुत्वसंपन्न, सत्तारूप, अशरीर, कृष्ण आणि

अग्निरूपी तूंच आहेस; तूं यज्ञाचें उत्तम फल देणारा असून अश्विनीकुमारांचा पिता सूर्य आहेस; तुला कपिल, वामन, यज्ञ, ध्रुव, गरुड आणि यज्ञसेन म्हणतात. तूं शिखंडी, नहुष, महेश्वर असून पुनर्वसु नक्षत्रहि तूंच आहेस; तूं अत्यंत पिंगल वर्णाचा असून तुला सुवर्ण, यज्ञ, सुषेण, दुंदुभि, कालचक्ररूप, लक्ष्मीचें निवासस्थान, जल, पुष्पधारी, ऋभु, विभु, सर्वसूक्ष्म, सच्चरित म्हणत असतात. समुद्र, ब्रह्मदेव, पवित्र तेज आणि तेजोवेत्ताहि तूंच आहेस.

हे केशवा, तुला हिरण्यगर्भ, स्वाहा, स्वाधा असेंहि म्हणतात. हे कृष्णा, ह्या जगताची उत्पत्ति आणि लय करणारा तूंच आहेस. हें सर्व विश्व प्रथमतः तूंच निर्माण करितोस. हे विश्वयोने, हें विश्व सर्वदा तुलाच वश आहे. हे शार्ङ्गचक्रधरा, हे खड्गपाणे, तुला माझा नमस्कार असो."

वैशंपायन—अशाप्रकारें धर्मराजानें कृष्णाची सभेमध्यें स्तुति केली असतां तो कमलनयन श्रीकृष्ण संतुष्ट झाला आणि त्या यादवश्रेष्ठानें गोड शब्दांनीं युधिष्ठिराचें अभिनंदन केलें. १२. १. ४३.

अध्याय ४४ वा.

[१ युधिष्ठिराज्ञेनें भीमादिकांचा दुर्योधनमंदिरांत निवास.]

(१) वैशंपायन—नंतर राजा युधिष्ठिरानें आपल्या सर्व मंत्रिजनांस निरोप दिला आणि ते सर्व आपापल्या गृहीं गेले. नंतर युधिष्ठिरानें भीमाचें, अर्जुनाचें आणि नकुल-सहदेवांचें सांत्वन करण्याच्या उद्देशानें म्हटलें, 'शत्रूंच्या विविध शस्त्रांनीं या महासंग्रामामध्यें तुमचीं शरीरें विद्ध झाल्यामुळें आणि शोक व संताप यांमुळें तुम्ही तप्त झाल्यामुळें अत्यंत श्रांत झालां आहां. माझ्यासाठीं अरण्यामध्यें तुम्हांला एखाद्या चांडालाप्रमाणें दुःखांत दिवस काढावे लागले. तेव्हां आतां या जयाचा तुम्ही सुखानें उपभोग घ्या. तुम्ही यथेच्छ विश्रांति घेतल्यावर उद्यां आपण पुनः एकत्र मिळूं.'

नंतर धृतराष्ट्राच्या अनुज्ञेनें युधिष्ठिरानें प्रासादांनीं सुशोभित, नाना प्रकारच्या रत्नांनीं परिपूर्ण, दास-दासीजनांनीं भरलेलें असें दुर्योधनाचें मंदिर भीमसेनाला निवासार्थ दिलें. [illegible] दुःशासनाच्या मंदिराचा

स्वीकार केला. तें दुर्योधनाच्या मंदिराच्या तोडीचें, सुवर्णमय तोरणानें विभूषित, सभोंवतीं रांगेनें प्रासाद असलेलें, दास-दासी आणि धन-धान्यादिकांनीं परिपूर्ण असें होतें. दुःशासनाच्या मंदिराहूनहि उच्च प्रतीचा, कुबेरभवनासमान शोभणारा, रत्न-सुवर्णविभूषित असा दुर्मर्षणाचा वाडा युधिष्ठिरानें महावनांत कष्ट पावलेल्या नकुलाला दिला आणि सर्वदा आपलें प्रिय करण्यांत तत्पर अशा सहदेवाला कनकविभूषित सर्वोत्कृष्ट दुर्मुखाचा वाडा दिला. तो वाडा प्राप्त झाल्यामुळें कैलासप्राप्तीनें संतुष्ट होणाऱ्या कुबेराप्रमाणें सहदेव आनंदित झाला.

हे जयमेजया, नंतर युयुत्सु, विदुर, संजय, सुधर्मा आणि धौम्य हे आपापल्या गृहीं गेले आणि गिरिगुहेंत प्रवेश करणाऱ्या व्याघ्राप्रमाणें श्रीकृष्ण सात्यकीला बरोबर घेऊन अर्जुनाच्या मंदिरांत प्रविष्ट झाला. तेथें त्यांनीं उत्तम प्रकारचीं खाद्य-पेयें सेवन केलीं आणि सुखानें शयन केलें. नंतर जागृत होऊन पुनः ते युधिष्ठिराकडे गेले. १२. १. ४४.

अध्याय ४५ वा.

[१ जनमेजयाचा प्रश्न. २ राज्यप्राप्ति झाल्यावर युधिष्ठिरानें काय काय केलें तें वैशंपायन सांगतो. ३ युधिष्ठिराचें कृष्णाकडे गमन व कुशलप्रश्नपूर्वक त्यानें केलेली कृष्णस्तुति.]

(१) जनमेजय—हे विप्रा, राज्यप्राप्ति झाल्यावर त्या महाबाहु युधिष्ठिरानें ज्या दुसऱ्या कांहीं गोष्टी केल्या असतील, त्याहि मला सांग. तसेंच हे ऋषे, त्रैलोक्याचा श्रेष्ठ गुरु जो वीर श्रीकृष्ण त्यानेंहि जें कांहीं केलें असेल, तें सर्व मला सांग !

(२) वैशंपायन—हे अनघा राजेंद्रा, श्रीकृष्णाला पुढें करून पांडवांनीं जें कांहीं केलें, तें सर्व मी तुला आतां सांगतों, श्रवण कर. हे महाराजा, राज्यपद प्राप्त झाल्यावर धर्मराजानें चारी वर्णांतील लोकांना योग्य रीतीनें त्यांच्या त्यांच्या कार्यांत ठेविलें. त्यानें हजारों महात्म्या स्नातक ब्राह्मणांना प्रत्येकीं हजार निष्क देवविले. तसेंच त्यानें आपल्यावर अवलंबून राहणारे सेवक, आश्रित, अतिथि, दीन आणि तार्किक लोक यांना देखील त्यांच्या इच्छेनुसार द्रव्य

देऊन तृप्त केलें. धौम्य पुरोहिताला त्यानें हजारों धेनु, द्रव्य, सोनें, रुपें आणि नानाविध वस्त्रें दिलीं. कृपाचार्यांचा त्यानें आपल्या गुरूप्रमाणें मान ठेविला. त्या व्रतनिष्ठ राजानें विदुराचा बहुमान केला; तसेंच त्या दानशूरानें खाद्यें, अन्न, पान, विविध वस्त्रें, शयनासनें इत्यादि देऊन सर्व अतिथींचा सत्कार केला. अशा प्रकारें मिळालेल्या संपत्तीचा विनिमय योग्य रीतीनें करून त्या युधिष्ठिरानें युयुत्सु आणि धृतराष्ट्र यांचें मानपूर्वक गौरव केलें आणि धृतराष्ट्र, गांधारी आणि विदुर यांच्या विचारानें युधिष्ठिर राज्यकारभार करीत सुखांत राहिला.

(३) हे भरतर्षभा, याप्रमाणें नगरांत सर्वत्र सुखशांति करून युधिष्ठिर हात जोडून श्रीकृष्णाकडे गेला. नंतर मेरुपर्वतावरील नील अंबुदाप्रमाणें मणि-कांचनांनीं सुशोभित पर्यंकावर बसलेल्या श्रीकृष्णाचें त्यानें दर्शन घेतलें. त्याचें दीप्तिमंत शरीर दिव्य आभरणांनीं विभूषित असून त्यानें पीतवर्ण रेशमी वस्त्र परिधान केलें होतें. त्यामुळें तें सुवर्णवेष्टित इंद्रनील मण्याप्रमाणें शोभत होतें. त्याच्या उरःस्थलावर कौस्तुभमणि विराजत होता, त्यामुळें उदयास येणाऱ्या सूर्यामुळें शोभणाऱ्या उदयाचलाप्रमाणें तो दिसत होता. वस्तुतः तिन्ही लोकांमध्यें त्याला उपमा देण्यासारखें कांहींहि नव्हतें.

त्यावर देहधारी विष्णूकडे जाऊन युधिष्ठिर स्मितपूर्वक त्याला म्हणाला, ' हे ज्ञानिश्रेष्ठ श्रीकृष्णा, तुझी रात्र सुखांत गेली ना ? हे अच्युता, तुझीं सर्व इंद्रियें प्रसन्न आहेत ना ? त्याचप्रमाणें तुझी बुद्धि स्थिर आहे ना ? भगवन्, तुझ्या प्रसादानें आम्हांला जय व उत्तम प्रकारचें यश मिळालें असून आम्ही धर्मच्युत झालों नाहीं. '

अशाप्रकारें शत्रुनाशन धर्मराज बोलत असतां श्रीकृष्ण कांहींएक बोलला नाहीं. तो ध्यानमग्न होऊन बसला होता. १२. १. ४५.

अध्याय ४६ वा.

[१ भीष्माकडे जाऊन चार विद्या, चार आश्रम आणि सर्व राजधर्म समजून घेण्याविषयीं युधिष्ठिराला कृष्णाचें प्रोत्साहन. २ युधिष्ठिराच्या प्रार्थनेवरून भीष्माकडे जाण्याचा निश्चय करून आपला रथ जोडण्याविषयीं श्रीकृष्णाची दारुकाला आज्ञा.]

(१) युधिष्ठिर—हे अमितविक्रमा, तूं हें ध्यान करीत बसला आहेस, हें पाहून मला फार आश्चर्य वाटतें. हे लोकपरायणा, ह्या त्रैलोक्याचें कुशल आहे ना ? हे पुरुषर्षभा, जाग्रत्, स्वप्न आणि सुषुप्ति यांपलीकडच्या चवथ्या ध्यानमार्गाचा अवलंब करून तूं या देहत्रयांतून निघून जात आहेस, हें पाहून मला मोठा विस्मय वाटत आहे. आपल्या शरीरांतील पांच प्राणवायूंचा निरोध करून सर्व प्रसन्न इंद्रियें तूं मनामध्यें लीन केलीं आहेस. तसेंच वाणी आणि मन यांना तूं बुद्धीमध्यें नेऊन ठेविलें आहेस आणि शब्दादि गुणांनीं युक्त सर्व श्रोत्रादि इंद्रियांचा लय तूं आत्म्याच्या ठिकाणीं केला आहेस. तुझ्या शरीरावरील केंस हालत नाहींत. तुझी बुद्धि आणि मन हीं स्थिर झालीं आहेत. हे माधवा, लांकडाच्या खांबाप्रमाणें, भिंतीप्रमाणें किंवा शिळेप्रमाणें तूं अगदीं निश्चेष्ट दिसत आहेस. हे देवा, ह्याचें कारण ऐकण्यास जर मी पात्र असेन, तसेंच यांत जर कांहीं गूढ रहस्य नसेल, तर हात जोडून मी प्रार्थना करितों कीं, याचें कारण मला सांगून माझा संशय दूर कर. हे पुरुषोत्तमा, कर्ता, विकर्ता तूंच असून विनाशी व अविनाशीहि तूंच आहेस. तुला आदि नाहीं किंवा अंतहि नाहीं. तूं आदिपुरुष आहेस, म्हणून तुला शरण आलेल्या ह्या भक्ताला तुझ्या ध्यानाचें कारण सांग. नंतर मन, बुद्धि आणि इंद्रियें यांना आपापल्या स्थानावर आणून व किंचित् हास्य करून भगवान् वासुदेव बोलला.

वासुदेव—बाणशय्येवर पडलेला पुरुषश्रेष्ठ भीष्म शांत होणाऱ्या यज्ञिय अग्नीप्रमाणें माझें चिंतन करीत आहे. त्यामुळें माझें मन त्याजकडे लागलें आहे. वज्राच्या निर्घोषाप्रमाणें ज्याचा प्रत्यंचाध्वनि देवराज इंद्रालाहि सहन होत नाहीं; ज्यानें समस्त राजमंडळाला पराजित करून तीन कन्या हरण केल्या; ज्याच्याशीं तेवीस रात्र युद्ध करूनहि परशुरामाला टिकाव धरतां आला नाहीं, भागीरथीनें ज्याला गर्भविधीनें पोटांत धारण केलें, ज्याचें शिक्षण

वसिष्ठाकडे झालें; ज्या बुद्धिमंताला दिव्य अस्त्रें व साङ्ग वेद यांचें ज्ञान आहे; जो सर्व विद्यांना आदरभूत अशा परशुरामाचा प्रिय शिष्य आहे; ज्याला भूत, भविष्य आणि वर्तमान या तिन्ही कालांचें ज्ञान आहे; जो धर्मवेत्त्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे; जो सर्व इंद्रियसमूहाला एकत्र करून व बुद्धीनें मनाचें संयमन करून मला शरण आला आहे, त्याजकडे माझें मन लागलें आहे. तो महात्मा भीष्म निधन पावला असतां चंद्र मावळल्यावर रात्रीची जशी अंधकारमय स्थिति होते, तशी पृथ्वीची होणार आहे. म्हणून हे युधिष्ठिरा, तूं त्या भीष्माकडे जा आणि तुझ्या मनांत जें विचारावयाचें असेल, तें त्याला विचार. हे पृथ्वीपते, तूं त्याला चार विद्या, चार यज्ञ, चार आश्रम आणि सर्व राजधर्म ह्यांविषयीं विचार. त्या कौरवधुरंधर भीष्माचा नाश झाला असतां त्याच्याबरोबर सर्व ज्ञानाचाहि लोप होईल. म्हणूनच त्याच्याकडे जाण्याविषयीं मी तुला सांगत आहें.

तें श्रीकृष्णाचें सत्य व उत्तम भाषण ऐकून युधिष्ठिराचा कंठ दाटून आला आणि तो कृष्णाला म्हणाला, ' हे माधवा, भीष्माच्या प्रभावाविषयीं तूं जें बोललास, तें बरोबर आहे, यांत मला कांहीं संशय वाटत नाहीं. भीष्माचें महाभाग्य आणि प्रभाव हीं मीं ब्राह्मणांच्या तोंडून ऐकिलीं आहेत. हे यादवनंदना, तूं लोकांचा निर्माणकर्ता असून तूंहि तेंच सांगत आहेस. हे माधवा, मजवर अनुग्रह करण्याची तुझी इच्छा असल्यास तुलाच पुढें करून आपण भीष्माकडे जाऊं या. सूर्यानें अयन बदललें म्हणजे तो भीष्म परलोकाला जाईल. म्हणून त्याला तुझें दर्शन होणें योग्य आहे. तूं क्षर व अक्षर असा आदिदेव असल्यामुळें तुझें दर्शन हा एक त्याला मोठा लाभच होणारा आहे. कारण तूं ब्रह्ममय निधि आहेस.

(२) वैशंपायन—धर्मराजाचें असें भाषण ऐकून कृष्णानें जवळच असलेल्या सात्यकीला आपला रथ तयार करण्याविषयीं सांगितलें. त्यावर दारुकानें रथ तयार असल्याचें कृष्णाला कळविलें. त्या रथाचा प्रत्येक भाग सुवर्णानें विभूषित केलेला असून त्यावर मरकत, चंद्रकांत आणि सूर्यकांत मण्यांचें काम केलेलें होतें. त्याचीं चक्रें सुवर्णाचीं असून प्रभा सूर्यकिरणांप्रमाणें होती. त्याची गति अत्यंत शीघ्र असून त्याच्या मध्यभागीं नानाप्रकारचीं रत्नें जडवून तो सुशोभित केला होता. नवोदित सूर्याप्रमाणें तो झळकत असून त्याच्या ध्वजावर आश्चर्य-

कारक गरुड होता. त्यासभोंवतीं पताका शोभत होत्या. त्याला सुग्रीव-शैब्य-प्रभृति उत्कृष्ट मनोवेगवान् अश्व जोडले होते व त्यांचे अंगांवर सुवर्णाचे अलंकार घातले होते. १२.१.४६.

अध्याय ४७ वा.

[१ जनमेजयाचा प्रश्न. २ वैशंपायनाकडून जनमेजयाला भीष्मकृत कृष्णस्तवराजाचा अनुवाद. ३ भीष्माच्या शरीरत्यागाचें कथन.]

(१) जनमेजय—शरशय्येवर पडलेल्या त्या पांडवांच्या पितामहानें शरीराचा त्याग कसा केला आणि त्यानें कोणत्या योगाचा अवलंब केला ?

(२) वैशंपायन—हे राजा, शुचिर्भूत होऊन एकाग्र चित्तानें त्या महात्म्या भीष्मानें देहत्याग कसा केला, तो वृत्तांत ऐक. सूर्य उत्तरायणाकडे वळतांच भीष्मानें समाधि लावून परमात्म्यामध्यें आपलें अंतःकरण लीन केलें. प्रसार पावणाऱ्या किरणांनीं युक्त सूर्याप्रमाणें शेंकडो बाणांनीं व्यास आणि मोठमोठ्या ब्राह्मणांनीं वेष्टित झालेला भीष्म तेजानें अधिकच शोभूं लागला. वेदवेत्ता व्यास, सुरर्षि नारद, देवस्थान, वात्स्य, अश्मक, सुमंत, जैमिनि, महात्मा पैल, शांडिल्य, देवल, बुद्धिमान् मैत्रेय, असित, वसिष्ठ, महात्मा कौशिक, हारित, लोमश, ज्ञानी आत्रेय, बृहस्पति, शुक्र, महामुनि च्यवन, सनत्कुमार, कपिल, वाल्मीकि, तुंबुरु, कुरु, मौद्गल्य, भार्गवराम, महर्षि तृणबिंदु, पिप्पलाद, वायु, संवर्त, पुलह, कच, कश्यप, पुलस्त्य, क्रतु, दक्ष, पराशर, मरुचि, अंगिरा, काश्य, गौतम, गालव मुनि, धौम्य, विभांड, मांडव्य, धौम्र, कृष्णानुभौतिक, उलुक, महामुनि विप्रश्रेष्ठ मार्कंडेय, भास्करि, पूरण, परम धार्मिक सूत, हे तसेंच श्रद्धा, इंद्रियदमन आणि सन्मान यांनीं युक्त अशा दुसऱ्या अनेक महाभाग महात्म्या मुनिगणांनीं भीष्माला वेढून टाकिलें होतें. यावेळीं भीष्म ग्रहांनीं वेष्टित चंद्राप्रमाणें शोभत होता. तो शरासनावर पडलेला पुरुषश्रेष्ठ शुचिव्रत भीष्म कायावाचामनेंकरून हात जोडून श्रीकृष्णाचें एकाग्रतेनें ध्यान करीत होता आणि त्यानें आपल्या आनंदसूचक व गंभीर स्वरानें त्या योगेश्वर, पद्मनाभ, व्यापक, विजयी, जगत्प्रभु मधुसूदनाची स्तुति केली.

भीष्म—श्रीकृष्णाचें आराधन करण्याच्या इच्छेनें ज्या वाणीनें मी बोलणार आहें, त्या संक्षिप्त आणि विस्तृत अशा दोनी प्रकारच्या वाणीनें तो पुरुषोत्तम संतुष्ट होवो. त्या निर्दोष, शुद्धस्वरूप, सर्वांहून श्रेष्ठ, तत्पदानें वाच्य अशा प्रजाधिपति परमात्म्याला मी देहबुद्धि टाकून सर्वभावें शरण जातों. ज्या अनाद्यंत, परब्रह्माचें ज्ञान देव आणि ऋषि यांनाहि नसून ज्याला सर्वांचें पालन करणारा भगवान् जलशायी विष्णु एकटाच जाणतो व त्या नारायणाच्याच कृपेनें सर्व ऋषिगण, सिद्ध, मोठमोठे सर्प, देव आणि देवर्षि तो परमात्मा श्रेष्ठ व अविनाशी आहे असें जाणतात. देव, दानव, गंधर्व, राक्षस आणि सर्प यांनाहि हा भगवान् कोण व कोठें असतो, हें समजत नाहीं. सूत्रामध्यें गोंवलेलीं रत्नें ज्याप्रमाणें त्याच्याच ठिकाणीं राहतात, त्याप्रमाणें सत्त्वादि गुणांपासून उत्पन्न होऊन तीं भूतें त्या परमेशाच्या ठिकाणीं वास्तव्य करितात आणि त्याच्यांतच लीन होतात. बळकट दोऱ्यामध्यें गोंवलेल्या पुष्पमालेप्रमाणें खरें, खोटें, इत्यादि द्वंद्वांनीं गुंफिलेलें हें जगत्, ज्याचें अंग विश्व आहे, अशा त्या विश्वकर्म्याच्या ठिकाणीं नित्य राहतें. अनंत शीर्षें, अनंत चरण, अनंत नयन, अनंत बाहु, अनंत मुकुट यांनीं आणि अनंत वदनांनीं उज्ज्वल दिसणाऱ्या व विश्वाला मुख्य आधारभूत अशा त्या नारायण देवाला सूक्ष्माहून सूक्ष्म, स्थूलाहून स्थूल, मोठ्याहून मोठा आणि श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ असें म्हणतात. मंत्र, त्यांचें विवरण करणारीं ब्राह्मणवाक्यें, कर्मकांड आणि ज्ञानकांड, तसेच अबाधित असे श्रेष्ठ सामवेद यांमध्यें सत्यकर्मा म्हणून त्याची स्तुति केली आहे. ब्रह्म, जीव, मन व अहंकार या चार तत्त्वांनीं वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न आणि अनिरुद्ध हीं चार नांवें धारण करून बुद्धीनें प्रकट होणाऱ्या वैष्णव भक्तांचा अधिपति अशा त्या देवाचें परम दिव्य व गुह्य नांवांनीं लोक अर्चन करितात. ज्याच्याकरितां नेहमीं आचरिलेलें तप त्याच्या शरीरामध्यें जाऊन राहतें. जो सर्वांचा आत्मा, जो सर्ववेत्ता, जो सर्वस्वरूपी, जो सर्वगामी आणि जो सर्वांचा उत्पादक आहे. ज्याप्रमाणें अरणी (यज्ञांतील लांकूड) देदीप्यमान अग्नि उत्पन्न करिते, त्याप्रमाणें गोब्राह्मणपालनासाठीं ज्या देवाला देवकी देवीनें वसुदेवापासून आपल्या उदरीं जन्म दिला. अनन्यभक्त निरिच्छ व पापमुक्त होऊन मोक्षासाठीं आपल्या स्वतःचाच यज्ञ करून ज्या गोविंदाला परमात्म्याला आपल्याच ठिकाणीं पाहतो. ज्याचीं कर्में वायु आणि इंद्र यांहूनहि श्रेष्ठ आहेत, ज्याचें तेज सूर्य आणि अग्नि यांहूनहि अधिक असून जो बुद्धि आणि इंद्रियें यांच्या पलीकडचा आहे, अशा त्या प्रजापतीला मी शरण जातों.

पुराणकालीं ज्याला पुरुष म्हणतात, युगारंभकालीं ज्याला ब्रह्म अशी संज्ञा आहे आणि क्षयकालीं ज्याला संकर्षण नांवानें ओळखतात, त्या सेव्य परमात्म्याची मी उपासना करितों. एक असून अनेक रूपांनीं अवतीर्ण झालेल्या आणि सर्व कामना परिपूर्ण करणाऱ्या त्या अधोक्षजाचें अनन्यभावानें कर्मनिष्ठ भक्त यजन करितात. ज्याला जगताचा कोश म्हणत असून त्यामध्येंच सर्व प्रजा राहिल्या आहेत. जलाच्या आधारानें आपल्या क्रिया करणाऱ्या पक्ष्यांप्रमाणें हे सर्व लोक ज्याच्या आश्रयानें आपापलीं सर्व कार्यें करीत आहेत. जो सत्यस्वरूपी, एकाक्षर ब्रह्म असून सत् आणि असत् यांच्या पलीकडचा आहे. आदि, मध्य आणि अंत यांविरहित अशा त्या परमात्म्याला देव आणि ऋषि सुद्धां जाणत नाहींत. सुरासुर, गंधर्व, सिद्ध, ऋषि, महासर्प हे दुःखावरील मोठें औषध या भावनेनें त्या अनाद्यनंत, स्वयंभू, सनातन अवितर्क्य आणि अविज्ञेय अशा हरिनारायण प्रभूचें सर्वदा पवित्रतेनें अर्चन करितात. ज्याला विश्वाचा कर्ता, जगांतील सर्व वस्तूंचा स्वामी, जगताचा अध्यक्ष, अविनाशी, परब्रह्म असें म्हणतात.

जो अद्वितीय, दैत्यविनाशक व सुवर्णासमान वर्णाचा परमात्मा अदितीच्या पोटीं गर्भरूपानें द्वादश स्वरूपांनीं अवतीर्ण झाला, त्या सूर्यरूप परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो शुक्लपक्षांत देवांना आणि कृष्णपक्षांत पितरांना आपल्या अमृतानें तृप्त करितो, आणि जो नक्षत्रांचा राजा आहे, अशा त्या चंद्रात्मक परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्यांचें मुख अग्नि आहे, असे देव सकल जगताचें धारण करितात. प्रथमतः हवि प्राशन करणाऱ्या त्या होमरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्या घोर अज्ञानाच्या पलीकडे असणाऱ्या अतितेजस्वी पुरुषाला—जगद्व्यापक परमात्म्याला—जाणिल्यानें मृत्यु तरून जातां येतो, त्या ज्ञेयस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ब्राह्मणसमूह ‘ बृहदुक्थ ’ म्हणण्याचे वेळीं आणि मोठ्या यज्ञांत अग्निनिचयप्रसंगीं ज्याला गातात, त्या वेदस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो ऋग्यजुःसामरूप आहे, जो पांच प्रकारच्या होमद्रव्यांच्या (धणे, दधियुक्त सातु, जल, भाजलेलें पीठ आणि दूध) स्वरूपानें असतो आणि ज्याचें गायत्र्यादि छंदांनीं स्तवन केलें जातें, त्या यज्ञरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो.

‘ आश्रावय ’ व ‘ अस्तु औषट् ’ या चार चार अक्षरांनीं ‘ यज ’ या दोन अक्षरांनीं, ‘ ये यजामहे ’ या पांच वर्णांनीं आणि पुनः ‘ वषट् ’ या दोन

वर्णांनीं मिळून सतरा अक्षरांनीं ज्याला हवन केलें जातें, त्या होमस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो यजुनामक वेदपुरुष असून गायत्र्यादि छंद हे ज्याचीं अंगें आहेत; ऋक्, यजु आणि साम ही वेदत्रयी ज्याचें मस्तक आणि रथंतर नांवाचें बृहत्साम हें ज्याचें प्रीतिवाक्य आहे, त्या स्तोत्रात्मक परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो ज्ञानवान् विश्वस्रष्ट्या मुनींच्या हजार वर्षें चाललेल्या यज्ञसत्रामध्यें सुवर्णपंख असलेल्या हंसपक्ष्याच्या रूपानें प्रकट झाला, त्या गरुडरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. पदसमूह हेच ज्याचे अवयव, संधि हेच ज्याचे सांधे आणि स्वर-व्यंजनें हींच ज्याचीं भूषणें, ज्याला नित्य अक्षर म्हणतात, त्या वाक्स्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. यज्ञांग असून ज्यानें वराहाचें रूप धारण करून त्रैलोक्याच्या हिताकरितां पृथ्वीचा उद्धार केला, त्या पृथ्वीस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो योगाचा आश्रय करून सहस्र फणांनीं युक्त अशा नागविभूषित पर्यंकावर शयन करितो, त्या योगनिद्रास्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो मोक्षप्राप्तीला कारणभूत अशा धर्मार्थसाधनानें सज्जनांना तरून जाण्याला सेतु तयार करितो, त्या सत्यस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. वेगवेगळ्या धर्मांचें आचरण करणारे व वेगवेगळ्या धर्मफलाची इच्छा करणारे, ज्याची निरनिराळ्या धर्मांनीं पूजा करितात, त्या धर्मस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो.

ज्यापासून सर्वदेही काममय होतात व जो सर्व भूतांना उन्मत्त करून सोडतो, त्या कामस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. स्थूल शरीरांत जीवरूपानें असणाऱ्या ज्या क्षेत्रज्ञाला–परमात्म्याला–मोठमोठे ऋषि शोधीत असतात, त्या क्षेत्रस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. नेहमीं जो आत्मा स्वस्वरूपामध्यें राहत असतांहि जाग्रत्, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्यें पंचमहाभूतें व अकरा भूतें मिळून सोळा गुणांनीं युक्त असून सतरावा आहे असें सांख्य (ज्ञानी) लोक समजतात, त्या सांख्यस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. निद्रेचा त्याग करणारे, प्राणांचा जय करणारे, शांत, दांत, जितेंद्रिय योगी आत्मस्थितींत राहून एकाग्र मनानें ज्याला तेजःस्वरूपांत पाहतात, त्या योगस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. पाप व पुण्य यांचा नाश होऊन पुनर्जन्माची भीति नाहींशी झाल्यामुळें शांत संन्याशी ज्या ठिकाणीं जातात, त्या मोक्षरूपी परमात्म्याला माझा

नमस्कार असो. जो हजार युगांच्या शेवटीं ज्वालामय अग्नीच्या योगानें सर्व भूतांना क्षोभवितो, त्या घोरस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. सर्व भूतांचें भक्षण करून व अखिल जगत् जलमय करून जो एकटाच बालरूपानें शयन करितो, त्या मायास्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्या कमलनेत्र अजन्माच्या नाभीपासून कमल उत्पन्न होऊन त्याच्या आधारावर हें सकळ विश्व राहिलें आहे, त्या कमलस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. सहस्र शीर्षें असणाऱ्या व अमित शरीरें धारण करणाऱ्या, चतुःसमुद्रांसारख्या मोठमोठ्या इच्छांना जिंकून राहणाऱ्या त्या योगनिद्रास्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याच्या केंसांमध्यें मेघ असून सर्व अंगसंधींमध्यें नद्या आणि उदरामध्यें चार समुद्र आहेत, त्या तोयस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याच्यापासून उत्पत्ति, लय, इत्यादि सर्व क्रिया घडून येतात, तशाच ज्याच्या ठिकाणीं त्या लय पावतात, त्या हेतुस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो रात्रीच्या वेळीं जागा राहून दिवसाहि कार्योद्युक्त झालेला असतो व इष्टानिष्टांना जो साक्षीभूत असतो, त्या इष्टस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो.

कोणत्याहि कार्यांत कुंठित न होणाऱ्या व धर्मकार्यांत सर्वदा उद्युक्त असणाऱ्या त्या कार्यात्मक वैकुंठस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. धर्माचें अतिक्रमण केल्यानें ज्यांनीं आपलें वैभव गमाविलें, अशा क्षत्रियांना क्रोधाविष्ट होऊन ज्यानें एकवीस वेळां मारिलें, त्या क्रोधस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो आपले (प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान असे) पांच विभाग करून सर्व भूतांना आपापलीं कर्में करण्यास लावितो, त्या वायुस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. युगायुगाच्या ठायीं जो मास, ऋतु, अयन आणि वर्ष यांच्या स्वरूपानें पुनः पुनः प्रकट होऊन सृष्टि आणि प्रलय करितो, त्या कालस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ब्राह्मण हे ज्याचें मुख, क्षत्रिय हे ज्याचे बाहू, वैश्य हे मांड्या व उदर, आणि शूद्र हे ज्याच्या पायांच्या ठिकाणीं आहेत, त्या वर्णस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. अग्नि हें ज्याचें मुख, स्वर्ग हें ज्याचें मस्तक, आकाश ही ज्याची नाभि, पृथ्वी हे ज्याचे पाय, सूर्य हा ज्याचा डोळा आणि दिशा हे ज्याचे कर्ण त्या लोकस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो काळाच्या तसाच यज्ञाच्याहि पलीकडचा असून श्रेष्ठाहूनहि श्रेष्ठ आहे, ज्याला आदि नसून जो विश्वाचा आदि आहे, त्या

विश्वात्मक परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. विषयांमध्यें आसक्त होऊन जे लोक आपल्या रागद्वेषादि गुणांच्या योगानें ज्याला विषयसंरक्षक म्हणतात, त्या गोप्तृस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. अन्नपानरूपी सर्पणानें युक्त होऊन व रस व बळ यांची वृद्धि करून तो सर्व प्राण्यांना जीवंत ठेवितो, त्या प्राणस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो प्राण्यांच्या रक्षणासाठीं चतुर्विध अन्नें (भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व पेय) व शरीरांत राहून अग्निस्वरूपानें त्यांचें पचन करितो, त्या पाकस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याचे पिंगट डोळे व जटा हें रूप, दाढा व नखें हीं ज्याचीं आयुधें असें असूनहि दानवेंद्र हिरण्यकशिपूचा नाश ज्यानें केला, त्या दृप्तस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याला वस्तुतः देव, गंधर्व, दैत्य आणि दानवहि जाणूं शकत नाहींत, त्या सूक्ष्मरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो श्रीमान् शेषरूपी भगवान् प्रभु पृथ्वीच्या तळाशीं राहून सर्व जगत् धारण करितो, त्या वीर्यस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. सृष्टीच्या संरक्षणासाठीं जो स्नेहपाशबंधनांनीं भूतमात्राला मोह पाडितो, त्या मोहस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. आत्मज्ञान पंचभूतांमध्येंच केवळ आहे, असें समजून त्या ज्ञानाच्या योगानें मुमुक्षु ज्याला जाणतात, त्या ज्ञानस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याचें शरीर दुर्ज्ञेय आहे, ज्याची बुद्धि व चक्षु चोहोंकडे आहेत व जो अप्रमेय आहे, त्या दिव्यस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो.

सर्वदा जटा व दंडधारण करणाऱ्या, तुंदिल शरीर असलेल्या व कमंडलूरूप तूणीर घेऊन फिरणाऱ्या त्या ब्रह्मस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. शूल धारण करणारा, देवांचा अधिपति, त्रिनेत्र, महात्मा, भस्मचर्चित, ऊर्ध्वमुखलिंग असलेला, अशा त्या रुद्रस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याचे मस्तकीं अर्धचंद्र आहे, ज्यानें सर्परूपी यज्ञोपवीत घातलें आहे, हातांत ज्यानें पिनाक व शूल धारण केलीं आहेत, त्या उग्रस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. जो सर्व भूतांच्या हृदयांमध्यें असून त्यांच्या उत्पत्तीला व नाशालाहि कारण आहे; ज्याला क्रोध, लोभ, मोह हीं नाहींत, त्या शांतस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो. ज्याच्या ठिकाणीं सर्व विश्व आहे, ज्याच्यापासून सर्वांची उत्पत्ति झाली आहे, जो सर्व कांहीं असून सर्वत्र आहे, त्या सर्वस्वरूपी परमात्म्याला माझा नमस्कार असो.

हे विश्वकर्मन्, हे विश्वात्मन्, हे नित्यमुक्त, हे विश्वसंभव, पंचभूतांच्या पलीकडे असणाऱ्या तुला नमस्कार असो. तिन्ही लोकांमध्यें, तसेंच त्यांच्या पलीकडे, तसेंच सर्व दिशांच्या ठायीं तूं आहेस, तूं सर्वमय निधि आहेस, तुला नमस्कार असो. लोकांची उत्पत्ति आणि नाश यांस कारणभूत तुला नमस्कार असो. कारण हे हृषीकेशा, तूंच एक अजिंक्य असा उत्पादक व संहारक आहेस. वर्तमानादि तीनहि काळीं तुझें दिव्यस्वरूप पाहण्याचा मला मुळींच संभव नाहीं. तुझें सनातन स्वरूप मात्र मला दिसत आहे. तूं आपल्या मस्तकानें आकाश, पायांनीं पृथ्वी देवी, पराक्रमानें तीनहि लोक व्यापिले आहेस; असा तूं सनातन पुरुष आहेस. दिशा हे तुझे बाहु, रवि हा चक्षु आणि शुक्र हें तुझें वीर्य आहे. अमिततेजस्वी वायूचे सात मार्ग (आवहप्रवहप्रभृति) हेहि तूं निरुद्ध करून टाकिले आहेस. जे जंवसाच्या पुष्पाप्रमाणें कांतिमान् पीतांबरधारी गोविंदाला—कृष्णाला—प्रणाम करितात, त्यांना भय नाहीं. कृष्णाला एकदां प्रणाम केल्याचें श्रेय दहा अश्वमेधांत अवभृथस्नान केल्याइतकें आहे. दशाश्वमेध करणाऱ्याला पुनर्जन्माची प्राप्ति होत असते. कृष्णाला प्रणाम करणाऱ्याला फिरून जन्म होत नाहीं.

ज्याप्रमाणें मंत्रहुत आज्य अग्नींत प्रविष्ट होतें, त्याप्रमाणें जे कृष्णव्रती रात्रौ आणि दिवसा उठल्यावर श्रीकृष्णाचें स्मरण करितात, ते कृष्णस्वरूपी होऊन कृष्णामध्येंच प्रविष्ट होतात. नरकत्रासापासून संरक्षण करण्यासाठीं शरीरासभोंवतीं रक्षामंडळ करणाऱ्या व संसारनदींत तरून जाणाऱ्या नौकेप्रमाणें असणाऱ्या विष्णूला नमस्कार असो. गोब्राह्मणांचें हित करणाऱ्या त्या विष्णुरूपी देवाला नमस्कार असो. जगताचें हित करणाऱ्या त्या कृष्णाला—गोविंदाला—नमस्कार असो. प्राणरूप अरण्याची शिदोरी आणि संसारदुःखाचें प्रशमन करणारें औषध 'हरि' हें अक्षरद्वय असून तें दुःख आणि शोक यांचेपासून रक्षण करणारें आहे. ज्याअर्थीं सत्य हें विष्णुमय आहे, ज्याअर्थीं जगत् हें विष्णुमय आहे आणि ज्याअर्थीं सर्व विष्णुमय आहे, त्याअर्थीं माझ्या पातकाचा नाश होवो. हे कमलनेत्रा, उत्तम गतीची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा करून तुला शरण आलेल्या भक्ताला काय श्रेयस्कर आहे, याचें चिंतन तूंच कर. याप्रमाणें विद्या आणि तप यांच्या उत्पत्तीचें स्थान अशा या स्वयंभू विष्णूची मीं स्तुति केली आहे. तरी या माझ्या वाग्यज्ञानें अर्चित तो जनार्दन देव मजवर प्रसन्न होवो. नारायण—श्रीकृष्ण—हाच परब्रह्म असून श्रेष्ठ तप हें देखील

नारायणच आहे. नारायण हाच श्रेष्ठ देव असून सर्व कांहीं नारायणात्मकच आहे.

(३) वैशंपायन—इतकें बोलून भीष्मानें आपलें मन एकाग्र केलें आणि 'नमः' असें म्हणून त्यानें त्याकाळीं श्रीकृष्णाला प्रणाम केला. भीष्माची भक्ति योगदृष्टीनें कळून येतांच श्रीकृष्णानें त्याला त्रैलोक्यदर्शनाचें दिव्य ज्ञान दिलें आणि तेथून गमन केलें. तो 'नमः' शब्द शांत झाला असतां त्या सर्व ब्रह्मनिष्ठ ऋषींचा कंठ दाटून आला आणि ते वाणीनें महाज्ञानवान् भीष्माची स्तुति करूं लागले. त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांनीं पुरुषोत्तम केशवाची स्तुति केली आणि नंतर ते हळूहळू भीष्माची पुनःपुनः प्रशंसा करूं लागले. भीष्माचा भक्तियोग जाणून श्रीकृष्ण आनंदानें एकदम उठला आणि रथांत जाऊन बसला. श्रीकृष्ण आणि सात्यकि हे दोघे एका रथांत बसून गेले आणि दुसऱ्यांतून युधिष्ठिर आणि अर्जुन हे उभयतां गेले. कृप, युयुत्सु आणि सारथि शत्रुतापन संजय तसेच भीमसेन व नकुल-सहदेव हे वेगळ्या रथानें गेले. याप्रमाणें त्या नगराकार रथांवर आरोहण करून ते पुरुषश्रेष्ठ आपल्या रथांच्या प्रचंड नेमिघोषानें पृथ्वीला कांपवीत निघून गेले. नंतर मार्गामध्यें ब्राह्मणवर्यांनीं त्या पुरुषसत्तम भीष्माच्या स्तवनावर उच्चारलेलीं वाक्यें त्या प्रसन्नमन श्रीकृष्णानें ऐकिलीं आणि त्या केशिदैत्यप्रणाशकानें आनंदित अंतः-करणानें हात जोडून प्रणाम करणाऱ्या त्या जनांचें अभिनंदन केलें. १२.१.४७.

अध्याय ४८ वा.

[१ कृष्ण-युधिष्ठिरादिकांचें कुरुक्षेत्राला गमन. २ परशुरामचरित्र कथन करण्याविषयीं श्रीकृष्णाला युधिष्ठिराची प्रार्थना.]

(१) वैशंपायन—नंतर श्रीकृष्ण, राजा युधिष्ठिर, इतर चार पांडव आणि कृपाचार्यप्रभृति सर्व पताका आणि ध्वज यांनीं सुशोभित केलेल्या नगराकार रथांमध्यें बसून शीघ्रगामी अश्वांच्या योगानें सत्वर कुरुक्षेत्राला आले. ते कुरुक्षेत्रांत उतरतात, तों तेथें महारथि क्षत्रियांनीं देह ठेवले असून सर्वत्र केश, मज्जा आणि अस्थि यांच्या पर्वतप्राय राशि पडल्या होत्या; जिकडे-तिकडे नरमस्तकांच्या शुभ्र कवड्या शंखांप्रमाणें दिसत होत्या, हजारों चिता,

कवचें आणि शस्त्रें ठिकठिकाणीं अवलोकनांत येत होतीं, उपभोग घेऊन टाकलेलें असें जणुं काय मृत्यूचें मद्यपानगृह, भूतें आणि राक्षससमुदायांनीं सेवन केलेलें, असें तें कुरुक्षेत्र पहात पहात ते महारथी तेथून निघून गेले. तेथून जात असतां यादवांना आनंद देणारा श्रीकृष्ण युधिष्ठिराला जामदग्न्य परशुरामाचा पराक्रम सांगूं लागला.

कृष्ण—पार्था, हे पहा येथून दूर पांच रामह्रद आहेत. ह्यांमध्यें क्षत्रियांच्या रक्तानें परशुरामानें आपल्या पितरांस तर्पण केलें. एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केल्यावर येथें त्यानें त्या कर्मांचा शेवट केला.

युधिष्ठिर—पूर्वी एकवीस वेळां परशुरामानें पृथ्वी निःक्षत्रिय केली असें तूं म्हणतोस, परंतु त्यासंबंधीं मला संशय वाटत आहे. हे यदुपुंगवा, त्यानें क्षत्रबीजच नाहींसें केल्यावर पुनः क्षत्रियांची उत्पत्ति कशी झाली? त्या परशुरामानें सर्व क्षत्रियांचा नाश केला, तर त्यांची वृद्धि पुनः कशी झाली? त्या परशुरामानें मोठें रथयुद्ध करून कोट्यवधि क्षत्रियांचा वध केला. त्यामुळें ही भूमि क्षत्रियप्रेतांनीं व्याप्त झाली आहे. हे यदुशार्दूला, ह्या कुरुक्षेत्रावर त्या परशुरामानें क्षत्रियांचा उच्छेद करण्याचें कारण तरी काय? गरुडध्वजा, हा माझा संशय तूं दूर कर. हे इंद्रानुजा, वेद देखील तुजपेक्षां श्रेष्ठ नाहींत.

वैशंपायन—नंतर त्या गदाग्रज श्रीकृष्णानें ही पृथ्वी क्षत्रियांनीं व्याप्त कशी होऊन गेली, या गोष्टीचा सर्व वृत्तांत यथातथ रीतीनें त्या अप्रतिम सामर्थ्यवान् युधिष्ठिराला सांगितला. १२. १. ४८.

अध्याय ४९ वा.

[१ कृष्णाकडून युधिष्ठिराला परशुरामचरित्रकथन.]

(१) वासुदेव—हे कौंतेया, परशुरामाचा प्रभाव, त्याचा जन्म, त्याचप्रमाणें राजवंशामध्यें उत्पन्न झालेले कोट्यवधि क्षत्रिय त्यानें कसे मारले, हा सर्व वृत्तांत महर्षींच्या तोंडून मीं जसा ऐकिला आहे, तसा तुला सांगतों, ऐक. जह्नूचा पुत्र अज नांवाचा होता. त्याचा पुत्र बलाकाश्व असून त्याला कुशिक म्हणून एक धर्मज्ञ मुलगा होता. त्या इंद्रतुल्य कुशिकानें पृथ्वीवर तिन्ही लोकांचें आधिपत्य चालविणारा असा अजिंक्य पुत्र आपणास प्राप्त व्हावा, या

इच्छेनें उत्तम प्रकारचें तप केलें. त्याचें तें परम तप पाहून व पुत्रोत्पादन करण्याचें त्याचें सामर्थ्य लक्षांत आणून इंद्रानें त्याच्याच पोटीं जन्म घेतला. त्याचें नांव गाधि म्हणून ठेवण्यांत आलें. पुढें त्या गाधीला सत्यवती नांवाची एक मुलगी झाली. तिला गाधीनें भृगुपुत्र ऋचीकाला दिलें. सत्यवतीच्या सच्छीलानें संतुष्ट होऊन ऋचीकानें तिला व गाधीला पुत्र व्हावे, या इच्छेनें दोन चरू तयार केले आणि बायकोला बोलावून म्हटलें, 'हा तूं खा, व ह्या दुसऱ्याचा उपयोग तुझ्या मातेला करूं दे. म्हणजे तिला मोठा दीप्तिमान् असा क्षत्रियश्रेष्ठ पुरुष पुत्र होईल. तो क्षत्रियांना अजिंक्य होऊन त्यांचा संहार करणारा होईल. तुलाहि धृतिमान्, शांतशील आणि तपोनिष्ठ असा द्विजश्रेष्ठ पुत्र होईल !'

असें आपल्या स्त्रीला सांगून तो तपोनिष्ठ भृगुपुत्र ऋचीक अरण्यामध्यें निघून गेला. इतक्यांत तीर्थयात्रेच्या उद्देशानें गाधि राजा स्त्रीसह ऋचीकाच्या आश्रमाला आला. त्यावेळीं कार्यव्यग्र सत्यवती ते दोन चरू घेऊन आईजवळ आली आणि मोठ्या आनंदानें आपल्या पतीचें वाक्य तिनें तिला सांगितलें. नंतर तिच्या मातेनें चुकून आपला चरु सत्यवतीला दिला आणि तिचा आपण भक्षण केला. नंतर क्षत्रियांतकारक व उग्रदर्शन गर्भ सत्यवतीला राहून त्यामुळें तिचें शरीर अधिक सतेज दिसूं लागलें. त्यावेळीं आपल्या देवस्त्रीसमान स्त्रीला व तिच्या गर्भांत असणाऱ्या द्विजाकडे ध्यानयोगानें पाहून ऋचीक तिला म्हणाला, 'चरूंचा विपर्यास करून तुझ्या मातेनें तुला फशीं पाडिलें. आतां तुला क्रूरकर्मा व तापट पुत्र होईल व तुझ्या आईला ब्रह्मस्वरूपी व तपोनिष्ठ पुत्र होईल. तुझ्यासाठीं तयार केलेल्या चरूमध्यें मीं सर्व विश्वरूपी ब्रह्म ठेविलें होतें आणि सर्व क्षत्रियवीर्य तुझ्या आईला अर्पण केलें होतें. आतां तुजकडून असा विपर्यास झाल्यामुळें ती गोष्ट तशी घडणार नाहीं. तुझ्या मातेला ब्राह्मणपुत्र आणि तुला क्षत्रियपुत्र होईल.' सत्यवतीला तिच्या पतीनें असें सांगितलें असतां तिनें पतीला साष्टांग नमस्कार केला आणि कांपत कांपत म्हणाली, 'प्रभो, मला ब्राह्मणापसद पुत्र होईल, असें आपणाला म्हणणें शोभत नाहीं.'

ऋचीक—हे कल्याणि, तुझ्याप्रमाणें माझ्या मनांतहि ही गोष्ट कधीं आली नव्हती. परंतु चरूंचा व्यत्यास झाल्यामुळें तुला उग्रकर्मा पुत्र होणार आहे.

सत्यवती—हे मुने, आपण इच्छा केली असतां लोकहि निर्माण करण्याची आपली शक्ति आहे. मग पुत्राची ती कथा काय? हे प्रभो, मला शमपर आणि सरलमार्गी असा पुत्र आपण द्यावा.

ऋचीक—यापूर्वी मी थट्टेंत सुद्धां कधीं खोटें बोललों नाहीं. मग अग्नि सिद्ध करून मंत्रांनीं चरु सिद्ध करण्यासंबंधांत तें खोटें कसें होणार? हे कल्याणि, ही गोष्ट मला पूर्वीच समजली होती आणि तपोबलानें मीं जाणलीहि होती कीं तुझ्या पित्याचें सर्व कुल ब्राह्मणमय होऊन जाईल.

सत्यवती—हे प्रभो, तर मग तशा प्रकारचा नातू होऊं दे, परंतु मला अगदीं शमपर असाच मुलगा झाला पाहिजे.

ऋचीक—माझ्या मताप्रमाणें पुत्र आणि नातू यांमध्यें कांहीं विशेष नाहीं. म्हणून हे कल्याणि, तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच घडून येईल.

श्रीकृष्ण—नंतर सत्यवतीनें तपोनिष्ठ, शांत आणि व्रतनिष्ठ अशा भृगृकुलोत्पन्न जमदग्नीला जन्म दिला आणि कुशिकनंदन गाधीनें ब्राह्मणतुल्य अशा विश्वामित्राला जन्म दिला. याप्रमाणें ऋचीकाला तपोनिधि जमदग्नीची प्राप्ति झाल्यावर त्या जमदग्नीला सर्व विद्येंत पारंगत, धनुर्वेदांत कुशल, क्षत्रियांचा अंत करणारा, प्रदीप्त अग्निच कीं काय, असा उग्र परशुराम झाला. गंधमादन पर्वतावर शंकराला प्रसन्न करून त्यानें त्यापासून सर्व प्रकारचीं अस्त्रें आणि अतितेजस्वी असा एक परशु मागितला. त्या अकुंठ धारेच्या आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें तेजस्वी परशूच्या योगानें सर्व लोकांत त्याच्या तोडीचा असा कोणी पुरुष राहिला नाहीं. ह्याच सुमारास कृतवीर्याचा पुत्र हैहयदेशाचा अधिपति, बलवान् आणि तेजस्वी असा अर्जुन नांवाचा एक क्षत्रिय होता. त्या राजाला दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें सहस्र बाहूंची प्राप्ति झाली असून तो महातेजस्वी चक्रवर्ती झाला होता. त्या परमधर्मवेत्त्यानें अश्वमेध यज्ञ करून त्यामध्यें आपल्या बाहूंच्या व अस्त्रांच्या सामर्थ्यानें सर्व सप्तद्वीपें व पर्वत यांसह सर्व पृथ्वी जिंकून ती ब्राह्मणांना दिली. कौंतेया, त्या वेळीं अग्नि तृष्णाकुल होऊन त्यानें त्या राजाकडे भिक्षा मागितली. तेव्हां त्या सहस्रबाहु अर्जुनानें त्याला ग्राम, पुरें, राष्ट्रें आणि वाडे यांची भिक्षा दिली. तेव्हां कार्यवीर्याच्या प्रभावानें पर्वत, वनस्पति इत्यादि सर्व त्या अग्नीनें जाळून भस्म

केली. इतकेंच नव्हे, तर वायूमुळें क्षुब्ध होऊन त्या अग्नीनें अर्जुनाच्या साहाय्यानें आंत कोणी नसलेला असा वसिष्ठ ऋषीचा रम्य आश्रमहि दग्ध केला. तो पाहून वसिष्ठ क्रोधाविष्ट झाला आणि त्यानें अर्जुनाला शाप दिला कीं, 'हे अर्जुना, ज्या अर्थीं तूं ह्या माझ्या वनाला देखील जाळून टाकिलें आहेस, त्या अर्थीं रणांत परशुराम तुझे बाहू छेदून टाकील.' हैहयाधिपति अर्जुन तेजस्वी, बलवान्, नित्य शमपर, ब्राह्मणभक्त, शरणागतांचें रक्षण करणारा, दाता आणि शूर असल्यामुळें त्यानें त्या वसिष्ठशापाकडे मुळीं लक्षच दिलें नाहीं.

पुढें त्या अर्जुनाचे बलसंपन्न, सदैव गर्विष्ठ आणि क्रूर पुत्र, या शापामुळेंच पित्याच्या मरणाला निमित्त झाले. त्यांनीं अर्जुनाला नकळत जमदग्नीच्या धेनूचें वांसरूं धरून आणिलें. त्याकरितां परशुराम आणि कार्यवीर्य यांमध्यें मोठें युद्ध होऊन त्यांत कोपाविष्ट परशुरामानें अर्जुनाचे बाहू छेदून टाकिले आणि त्याच्या मुलांच्या अंतःपुरामध्यें फिरत असणाऱ्या त्या गोवत्सास आपल्या आश्रमाकडे घेऊन गेले. पुढें एकदां परशुराम हा समिधा आणि दर्भ आणण्याकरितां आश्रमाबाहेर गेला असतां अर्जुनाचे सर्व अप्रबुद्ध मुलगे एकत्र मिळून त्या महात्म्या जमदग्नीच्या आश्रमांत गेले आणि त्यांनीं बाणाग्रांनीं जमदग्नीचें शीर्ष धडापासून वेगळें केलें. असा पित्याचा झालेला वध सहन न होऊन परशुराम अत्यंत क्रोधसंपन्न झाला आणि त्यानें 'मी पृथ्वी निःक्षत्रिय करीन' अशी प्रतिज्ञा करून हातीं शस्त्र घेतलें व त्या वीर्यवंत भृगुवर्यानें पराक्रम गाजवून कार्तवीर्याचे पुत्र आणि पौत्र या सर्वांचा नाश केला. क्रोधास पेटलेल्या परशुरामानें हजारों हैहयवंशीयांचा वध करून त्यांच्या रक्ताच्या कर्दमानें सर्व पृथ्वी भरून काढिली. याप्रमाणें त्या तेजस्वी परशुरामानें पृथ्वी निःक्षत्रिय केली असतां त्याच्या मनाला फार वाईट वाटलें आणि तो वनाला निघून गेला.

अशीं एक हजार वर्षें लोटलीं असतां जात्याच तापट अशा त्या परशुरामाला पुनः कोप येण्याला कारण झालें. विश्वामित्राचा नातू, रैभ्याचा पुत्र महातपस्वी परावसु जनसमूहासमोर परशुरामाला तिरस्कारपूर्वक बोलला, 'हे रामा, ययाति स्वर्गांतून खालीं पडत असतां चाललेल्या यज्ञांत जमलेले प्रतर्दनप्रभृति सज्जन लोक क्षत्रिय नव्हेत काय? रामा, तुझी प्रतिज्ञा खोटी झाली.

आहे, तूं लोकांपुढें उगीच खोटी फुशारकी मिरवितोस. क्षत्रियवीरांच्या भीतीनें तूं पर्वताचा आश्रय केला आहेस. जी पृथ्वी निःक्षत्रिय केल्याचें तूं सांगत आहेस, ती सर्वत्र क्षत्रियांनीं व्याप्त झालेली दिसत आहे !'

याप्रमाणें परावसूचें भाषण ऐकतांच त्या धर्मपर परशुरामानें पुनः शस्त्र हातीं घेतलें आणि ज्या शेंकडो क्षत्रियांना त्यानें पूर्वीं सोडून दिलें होतें व विस्तार होऊन जे पृथ्वीपति झाले होते, त्यांचा आणि त्यांच्या बालकांचाहि त्यानें तत्काळ वध केला. त्यावेळीं जे गर्भस्थ होते, त्या क्षत्रियांनीं पुनः पृथ्वी भरून गेली, हें पाहून जो जो क्षत्रिय स्त्रीला गर्भ राहील, त्याचा त्याचा वध परशुरामानें केला. तेव्हां कांहीं क्षत्रिय स्त्रियांनीं आपल्या बालकांचें त्याच्यापासून रक्षण केलें. अशा रीतीनें परशुरामानें एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली आणि अश्वमेध यज्ञाच्या शेवटीं कश्यपाला ती दक्षिणा म्हणून दिली. क्षत्रिय अवशिष्ट रहावेत या उद्देशानें कश्यपमुनि हातांत स्रुवा घेऊन परशुरामाकडे बोट करून म्हणाला, ' हे महामुने, तूं दक्षिण समुद्राच्या तीरावर जा, ह्या माझ्या राज्यांत आतां तूं मुळींच राहतां कामा नये.' इतक्यांत समुद्रानें परशुरामासाठीं शूर्पारक नांवाचा एक देश आपल्या दुसऱ्या तीरावर निर्माण केला आणि परशुरामहि तेथें राहण्यास गेला.

इकडे प्रतिग्रह म्हणून घेतलेली ती भूमि कश्यपानें ब्राह्मणांच्या स्वाधीन केली आणि तोहि वनाला निघून गेला. हे भरतर्षभा, पुढें पृथ्वीला कोणीच त्राता न राहिल्यामुळें वैश्य आणि शूद्र हे बलवत्तर होऊन सर्वत्र स्वैर संचार करून श्रेष्ठ ब्राह्मणांच्या स्त्रियांशींहि संबंध ठेवूं लागले आणि बलवान् दुर्बलांना पीडूं लागले. ब्राह्मणांकडे कोणत्याच प्रकारचें प्रभुत्व राहिलें नाहीं. याप्रमाणें कांहीं काळपर्यंत झालेल्या विपर्यासानें पृथ्वीला त्रास पोंचून आपणाला कोणी धर्मरक्षक राहिला नाहीं, हें लक्षांत आणून ती कंटाळली आणि रसातळाला जाऊं लागली. तें पाहून कश्यपमुनीनें आपल्या ऊरूनें (मांडीनें) तिला धरून ठेविलें. यामुळें पृथ्वीला उर्वी असें नांव पडलें. त्यावेळीं कश्यपाला प्रसन्न करून पृथ्वी देवीनें आपलें रक्षण करण्यासाठीं क्षत्रिय राजाची मागणी केली.

पृथ्वी—हे मुने, हैहयकुळामध्यें उत्पन्न झालेले कित्येक क्षत्रियश्रेष्ठ मीं स्त्रियांमध्यें गुप्तपणें संरक्षण करून ठेविले होते, त्यांनीं माझें संरक्षण करावें किंवा ऋक्षवान् पर्वतावर पौरवाचा वंशज व विदूरथाचा पुत्र, आस्वलांनीं

वाढविलेला आहे त्यानें करावें. त्याचप्रमाणें परशुरामानें मोठ्या दयाळूपणानें रक्षण केलेला सौदास्याचा वंशज आहे. तो क्षत्रिय असून शूद्राप्रमाणें सर्व कामें करीत असल्यामुळें त्याला 'सर्वकर्मा' असें नांव पडलें आहे. त्यानें माझें संरक्षण करावें; अथवा हे मुने, वनांत गाईंमध्यें वाढलेला महातेजस्वी गोपति-नामक शिबिपुत्र आहे, त्यानें माझें रक्षण केलें तरी चालेल. तसाच प्रतर्दनाचा पुत्र वत्स नांवाचा गोठणीवर वांसरांमध्यें वाढलेला आहे, त्यानें माझें संरक्षण करावें. दधिवाहनाचा नातू व दिविरथाचा पुत्र याला गौतममुनींनीं गंगेच्या तीरावर गुप्तपणें रक्षण करून ठेवलें आहे. तसाच भाग्यवान् बृहद्रथ ह्याला वानरांनीं गृध्रकूट पर्वतावर संरक्षण करून ठेविलें आहे. शिवाय इंद्रतुल्य वीर्य-शाली मरुत्ताच्या वंशांत झालेल्या क्षत्रियपुत्रांना समुद्रानें राखून ठेविलें आहे. हे क्षत्रियकुमार त्या त्या ठिकाणीं प्रसिद्ध असून ते शिल्पकार, सुवर्णकार इत्यादि जातींच्या आश्रयानें राहिले आहेत. हे जर माझें रक्षण करूं शकतील, तर मी फिरून निश्चल होईन. रामानें ह्यांच्या पितृपितामहांचा मजकरितां वध केला आहे. त्यांची भरपाई करून मला त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झालें पाहिजे. भलत्या कोणी दुर्वर्तनी मनुष्यानें माझें रक्षण करावें अशी माझी इच्छा नाहीं. सांप्रत विद्यमान असलेल्या क्षत्रियांनींच माझें रक्षण केल्यास मी राहीन, तर ही गोष्ट सत्वर कर.

श्रीकृष्ण—नंतर पृथ्वीनें सांगितलेल्या त्या सर्व वीर्यसंपन्न क्षत्रियांना आणवून कश्यपानें त्यांना राज्याभिषेक केला. पुढें त्यांना पुत्र आणि पौत्रहि होऊन त्यांचे वंश पृथ्वीवर नांदत आहेत. हे पांडवा, तूं विचारलेली पूर्वींची हकीकत मीं सांगितली तशी आहे.

वैशंपायन—याप्रमाणें त्या धर्मनिष्ठ युधिष्ठिराशीं बोलत बोलत यादव-श्रेष्ठ भगवान् श्रीकृष्ण सूर्याप्रमाणें आपल्या तेजानें सर्व दिशा प्रकाशित करीत रथमार्गें सत्वर निघून गेला. १२.१.४९.

अध्याय ५० वा.

[१. कृष्णकृत भीष्मप्रशंसा. २ युधिष्ठिराला धर्मोपदेश करण्याविषयीं भीष्माला कृष्णाकडून प्रेरणा.]

(१) वैशंपायन—परशुरामाचें तें कृत्य श्रवण करून युधिष्ठिराला मोठा विस्मय वाटला आणि तो श्रीकृष्णाला म्हणाला, 'क्रोधामुळें पृथ्वी निःक्षत्रिय करून टाकणाऱ्या महात्म्या परशुरामाचा इंद्राप्रमाणें पराक्रम किती म्हणून सांगावा ? त्यानें आपल्या कोपानें निखिल पृथ्वी निःक्षत्रिय करून टाकिली आहे. त्याच्या भीतीनें ह्या क्षत्रियकुलधुरंधरांचें गाई, समुद्र, माकडें, अस्वलें आणि वानर ह्यांनीं रक्षण केलें आहे. खरोखरच हा मृत्युलोक मोठा धन्य होय आणि तेथील लोकहि तसेच भाग्यवंत समजले पाहिजेत. कारण, हे अच्युता, त्या ठिकाणीं असलें न्याय्य कृत्य आणि तेंहि द्विजश्रेष्ठांकडून घडलें आहे.'

याप्रमाणें बोलत बोलत श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर जेथें भीष्म शरशय्येवर पडला होता, त्या ठिकाणीं आले. तेथें स्वतःच्याच तेजानें व्याप्त झालेल्या, सायंकालच्या सूर्याप्रमाणें शोभणाऱ्या व बाणशय्येवर पडून राहणाऱ्या भीष्माचें दर्शन त्यांना घडलें. इंद्राची सेवा जशी देव करितात, त्याप्रमाणें त्या ओघवती नदीच्या तीरप्रदेशावर मुनिजन त्याची शुश्रूषा करीत बसले होते. भीष्माला दुरूनच पाहून श्रीकृष्ण, युधिष्ठिर, इतर पांडव आणि सात्यकिप्रभृति मंडळी वाहनांतून उतरली. त्यावेळीं आपल्या चंचल मनाचें संयमन करून व सर्व इंद्रियांची एकाग्रता करून ते सर्व त्या महर्षीजवळ गेले. नंतर श्रीकृष्ण, सात्यकि, धर्मराज वगैरे सर्व पांडवांनीं त्या व्यासादि ऋषींना वंदन केलें आणि भीष्माजवळ येऊन ते त्यासभोंवतीं बसले. त्यावेळीं शांत होणाऱ्या अग्नीप्रमाणें त्या भीष्माला पाहून श्रीकृष्णाच्या मनाला वाईट वाटलें आणि तो म्हणाला—

श्रीकृष्ण—भीष्मा, तुझीं सर्व इंद्रियें पूर्वीप्रमाणें प्रसन्न आहेत ना ? हे वक्तृश्रेष्ठा, तुझी बुद्धि व्याकुल झाली नाहीं ना ? शरप्रहारांच्या योगानें तुझ्या शरीराला पीडा होत नाहीं ना ? खरोखर मानसिक दुःखापेक्षां शारीरिक दुःख बलवत्तर आहे. धर्मनिष्ठ शंतनु पित्याच्या वरदानानें हे प्रभो, तूं इच्छामरणी झाला आहेस. माझ्याहि नशिबीं ही गोष्ट नाहीं. अत्यंत सूक्ष्म कांटाहि शरीराला बोंचला असतां सारखा त्रास देतो, मग तुझ्या देहाला सर्वत्र बाणांनीं

व्याप्त केलें आहे, त्यांचें दुःख किती म्हणून विचारावें ? मीं तुला कांहीं सांगावें अशी आवश्यकता नाहीं. हे भरतकुलोत्पन्ना, प्राण्यांची उत्पत्ति आणि नाश ह्यांविषयीं देवांनाहि उपदेश करण्याचें सामर्थ्य तुझ्या अंगीं आहे. हे पुरुष-श्रेष्ठा, तूं ज्ञानवृद्ध असल्यामुळें भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्या तिन्ही कालांचें ज्ञान तुला आहे. हे महाप्राज्ञा, तुला प्राणिमात्राचा लय आणि धर्माचा फलोदय यांचेंहि ज्ञान आहे. कारण तूं धर्मनिधिच आहेस. तूं ह्या विशाल राज्यावर अधिष्ठित असतां आणि तुझीं इंद्रियें अव्यंग व शरीर पुष्ट असतां हजारों स्त्रियांनीं परिवृत असूनहि तूं ऊर्ध्वरेता राहिला आहेस !

भीष्मा, तपानें मृत्यूस दूर झुगारून बाणशय्येवर पडून राहण्याचें सामर्थ्य सत्यधर्मिष्ठ, महावीर्यसंपन्न, शूर व धर्मैकरत अशा तुझ्याखेरीज दुसऱ्या कोणाच्या अंगीं असल्याचें आम्हीं ऐकिलें नाहीं. तुझ्यासारखा सत्य, नय, दान, यज्ञक्रिया, धनुर्विद्या, वेद, नीति आणि प्रजापालन, यांत सर्वदा तत्पर राहून दयाशील, शुचि, दांत आणि सर्वभूतहितरत कोणीहि महारथ आजवर झाल्याचें आम्हीं ऐकिलें नाहीं. तूं देव, गंधर्व, असुर, यक्ष, राक्षस या सर्वांना एकरथानें जिंकण्याला समर्थ आहेस, यांत संशय नाहीं. महाबाहो भीष्मा, तूं अष्ट वसूंच्या अंशांपासून निर्माण झाला आहेस, म्हणून ब्राह्मण लोक तुला नववा वसु म्हणतात. तरी तूं गुणांनीं त्या सर्वांपेक्षां श्रेष्ठ आहेस. हे पुरुष-सत्तमा, तूं आपल्या सामर्थ्यानें देवांमध्यें देखील प्रसिद्ध आहेस, हें मला ठाऊक आहे. हे मनुष्यश्रेष्ठा, मनुष्यांमध्यें तुझ्यासारखा मीं कधीं पाहिला नाहीं किंवा ऐकिलाहि नाहीं. पृथ्वीवर तुझ्या तोडीचा मनुष्य क्वचितच मिळेल. तूं आपल्या गुणांनीं देवांहूनहि अधिक आहेस. आपल्या तपःसामर्थ्यानें तूं चराचर विश्व निर्माण करण्याविषयीं समर्थ आहेस, मग स्वतःसाठीं आपल्या उत्तम गुणांनीं तूं उत्कृष्ट लोक मिळविले असल्यास त्यांत आश्चर्य तें काय ?

(२) आतां हे भीष्मा, ज्ञातीच्या संहारामुळें संतप्त झालेल्या या युधिष्ठि-राचा शोक तूं दूर कर. हे भारता, चार वर्ण, चार आश्रम, चार वेद, यज्ञादि प्रकरणें, तसेंच सांख्य व योगशास्त्र यांमध्यें सांगितलेले सर्व सनातन धर्म तुला ठाऊक आहेत. चातुर्वर्ण्यास विहित धर्म कोणता, अविहित कोणता, त्यांचा स्पष्ट अर्थ आणि प्रतिलोमक्रमानें निर्माण झालेले संकर जातींचे धर्म

या सर्वांचें तुला ज्ञान आहे. देश, जाति आणि काल ह्यांचें धर्मलक्षण तुला अवगत आहे. वेदांनीं सांगितलेला व वशिष्ठांनीं कथन केलेला धर्महि तुला ठाऊक आहे. इतिहासपुराणांचीहि तुला पूर्णपणें माहिती आहे. तसेंच सर्व धर्मशास्त्र तुझ्या अंतःकरणांत उभें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, ह्या लोकामध्यें ज्या कांहीं संशयात्मक गोष्टी आहेत, त्यांचें निर्मूलन करण्यास तुझ्यावांचून दुसरा कोणी पुरुष समर्थ नाहीं. म्हणून हे नरेंद्रा, या पांडुपुत्राच्या मनांत उत्पन्न झालेला शोक तूं आपल्या बुद्धीनें दूर कर. कारण, तुझ्यासारखे विशाल बुद्धीचे लोक मोहांत पडलेल्या मनुष्यांचें समाधान करण्यासाठींच निर्माण झालेले आहेत. १२.१.५०.

अध्याय ५१ वा.

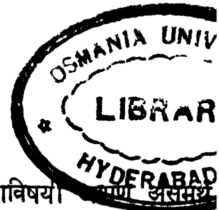
[१ भीष्माकडून स्तुतिपूर्वक कृष्णाची श्रेयःप्रार्थना. २ धर्मविषयक गोष्टींनीं युधिष्ठिराचें समाधान करण्याविषयीं कृष्णाकडून भीष्माला प्रेरणा.]

(१) वैशंपायन—त्या ज्ञानसंपन्न श्रीकृष्णाचें भाषण ऐकून भीष्मानें आपलें मुख किंचित् वर केलें आणि हात जोडून तो बोलला.

भीष्म—हे भगवन् कृष्णा, तुला नमस्कार असो. लोकांची उत्पत्ति आणि लय करणारा तूं आहेस. हे हृषीकेशा, तूं कर्ता तसा संहर्ताहि आहेस. तुझा पराजय होणें कधींहि शक्य नाहीं. हे विश्वकर्मन्, हे विश्वात्मन्, हे विश्वाच्या उत्पत्तिस्थाना, तुला नमस्कार असो. हे मोक्षस्वरूपा, हे पंचभूतांच्या पलीकडे असणाऱ्या, तुला नमस्कार असो. त्रैलोक्यांत वास करणाऱ्या, तुला नमस्कार असो. हे त्रैलोक्याच्या पलीकडे राहणाऱ्या, तुलाहि माझा नमस्कार असो. हे योगेश्वरा, तुला नमस्कार असो. तूं सर्वांचें आधारस्थान आहेस. हे पुरुषसत्तमा, मजसंबंधीं तूं जें बोललास, त्यावरून वर्तमान, भूत आणि भविष्य या तीन कालांतील तुझ्या दिव्य स्वरूपाचें ज्ञान मला झालें आहे. तुझ्या सनातन स्वरूपाविषयींहि ज्ञान मला झालें आहे. अमिततेजस्वी वायूचे सातहि मार्ग तूं निरुद्ध करून टाकिले आहेस. तुझ्या मस्तकानें स्वर्ग व्यापिला असून पायांनीं पृथ्वी व्यापिली आहे. दिशा हे तुझे भुज असून रवि हा तुझा डोळा आहे. तुझ्या वीर्यामध्यें शुक्राची वस्ती आहे. जंवसाच्या पुष्पाप्रमाणें नील असलेलें, पीत वस्त्र धारण

करणारें, कधींहि नाश न पावणारें असें तुझें स्वरूप विद्युद्युक्त मेघाप्रमाणें आहे, असें आम्हांला वाटतें. हे कमलनेत्र सुरोत्तमा, इष्ट गतीची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा धरून तुला शरण आलेल्या मज भक्ताला कोणती गोष्ट श्रेयस्कर आहे, याचें तूं चिंतन कर.

(२) वासुदेव—हे पुरुषश्रेष्ठा राजा, तुझी माझ्या ठिकाणीं दृढ भक्ति जडल्यामुळें माझें दिव्य स्वरूप मीं तुला दाखविलें आहे. हे राजेंद्रा, जो अभक्त आहे, जो भक्त असूनहि सरळ वागणारा नाहीं, जो दमनशील नाहीं, त्याला मी माझें स्वरूप कधींहि दाखवीत नाहीं. नेहमीं सरळ भावानें वागून तूं माझी भक्ति केली आहेस. पवित्रतेनें मनोनिग्रह, तप, सत्य, दान यांमध्यें सर्वदा रत असल्यामुळें मला पाहण्याला तूं समर्थ झाला आहेस. हे पार्थिवा, तुला आपल्या तपाच्या योगानें जेथून मनुष्य कधीं फिरून संसारांत येऊं शकत नाहीं, असे लोक प्राप्त झाले आहेत. हे भीष्मा, आतां तुझ्या आयुष्याचे छप्पन्न दिवस शिल्लक राहिले आहेत. पुढें तुझ्या शुभकर्मांचें फल मिळवून तूं आपला देह ठेवून जाशील. प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें हे देव आणि वसु विमानांत बसून सूर्य उत्तरायणाला जाण्याची वाट पाहत आहेत. कालानुक्रमानें सूर्य उत्तरायणांत गेल्यावर ज्याची प्राप्ति झाली असतां विद्वान् मनुष्याला पुनर्जन्माची प्राप्ति होत नाहीं, अशा लोकाला तूं जाशील. तूं गेल्यावर हें सर्व जगत् ज्ञानाला मुकेल. म्हणून हे सर्व तुझ्याकडून धर्म समजून घेण्याकरितां येथें आले आहेत. ज्ञातिजनांच्या शोकानें मोह पावून ज्याचें ज्ञान नष्ट झालें आहे, अशा ह्या सत्यप्रतिज्ञ धर्मराजाला धर्म, अर्थ आणि समाधि यांसंबंधीं सत्य तत्त्व सांगून त्याचा शोक दूर कर! १२. १. ५१.

अध्याय ५२ वा.

[१ शरवैक्लव्यामुळें धर्मविषयक गोष्टींचें कथन करण्याविषयीं आपण असमर्थ असल्याचें भीष्म सांगतो. २ कृष्णाकडून भीष्माला शरीरदाढर्यादिप्रदान. ३ सायंकाळीं युधिष्ठिरादिकांचें आपल्या मंदिरीं गमन.]

(१) वैशंपायन—श्रीकृष्णाचें धर्मयुक्त व हितकर भाषण श्रवण करून शंतनुपुत्र भीष्मानें हात जोडून म्हटलें, "हे लोकनायका, हे महाबाहो, हे

कल्याणरूपा, हे अच्युता (अविनाशी) नारायणा, तुझें भाषण ऐकून माझें मन आनंदानें प्रफुल्लित झालें आहे. हे वाक्पते, तुझ्याजवळ मीं काय बोलावें तेंच मला समजत नाहीं. कारण वाणीला विषयभूत म्हणून जें कांहीं आहे, तें सर्व तुझ्याच वाणीमध्यें आहे. ह्या लोकांमध्यें जें कांहीं केलें गेलें आहे किंवा जें कांहीं कर्तव्य म्हणून करावयाचें आहे, तें सर्व हे देवा, तुझ्याचपासून निर्माण होत असतें. जो स्वर्गांत इंद्राच्या पुढें देवलोकींच्या कथा सांगूं शकेल, तोच धर्मार्थकाममोक्षांसंबंधीं तुजसमोर बोलूं शकेल. हे मधुसूदना, शरप्रहारांमुळें माझें मन व्यथित झालें आहे. माझीं सर्व गात्रें गळून गेल्यासारखीं झालीं आहेत. माझी बुद्धि प्रसन्न नाहीं. हे गोविंदा, हे बाण विष किंवा अग्नि यांप्रमाणें मला पीडा देत असल्यामुळें मला बोलण्यालाहि शक्ति नाहीं. माझें बल मला सोडून चाललें आहे; तसेच माझे प्राणहि सत्वर जाऊं पाहात आहेत. माझ्या मर्मांच्या ठिकाणीं मला पीडा होत आहे. माझें चित्त भ्रमण पावत आहे. दौर्बल्यामुळें माझी वाणी क्षीण झाली आहे. तेव्हां बोलण्याचें सामर्थ्य माझ्यामध्यें कोठून असणार ?

हे दाशार्हकुलवर्धना, मजवर कृपा कर आणि मी कांहीं बोलत नाहीं, याची मला क्षमा कर. हे अच्युता, प्रत्यक्ष बृहस्पति जरी बोलूं लागला, तरी तो तुझ्यापुढें टिकणार नाहीं. दिशा, आकाश आणि पृथ्वी हीं देखील मला ओळखतां येत नाहींत. हे मधुसूदना, मी केवळ तुझ्याच वीर्यानें जीव धरून आहें. धर्माला हितकारक असें जें कांहीं सांगावयाचें असेल, तें आतां तूंच त्याला सत्वर सांग. कारण तूंच सर्व शास्त्रांचें शास्त्र आहेस. सर्व लोकांचा कर्ता तूं कृष्ण जवळ असतां गुरूच्या पुढें शिष्याप्रमाणें माझ्यासारख्यानें कसें बोलण्यास धजावें ?

(२) वासुदेव—महावीर्यशाली, अतिबलसंपन्न, स्थिरबुद्धि, सर्वार्थदृष्टि अशा कौरवकुलधुरीणाला साजेल, असेंच हें भाषण आहे. हे गांगेया, बाणप्रहारांनीं तुला होणाऱ्या वेदनांसंबंधीं तूं जें कांहीं मला म्हणालास, त्याकरितां तुला मी वर देतों, तो घे. हे भीष्मा, तुला केव्हांहि ग्लानि वाटणार नाहीं व मूर्च्छाहि कधीं येणार नाहीं. अंगाचा दाह होणार नाहीं व कोणत्याहि प्रकारची वेदना होणार नाहीं. तुला क्षुधा व तृषा यांपासून कधीं पीडा होणार नाहीं. हे अनघा, सर्व प्रकारचें ज्ञान तुझ्या अंतःकरणांत स्फुरण पावेल. तुझी

बुद्धि कोठेंहि कुंठित होणार नाहीं. हे भीष्मा, तुझें मन मेघमुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणें रजतमांपासून वियुक्त होऊन सदैव सत्त्वगुणाचाच आश्रय करून राहील. धर्मविषयक जी जी गोष्ट तुझ्या मनांत येईल, त्याचा अर्थ उत्तम रीतीनें तुझ्या लक्ष्यांत येईल. हे नृपश्रेष्ठा, तुला दिव्यदृष्टि प्राप्त होईल. तिच्या योगानें ह्या चतुर्विध भूतसमुदायाचें ज्ञान तुला बरोबर होईल. भीष्मा, ज्ञान-दृष्टि तुला प्राप्त होतांच स्वच्छ पाण्यांत दिसणाऱ्या माशाप्रमाणें सर्व प्रजा संसारांत निमग्न झाल्याचें तुला स्पष्ट दिसून येईल.

(३) वैशंपायन—नंतर व्यासादि सर्व महर्षींनीं ऋक्, यजु आणि साम या तीन वेदांतील मंत्र म्हणून कृष्णाचें पूजन केलें. इतक्यां ज्या ठिकाणीं श्रीकृष्ण, गांगेय आणि पांडव बसले होते, त्या ठिकाणीं आकाशांतून सर्व ऋतूंमध्यें उत्पन्न होणाऱ्या दिव्य पुष्पांची वृष्टि झाली. वाद्यें वाजूं लागलीं आणि अप्सरांचे समुदाय गाऊं लागले. त्याकालीं अहित आणि अनिष्ट असें कांहींहि दिसेनासें झालें. पवित्र, सुखकर आणि गंधवह वायु वाहूं लागला. सर्व दिशा प्रशांत होऊन पशुपक्षी हे शांतपणें शब्द करूं लागले. इतक्यांत सहस्रकिरण सूर्य पश्चिमेला जाऊन तेथें अस्ताचलावरील अरण्य जणुंकाय दग्ध करून टाकीत आहे, असें दिसलें. त्यावेळीं सर्व महर्षींनीं उठून श्रीकृष्ण, भीष्म आणि राजा युधिष्ठिर यांचा निरोप घेतला. नंतर पांडवांसह श्रीकृष्ण, संजय, सात्यकि आणि शारद्वत कृपाचार्य यांनीं त्यांना प्रणाम केला. याप्रमाणें त्यांकडून बहुमान पावून ते ऋषि ‘ उद्यां परत भेटूं ’ असें म्हणून आपापल्या स्थानीं गेले. इकडे भीष्माचा निरोप घेऊन व त्याला प्रदक्षिणा करून श्रीकृष्ण व पांडव आपापल्या रथावर आरूढ झाले. नंतर मदोन्मत्त गज, शीघ्रगामी अश्व व चापधर पदाति यांसह ऋक्षवान् पर्वताजवळ आल्यावर त्याच्या पुढील व मागील प्रदेशांतून वाहणाऱ्या नर्मदा नदीप्रमाणें ती सर्व सेना रथापुढून व मागून चालूं लागली. इतक्यांत सूर्यानें रस ओढून घेतल्यामुळें शुष्क झालेल्या ओषधींना त्यांच्या गुणांची प्राप्ति करून देणारा व त्या सर्व सेनेला आनंदविणारा भगवान् निशाकर चंद्र उदय पावला. अशा रीतीनें ते अमरावतीप्रमाणें शोभादायक हस्तिनापुरामध्यें गेले. तेथें यादवश्रेष्ठ श्रीकृष्ण आणि पांडव श्रांत झालेले सिंह जसे गुहांत प्रविष्ट होतात, त्याप्रमाणें आपापल्या मंदिरांत शिरले. १२. १. ५२.

अध्याय ५३ वा.

[१ दुसरे दिवशीं प्रभातकालीं कृष्ण-युधिष्ठिरादिकांचें धर्मश्रवणार्थ भीष्माकडे गमन.]

(१) वैशंपायन—नंतर श्रीकृष्ण आपल्या भवनांत जाऊन शय्येवर निजला आणि रात्र अर्धा प्रहर राहिली असतां जागा झाला. त्यानें ध्यान-मार्गाचा अवलंब करून व सर्व इंद्रियांचा लय लावून सनातन ब्रह्माचें चिंतन केलें. त्यानंतर स्तुतिपाठ आणि पुराणें यांचें पूर्ण ज्ञान असलेल्या सुशिक्षित भाटांनीं आपल्या सुस्वर कंठांनीं त्या प्रजाधिपति कृष्णाची स्तुति करण्यास प्रारंभ केला, गवई गायन करूं लागले, तर कित्येक हातांनीं टाळया वाजवून त्याचें स्तुतिगान करूं लागले. अशाप्रकारें शंख, मृदंग, पणव, वेणू (मुरली) यांच्या अत्यंत मनोहर आवाजानें त्या मंदिरांत सर्वत्र आनंद नांदत होता.

इकडे युधिष्ठिराच्याहि मंदिरांत गीतवाद्यादिकांचा मंगल नाद सुरू होता. नंतर श्रीकृष्णानें उठून स्नान केलें आणि हात जोडून गुह्य जप केला. मग तो अग्नीजवळ येऊन उभा राहिला. पुढें चारी वेदांत निष्णात अशा हजारों ब्राह्मणांना प्रत्येकीं एक हजार गाई देऊन त्यांजकडून त्यानें मंत्र म्हणविले. त्यानंतर मंगल वस्तूंना स्पर्श करून त्यानें स्वच्छ आरशामध्यें आपलें स्वरूप पाहिल्यावर तो सात्यकीला म्हणाला, ‘ हे सात्यके, राजवाड्यांत जाऊन भीष्माकडे जाण्यास राजा युधिष्ठिराची तयारी आहे किंवा नाहीं हें पाहून ये.’

कृष्णाचें भाषण ऐकून सात्यकि युधिष्ठिराकडे त्वरित गेला आणि त्याला म्हणाला, ‘ हे राजा, श्रीकृष्णाचा रथ सज्ज आहे आणि श्रीकृष्ण भीष्माकडे जावयाला तयार असून तुम्ही वाट पाहत आहे. तर तुझ्या मनांत असेल तसें कर ! ’ याप्रमाणें सात्यकीचें भाषण झाल्यावर युधिष्ठिर अर्जुनाला म्हणाला—

युधिष्ठिर—हे अर्जुना, माझा रथ जोड. आज सैनिकांनीं भीष्माकडे येऊं नये. आम्हीच केवळ तेथें जाऊं. त्या धर्मनिष्ठ भीष्माला त्रास देणें बरोबर नाहीं. हे धनंजया, पुढें असणाऱ्या लोकांनाहि ‘ तुम्ही येऊं नका,’ म्हणून सांग. आजपासून भीष्माचें भाषण अत्यंत गुह्य होणार आहे. म्हणून हे अर्जुना, सामान्य लोकांनीं तेथें येऊं नये, अशी माझी इच्छा आहे.

वैशंपायन—युधिष्ठिराचें भाषण लक्षांत घेऊन अर्जुनानें रथ तयार असल्याचें त्याला सांगितलें आणि पंचभूतांसारखे ते पांच पांडव कृष्णाच्या मंदि-

राकडे जावयास निघाले. पांडव आपणाकडे येत आहेत, हें पाहून कृष्णहि सात्यकीसह रथारूढ झाला. नंतर परस्परांनीं नमस्कारादि करून आणि 'रात्र सुखाची गेली ना,' इत्यादि कुशलप्रश्न विचारून त्वरित गतीनें मेघाप्रमाणें गंभीर आवाजाच्या रथांतून ते भीष्माकडे गेले. श्रीकृष्णाच्या बलाहक, मेघपुष्प, शैब्य आणि सुग्रीव या चार अश्वांस दारुक हांकीत होता. दारुक हांकीत असलेले ते वेगवान् चार अश्व जणुंकाय आकाशाचा ग्रास करीत आणि खुराग्रांनीं पृथ्वीला उखळीत जाऊं लागले. अशा रीतीनें धर्माचें वसतिस्थान अशा त्या कुरुक्षेत्रामध्यें पोंचल्यावर ज्या ठिकाणीं भीष्म शरशय्येवर पडून राहिला होता, तेथें ते आले. त्या ठिकाणीं देवगणवेष्टित ब्रह्मदेव जसा शोभतो, त्याप्रमाणें ब्रह्मर्षींनीं परिवृत भीष्म बाणशय्येवर पडलेला त्यांनीं पाहिला. त्यानंतर रथांतून उतरून श्रीकृष्ण, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल-सहदेव आणि सात्यकि यांनीं आपले उजवे हात वर करून ऋषींचें पूजन केलें. त्यावेळीं नक्षत्रांनीं वेष्टित चंद्राप्रमाणें कृष्णादिकांनीं युक्त युधिष्ठिर इंद्रानें ब्रह्मदेवाजवळ जावें, तसा भीष्माकडे गेला. आकाशांतून जणुंकाय खालीं उतरलेल्या सूर्याप्रमाणें शरशय्येवर पडून राहिलेल्या त्या महाबाहु भीष्माला पाहतांच धर्माचें शरीर भयानें कांपूं लागलें. १२. १. ५३.

अध्याय ५४ वा.

[१ जनमेजयप्रश्न. २ भीष्माला धर्मविषयक प्रश्न करण्याविषयीं नारदाची सूचना. ३ कृष्णाचें कुशलप्रश्नपूर्वक भीष्माला धर्मकथन करण्याविषयीं प्रोत्साहन.]

(१) जनमेजय—हे महामुने, तो धर्मात्मा, वीर्यशाली, सत्यपरायण, जितात्मा, महाभाग शंतनुपुत्र भीष्म शरशय्येवर पडला असतां त्याच्या जवळ पांडवांनीं जाऊन कशा प्रकारच्या गोष्टी केल्या, तें सर्व मला सांग.

(२) वैशंपायन—हे राजा, कौरवांचा पितामह भीष्म हा शरशय्येवर पडला असतां त्याच्याजवळ नारदप्रभृति ऋषि आणि सिद्ध, तसेच मृत्यूच्या हातून सुटलेले युधिष्ठिरादिक राजे, धृतराष्ट्र, कृष्ण, भीमार्जुन आणि नकुल-सहदेव गेले. त्याकडे गेल्यावर जणुं आकाशांतील सूर्यच कीं काय अशा त्या भीष्माला पाहून ते शोक करूं लागले. तेव्हां दिव्यदृष्टि नारदमुनि क्षणभर विचार करून पांडवांना आणि तेथें जमलेल्या इतर राजांना उद्देशून बोलला,

'तुम्ही या भीष्माला कांहीं विचारावें, हें योग्य आहे. हा भीष्म सूर्याप्रमाणें अस्ताला चालला आहे! ह्याचा निधनकाल समीप ठेपला आहे. ह्याला चातुर्वर्ण्याच्या सर्व धर्मांचें ज्ञान आहे. देहत्याग होतांच या वृद्धाला उत्तम लोकांची प्राप्ति होणार आहे. तरी तुमच्या मनांत जे कांहीं संशय असतील, ते सर्व विचारून घ्या.'

याप्रमाणें नारदानें सांगितलें असतां ते राजे भीष्माकडे गेले; परंतु त्याला प्रश्न करण्याचें धैर्य त्यांपैकीं एकालाहि होईना. ते परस्परांकडे पाहत राहिले. तें पाहून पांडुपुत्र युधिष्ठिर कृष्णाकडे पाहून त्याला बोलला, 'हे देवकीपुत्रा कृष्णा, तुझ्यावांचून दुसरा कोणी भीष्माला प्रश्न करण्याविषयीं समर्थ नाहीं. म्हणून हे मधुसूदना, तूंच प्रथमतः त्याला प्रश्न कर. आम्हां सर्वांमध्यें तुलाच उत्तम प्रकारचें धर्मज्ञान आहे.' असें धर्मानें सांगतांच भगवान् श्रीकृष्ण भीष्माजवळ गेला आणि त्याशीं बोलूं लागला.

श्रीकृष्ण—हे राजसत्तमा, ही तुझी रात्र सुखांत गेली ना? तुझी बुद्धि स्थिर आहे ना? हे अनघा, सर्वप्रकारच्या ज्ञानाचें स्फुरण तुझ्या अंतःकरणांत होत आहे ना? तुझें हृदय ग्लान होत नाहीं ना? तुझें मन आज व्याकुल होत नाहीं ना?

भीष्म—हे कृष्णा, माझा दाह, मोह, श्रम, थकवा, ग्लानि आणि वेदना हीं सर्व तुझ्या कृपेमुळें नष्ट झालीं आहेत. आणि हातांतील फळाप्रमाणें मला भूत, भविष्य आणि वर्तमान ह्या तीनहि काळांचें उत्तम ज्ञान होऊं लागलें आहे. हे अच्युता, तुझ्या वरदानामुळें वेद व वेदांत यांत सांगितलेले सर्व धर्म मला अवगत आहेत. शिष्टांनीं सांगितलेला धर्म माझ्या हृदयांत जागृत आहे. हे जनार्दना, देश, जाती आणि कुल यांचे धर्महि मला ठाऊक आहेत. गृहस्थाश्रमादि चारहि आश्रमधर्मांत जें कांहीं सांगितलें आहे, तें सर्व माझ्या हृदयांत आहे. हे केशवा, सकल राजधर्मांचें ज्ञान मला आहे व जेथें जें बोलावयाचें तेंच मी बोलेन. तुझ्या ध्यानाच्या योगानें मी जणुंकाय तरुणच झालों आहें. हे जनार्दना, तुझ्या प्रसादानें सर्व श्रेयस्कर गोष्टींचा उपदेश करण्याविषयीं मी समर्थ झालों आहें. परंतु त्या कल्याणप्रद गोष्टी तूंच युधिष्ठिराला कां सांगत नाहींस? तुझ्या मनांत काय आहे, तें जर मला शीघ्र सांगशील, तर उत्तम होईल.

(३) वासुदेव—हे कौरवा, सर्व प्रकारच्या यशाचें व कल्याणाचें मी कारण आहें. सर्व सदसदात्मक भावांची उत्पत्ति माझ्याचपासून होत असते. चंद्राचे किरण शीतल आहेत, म्हणून कोणीं सांगितल्यास त्याचें आश्चर्य कोण वरें करणार? तसेंच सर्व प्रकारच्या यशानें परिपूर्ण अशा मजविषयीं तरी कोण आश्चर्य करणार? कोणी नाहीं. परंतु हे भीष्मा, तुझें थोर यश वृद्धिंगत व्हावें, ह्या हेतूनेंच मीं तुला ही विशाल बुद्धि दिली आहे. हे पृथ्वीपते, जोंपर्यंत ही पृथ्वी स्थिर राहील, तोंपर्यंत तुझी अक्षय कीर्ति लोकांमध्यें राहील. तसेंच हे भीष्मा, तुला प्रश्न करणाऱ्या या युधिष्ठिराला तूं जें कांहीं सांगशील, तें सर्व वेदवाक्याप्रमाणें वसुधातलावर स्थिर होऊन राहील. जो कोणी तुझें हें म्हणणें प्रमाण मानून आपलें मन परमात्म्याच्या ठिकाणीं जडवील, त्याला मरणोत्तर सर्व पुण्यफलाचा अनुभव येईल. हे भीष्मा, तुझें यश वाढावें, याच कारणामुळें मीं तुला ही दिव्यबुद्धि दिली आहे. या लोकीं पुरुषाचें सच्चरित जोंपर्यंत ऐकूं येईल, तोंपर्यंत त्याची कीर्ति त्रैलोक्यांत अक्षय राहील हें निश्चित आहे. हे भारता, युद्धांत मृत्युमुखांतून अवशिष्ट राहिलेले राजे धर्मविषयक प्रश्न तुला विचारण्याच्या इच्छेनें येथें येऊन तुझ्या सभोंवतीं बसले आहेत. यास्तव त्यांना तूं धर्माचें कथन कर.

भीष्मा, तूं वयानें वृद्ध असून वेदवेत्ता व आचारसंपन्न आहेस. तूं सर्वदा राजधर्म आणि इतरहि धर्म यांमध्यें निष्णात आहेस. जन्मापासून तुझ्या हातून कोणत्याहि प्रकारचें पातक घडल्याचें कोणाच्याहि पाहण्यांत नाहीं. यासाठीं पित्यानें पुत्रास उपदेश करावा, त्याप्रमाणें यांना तूं नीतीचा उपदेश कर. तूं सर्व धर्मांत निष्णात आहेस, असें सर्व राजांना विदित आहे, म्हणून धर्म-श्रवणाच्या इच्छेनें येथें जमलेल्या सर्व लोकांना तूं धर्म अवश्य सांगितला पाहिजे. विचारलें असतां विद्वानानें दुसऱ्याला सांगावें, हा त्याचा धर्म आहे. न सांगितल्यास तो मोठा दोष आहे. हे भारता, तुझे पुत्रपौत्र मोठ्या जिज्ञासेनें सनातन धर्माविषयीं तुला विचारीत आहेत. तर तें सर्व तूं त्यांना कथन कर. १२.१.५४.

अध्याय ५५ वा.

[१ युधिष्ठिरानेंच आपणाला प्रश्न करावे, अशी भीष्म इच्छा प्रदर्शित करितो. २ कृष्ण भीष्माला धर्माच्या भीतीचें कारण सांगतो. ३ भीष्माचें युधिष्ठिराला आश्वासन.]

(१) **वैशंपायन**—नंतर महातेजस्वी कौरवनंदन भीष्म म्हणाला, "हे श्रीकृष्णा, माझी वाणी आणि मन हीं आतां तुझ्या प्रसादानें स्थिर झाल्यामुळें मी धर्मकथन करीन. हे केशवा, तूं सर्व भूतांचा शाश्वत आत्मा आहेस. धर्मात्म्या युधिष्ठिरानें केवळ मला धर्मप्रश्न विचारावे, म्हणजे मला आनंद होईल. मी त्याला सर्व धर्मांचें कथन करीन. जो महात्मा राजश्रेष्ठ जन्माला येतांच सर्व ऋषींना मोठा आनंद झाला; कीर्तिसंपन्न आणि धर्मनिष्ठ कुरूमध्यें ज्याच्यासारखा दुसरा कोणी आजवर झाला नाहीं; धृति, दम, ब्रह्मचर्य, क्षमा, धर्म, बल आणि तेज हीं ज्याच्या ठिकाणीं सर्वदा वसत असतात; जो संबंधी, भृत्यजन आणि आश्रित यांचा सर्वदा सत्कार करून त्यांना गौरवितो; ज्याच्या ठिकाणीं सत्य, दान, तप, शौर्य, शांति, दक्षता आणि स्थिरता हीं वास करितात; जो कोणत्याहि इच्छेनें, भीतीमुळें किंवा धनप्राप्त्यर्थ अधर्म करीत नाहीं; जो सर्वदा सत्यनिष्ठ, क्षमावान् आणि ज्ञानयुक्त असून सज्जनांना दान करीत असतो; ज्याला सर्वदा अतिथि प्रिय असतात, अशा त्या यज्ञशील, अध्ययनरत, धर्मनिष्ठ, सहनशील, आणि धर्मरहस्य जाणणाऱ्या धर्मराज युधिष्ठिरानें मला निपुणतेनें प्रश्न विचारावा."

(२) **वासुदेव**—हा धर्मराज आपल्या हातून अनेक लोकांचा-पूज्य, मान्य, भक्त, गुरु, संबंधी, बांधव इत्यादिकांचा-वध झाल्याकारणानें भयानें व लज्जेनें तुजकडे येत नाहीं.

(३) **भीष्म**—कृष्णा, ज्याप्रमाणें दान, अध्ययन आणि तप हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे, तसाच युद्धामध्यें देहपात करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे. असन्मार्गानें जाणारे, मग ते पिते, पितामह, भ्राते, गुरु, संबंधी का असेनात, त्यांचा युद्धांत वध करणें हा धर्मच होय. हे केशवा, आचाराचा भंग करणाऱ्या लुब्ध व पापी गुरूंचा देखील समरांत वध करणारा क्षत्रिय हा धर्मवेत्ताच होय. ज्याला लोभामुळें सनातन धर्म समजत नाहीं, त्याचा संग्रामामध्यें वध करणारा क्षत्रिय धर्मवेत्ता होय. जो युद्धामध्यें पृथ्वीला रक्तरूपी जलानें,

केशरूपी तृणांनीं, गजरूपी पर्वतांनीं आणि ध्वजरूपी वृक्षांनीं आच्छादित करितो, तोच क्षत्रिय खरा धर्मवेत्ता होय. कोणीं आव्हान केलें असतां क्षत्रिय बंधूंनीं युद्धाला सज्ज झालें पाहिजे. युद्ध हें धर्म, स्वर्ग आणि लौकिक कीर्ति देणारें आहे, असें मनूचें म्हणणें आहे.

वैशंपायन—असें भीष्मानें सांगितलें असतां धर्मपुत्र युधिष्ठिरानें नम्रपणें भीष्माच्या दृष्टीसमोर जाऊन त्याचे पाय दृढ धरिले. भीष्मानेंहि युधिष्ठिराचें अभिनंदन करून त्याचे मस्तकाचें अवघ्राण केलें आणि त्याला 'बस' म्हणून सांगितलें. नंतर सर्वधनुर्धरश्रेष्ठ भीष्म धर्माला म्हणाला, 'हे कुरुसत्तमा, तूं मला निःशंकपणें प्रश्न कर, भिऊं नकोस.' १२.१.५५.

अध्याय ५६ वा.

[१ युधिष्ठिरप्रश्न. २ भीष्माकडून युधिष्ठिराला राजधर्मकथन.]

(१) वैशंपायन—श्रीकृष्णाला प्रणाम करून, भीष्म पितामहाला वंदन करून आणि सर्व गुरुजनांचें अनुमोदन घेऊन युधिष्ठिरानें प्रश्न केला.

युधिष्ठिर—हे पार्थिवा, धर्मवेत्ते लोक ज्याला परमधर्म समजतात, तो राजधर्म मला मोठ्या भारासारखा वाटत आहे. तेव्हां त्या राजधर्माची माहिती तूं सांग. राजधर्म हाच सर्व लोकांना मोठा आधार आहे. हे कौरवा, ह्या राजधर्मामध्यें धर्म, अर्थ आणि काम हे तिन्ही पुरुषार्थ येत असून मोक्षधर्माचाहि त्यामध्यें समावेश होत आहे. अश्वाला ज्याप्रमाणें रश्मि, गजाला ज्याप्रमाणें अंकुश, त्याचप्रमाणें राजधर्म हा लोकांना आवरण्याचें साधन आहे. ह्या राजर्षिसेवित धर्माप्रमाणें आपण न चालल्यास लोकसंस्था मोडून सर्वत्र घोंटाळा उडून राहील. ज्याप्रमाणें सूर्य उगवून सर्व अमंगल तमाचा नाश करितो, त्याप्रमाणें राजधर्म हा पृथ्वीवर अशुभ गतीला दूर घालविणारा आहे. यास्तव हे पितामहा, तूं मला प्रथम राजधर्म कथन कर. श्रेष्ठ असें धर्मज्ञान तुझ्याकडूनच आम्हां सर्वांना मिळालें पाहिजे. तुझ्या ज्ञानाची महती श्रीकृष्णाला देखील मान्य आहे.

(२) भीष्म—त्या परम श्रेष्ठ धर्माला, जगदुत्पादक श्रीकृष्णाला आणि ब्राह्मणांना नमस्कार करून मी शाश्वत धर्म म्हणजे काय तें सांगतों. हे युधिष्ठिरा,

मी जे राजधर्म तुला सांगत आहें ते, व दुसरें जें कांहीं तुला विचारावयाचें असेल, तें सर्व लक्ष्यपूर्वक श्रवण कर. हे कुरुश्रेष्ठा, प्रजेच्या रंजनाकरितां सर्वाआधीं राजानें देव आणि ब्राह्मण यांच्यांशीं यथाशास्त्र वर्तन ठेवावें. देव आणि ब्राह्मण यांच्या अर्चनानें मनुष्य धर्माच्या ऋणांतून मुक्त होऊन लोकादरास पात्र होतो. हे युधिष्ठिरा, तूं सर्वदा उद्यमशील रहावें. उद्यमावांचून राजांना दैव कधीं फलदायक होत नसतें. दैव आणि उद्योग ह्यांची सिद्धीला सारखीच जरूरी आहे. तरी उद्योग हाच श्रेष्ठ आहे. आळशी लोक दैवावर हवाला ठेवून मोकळे होऊन जातात. तुझ्या हातून एखादी गोष्ट सिद्धीस न गेल्यास संताप करीत बसूं नकोस. उद्योगच करीत रहावें, ही राजांची परम नीति आहे.

हे राजेंद्रा, सत्यासारखें सिद्धिदायक दुसरें साधन राजांना नाहीं. राजा सत्यरत असला, तरच तो इहलोकीं व परलोकीं सुखांत नांदतो. सत्य हें ऋषींचेंहि श्रेष्ठ प्रकारचें द्रव्य आहे. तसेंच राजांनाहि सत्यावांचून विश्वास उत्पन्न करणारें दुसरें साधन नाहीं. गुणवान्, शीलवान्, दमनशील, दयाळू, धर्मनिष्ठ, जितेंद्रिय, प्रसन्नमुख आणि उदार राजा कधींहि संपत्तीपासून च्युत होत नाहीं. हे कुरुनंदना, सर्व कर्मांमध्यें सरळपणानें वागत जावें. आपलीं छिद्रें झांकून ठेवणें, दुसऱ्याचीं छिद्रें शोधून काढणें आणि मंत्रगुप्ति—आपल्या मसलती दुसऱ्याला समजूं न देणें—ह्या तीन गोष्टींत मात्र नीतिदृष्ट्या सरळपणा राखणें उपयोगी नाहीं. राजा मृदु असला म्हणजे सर्वांकडून त्याचा अपमान होतो. तसाच तो कडक असल्यास लोक त्याला कंटाळतात. म्हणून तूं दोहोंचाहि आश्रय कर. ब्राह्मणांना तूं शिक्षा करूं नकोस. ब्राह्मण हे ह्या लोकांतील परब्रह्मच होत. स्वधर्मासंबंधीं मनूचे दोन श्लोक आहेत, तूं ते आपल्या अंतःकरणांत सदैव ठेवून तसें वागत जा. ‘ पाण्यापासून अग्नि, ब्राह्मणापासून क्षत्रिय आणि पाषाणापासून लोखंड यांची उत्पत्ति आहे. ह्या तिघांचेंहि तेज जरी सर्वगामी आहे, तरी तें त्यांच्या उत्पत्तिस्थानावर चालत नाहीं. यास्तव अग्नीनें जलावर, लोहानें पाषाणावर प्रहार केला, तसेंच क्षत्रियानें ब्राह्मणाचा द्वेष केला तर, त्यांत त्या अग्निप्रभृति तिघांचाच नाश व्हावयाचा. म्हणून ब्राह्मणांना सर्वदा मान द्यावा. त्या ब्राह्मणश्रेष्ठांचा मान ठेविला असतां ते वेदरूपी आणि यज्ञरूपी ब्रह्माचें संरक्षण करितात.’

हे नरव्याघ्रा, जे लोक जयविघातक असतील, त्यांचे हात बांधून त्यांचा निग्रह करणें आवश्यक आहे. पूर्वी उशना महर्षीनें दोन श्लोक सांगितले

आहेत. ते तूं लक्ष्यपूर्वक ऐक. ‘समरांत शस्त्र उगारून आपल्यावर धांवून येणारा, मग तो वेदपारंगत असला तरी धर्मसंरक्षक राजानें आपल्या स्वधर्माला जागून त्याचें अवश्य निवारण करावें. धर्माचा लोप होत असतां जो त्याचें रक्षण करतो, तोच खरा धर्मवेत्ता होय. तो कधींहि धर्मविनाशक होत नाहीं. कारण क्रोधानेंच क्रोधाचा उपशम होत असतो.’ हे नरश्रेष्ठा, असें जरी आहे, तरी ब्राह्मणांचें संरक्षण केलें पाहिजे. ते अपराधी असल्याचें आढळून आल्यास त्यांस दुसऱ्या देशांत नेऊन सोडावें. त्यांच्यावर कसलाहि आरोप आला, तरी त्यांना पीडा देऊं नये. ब्रह्महत्या, गुरुस्त्रीगमन, भ्रूणहत्या आणि राजद्रोह यांसारखे अपराध त्यांच्या हातून झाल्यास त्यांस हद्दपार करावें. शारीरिक शिक्षा त्यांस देणें कधींहि इष्ट नाहीं. असें केल्यानें ब्राह्मणांवर भक्ति ठेवणारे लोकहि आपणांवर प्रेम करतील.

हे महाराजा, पुरुषसंचयासारखा दुसरा कोणताहि कोश राजाला श्रेष्ठ नाहीं. शास्त्रांमध्यें जे सहा दुर्ग सांगितले आहेत, त्यांमध्यें नरदुर्ग हा दुर्भेद्य म्हणून सांगितला आहे. यास्तव शहाण्या मनुष्यानें चारहि वर्णांवर दया करावी. धर्मात्मा आणि सत्यवक्ता राजाच प्रजेचें रंजन करूं शकतो. असें आहे तरी हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं सर्वदा क्षमाशील असूं नये. सहनशील गजाप्रमाणें राजा जर सर्वदा मृदु असेल, तर तो अधर्म होईल. हे राजा, बार्हस्पत्य शास्त्रामध्यें ह्याविषयीं एक श्लोक सांगितला आहे. तो मी तुला सांगतों, ऐक. ‘राजा सर्वदा क्षमा करूं लागला असतां नीच लोक देखील त्याचा अपमान करितात आणि गजमस्तकावर चढून बसणाऱ्या महाताप्रमाणें ते राजमस्तकावर बसण्याची इच्छा करितात.’ म्हणून राजानें अत्यंत तीक्ष्ण किंवा अतिमृदुहि केव्हां असूं नये. त्यानें वसंत ऋतूंतील सूर्य जसा अतिउष्ण नसतो, किंवा अतिशीतहि नसतो, तसें असावें. हे महाराजा, प्रत्यक्ष, अनुमानानें, उदाहरणानें आणि शास्त्रानें आपला कोण आणि परकी कोण, ह्याची परीक्षा त्यानें घेत जावी. तूं सर्व प्रकारच्या व्यसनांपासून अलिप्त रहा. त्यांचा सर्वस्वीं तिरस्कार करणेंहि इष्ट नाहीं; तथापि त्यांत आसक्त होऊन राहूं नकोस. सर्वथा व्यसनासक्त राजा सर्वांच्या अनादरास पात्र होतो. अतिद्वेषी राजाहि तसाच लोकांच्या उद्वेगास कारण होतो.

हे महाराजा, राजानें सर्वदा गर्भिणीसारखें असावें. ज्याप्रमाणें गर्भवती स्त्री आपल्या आवडीच्या सर्व वस्तूंकडे दुर्लक्ष करून गर्भाला हितकारक तेंच

करिते, त्याप्रमाणें धर्मानें वागणाऱ्या राजानें आपल्या सुखाच्या गोष्टी बाजूला ठेवून प्रजेचें हित करीत असावें. हे पांडवा, त्यानें कधींहि धैर्य सोडूं नये. धैर्यवान् आणि न्यायानें शिक्षा देणाऱ्या राजाला कोणाचीहि भीति नसते. राजानें आपल्या नोकरांशीं कधींहि थट्टामस्करी करूं नये. असें करण्यांत काय दोष आहेत, ते सांगतों ऐक. अतिस्नेह ठेवल्यानें सेवक लोक धन्याचाहि अपमान करितात, मर्यादा सोडून वागतात आणि त्याच्या आज्ञेचें उल्लंघन करितात. एखाद्या कामाला पाठविलें असतां शंका काढितात. गुह्य गोष्टी फोडितात, मागूं नये तें मागतात, राजाकरितां राखून ठेवलेले भक्ष्य पदार्थ स्वतः खातात. राजावर संतापतात आणि त्याच्याशीं वरचढपणें वागतात. लांच खाऊन अथवा फसवून त्याच्या कार्यामध्यें अनेक अडचणी आणतात. खोटीं आज्ञापत्रें काढून देशांत सर्वत्र अंदाधुंदी करितात. स्त्रियांवर रक्षणार्थ ठेवलेल्या नोकरांशीं स्नेह करितात. राजासारखा पोशाख करितात. राजासन्निध वमन करितात, थुंकतात आणि निर्लज्जपणें त्याच्यासारखें बोलून दाखवितात.

राजा मृदु असला म्हणजे त्याला न जुमानतां त्याच्या अश्वांवर, गजांवर आणि त्याच्या आवडीच्या रथांवर मोठ्या आनंदानें बसतात. 'राजा, हें तुला दुष्कर आहे, हें तुझें कृत्य वाईट आहे,' म्हणून त्याला भरसभेमध्यें बोलतात. तो रागावला असतां हंसतात, त्यानें आदर केला असतां आनंदित होत नाहींत, तर परस्परांमध्येंच हंसत राहतात. राजाच्या गुप्त गोष्टी उघडकीस आणतात आणि त्याचें दुष्कृत्य प्रसिद्ध करितात. त्याचे कार्यांत अवज्ञा दाखवितात. त्याचे अलंकार, भोजन, स्नान आणि गंधादि अनुलेपन या गोष्टींत त्याची हेळणा करितात व तो ऐकत असतांहि त्याच्यापुढें निर्भयपणें वागतात. आपल्या अधिकाराची निंदा करून ते त्याचा त्याग करितात. ते आपणाला मिळणाऱ्या वेतनानें संतोष पावत नाहींत, तर राजाला देण्याच्या द्रव्याचेंहि हरण करितात. कळसूत्री पक्ष्याप्रमाणें ते त्या पराधीन राजाशीं खेळतात आणि राजा आपल्या वचनांत आहे, असें सर्वांना भासवितात. युधिष्ठिरा, राजा विनोदशील व मृदु असला म्हणजे अशा प्रकारचे दोष घडतात. १२.१.५६.

अध्याय ५७ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला राजधर्मकथन.]

(१) भीष्म—युधिष्ठिरा, राजानें सर्वदा उद्योगरत असावें. त्यानें स्त्रियांप्रमाणें उद्योगावांचून कधींहि राहूं नये. हे राजा, ह्यासंबंधीं भगवान् शुक्राचार्यांचा एक श्लोक आहे, तो मी तुला सांगतों, लक्ष्यपूर्वक ऐक. 'बिळामध्यें निजून राहणाऱ्याला ज्याप्रमाणें सर्प खाऊन टाकितो, त्याप्रमाणें शत्रूला विरोध न करणारा राजा व प्रवास न करणारा ब्राह्मण ह्या दोघांना पृथ्वी गिळून टाकिते.' हें लक्ष्यांत ठेऊन ज्यांच्याशीं सख्य करणें जरूर असेल, त्यांच्याशीं सख्य करावें व जे विरोध करणारे आहेत, त्यांच्याशीं विरोध करावा. सप्त गुणांनीं (प्रकृतींनीं) युक्त असणाऱ्या राजाच्या विरुद्ध जो वागतो, मग तो गुरु असो किंवा मित्र असो, त्याचा राजानें वध करावा. पूर्वी मरुत्त राजानें एक श्लोक म्हटला आहे, तो असा आहे कीं, 'गर्विष्ठ, कार्याकार्य न जाणणारा आणि उन्मार्गगामी असा गुरु देखील शाश्वत दंडाला पात्र आहे.'

बुद्धिमान् बाहुपुत्र सगर ह्यानें आपल्या असमंजनामक वडील पुत्राला तो पुरवासी बालकांना नेऊन नदींत बुडवीत असल्यामुळें निर्भर्त्सना करून हद्दपार केलें. उद्दालक ऋषीनेंहि आपल्या महातपस्वी श्वेतकेतुनामक पुत्राचा त्यानें ब्राह्मणांशीं अयोग्य वर्तन केल्यामुळें त्याग केला. राजांचा सनातन धर्म म्हटला म्हणजे लोकरंजन, सत्यपालन आणि व्यवहारांत सरळपणा हा होय. परवित्ताचा कधींहि अपहार करूं नये व द्यावयाचा पैसा वेळींच द्यावा. पराक्रमी, सत्यवक्ता व क्षमाशील राजा आपल्या मार्गापासून कधींहि ढळत नाहीं. मनोनिग्रही, जितक्रोध, शास्त्रीय सिद्धांतांत निश्चयी आणि जो धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष यांमध्यें सर्वदा आसक्त असून पहिल्या तीन गोष्टींत (धमार्थकामांत) आपला मंत्र गुप्त ठेवितो असाच मनुष्य राजा होण्यास पात्र आहे. मंत्राची परिस्फुटता होणें यासारखें राजाला दुसरें कोणतेंच संकट नाहीं.

राजानें चारी वर्णांच्या धर्मांचें रक्षण केलें पाहिजे. धर्मसंकर होऊं न देणें हा राजांचा सनातन धर्म आहे. राजानें कोणावरहि विश्वास ठेवूं नये. त्यानें

१ सप्तप्रकृति—स्वाम्यमात्य-सुहृत्-कोश-चार-दुर्ग-बलानि च—अमरकोश.

अतिविश्वास कोणावरहि ठेवतां नये. संधि, विग्रह, यान, आसन, संश्रय आणि द्वैधीभाव ह्या सहा राजगुणांच्या गुणावगुणांसंबंधानें त्यानें सर्वदा काळजीपूर्वक विचार करावा. शत्रूंचीं छिद्रें पाहणारा, धार्मिक कार्यांमध्यें सर्वदा दक्ष असणारा, हेरांची योजना करून शत्रूंचे व्यवहार जाणणारा, द्रव्यादिकांच्या दानानें शत्रूंचा भेद करणारा, द्रव्योपार्जन करणारा, लोकनियमनानें आणि धनसंचयानें यम-कुबेरांसमान असणारा राजा स्तुतीस पात्र होतो. राजानें आपल्याकडील व शत्रूकडील अमात्य, राष्ट्र, दुर्ग, कोश आणि दंड (शासन) यांची स्थिति अवलोकन करावी. या पांच गोष्टींत सारखेपणा किंवा कमीअधिकपणा ह्यांवर त्यानें आपली सूक्ष्मदृष्टि ठेवावी. आपल्याकडे या पांच गोष्टींसंबंधानें अधिकपणा दिसून आल्यास आपली वृद्धि व कमीपणा आढळून आल्यास आपला क्षय त्यानें ओळखावा. ज्यांना पोषणार्थ कांहीं मिळत नाहीं, त्यांना अवश्य द्यावें व ज्यांना मिळत आहे, त्यांना तें योग्य रीतीनें मिळतें किंवा नाहीं ह्यावर त्यानें देखरेख ठेवावी. त्यानें सर्वदा प्रसन्न व हास्यमुख असावें, वृद्धांची सेवा करावी, आळस व लोभ यांचा त्याग करावा. त्यानें सत्पुरुषांच्या वर्तनाकडे दृष्टि लावावी व सर्वदा संतुष्ट वृत्ति ठेवून प्रसन्नमुख असावें. साधुपुरुषांकडून त्यानें कधींहि द्रव्यग्रहण करूं नये. असभ्यांकडून द्रव्य घेऊन त्याचा विनियोग सज्जनांकडे करावा. त्यानें द्रव्याचें हरण करावें, त्याबरोबर दानहि करावें. त्यानें आत्मसंयमन करावें; सर्व प्रकारचीं साधनें संग्रहीं ठेवावीं; योग्य काळीं दान करावें; भोग भोगावे आणि शुद्धाचरणी असावें.

विभवसंपन्न राजानें शूर, भक्त, शत्रूला वश न होणारे, कुलीन, निरोगी, शिष्ट, शिष्टसंबंधी, मानी, दुसऱ्यांचा अवमान न करणारे, विद्वान्, लौकिक व्यवहारवेत्ते, परलोकविचार करणारे, धर्मासक्त, पर्वतासमान अचल वृत्तीचे साधुपुरुष आपल्याला सहाय म्हणून जवळ बाळगावे. छत्र आणि आज्ञा या दोन गोष्टींखेरीज त्यांच्यांशीं त्यानें सारखेपणानें वागावें. त्यानें त्यांच्यांशीं समक्ष व परोक्ष सारखेंच वागावें. अशा रीतीनें त्याचें आचरण असल्यास त्याला खेद करण्याचें कारण कधींहि होत नाहीं. सर्वांविषयीं संशयी, सर्वापहार करणारा, वांकड्या मार्गानें जाणारा असा लोभी राजा स्वजनांकडूनच बंधनांत पडतो. शुद्धचरित लोकांचें मन आपल्याकडे ओढून घेणारा राजा शत्रूनें कितीहि ग्रासून टाकिलें, तरी न पडतां अखेर विजयी होतो. क्रोध न करणारा, निर्व्यसनी, सौम्य शासन करणारा, जितेंद्रिय व हिमाचलाप्रमाणें अचल राजा

प्रजाजनांना विश्वास्य होतो. प्राज्ञ, दानशील, शत्रूंचीं छिद्रें शोधून काढण्यांत दक्ष, सर्व वर्णांतील लोकांना वाटेल तेव्हां भेटणारा, नीति व अनीति बरोबर जाणणारा, कोणतेंहि काम शीघ्र करणारा, क्रोध जिंकिलेला, शीघ्र कृपा करणारा, थोर मनाचा, कोप न करणारा, उद्योगशील, आरंभिलेलीं कामें शेवटास नेणारा, प्रौढी न मिरविणारा, तोच सर्व राजांमध्यें श्रेष्ठ होय.

ज्याच्या राज्यांत प्रजेला आपण पितृगृहींच राहत असल्याचें वाटून जी निर्भय असते, ज्याच्या लोकांस आपली संपत्ति लपवून ठेवण्याची आवश्यकता वाटत नाहीं व नीति कोणती आणि अनीति कोणती ह्यांचें बरोबर ज्ञान असतें, तोच उत्तम राजा होय. ज्याची प्रजा स्वधर्मनिरत असून जी देहाचीहि पर्वा न करितां सर्वदा कर्तव्यासक्त असते, जिचें पालन यथान्याय होतें, जी वश्य, सुविनीत, राजाज्ञा पाळणारी, कधींहि तंटाबखेडा न करणारी आणि जिला दान करण्याची आवड असते, तोच राजा उत्कृष्ट होय. ज्याच्या राज्यांत दंभ, कपट, माया आणि मत्सर हीं नांवाला देखील नसतात, त्याच्याच हातीं सनातन धर्म असतो. जो ज्ञानाला मान देतो, परहिताला आवश्यक अशा शास्त्रार्थांमध्यें सर्वदा रत असतो, साधुजनांच्या मार्गानें जातो आणि तसाच जो दानशील असतो, तोच राज्याला पात्र होतो. ज्याचे हेर आणि गुप्त विचार सर्वदा चालत असूनहि शत्रूला, त्यांच्या गुप्तपणामुळें कळून येत नाहींत, तोच राजा राज्य करण्यास पात्र होय. पूर्वीं कोणा राजास रामचरित सांगत असतां महात्म्या भार्गवानें एक श्लोक म्हटला होता. तो हा कीं, 'प्रथमतः राजा मिळविला पाहिजे, त्यानंतर स्त्री आणि तदनंतर धन. जेथें राजाच नाहीं, तेथें कोठची स्त्री व कोठचें धन!' म्हणून ज्यांना राज्याची इच्छा आहे, त्यांनीं प्रथमतः प्रजारक्षणाची व्यवस्था केली पाहिजे. राज्य शाश्वत टिकण्यास प्रजारक्षण हेंच कारण होय. ह्यावांचून दुसरा सनातन धर्म नाहीं. प्राचेतस मुनीनें राजधर्माविषयीं दोन श्लोक म्हटलेले आहेत. हे राजेंद्रा, ते सावधान ऐक. 'ज्याप्रमाणें पाण्यांत फुटक्या नावेचा त्याग करणें आवश्यक आहे, त्याप्रमाणें अप्रवक्ता आचार्य, अध्ययनहीन ऋत्विज, रक्षण न करणारा राजा, अप्रियभाषिणी स्त्री, गांवांत राहण्याची इच्छा करणारा गोपाळ आणि वनांत राहूं इच्छिणारा नापित या सहांचा त्याग करावा.' १२.१.५७.

अध्याय ५८ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला राजधर्मकथन. २ संध्याकाळीं कृष्णादिकांचें आपापल्या स्थानीं गमन.]

(१) **भीष्म**—धार्मिकश्रेष्ठा युधिष्ठिरा, हें तुला मीं राजधर्मांतील नवनीत (सार) सांगितलें आहे. भगवान् बृहस्पतीनें न्याय्य राजधर्मांचीच प्रशंसा केली आहे. महातपस्वी विशालाक्ष शुक्राचार्य, प्राचेतस मनु, भगवान् भारद्वाज आणि मुनि गौरशिर हे राजशास्त्रप्रणेते, तसेंच ब्रह्मवादी ब्राह्मण हे प्रजापालन हाच मुख्य धर्म म्हणून त्याची प्रशंसा करीत असतात. आतां ह्या धर्माचीं साधनें सांगतों, तीं तूं ऐक. गुप्त व प्रकट हेर ठेवणें, त्यांना योग्य काळीं दान देणें, भलत्याच युक्तीनें कर न घेणें, सज्जनांचा सहवास करणें, शौर्य, दक्षता, सत्य, प्रजाहित, वांकड्या किंवा सरळ मार्गानें शत्रुपक्षांत फूट पाडणें, जीर्ण किंवा पडक्या मंदिरांची दुरुस्ती करणें, कालानुसार शारीरिक किंवा आर्थिक शिक्षा करणें, सत्पुरुषांचा त्याग न करणें, कुलीनांचा सत्कार करणें, संग्राह्य सामुग्री संग्रहीं ठेवणें, बुद्धिमान् लोक जवळ बाळगणें, सैनिकांना आनंदांत ठेवणें, प्रजाजनांवर देखरेख ठेवणें, कोणत्याहि कार्यांत न कंटाळणें, कोशवृद्धि करणें, पुररक्षण करणें, कोणावर विश्वास न ठेवणें, पौरसमूहांमध्यें भेद करणें, शत्रु, मध्यस्थ आणि मित्र यांच्यावर नजर ठेवणें, सेवक शत्रूला वश आहेत किंवा नाहींत, ह्यासंबंधीं त्यांवर देखरेख करणें, स्वतः पुरवासी जनांची पाहणी करणें, सर्वांवर अविश्वास ठेवणें, शत्रूलाहि आश्वासन देत राहणें, नीतिमार्गानुसार वागणें, निरंतर उद्योगरत असणें, शत्रूंचा कधींहि अवमान न करणें आणि दुर्जनांची संगति टाळणें हीं प्रजापालनाचीं मुख्य साधनें आहेत. राजानें सर्वदा उद्योगशील असावें, असें बृहस्पतीचें म्हणणें आहे. त्यांतच राजधर्मांचें मूळ आहे. ते श्लोक आतां मी सांगतों, ते श्रवण कर.

"उद्योगानेंच अमृतप्राप्ति झाली, उद्योगानेंच असुरांचा वध झाला आणि उद्योगामुळेंच महेंद्रानें स्वर्गांत व इहलोकीं श्रेष्ठपणा मिळविला. उद्योगशील मनुष्य केवळ तोंडानें पांडित्य करणारावर सरशी मिळवितो. असले वाक्पंडित उद्योगी मनुष्याला रमवून त्याची शुश्रूषा करितात. उत्साहहीन राजा बुद्धिमान् असला तरी निर्विष सर्पाप्रमाणें शत्रूच्या अपमानास पात्र होतो. शत्रु दुर्बल असला तरी बलवानानें त्याला तुच्छ समजून राहूं नये. अग्नि अल्प असला

तरी जाळून टाकितो किंवा विष अगदीं थोडें असलें, तरी मारून टाकितें. चतुरंग सैन्यापैकीं एकानेंच युक्त असणारा शत्रु दुर्गांचा आश्रय करून राहिल्यास अतिसमृद्ध राजाच्या सर्व देशाला तापदायक होतो."

राजानें गुप्त संभाषण, शत्रुजयाकरितां केलेला लोकसंग्रह, अंतःकरणांतील कपट, कारणानें करावे लागलेले वाईट बेत, हातून घडलेलें पापकर्म ह्या सर्व दोषांबद्दल सरळपणाचें अवलंबन करावें. लोकरंजनार्थ धार्मिक कृत्यें करावींत. राज्य क्रूर मनुष्यांना चालवितां येण्यासारखें नाहीं. तसेंच तें अत्यंत कष्टमय असल्याकारणानें त्याचा भार मृदु मनुष्यालाहि सहन होणारा नाहीं. सर्वांना आमिषासारखें वाटणारें राज्य नेहमीं सरळपणानेंच चालवितां येण्यासारखें आहे. म्हणून राजानें सदैव मिश्रवृत्ति धारण करून वागावें. प्रजेच्या रक्षणार्थ, जरी त्याला विपत्ति भोगाव्या लागल्या तरी त्या योगानें त्याच्या हातून मोठा धर्मच घडल्यासारखें होतें. राजे अशाच प्रकारचे असावेत. तुला राजधर्मांतील अल्पभाग सांगितला आहे. यांत तुला कांहीं शंका असल्यास विचार.

(२) वैशंपायन—नंतर भगवान् व्यास, देवस्थान, अश्म, वासुदेव, कृप, सात्यकि, संजय हे आनंदभरित होऊन त्यांनीं 'ठीक, ठीक' म्हणून त्या नरव्याघ्र धार्मिकश्रेष्ठ भीष्माची स्तुति केली. तेव्हां त्या कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिरानें दीन होऊन व डोळयांत आंसवें आणून भीष्माच्या चरणाला स्पर्श करीत म्हटलें, 'हे पितामहा, मी उद्यां ह्याच वेळीं माझी शंका विचारीन; सूर्य आतां पृथ्वींतील रसाचें शोषण करून अस्ताला चालला आहे.'

तदनंतर श्रीकृष्ण, कृप, आणि युधिष्ठिरादि सर्वांनीं भीष्माला प्रदक्षिणा घातली आणि ते मोठ्या आनंदानें रथारूढ झाले. पुढें त्या व्रतशीलांनीं दृषद्वती नदीमध्यें स्नान केलें, आचमन करून जपजाप्यादि मंगल कृत्यें केलीं, यथाविधि संध्योपासना संपविली आणि मग ते सर्व हस्तिनापुरास गेले. १२.१.५८.

अध्याय ५९ वा.

[१ 'राजा' ही पदवी कशी उत्पन्न झाली तें सांगण्याविषयीं धर्माचा प्रश्न. २ भीष्माकडून युधिष्ठिराला राजोत्पत्ति व राजधर्मांचें कथन.]

(१) वैशंपायन—नंतर प्रातःकाळीं उठून प्रातराह्निक कर्में उरकल्यानंतर मोठमोठ्या नगराएवढ्या रथांत बसून ते पांडव आणि यादव कुरुक्षेत्राकडे निघाले. कुरुक्षेत्राला पोंचल्यानंतर, त्या सर्वांनीं सर्व रथ्यांमध्यें श्रेष्ठ असा जो भीष्माचार्य त्याचेजवळ जाऊन त्याला त्याचें कुशल विचारिलें व व्यासप्रभृति जे ऋषी तेथें होते, त्यांनाहि वंदन केलें. व्यासादि ऋषींनीं या सर्वांचें अभिनंदन केल्यावर पांडव व यादव भीष्माचार्यांचे भोंवतीं कडें घालून बसले. नंतर महातेजस्वी अशा राजा धर्मराज युधिष्ठिरानें भीष्माचें यथाविधि पूजन केलें व हात जोडून तो त्याला म्हणाला.

धर्म—हे भरतश्रेष्ठ राजन्, 'राजा' म्हणून जी पदवी जगांत उपयोगांत आणिली जाते, ती उत्पन्न कशी झाली, तें हे परंतपा, मला सांग. हात, दंड, कंठ इत्यादि शरीरावयव; बुद्धि, इंद्रियें; सुखदुःखांच्या भावना; पाठ, पोट, तोंड इत्यादि शरीराचे भाग; अस्थि, मज्जा, शुक्र, मांस, रक्त इत्यादि गोष्टी; तसेंच निश्वास व उच्छ्वास आणि सर्व शरीराला व्यापून रहाणारा प्राणवायु; या सर्व बाबतींत इतर माणसांसारखाच असलेला–इतर माणसांप्रमाणेंच जन्म-मरणांच्या बंधनांनीं बांधलेला–असा एकच मनुष्य अत्यंत बुद्धिमान् आणि शूर म्हणून गाजलेल्या इतर अनेक मनुष्यांवर कशी सत्ता चालवितो ? ज्या पृथ्वीवर शूर, वीर आणि आर्य असे लोक रहातात, त्या पृथ्वीचें पालन हा एकटा करतो व लोकांनीं प्रसन्न रहावें अशी अपेक्षा करितो हें कसें ? याच्या एकट्याच्या प्रसन्नतेवर प्रजेचें सुख अवलंबून असतें व हा दुःखी असला म्हणजे प्रजाहि व्याकुल होते असा सिद्धांत आहे. तर हे भरतश्रेष्ठा, हें कसें तें मला सविस्तर सांग. हे वक्तृत्वांत श्रेष्ठ असलेल्या भरतश्रेष्ठा, यांतील तत्त्व काय तें मला कथन कर. तुझ्या सारख्याच्या तोंडून तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. राजा म्हणवून घेणाऱ्या एका व्यक्तीच्या पायीं सर्व जग देवाप्रमाणें नम्र होतें याचें कारण, हे राजन्, खरोखर अल्प असूं शकणार नाहीं.

(२) भीष्म—हे नरश्रेष्ठा, पूर्वीं कृतयुगामध्यें राज्याची उत्पत्ति कशी झाली तें सर्व मी तुला सांगतों, एकाग्र मनानें ऐक. पूर्वींच्या काळांत राजा,

राज्य, शिक्षा यांपैकीं कांहींच नव्हतें व कोणाला शिक्षाहि करावी लागत नव्हती. प्रजा धर्मानेंच–आईप्रमाणें वात्सल्यानेंहि नव्हे किंवा नोकराप्रमाणें वेतन घेऊनहि नव्हे–एकमेकांचें रक्षण करीत. याप्रमाणें कांहीं काल चालल्या-नंतर–लोक अशा तऱ्हेनें धर्मानें परस्परांचें संरक्षण करीत असतांना–त्यांच्या श्रमामुळें त्यांच्या चित्तांत विकल्प आला. हे नरश्रेष्ठा, ते लोक याप्रमाणें मोहवश होतांच त्यांचें ज्ञान नष्ट झालें व ज्ञानाबरोबरच त्यांच्या धर्माचाहि लोप झाला. ज्ञान नष्ट झाल्यामुळें मोहाच्या आधीन झालेलीं हीं माणसें, हे भरतश्रेष्ठा, लोभाला बळी पडलीं व ज्या गोष्टी त्यांना आजपर्यंत मिळाल्या नव्हत्या, त्यांच्या प्राप्तीबद्दल चिंता करूं लागलीं. त्यामुळें त्यांच्यामध्यें लोभाबरोबर काम ही एक दुसरी भावना उत्पन्न झाली. हे लोक कामाच्या आहारीं गेल्याबरोबर त्यांच्या मनांत आसक्तीचा विकार उत्पन्न झाला आणि लोलुपता उत्पन्न होतांच, हे युधिष्ठिरा, त्यांना कार्य कोणचें व अकार्य कोणचें याचें भान राहिलें नाहीं. जावें कोठें, जाऊं नये कोठें, बोलावें काय व बोलूं नये काय याची शुद्धि त्यांना उरली नाहीं व खाण्यापिण्यांत ताळ राहिला नाहीं. दोष कोणचा, अदोष कोणचा, याचें भान उडाल्यामुळें अभक्ष्य, अवाच्य, दुष्ट वगैरे कोणत्याच गोष्टीचा त्याग त्यांनीं केला नाहीं. अशाप्रकारें मनुष्यांतील माणुसकीचा लोप होऊं लागल्यानंतर वेदविद्येचा अर्थातच नाश होऊं लागला.

वेदविद्येबरोबरच वेदप्रणीत धर्म जो यज्ञ त्याचाहि नाश होऊं लागला. वेदविद्या व तत्प्रणीत यज्ञधर्म यांचा अशाप्रकारें ऱ्हास होऊं लागतांच देव-लोकांत देवांना त्रास होऊं लागला आणि हे भरतश्रेष्ठा, संत्रस्त झालेले ते सर्व देव ब्रह्मदेवाला शरण गेले. ब्रह्मदेवाला आपल्या स्तुतीनें प्रसन्न करून दुःखा-वेगानें व्याकुळ झालेले ते सर्व देव त्या लोकपितामह देवाला हात जोडून म्हणाले, “ हे पितामहा, मृत्युलोकांत लोभ, मोह इत्यादिकांचें प्राबल्य फार झाल्यामुळें त्या लोकींची सनातन वेदविद्या लुप्तप्राय झाली आहे, म्हणून आम्हांला मोठें भय पडलें आहे. मर्त्यलोकींची वेदविद्या नष्ट झाल्यामुळें तिच्या-बरोबरच यज्ञरूप धर्मंहि संपला आहे आणि हा यज्ञधर्म संपल्यामुळें, हे त्रिभु-वनेश्वरा, आम्ही देव व मर्त्यलोकींचे मानव हे सारख्याच योग्यतेचे झालों आहों. आम्हीं पावसाचा वर्षाव खालीं पृथ्वीवर करावा व मनुष्यांनीं हविर्द्रव्यांच्या धूमज्वालांचा वर्षाव वर स्वर्गावर करावा, अशी नित्याची रीत होती. पण,

मर्त्यलोकींच्या मनुष्यांच्या क्रिया थांबल्यामुळें आम्ही संकटांत पडलों आहों. तेव्हां, हे पितामहा, आपल्या प्रभावानेंच निर्माण झालेलें हें यज्ञचक्र नष्ट न होतां आमचें कल्याण होईल, असा एकादा आमच्या निःश्रेयसाचा उपाय शोधून तो आम्हांला सांग. ”

ब्रह्मदेव—देवश्रेष्ठहो, तुम्ही कशाचेंहि भय बाळगूं नका. मी तुमच्या कल्याणाचा मार्ग शोधून काढतों. तुम्ही निश्चिंत असा. असें म्हणून ब्रह्मदेवानें स्वतःच्या बुद्धिसामर्थ्यानें एक लक्ष अध्यायांचा एक ग्रंथ निर्माण केला व त्यांत धर्म, अर्थ व काम या तिन्ही अर्थांचें सविस्तर वर्णन करून या तिहींच्या गटाला त्रिवर्ग असें नांव दिलें. या तीन पुरुषार्थांखेरीज चौथा पुरुषार्थ जो मोक्ष त्याचें निराळें वर्णन दिलें आहे. याचे गुण व वर्ग निराळे असून सत्त्व, रज व तम हा मोक्षाचा त्रिवर्ग होय. स्थान—आहे त्या स्थितींत रहाणें, वृद्धि—वाढणें, आणि क्षय हा दंडापासून उत्पन्न होणारा त्रिवर्ग होय. चित्त, देशकाल, नाना प्रकारचीं साधनें, कृत्य, मित्र व कारण हा नीतिजन्य षड्वर्ग होय. वेदविद्या, ज्ञानकांड, लोकयात्रेच्या व्यवहाराचें, शेतकी, व्यापार, इत्यादिकांचें ज्ञान (वार्ता), तसेंच प्रजारक्षणाचें ज्ञान, इत्यादि नाना प्रकारच्या विद्यांचें त्यांत वर्णन आहे. अमात्यांनीं आपला रहस्यभेद करून आपल्यावर उलटूं नये, म्हणून त्यांच्या पासून स्वतःचें रक्षण कसें करावें, गुप्त हेर कसे ठेवावे, राजपुत्र कसा असावा, हेरांनीं नाना प्रकारचे वेष कसे घ्यावे, युक्त्या कोणत्या योजाव्या, याचेंहि यथास्थित वर्णन त्यांत आहे. तसेंच, साम, दाम, दंड व भेद या चारी उपायांबरोबरच पांचवा उपेक्षा हा उपायहि त्यांत दिला असून या सर्वांचा विस्तृत ऊहापोह तेथें आहे. नाना प्रकारचीं खलबतें कशीं करावीं, शत्रुपक्षांत फूट उत्पन्न करण्यासाठीं काय करावें, मसलतींमध्यें भ्रम कोठें उत्पन्न होतो, मंत्राच्या सिद्धीचें व असिद्धीचें फल काय, हें सर्व या ग्रंथांत विवेचिलें आहे. हीन, मध्यम व उत्तम अशा तीन प्रकारचा संधि यांत सांगितला आहे व शत्रूला भिऊन त्याच्याशीं तडजोड करणें हा हीन संधि, सत्कारानें केलेला संधि हा मध्यम संधि व द्रव्य घेऊन सिद्ध केलेला संधि हा उत्तम संधि होय, असें तेथें म्हटलें आहे.

शत्रूवर स्वारी करण्याचे चार काळ (स्वतःचा मित्रलाभ व धनसंचय आणि शत्रूचा मित्रनाश आणि धनहानि होईल असे), विस्तृत त्रिवर्ग (धर्म, अर्थ आणि काम एतद्विषयक), न्यायविजय, अर्थविजय (द्रव्य देऊन

मिळविलेला विजय) आणि आसुरविजय (कपटानें मिळविलेला विजय) यांचें वर्णन त्यांत आलें आहे. अमात्य, राष्ट्र, दुर्ग, बल आणि कोश या पंचविध वर्गाचीं उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ लक्षणें त्यांत सांगितलीं आहेत, प्रकट आणि गुप्त अशा दोनी प्रकारच्या सैन्यांचेंहि वर्णन त्यांत आलें आहे. त्यांपैकीं प्रकट सैन्य आठ प्रकारचें असून गुप्त सैन्याचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत. रथ, गज, अश्व, पदाति, वेठीस लावलेले लोक, नौका, हेर आणि उपदेशक हीं प्रकट सैन्याचीं आठ अंगें वर्णिलीं आहेत. जंगम आणि स्थावर यांपासून, तसेंच चूर्णांपासून होणाऱ्या विषासंबंधीं विचार त्यांत आला आहे. वस्त्रें, अन्न, जारणमारणादि उपाय आणि शत्रु, मित्र व उदासीन लोक यांचेंहि वर्णन त्यांत आलेलें आहे. सर्व मार्गगुण, यामल ऋषींनीं सांगितलेलीं चौऱ्यायशीं प्रकारचीं भूमिवलें, हीं या ग्रंथांत आलीं असून, मंत्रयंत्रादिकांनीं आत्मरक्षण कसें करावें, तसेंच, रथ वगैरे स्वतः तयार करविलेल्या गोष्टींवर नजर कशी ठेवावी, सैन्य, गज, अश्व, रथ, इत्यादिकांची रचना कशी असावी, यांचें बल वाढविण्यास काय उपाय योजावे, नाना प्रकारचे चक्रव्यूह, क्रौंचव्यूह, गरुडव्यूह इत्यादि व्यूह कसे रचावे आणि नानाप्रकारचें युद्धकौशल्य कसें असतें, याचेंहि वर्णन यांत आहे. ग्रहयुद्धासारखे व धूमकेतूंच्या उदयासारखे उत्पात, तसेंच नक्षत्रें गळून पडणें, धरणीकंप होणें यांसारखे निःपात, चांगल्या प्रकारचें युद्ध, यांचेंहि यथास्थित वर्णन या ग्रंथांत आहे. आपल्याला हितकारक अशी माघार घेण्याची वेळ कोणती, शस्त्रास्त्रें कशीं वापरावीं, त्यांना धार कशी द्यावी, सैन्याला आनंदित ठेवण्याचे प्रकार कोणते, पीडादायक व आपत्ति उत्पन्न करणारा काल कोणता, पायदळाबद्दलचें उत्तम ज्ञान कसें असावें, गमनाची व आगमनाची वार्ता अभिमंत्रित अशा दुंदुभींच्या नादानें कशी प्रकट करावी व ओळखावी, पताकादि व मंत्रादि अशा दोन्ही प्रकारच्या साधनांनीं शत्रूच्या पक्षाला मोहित कसें करावें, चोरांच्या द्वारानें व रानांत रहाणाऱ्या रानटी लोकांच्या साहाय्यानें शत्रूला त्रास कसा द्यावा, याचेंहि वर्णन या ग्रंथांत आहे.

घरें जाळणाऱ्या, विषप्रयोग करणाऱ्या, प्रतिबिंबें घेण्याच्या कलेची माहिती असणाऱ्या लोकांच्या साहाय्यानें, तसेंच मुख्य मुख्य पुढाऱ्यांचा भेद करून, दाणापाणी बंद करून, गजांना पिसाळवून, नाना प्रकारच्या रोगांचा फैलाव होईल असें करून, आपल्यावर ज्याचा विश्वास असेल अशा माण-

साला अधिकच खूष करून व त्याचा आपल्यावरचा विश्वास वाढवून, शत्रूच्या राष्ट्रास मोहांत कसें पाडावें, हें या ग्रंथांत सांगितलें आहे. सात अंगांनीं युक्त असलेल्या राज्याची वृद्धि कशानें होते, ऱ्हास कशानें होतो, तें राज्य आहे त्या स्थितींतच कसें राहूं शकतें, दूतांच्या सामर्थ्यानें स्वतःच्या राष्ट्राची वृद्धि कशी करावी, शत्रु कोण, मध्यस्थ कोण व मित्र कोण हें कसें ओळखावें, आपल्यापेक्षां बलिष्ठ अशा शत्रूवर हल्ला कसा करावा, किंवा त्याच्या हल्ल्याचा प्रतिकार कसा करावा, याचेंहि वर्णन त्यांत आहे. अत्यंत सूक्ष्म असा राजव्यवहार व राष्ट्रांतील दुष्टांचें उच्चाटन, हीं कशीं करावीं, राष्ट्रांतील लोकांचें बल वाढविण्यासाठीं व्यायामशाळा वगैरे कशा असाव्या, आयुष्याची वृद्धि करणाऱ्या व्यायामाचे प्रयोग कसे असावे, द्रव्याचा त्याग व संग्रह कसा करावा, ज्यांचें उदरभरण नीट होत नाहीं, अशांना हात कसा द्यावा, ज्यांचें भरणपोषण आपण करतों, त्यांच्यावर नजर कशी ठेवावी, योग्य काळीं द्रव्याचें दान कसें करावें, व्यसनांतील आसक्तीपासून अलिप्त कसें असावें, या सर्वांचें वर्णन या ग्रंथांत आहे.

राजाचे गुण कोणते, सेनापतीचे गुण कोणते, त्रिवर्गाचीं कारणें कोणतीं, त्यांतील गुण व दोष कोणते, आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या सेवकांना वेतन किती व कसें द्यावयाचें, नानाप्रकारचे दुराचार कोणते यांची माहिती त्यांत आहे. कोणावरहि अतिविश्वास न टाकतां सर्वांठायीं सावधपण कसें राखावें, आपल्या हातून प्रमाद होऊं न देण्याविषयीं कसें जपावें, जें आपल्याला मिळालें नाहीं, तें मिळविण्याचा प्रयत्न कसा करावा, जें मिळालें असेल तें जतन कसें करावें, आपण संचय करून वाढविलेल्या द्रव्याचा विनियोग कसा करावा, योग्य पात्रापात्रविचार करून कसें द्यावें, याचा विचार त्यांत आहे. योग्य पात्र पाहून दान देणें हा दानाचा सर्वोत्कृष्ट प्रकार; यज्ञांत द्रव्य खर्चणें हा दुसरा प्रकार; काम्य गोष्टींत खर्च करणें हा तिसरा प्रकार; संकटांतून मुक्त होण्यासाठीं द्रव्य खर्चणें, हा चौथा प्रकार; असे द्रव्याच्या विनियोगाचे चार प्रकार त्यांत आहेत.

हे कुरुश्रेष्ठा, काम व क्रोध यांच्यापासून उत्पन्न होणारीं अतिशय उग्र अशीं दहा व्यसनें कोणतीं, त्यांचें वर्णन या ग्रंथांत आहे. मृगया, द्यूत, मद्यपान व अगम्यगमन हीं चार कामापासून उत्पन्न होणारीं व्यसनें होत असें हे भरतश्रेष्ठा, त्यांत सांगितलें आहे. वाक्पारुष्य म्हणजे कठोर भाषण,

उग्रपणा धारण करणें, अमानुष शिक्षा करणें, स्वतःच्या देहाला निष्कारण दंडविणें, त्यागानें व अविचारानें पैसा उधळणें हीं सहा क्रोधज व्यसनें होत. यांचेंहि वर्णन या ग्रंथांत ब्रह्मदेवानें यथास्थित केलें आहे. नाना प्रकारचीं यंत्रें व त्यांच्या उपयोगाचे प्रकार, शत्रूवर हल्ला कसा चढवावा, त्याचा हल्ला कसा परतवावा, ध्वजाचा नाश कसा करावा, चैत्य (देवमंदिरें) व वृक्ष यांचा नाश कसा करावा, शत्रूंच्या सैन्याला वेढा कसा द्यावा, अपस्कर (चाकांखेरीज रथाचा वरचा भाग) कसा करावा, कवचादि अंगावर परिधान करण्याच्या गोष्टी कशा निर्माण कराव्या, याबद्दलचे विविध प्रकारचे उपाय या ग्रंथांत आहेत. पणव, आनक, शंख, भेरी इत्यादि वाद्यें व सहा[1] प्रकारचीं द्रव्यें कशीं मिळवावीं, मिळविलेल्यांचें रक्षण कसें करावें, सज्जनांचा सत्कार कसा करावा, विद्वानांचा ऐक्यभाव कसा जोडावा, दानविधि, होमविधि, यांचा काल कसा जाणावा, त्यांच्या प्रकारांचें ज्ञान कसें करून घ्यावें, सोनें वगैरे मंगल वस्तूंचा स्पर्श, शरीर अलंकारांनीं भूषविणें, आहाराची योजना, या गोष्टी कशा कराव्या, नित्य आस्तिक्यबुद्धि कशी ठेवावी, एकट्यानेंच उद्योगास कसा हात घालावा, वाणी सत्य व मधुर कशी असावी, समाजाच्या उत्सवप्रसंगीं ध्वजारोपणादिक क्रिया कशा असाव्या, सर्व विषयांतील निरनिराळ्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष क्रिया कशा असतात, सेवकांचें वेतन वगैरे गोष्टींवर नजर कशी असावी, या सर्व प्रकारांचें वर्णन या ग्रंथांत आहे.

ब्राह्मण हा अदण्ड्य कसा, त्याला शिक्षा लावण्याचा प्रसंगच आला तर तो युक्तीनें कसा करावा, तसेंच आपल्यावर अवलंबून असलेल्या माणसांमुळें व त्यांच्या गुणांनींच आपल्या ऐश्वर्याचा उद्भव कसा होतो, प्रजेचें रक्षण व राष्ट्राचें वर्धन आपण कसें करावें, यांचें वर्णन या ग्रंथांत आहे. बारा प्रकारच्या राजांचें जें मंडल, (मध्यें विजिगीषु, त्याच्या सभोंवतीं चारी दिशांस चार शत्रु, त्यांच्या पलीकडे चार मित्र व त्यांच्याहि पलीकडे चार उदासीन, अशा) त्याचा विचार कसा करावा, बाहत्तर प्रकारचे शरीरसंस्कार कसे असतात, देश, जाति व कुल यांचे धर्म कसे असतात, यांचेंहि सविस्तर वर्णन या ग्रंथांत ब्रह्मदेवांनीं केलेलें आहे. हे भूरिदक्षिण राजा, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी प्रकारच्या पुरुषार्थांचें वर्णन यांत आहे. सामदामदंडादि उपाय,

---

१ रत्नें, पशु, पृथ्वी, वस्त्र, दासदासी आणि सुवर्ण हीं सहा प्रकारचीं द्रव्यें. ' मणयः, पशवः, पृथ्वी, वासो, दास्यादि, कांचनम् ' इति षट् द्रव्याणि।

अर्थाचें चिंतन करण्याचे प्रकार व द्रव्योपार्जनाचे मार्ग, यांचाहि विचार यांत आला असून खजिन्याची वृद्धि करणारे, शेतीसारखे मूलभूत उद्योग, वशीकरण कर्म व ऐंद्रजालिक प्रयोग यांचाहि ऊहापोह येथें झालेला आहे. ज्यांचे पाणी स्थिर रहात नाहीं, अशा जलप्रवाहांचा निरोध कसा करावा (दूषण–निरोध) याचेंहि विवेचन तेथें आहे. हे राजशार्दूला, ज्या ज्या उपायांनीं प्रजा आर्यमार्गापासून ढळणार नाहीं, त्या त्या सर्व उपायांचें वर्णन या नीतिशास्त्रांत आहे.

अशा प्रकारचें हें शुभ नीतिशास्त्र निर्माण करून, आनंदित होत्साता ब्रह्मदेव त्या इंद्राधिष्ठित देवांना म्हणाला कीं, "लोकांमध्यें धर्म, अर्थ व काम या त्रिवर्गांची स्थापना करून, त्यांच्यावर उपकार करावे, त्यांचें कल्याण करावें, या हेतूनें मीं आपल्या बुद्धीच्या प्रभावानें सकल सारस्वताचें जणूं नवनीतच असें हें शास्त्र निर्माण केलें आहे. दंडानें युक्त असें हें नीतिशास्त्र लोकांचें रक्षण करण्यास समर्थ असून लोकांचें नियमन करीत करीत तें त्यांच्यामध्यें प्रसार पावेल. हें शास्त्र व दंड हीं परस्परांचीं पोषक असल्यानें या शास्त्राला 'दंडनीति' असें नांव मिळेल व याचा प्रसार त्रैलोक्यांत होईल. संधि, यान, परिगृह्यासन, द्वैधीभाव, अन्यनृपाश्रय व विगृह्यासन हे जे षड्गुण त्यांचें सारसर्वस्व या दंडनीतींत आलें असून धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थांचें वर्णन यांत आहे. म्हणून त्या दंडनीतीला महात्मे लोक श्रेष्ठ मानतील." ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेलें हें शास्त्र उमापति जो विशालाक्ष बहुरूपी श्रीशंकर त्यानें ग्रहण केलें. पुढें प्रजांच्या आयुष्याचा ऱ्हास झाला, एक लक्ष अध्यायांच्या शास्त्राचें अध्ययन त्यांच्यानें होणार नाहीं, असें जाणून, ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या एक लक्ष अध्यायांच्या त्या शास्त्राचा भगवान् शंकरांनीं दहा हजार अध्यायांत संक्षेप केला. हें दहा हजार अध्यायांचें शंकरप्रणीत नीतिशास्त्र त्याच्या विशालाक्ष या नांवावरून वैशालाक्ष या नांवानें प्रसिद्ध झालें. हें वैशालाक्ष शास्त्र शंकरापासून इंद्रानें ग्रहण केलें. भगवान् पुरंदरानें याहि शास्त्राचा पांच हजार अध्यायांत संक्षेप केला व हें पांच हजार अध्यायांचें संक्षिप्त शास्त्र बाहुदंतक या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या इंद्राच्या शास्त्राचा संक्षेप तीन हजार अध्यायांत बृहस्पतीनें केला. बृहस्पतीच्या या शास्त्राला बार्हस्पत्य अशी संज्ञा आहे. या बार्हस्पत्य शास्त्राचाहि, अत्यंत बुद्धिमान् योगाचार्य, महायशस्वी असा जो शुक्राचार्य त्यानें एक हजार अध्यायांत संक्षेप केला.

अशाप्रकारें, हे भरतश्रेष्ठा, कालानुरोधानें मनुष्यांच्या आयुष्याच्या व बुद्धीच्या ऱ्हासाचा विचार करून ब्रह्मदेवाचें एक लक्ष अध्यायांचें [illegible] महर्षींनीं उत्तरोत्तर संक्षिप्त स्वरूपांत आणलें आहे.

एकदां सर्व देव मिळून प्रजापति भगवान् जो विष्णु त्याजकडे गेले व त्याला म्हणाले ‘ मनुष्यांमध्यें अग्रपूजेचा मान तुझ्या मतें कोणाला द्यावा ? सर्वश्रेष्ठ म्हणवून घेण्याची योग्यता मनुष्यलोकांत तुझ्या दृष्टीनें कोणाची आहे, तें आम्हांला सांग ! ’

तेव्हां आपल्या मनाशींच कांहीं वेळ विचार करून भगवान् नारायण प्रभूनें स्वतःच्या तेजापासून विरजा नांवाचा एक मानसपुत्र निर्माण केला. पण त्या महाभागाला पृथ्वीचें राज्य आवडेना. हे पांडवा, त्याच्या मनाचा कल त्या राज्याचा त्याग करण्याकडेच होऊं लागला. त्या विरजाला कीर्तिमान् नांवाचा एक मुलगा होता. त्याचीहि प्रवृत्ति पंच विषयांकडे वळेना. त्याला कर्दम नांवाचा एक मुलगा झाला, तोहि पण तपश्चर्येच्या मार्गाकडेच वळला व त्यानें फार मोठें तप केलें. प्रजापति कर्दमाचा मुलगा अनंग हा अत्यंत सज्जन, राजनीतिशास्त्रांत अत्यंत प्रवीण व प्रजाहितदक्ष असा होता. अनंगाचा मुलगा अतिबल हा मोठा नीतिमान् होता व त्यानें मात्र पृथ्वीच्या राज्याचा स्वीकार केला; पण, पुढें तो इंद्रियांच्या आहारीं पडला. हे राजा, त्रैलोक्यांत प्रख्यात असलेली मृत्यूची मानसकन्या जी सुनीथा तिच्या पोटीं त्याला वेन नांवाचा मुलगा झाला. हा वेन राजा प्रजांचा द्रोह करणारा व विषयी असा निघाल्यामुळें वेदविद्येंत पारंगत असलेल्या ऋषींनीं मंत्रयुक्त अशा दर्भांनीं त्याला ठार मारिलें व मंत्रबलानें त्याच्या उजव्या मांडीचें त्यांनीं मंथन केलें. तेव्हां त्यांतून दग्ध झालेल्या एकाद्या झाडाच्या काळयाकुट्ट खोडाप्रमाणें दिसणारा, लाल डोळे असलेला, कृष्णवर्ण केसांचा असा एक विद्रूप व खुजा पुरुष निर्माण झाला. त्याला त्या ब्रह्मवादी ऋषींनीं ‘ निषीद ’ म्हणजे ‘ बैस ’ अशी आज्ञा केली. या पुरुषापासून पर्वतांच्या दऱ्याखोऱ्यांतून व रानांतून रहाणाऱ्या निषादांची उत्पत्ति झाली व विंध्यपर्वताचा आश्रय करून रहाणारे शेंकडों हजारों म्लेंच्छहि यापासूनच निर्माण झाले.

हे राजा, नंतर त्या ब्रह्मवादी ऋषींनीं त्या वेनराजाच्या उजव्या हाताचें मंथन केलें. त्यांतून मात्र इंद्राप्रमाणें रूपवान् असा पुत्र निर्माण झाला. त्यानें

अंगावर कवच धारण केलेलें असून, त्याच्या कमरेस तलवार होती व धनुष्य-बाणहि त्यानें धारण केलेले होते. तो वेद व वेदांगें यांच्यामध्यें पारंगत असून धनुर्विद्याहि त्याला चांगली अवगत होती. हे राजा, सगळ्या दंडनीतीनें त्याचा आश्रय केला होता असें म्हटलें तरी चालेल. हा वेनपुत्र त्या महर्षींना हात जोडून म्हणाला ' महाराज, धर्मार्थांचें सूक्ष्म ज्ञान करून देणारी अत्यंत तीक्ष्ण बुद्धि माझ्या ठायीं उत्पन्न झाली आहे. हिचा विनियोग मी कोठें करूं, तें मला सविस्तर सांगा. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या पुरुषार्थांपैकीं कोणत्याहि पुरुषार्थाचें जें कार्य आपण मला सांगाल तें मी करीन, त्याबद्दल शंका घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं.' तेव्हां त्याला सर्व देव व ते सर्व ऋषि म्हणाले, " हे महाभागा, ज्या ठिकाणीं धर्माचें वास्तव्य निश्चयानें आहे, असें दिसेल, ती गोष्ट तूं निःशंकपणानें कर. प्रिय व अप्रिय या दोन्हींचा त्याग करून तूं सर्व प्राण्यांकडे समदृष्टीनें पहा. काम, क्रोध, लोभ व मान या सर्व गोष्टी तूं टाकून दे. या मृत्युलोकांत जो कोणी मनुष्य धर्मापासून च्युत झालेला तुला दिसेल, त्याचें तूं आपल्या बाहूंनीं नियमन कर व शाश्वत धर्मावर सारखी दृष्टि ठेव. तूं आतां अशी प्रतिज्ञा कर कीं, या पृथ्वीवरील ब्रह्मतेजाचें मी कायावाचामनानें पालन करीन. दण्डनीतिशास्त्रानें जो नित्य-धर्म मला सांगितला असेल, त्याचें मी निःशंकपणें आचरण करीन. मी स्वच्छंद होऊन कधींहि वागणार नाहीं. मी ब्राह्मणांना शिक्षा करणार नाहीं व संकराच्या संकटापासून लोकांचें रक्षण करीन, अशीहि तुला प्रतिज्ञा केली पाहिजे. "

नंतर तो वैन्य त्या ऋषींना म्हणाला, ' लोकांमध्यें श्रेष्ठ असलेले महा-तपस्वी ब्राह्मण मला सर्वथा वंद्य आहेत.' तेव्हां त्या ब्रह्मवादी ऋषींनीं त्याला ' तथास्तु ' असा आशीर्वाद दिला. हे राजा, वेदविद्येचें केवळ आगरच असा जो शुक्र तो या राजाचा पुरोहित झाला. वालखिल्य ऋषि त्याचे मंत्री झाले. सारस्वत्य नांवाचे देवगणहि त्याचे मंत्री झाले. भगवान् गर्गांनीं त्याच्या ज्योतिषाचें काम संभाळलें. हा पुरुष भगवान् विष्णूपासून आठवा होय, अशी समजूत लोकांत प्रचलित आहे. हे राजन्, याच्यापूर्वी सूत, मागध नांवाचे स्तुतिपाठक उत्पन्न झालेले होते. या प्रतापी वेनपुत्र पृथुराजानें त्यांपैकीं सूताला अनूप या देशाचें व मागधाला मगध देशाचें राज्य दिलें.

पूर्वी या पृथ्वीवर खांचखळगे फार होते, यास्तव पृथ्वीवर यानें सपाटी केली असें आमच्या ऐकण्यांत आहे. मन्वंतरामन्वंतराचे ठिकाणीं

पृथ्वीची निर्मिति नेहमींच विषमस्वरूपांत होते. वेनपुत्र पृथुराजानें आपल्या धनुष्याच्या टोंकानें भोंवतालचे दगड उचलले व त्यापासून पर्वत निर्माण झाले. या पृथुराजाला भगवान् विष्णु, इंद्रपुरोग सर्व देव, ऋषि आणि प्रजेचें पालन करणारे राजे व ब्राह्मण या सर्वांनीं अभिषेक केला. या पृथुराजाचा साक्षात् पृथ्वीनें रत्नांनीं सत्कार केला. नदीपति जो समुद्र, पर्वतश्रेष्ठ हिमालय व देवेंद्र यांनीं, हे युधिष्ठिरा, त्या पृथुराजाला द्रव्य दिलें. सोन्याचा पर्वत जो मेरु त्यानें या पृथुराजाला सोनें दिलें. यक्षराक्षसांचा राजा नरवाहन यानें धर्म, अर्थ व काम यांमध्यें प्रवीण असलेल्या त्या राजाला धन दिलें. हे पंडुपुत्रा, त्या वेनपुत्र पृथुराजानें मनांत आणतांच अश्व, रथ, गज आणि कोट्यवधि सैनिक निर्माण झाले. त्याच्या राज्यांत वार्धक्य, दुष्काळ, रोगराई इत्यादिकांची पीडा नव्हती. पृथुराजाच्या राज्यांत सर्पांचें, चोरांचें भय नव्हतें व त्याच्या धाकामुळें लोक आपसांतहि तंटे करीत नसत. हा समुद्रमार्गानें जाऊं लागला म्हणजे पाणी निश्चळ होई, पर्वत याला वाट देत व याच्या ध्वजाचा भंग कधींहि होत नसे. या राजानें पृथ्वींतून सतरा प्रकारचीं पिकें काढिलीं व यक्ष, राक्षस व नाग यांपैकीं, ज्यांना ज्यांना जें जें हवें होतें तें तें त्याला दिलें. या महात्म्या राजानें हा सर्व लोक धर्मप्रवण केला व सर्व प्रजांचें रंजन केलें म्हणून याला राजा म्हणतात. ब्राह्मणांचें क्षतापासून (संकटापासून) त्राण केल्यामुळें याला क्षत्रिय संज्ञा मिळाली. स्वभावतःच विस्तृत असलेल्या या पृथ्वीला पृथुराजाच्या नांवावरूनच पृथ्वी हें नांव मिळालें. पुराणपुरुष भगवान् विष्णु यानें स्वतः या पृथुराजाची राज्यावर स्थापना केली व हे युधिष्ठिरा, तुझ्या आज्ञेबाहेर कोणीहि लोक जाणार नाहींत, असा त्याला विष्णूनें आशीर्वाद दिला. भगवान् विष्णूनें तपःसामर्थ्यानें त्या राजाच्या शरीरांत प्रवेश केला म्हणून, हे राजा, मृत्युलोकच्या राजांला सर्व जग देवासारखें मानून त्यांला नमस्कार करितें.

हे राजा, दंडनीतीच्या नियमानुसार प्रजेचें पालन करणें हें राजाचें कर्तव्य होय. हेरांच्या दृष्टीवर विश्वास ठेवून—सर्वस्वीं त्यांच्यावर अवलंबून राहून—कोणींहि प्रजाधर्षण करूं नये. राजेंद्रा, शुभ कर्मांचें फल केव्हांहि शुभच मिळतें. चित्त व इतर गोष्टी यांनीं आपल्यासारखाच असलेला जो राजा, त्याच्या ताब्यांत प्रजा राहते, त्याचें कारण एक दैव व दुसरें त्याच्या अंगचे गुण हें होय. असो. त्यावेळीं विष्णूच्या ललाटापासून एक सोन्याचें कमळ

निर्माण झालें. या कमळांतून श्री निर्माण होऊन ती धीमान् धर्माची पत्नी झाली. तिच्यापासून अर्थनामक पुत्र झाला. नंतर हे पंडुपुत्रा, धर्म, अर्थ व लक्ष्मी यांची स्थापना राज्यामध्यें झाली. स्वर्गलोकींचे पुण्यभोग भोगून संपले म्हणजे क्षीण झालेला पुरुष पृथ्वीवर राजा होतो, तो दंडनीतिशास्त्रांत पारंगत होतो व त्याच्यामध्यें विष्णुमय तेजाचा प्रादुर्भाव होतो. विष्णुमय तेजाचें अधिष्ठान त्याचे ठिकाणीं होतांच तो विचारसंपन्न बनतो व त्याला प्रतिष्ठा प्राप्त होते. देवांनींच त्याची स्थापना त्या राज्यावर केलेली असल्यामुळें त्याच्या आज्ञेबाहेर कोणीच जाऊं शकत नाहीं. सर्व जग याच्या एकट्याच्या आधीन होऊन रहातें व त्याच्यावर सत्ता कोणाचीच चालत नाहीं. हे राजा, शुभकर्माचें फल नेहमीं शुभच मिळतें. शरीरेंद्रियें वगैरे बाबतींत इतर माणसांसारखाच असलेला जो हा राजा, त्याच्या ताब्यांत सगळे लोक रहातात, याचें कारण त्याचें शुभ कर्म हेंच होय. राजाच्या सौम्य अशा मुखाकडे ज्याची ज्याची म्हणून नजर जाते, तो प्रत्येक जण त्याचा अंकित होतो व राजा हा अत्यंत शुभलक्षणी, अर्थसंपन्न व रूपसंपन्न आहे अशीच त्याची भावना होते; व राजाची दंडनीति यामुळेंच महत्त्वाची ठरते. या दंडनीतीचीं अत्यंत स्पष्ट अशीं लक्षणें, ज्यांच्यामुळें हा राज्यकारभार व्यवस्थित चालतो असे न्यायाचे अनेक नियम, पुराणांचा उद्भव, महर्षींची व तीर्थांची उत्पत्ति, नक्षत्रांचा संभव व विस्तार, हीं सर्व या शास्त्रांत दिलेलीं आहेत.

हे युधिष्ठिरा, ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास या चारी आश्रमांचें व त्यांच्या कर्मांचें, चारी प्रकारच्या यज्ञांचें, तसेंच ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चारी वर्णांचें व चारी प्रकारच्या विद्यांचें वर्णन या ब्रह्मदेवप्रणीत शास्त्रांत आहे. नानाप्रकारचे इतिहास, चारी वेद, सांग न्यायशास्त्र, या सर्वांचें विवरण यांत आहे. तपाचें स्वरूप कसें, ज्ञान म्हणजे काय, सत्य व असत्य यांच्यापलीकडचा धर्म कसा असतो, वृद्धांची सेवा कशी करावी, दान कसें द्यावें, त्याचें शुद्ध स्वरूप काय, शुचिता कशाला म्हणतात, कोणत्याहि उद्योगांत धडाडी (उत्थान) कशी दाखवावी, सर्व भूतानुकंपा म्हणजे काय, या सर्वांचें व पृथ्वीवर आणि पातालांत सर्व ठिकाणीं असलेल्या यच्चयावत् गोष्टींचें विस्तृत वर्णन या ब्रह्मदेवप्रणीत नीतिशास्त्रांत आहे. यांत हे पंडुपुत्रा, काडीमात्र संशय नाहीं. हे राजेंद्रा, देव आणि नरदेव यांना शहाणे लोक या पृथ्वीवर एकाच स्वरूपाचे मानतात तें या शास्त्रामुळेंच होय. हे भरतश्रेष्ठा युधिष्ठिरा,

राजांना महत्त्व कां प्राप्त झालें, राजा ही पदवी कोणीं उत्पन्न केली हा भाग मीं तुला साकल्यानें सांगितला. आतां, तुला काय पाहिजे तें विचार. १२.१.५९.

अध्याय ६० वा.

[१ युधिष्ठिरप्रश्न. २. भीष्माकडून युधिष्ठिराला चातुर्वर्ण्यधर्मकथन.]

(१) **वैशंपायन**—नंतर पुन्हां एकदां पितामह गंगानंदन जो भीष्माचार्य त्याला वंदन करून आणि हात जोडून युधिष्ठिर नम्रपणानें म्हणाला "हे भरतश्रेष्ठा, सर्व वर्णांचे धर्म कोणते, चारी वर्णांपैकीं प्रत्येकाचे निरनिराळे धर्म कोणते, चारी आश्रमांचे धर्म कोणते, राजधर्म कोणते, राष्ट्राचें सामर्थ्य कशानें वाढतें, राजा वीर्यसंपन्न कसा होतो, प्रजा बलवती कशानें होते, नोकरचाकर कार्यक्षम कसे रहातात, हें सर्व मला सांग. तसेंच कोश, दंड, किल्ले, मित्रवर्ग, अमात्य, ऋत्विज, पुरोहित व आचार्य हे कोणत्या प्रकारचे असावे व कोणत्या प्रकारचे स्थितींत राजानें त्यांचा त्याग करावा, एकादें संकट आल्यास राजानें कोणावर विश्वास टाकावा व कोणत्या तऱ्हेच्या लोकांपासून आपलें रक्षण करण्यास नेहमीं जपावें, हें सर्व, हे पितामहा, मला सांग."

(२) **भीष्म**—महासामर्थ्यवान् अशा धर्माला नमस्कार असो. श्रीकृष्णाचें व ब्रह्मदेवाचें वंदनपूर्वक स्मरण करून व ब्राह्मणांना अभिवादन करून हे युधिष्ठिरा, मी तुला शाश्वत धर्म सांगतों, ऐक. अक्रोध, खरें बोलणें, आपण जें मिळवितों तें आपल्यासकट सर्वांकरितां आहे, आपल्या एकट्याकरितां नव्हे अशी भावना ठेवणें, क्षमाशीलवृत्ति असणें, स्वस्त्रीच्याच ठिकाणीं प्रजोत्पादन करणें, शुचिर्भूतपणा, सरळपणा, कोणाचाहि द्रोह न करणें व नोकरचाकरांचें पोषण करणें हे नऊ धर्म सर्व वर्णांना सारखे आहेत. आतां जो धर्म केवळ ब्राह्मणांनींच आचरावयाचा आहे, त्याचीं लक्षणें सांगतों, तीं ऐक. हे राजा, दम हाच ब्राह्मणांचा पुरातन धर्म होय, असें लोक सांगतात. ब्राह्मणांनीं स्वाध्यायाभ्यसन केलें म्हणजे तेवढ्यानेंच त्यांचें इतिकर्तव्य संपलें. स्वतःच्या कर्मांचे ठिकाणीं विरत असणाऱ्या, शांत, विकर्में न करणाऱ्या, प्रज्ञानानें तृप्त असणाऱ्या ब्राह्मणाला यदृच्छया द्रव्य मिळालें, तर त्यानें विवाह करून प्रजोत्पादन करावें, दान द्यावें, यज्ञादि कर्में करावीं व मिळविलेल्या

द्रव्याचा इतरांच्या सहवर्तमान उपभोग घ्यावा, असें शहाण्या लोकांनीं सांगितलें आहे. ब्राह्मणाचें प्रत्यक्ष कार्य स्वाध्यायाभ्यसन एवढेंच आहे व तेवढें केल्यानें त्याचें कर्तव्य संपतें. मग तो इतर कांहीं करो वा न करो. एवढें कर्म करणाराला उच्च प्रतीचा ब्राह्मण म्हणतात. राजा, क्षत्रियांचा धर्म कसा असतो, तें ऐक.

राजानें नेहमीं दान द्यावें; याचना करूं नये; यज्ञ स्वतः करावा, दुसऱ्यांकडून करवूं नये; अध्ययन स्वतः करावें, दुसऱ्याकडून करवूं नये; प्रजांचें रक्षण करावें; तस्करादिकांचा बंदोबस्त करण्यांत तत्पर रहावें; समरभूमीवर पराक्रम करावा; हा क्षत्रियांचा धर्म होय. जे नानाप्रकारच्या यज्ञांनीं देवांना संतुष्ट करितात, अध्ययन करतात व युद्धामध्यें विजय मिळवितात, त्यांना पुण्यलोकाची प्राप्ति होते व ते सर्वश्रेष्ठ मानले जातात. समरांगणावर उभा राहिल्यानंतर अंगावर व्रण न घेतां जो माघारा फिरतो, त्या क्षत्रियाचें तें कर्म ज्ञाते लोक प्रशस्त मानीत नाहींत. क्षत्रिय बांधवांकरितां मुख्यतः हा मार्ग आंखून दिलेला आहे. दस्यूंना हांकून लावणें याच्या परता श्रेष्ठ धर्म क्षत्रियांना नाहीं. दान देणें, अध्ययन करणें आणि यज्ञादि कर्में करणें यानेंच राजांचें कल्याण होतें. म्हणून, धर्मार्जनाची इच्छा असणाऱ्या राजानें विशेषतः युद्ध करावें. सर्व प्रजांना आपापल्या धर्माप्रमाणें वागावयास लावून शमप्रधान सर्व कर्में धर्मानेंच करून घ्यावीं. प्रजेचें पालन करणें हा क्षत्रियाचा—राजाचा—धर्म होय व तेवढ्यानें त्याचें इतिकर्तव्य संपतें. मग तो इतर कांहीं करो वा न करो. ब्राह्मणांची देवता जशी मित्र—सूर्य, तशी क्षत्रियांची देवता इंद्र ही होय. ब्राह्मण-क्षत्रियांचे धर्म सांगितल्यानंतर, हे युधिष्ठिरा, आतां तुला वैश्यांचा धर्म सांगतों तो ऐक.

दान, अध्ययन, शुचिमार्गानें द्रव्यार्जन करणें, हा वैश्यधर्म होय. या जगांत वैश्यानें सर्व पशूंचें पालन पित्याप्रमाणें करावें. याखेरीज—म्हणजे हें न करतां—तो जें जें इतर कर्म करील तें तें त्याच्या हातून घडणारें विकर्मच होय. पशूंचें रक्षण केल्यानें वैश्याला अत्यंत मोठें असें सुख मिळतें. ब्रह्मदेवानें सृष्टि उत्पन्न केली त्यावेळीं सर्व पशू वैश्यांच्या ताब्यांत दिले व ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांच्या स्वाधीन सर्व प्रजा केल्या. आतां, वैश्यानें आपली उपजीविका कशावर करावी व त्याची वृत्ति काय, तें सांगतों ऐक.

सहा गाईंचें संरक्षण करणाऱ्या वैश्यानें एका गाईच्या दुधाचा उपयोग करावा. जो वैश्य शंभर गाईंचें पालन करील, त्यानें त्यांतून एक गाय व एक बैल ही आपली वृत्ति म्हणून समजावी. धंदा करून जो नफा होईल, त्याचा सातवा हिस्सा, पशूंच्या शिंगांचा व खुरांचा व्यवहार केल्यास त्यांतील नफ्याचा एक षोडशांश हिस्सा, सर्व पीक व सर्व धान्यें यांच्या व्यापारांतहि नफ्याचा सातवा हिस्सा हीच आपली वार्षिक वृत्ति असें वैश्यानें समजावें व त्यावर आपली उपजीविका करावी. 'मीं पशूंचें रक्षण करणार नाहीं' असला विचारहि वैश्यानें मनांत आणूं नये. पशूंचें रक्षण करण्याची इच्छा वैश्य धरीत असतांना दुसऱ्या कोणीं पशूंचें रक्षण करूं नये.

हे युधिष्ठिरा, आतां मी तुला शूद्राचे धर्म सांगतों, ऐक. प्रजापति ब्रह्मदेवानें शूद्राला त्रैवर्णिकांचा सेवक म्हणून निर्माण केलें आहे. म्हणून, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तीन वर्णांची सेवा करणें हाच शूद्राचा परम धर्म ठरतो. त्रैवर्णिकांची सेवा केल्यानेंच शूद्राला परम सुख प्राप्त होतें, म्हणून त्यानें ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य या तिन्ही वर्णांची यथाक्रम सेवा करावी. शूद्रानें धनसंचय केव्हांहि करूं नये. कारण, पापी माणसाच्या हातीं धन लागलें म्हणजे तो मोठमोठ्यांनाहि आपल्या कह्यांत ठेवतो. द्रव्यलोभानें मोठीं माणसें त्यांच्या आहारीं जाऊं लागलीं म्हणजे त्यांच्या हातून हीन कर्में घडण्याचा संभव असतो; म्हणून शूद्रानें धनसंचय करूं नये. शूद्राची वृत्ति धार्मिक असेल, द्रव्यसंचयाच्या जोरावर इतरांकडून अधर्माचरण सक्तीनें करविण्याइतका तो दुष्ट नसेल, तर त्या शूद्रानें राजाच्या अनुज्ञेनें धनसंचय करावा. शूद्राचा धर्म सांगितल्यावर आतां त्याच्या उपजीविकेचीं साधनें सांगतों, तीं ऐक.

हे युधिष्ठिरा, शूद्राचें पालनपोषण त्रैवर्णिकांनीं करावयाचें असतें. छत्र, शिरोवेष्टन, वाळ्याचे पडदे, पंखे, पादत्राणें वगैरे वस्तू जुन्या झाल्या म्हणजे त्या त्रैवर्णिकांनीं शूद्राला द्याव्या. या जीर्ण झालेल्या वस्तु द्विजांनीं—त्रैवर्णिकांनीं—कधींहि धारण करूं नयेत. कारण, तें शूद्राच्या हक्काचें धन असून तें त्यालाच मिळालें पाहिजे. सेवा करण्याच्या उद्देशानें द्विजादि त्रैवर्णिकांपैकीं ज्या कोणाकडे शूद्र जाईल, त्यानें त्याच्या भरणपोषणाची तजवीज केली पाहिजे, असें धर्मवेत्ते लोक सांगतात. आपल्या शूद्र सेवकांपैकीं कोणी अनपत्य मेला, तर त्याला उद्देशून मालकानें पिंड द्यावा. वृद्ध व दुर्बल अशांचें रक्षण करावें व सेवकानेंहि

आपल्या मालकाला कसल्याहि संकटांत टाकूं नये. कांहीं आपत्तींनीं धन्याचा द्रव्य-नाश झाला, तर त्याची विशेष प्रकारें काळजी घेऊन त्याचें पोषण आपणच करावें. शूद्राच्या मिळकतीवर त्याची सत्ता नसून त्यानें आपली मिळकत धन्याला द्यावयाची असते. त्याचें धन त्याच्या मालकाकडे परस्पर जावयाचें असतें.

त्रैवर्णिकांना यज्ञाचा अधिकार सांगितला, तसाच तो शूद्रालाहि आहे. परंतु, शूद्रानें करावयाचा यज्ञ हा अमंगळ असतो. स्वाहाकार, वषट्कार व वैदिक मंत्रांचा उच्चार यांचा अधिकार मात्र शूद्राला नाहीं. म्हणून शूद्रानें व्रतदीक्षा न घेतां अमंत्रक विधीनें पाकयज्ञ स्वतःच करावे. या यज्ञाची दक्षिणा—पूर्णपात्र—दोनशें छप्पन्न मुठी धान्य ही सांगितली आहे. पैजवन-नामक एका शूद्रानें ऐंद्राग्नाचा अमंत्रक विधि करून एक लक्ष पूर्णपात्रें दक्षिणा दिली होती, असें आमच्या ऐकिवांत आहे. हे युधिष्ठिरा, आतां कदाचित् तूं यावर अशी शंका घेशील कीं शूद्राला जर यज्ञाचा अधिकार नाहीं, तर अमंत्रक कां होईना, यज्ञविधान करण्याचा अधिकार शूद्राला कोठून आला? तर त्याचें उत्तर हे महाभागा, असें आहे कीं त्रैवर्णिक जे जे यज्ञ करतात, त्या त्या यज्ञांचें फळ त्रैवर्णिकांबरोबर शूद्रांनाहि मिळतें; कारण, ते त्यांचीच सेवा करीत असतात. तेव्हां त्रैवर्णिकांनीं केलेले यज्ञ हेच परंपरेनें शूद्रांचेहि यज्ञ ठरतात. पैजवन शूद्रानें दिलेली दक्षिणा असल्याच यज्ञांत दिलेली होती. असो.

सर्व यज्ञांमध्यें श्रद्धायज्ञ हा श्रेष्ठ होय. यज्ञकर्में करणारांचें श्रद्धा हें अत्यंत पवित्र असें दैवत होय. ब्राह्मणहि पण आपापल्या परीनें परस्परांचें श्रेष्ठ दैवतच आहेत. ब्राह्मणांनीं निरनिराळ्या प्रकारच्या कामना मनांत धरून आजवर अनेक यज्ञ केले आहेत. ब्राह्मणांपासून तिन्ही वर्णांची उत्पत्ति असल्यामुळें ब्राह्मणांच्या यज्ञाचा अधिकार (अमंत्रक) शूद्रालाहि आहे, हेंच ओघानें ठरतें. देवांचेहि जे देव, मनुष्यांना जसे देव पूज्य, तसे देवांनाहि पूज्य असे जे ब्राह्मण, ते जें तुला सांगतील, तें तुझ्या हितार्चेंच असलें पाहिजे. सारांश, शूद्रां-सकट चारी वर्णांतील लोक जे जे यज्ञ करतात, ते ते काम्य नसून स्वाभाविक

१ 'अष्टमुष्टि भवेत् किंचित् किंचिदष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते.'

स्वरूपाचे असतात. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामदेव या तिन्ही वेदांचें ज्ञान असलेला ब्राह्मण हा नित्य देवाप्रमाणें पूज्य होय. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेदाचेंहि ज्ञान नसलेला शूद्र हा त्रैवर्णिकांचा दास असून सूर्य ही जशी ब्राह्मणाची देवता, इंद्र ही जशी क्षत्रियाची देवता, त्याप्रमाणें शूद्राची देवता प्रजापति ही होय. देवतांना उद्देशून मानसयज्ञ करण्याचा अधिकार ब्राह्मणादि शूद्रांना-सर्व वर्णांना-आहे. या यज्ञांतील भागाची देव व इतर जन इच्छा करीत नाहींत असें नाहीं. उलट श्रद्धेच्या उत्कटतेचा भाग यांत जास्तच असल्यानें सर्व लोक याच्या यज्ञांत भाग घेऊं इच्छितात. म्हणून हा श्रद्धायज्ञ सर्व वर्णांना विहित असा मानला आहे. ब्राह्मण हें तिन्ही वर्णांचें असाधारण दैवत आहे. म्हणून हे इतर वर्णांना उद्देशून यज्ञ करीत नाहींत, असें होत नाहीं. या इतर वर्णांसाठीं करावयाच्या यज्ञांतील अग्नि लौकिक स्वरूपाचा–निकृष्ट–असतो व तोहि वैश्यगृहांतूनच आणला जातो. तेव्हां, ब्राह्मण हा सर्व वर्णांचा यज्ञकर्ता होय. अशाप्रकारें यज्ञाशीं संबंध आल्यामुळें सर्व वर्ण चांगलेच ठरतात. ब्राह्मणाला चारी वर्णांतील कन्यांशीं विवाह करण्याची अनुज्ञा असल्यामुळें त्या त्या वर्णांत ब्राह्मणसंतती ही असतेच. तेव्हां सर्व वर्णांत ज्ञातिसाम्यहि आलेंच. ज्याप्रमाणें सर्व वाग्व्यवहाराचें मूळ रूप अकार हेंच असून स्वरभेदानें निरनिराळ्या रूपांनीं प्रकट झाल्यामुळें ऋक्, यजुः, साम अशीं निरनिराळीं रूपें वाणीला प्राप्त होतात, त्याप्रमाणें इतर वर्णत्रय हाहि विस्तार ब्राह्मणाचाच होय.

हे भरतश्रेष्ठा, याविषयींची एक गाथा (यज्ञस्तुतिरूप श्लोक) वैखानस मुनींना यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली, त्यावेळीं विष्णूंनीं गाइली म्हणून प्राचीन इतिहासवेत्ते लोक सांगतात. ती गाथा अशी–सूर्योदय झाल्यावर किंवा सूर्योदयापूर्वी मनुष्यानें जितेंद्रिय होऊन श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें अग्नीमध्यें हवन करावें. श्रद्धेचें बल फार मोठें आहे. विधि चुकल्यामुळें यज्ञकुंडांत आहुति जरी कशी तरी पडली, तरी तोहि एक प्रकारचा यज्ञच; विधीप्रमाणें अग्नींत आहुति बरोबर पडली तर तो सर्वोत्कृष्ट यज्ञ होय. यज्ञाचीं रूपें अनेक प्रकारचीं असून त्याचीं कर्मविधानें व फलेंहि अनेक स्वरूपाचीं आहेत. पक्क्या ज्ञानाच्या योगानें ज्याचीं मतें निश्चित झालेलीं आहेत व म्हणून जो हीं अनेक यज्ञरूपें जाणतो असा श्रद्धायुक्त द्विजच यज्ञ करण्याला अधिकारी होय. चोर असो, क्षुल्लक पापें करणारा इसम असो, किंवा अतिशय पापी असा मनुष्य असो, त्याला जर यज्ञ करण्याची इच्छा झाली, तर त्याला साधुच

म्हणतात. ऋषिजन त्याला चांगला म्हणून उत्तम प्रकारें स्तुति करतात, ह्यांत संशय नाहीं. तेव्हां या सर्वांचा निष्कर्ष एवढाच कीं चारी वर्णांनीं सर्वदा यज्ञ करावा. या तिन्ही लोकांत यज्ञापरतें श्रेष्ठ कांहीं नाहीं. म्हणून पुरुषानें निर्मत्सरपणानें श्रद्धेचें पवित्र कवच धारण करून, यथाशक्ति व इच्छेस येईल त्याप्रमाणें यज्ञ करावा, असें शहाणीं माणसें सांगतात. १२.१.६०.

अध्याय ६१ वा.

[१. युधिष्ठिराला आश्रमचतुष्टयाचें धर्मकथन.]

(१) भीष्म—हे सत्यपराक्रमी, महाबाहो युधिष्ठिरा, चारहि आश्रमांचीं नांवें व कर्में मी तुला सांगतों, तीं ऐक. ज्यांत भिक्षावृत्तीनें रहावयाचें असतें तो वानप्रस्थाश्रम, गृहस्थाश्रम आणि ब्रह्मचर्याश्रम हे तीन व ब्राह्मणांनींच आचरावयाचा असा चौथा संन्यासाश्रम हे चार आश्रम होत. जटाधारणसंस्कार, उपनयनसंस्कार, वेदाध्ययन, अग्न्याधानादिक कर्मांनीं गार्हस्थ धर्माचें आचरण, इत्यादि गोष्टींचें आचरण करून मग, पत्नीसहित अथवा एकट्यानेंच इंद्रियनिरोध करून व मनःसंयम करून मनुष्यानें वानप्रस्थाश्रम घ्यावा. वानप्रस्थाश्रम घेतल्यानंतर त्या ठिकाणीं आरण्यक शास्त्रांचें यथाविधि अध्ययन करावें. नंतर मनःसंयमनानें उर्ध्वरेतस् झाल्यानंतर प्रव्रजन करावें. असें प्रव्रजन करणारा मनुष्य अक्षर परब्रह्माशीं तद्रूप होतो.

हे राजा, ऊर्ध्वरेत्या मुनींचीं हींच कर्में होत व ब्राह्मणानें विचारीपणानें हींच कर्में प्रथम करावीं. हे युधिष्ठिरा, ब्रह्मचर्याचें पालन यथाविधि व यावत्कालपर्यंत केल्यानंतर एकाद्या ब्राह्मणाला मोक्षप्राप्तीच्या इच्छेनें एकदम संन्यास घ्यावासा वाटला तर गार्हस्थ धर्म बाजूला ठेवून संन्यास घ्यावयास त्याला अधिकार आहे. ज्या ठिकाणीं सूर्यास्त होईल, तेथें शयन करावें; कोणत्याहि प्रकारची इच्छा मनांत धरूं नये; घर करून राहूं नये; यदृच्छया ज्या वेळेस जें मिळेल त्यावर उपजीविका करावी; दांतवृत्तीनें इंद्रियदमन करावें, हा मुनीचा धर्म होय. कसलीहि वासना नसलेला, सर्वांशीं समभावानें वागणारा, भोगांचा त्याग केलेला, विकाररहित असा विप्र कल्याणकारक अशा संन्यासाश्रमाची प्राप्ति झाल्यामुळें, ब्रह्मपदाला जाऊन पोंचतो. तसेंच वेदांचें अध्ययन केल्यावर यज्ञादि सर्व कर्में करून प्रजोत्पादन

करून, सर्व सुखांचा उपभोग घेत घेत, मुनिधर्माला संमत असलेल्या दुश्चर अशा गृहस्थाश्रमाचें पालन शुद्ध अंतःकरणानें करणारा मनुष्यहि मोक्ष-पदाला जातो. या गृहस्थाश्रमाचें आचरण करणाऱ्या मनुष्यानें, स्वस्त्रीच्या योगानें संतुष्ट असावें, ऋतुकालीं स्वस्त्रीशीं गमन करून इतर कालांत ब्रह्मचर्य पाळ-णारा, वेळ पडल्यास नियोगधर्माचें अवलंबन करणारा, आपमतलबी, व धूर्तपणा अंगीं नसलेला, ज्याच्या वर्तनांत कुटिलपणा नाहीं, जो मित आहार करणारा, देवाविषयीं भक्ति असलेला, दुसऱ्यांनीं आपल्यावर केलेल्या उपकारांची आठवण ठेवणारा, खरें व मृदु बोलणारा, ज्याच्या अंगीं दुष्टपणा नाहीं, जो क्षमाशील, दांत, गुरु व शास्त्र यांच्या आज्ञा मानणारा, हव्यकव्यादि यज्ञकर्मांचे ठिकाणीं सावधान असणारा, ब्राह्मणांना सतत अन्नदान देणारा, कोणाचाहि मत्सर न धरणारा, सर्व वर्णांना दान देणारा, वैतान नांवाचें श्रौतकर्म–यज्ञ–नित्य करणारा, असा असावयास पाहिजे.

हे युधिष्ठिरा, या संबंधांत प्रभावशाली महर्षींनीं, तपस्तेजाच्या सामर्थ्यानें स्फुरलेलें, अत्यंत गहन अर्थ असलेलें, असें एक नारायणगीत सांगितलें आहे, तें मी तुला आतां सांगतों, ऐक. ‘ खरें बोलणें, सरळपणानें वागणें, धर्माचें व अर्थाचें अर्जन करणें–या पुरुषार्थांचें साधन करणें, आणि स्वस्त्रीशीं विहितकालींच रत होणें, या गोष्टींचें आचरण करून गृहस्थानें इहपरलोकीं सुख मिळवा-वयाचें असतें. गार्हस्थधर्माचें आचरण करणाऱ्या मनुष्यानें बायकोचें व मुलांचें पोषण करणें, वेदांचें अध्ययन करणें, हीं कर्में करावयाचीं असतात. यांनींच हा आश्रम परमश्रेष्ठ होतो,’ असें महर्षींनीं सांगितलें आहे. हे युधिष्ठिरा, अशा प्रकारें जो ब्राह्मण यज्ञशील राहूनहि या गृहस्थाश्रमाचें यथाविधि अवलंबन करतो व गृहस्थाच्या शुद्ध वृत्तीनें–म्हणजे, न्याय्य मार्गानें जें द्रव्य मिळेल, तेवढ्यावर उपजीविका करून–जो रहातो, त्याला स्वर्गाचें विशुद्ध सुख मिळतें. अशा गृहस्थाला देहपातानंतर परलोकीं किंवा तो मनःसंयमी–समाहित–असेल तर याच लोकीं नुसत्या देहाभिमानाच्या त्यागानें, त्याच्या वासनांचा क्षय न होतां त्या सर्व कालीं सर्व स्थलीं अनंतस्वरूपांत त्याला प्राप्त होतात. त्यानें मनांत धरलेल्या इच्छांचें अनंत व अक्षय्य फल त्याला मिळतें. हे युधिष्ठिरा, ब्रह्मचाऱ्यानें स्मरण करतांना, जप करतांना, देवतांचें पूजन करतांना, नेहमीं एकटेंच असावें, एकाच आचार्याचें उपासन करावें, शरीरावर मलपंक धारण करावा. त्यानें नेहमीं व्रतस्थ; नेहमीं दीक्षित; नेहमीं इंद्रियें आपल्या

आहारीं ठेवून वेदाचे अध्ययनांत श्रौतकर्मे करीत रहावें. गुरुपाशीं अध्ययन करणें, नेहमीं त्याला नमस्कार करणें, सहाहि प्रकारच्या कर्मांपासून अलिप्त राहून त्यांचे ठिकाणीं प्रवृत्त न होणें, निग्रह किंवा अनुग्रह यांच्या योगानें कोणावरहि अधिकार न गाजविणें, आपला द्वेष करणारांशीं कोणताहि संसर्ग न ठेवणें, हा हे युधिष्ठिरा, ब्रह्मचाऱ्याचा धर्म होय. १२.१.६१.

अध्याय ६२ वा.

[१. युधिष्ठिराला भीष्माकडून ब्राह्मणधर्माचें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—पथ्यकर व सुखकारक, उन्नतीच्या मार्गाला नेणारे, ज्यामध्यें हिंस्रपणा नाहीं व माझ्यासारख्यांना सुखावह असे धर्मप्रकार, हे पितामहा, मला सांग.

भीष्म—हे राजा, ब्राह्मणाला चारी आश्रमांचा अधिकार आहे. इतर तिन्ही वर्णांना हा अधिकार नाहीं. हे महाभागा, राजाला सर्वतोपरि योग्य अशीं, स्वर्गप्राप्तिकारक अनेक कर्मे सांगितलीं आहेत. तुझ्या प्रश्नांच्या उत्तरांत या सर्वांचा समावेश केला नाहीं. क्षात्रधर्मामध्यें सर्व गोष्टी यथाविधि सांगितल्या आहेत. जो मनुष्य ब्राह्मण असून क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांच्या कर्मांचें आचरण करितो, त्या मंदबुद्धि ब्राह्मणाचा या लोकीं उपहास होतो व परलोकीं त्याला नरकप्राप्ति होते. सेवक, कुत्रे, लांडगे व पशु यांना ज्या तऱ्हेनें लोक लेखतात, त्याच तऱ्हेनें अशीं विकर्मे करणाऱ्या माणसालाहि लेखतात. हे पांडवा, षट्कर्मांमध्यें ज्याची प्रवृत्ति उत्तम आहे, चारी आश्रमांमध्यें हीं कर्मे करणाऱ्या, सर्व धर्मांनीं युक्त असलेल्या, चापल्यरहित, इंद्रियें स्वस्वाधीन ठेवणाऱ्या, तपाचे ठिकाणीं नेहमीं रत रहाणाऱ्या, मनांत कोणतीहि आशा न बाळगणाऱ्या, वदान्य व विशुद्ध ब्राह्मणाला अक्षय लोकांची प्राप्ति होते. कोणतेंहि कर्म करतांना, मनुष्य ज्याला उद्देशून, जशा प्रकारचें, ज्या साधनांनीं व ज्या ठिकाणीं जें कर्म करितो, तें ठिकाण, तीं साधनें, ते प्रकार व तें उद्दिष्ट हीं सर्व त्याला चांगलींच–गुणयुक्त–अशींच वाटतात. व्यापारधंदा, शेती, सावकारी, मृगयेच्या योगानें उपजीवन करणें, या सर्व गोष्टींबरोबरच हे राजेंद्रा, अत्यंत विस्तृत अशा वेदार्थांचें माहात्म्य तुला कळून

---

१ प्राणायामः, प्रत्याहारः, ध्यानं, धारणा, तर्कः, समाधिः—

येईल. कालाच्या प्रेरणेनें, निरनिराळ्या कालांवरून उचित वा अनुचित ठरणारीं अशीं उत्तम, मध्यम व अधम कर्में मनुष्य अगतिक होऊन करीत असतो. याप्रमाणें जन्मांतरींच्या संचिताच्या प्रेरणेनें प्रकृति नेईल तिकडे वहात जाऊन भलीं-वाईट कर्में मनुष्य जरी करीत असला तरी, प्राचीन कर्मांचा—जन्मांतरींच्या कर्मांचा—देहपाताबरोबर लय होत असतो, शुभाशुभ फलांची प्राप्ति करून देणारीं या जन्मांतील जीं कर्में आहेत, त्यांच्यापैकीं अभीष्ट कर्में करण्याला जीव प्रवृत्त होतो. म्हणून विधिनिषेध हे सार्थ ठरतात. सर्व बाजूंनीं इहजन्मीं करण्याचीं—पुढल्या सुखासाठीं तयारी म्हणून करण्याचीं—जीं कर्में आहेत, त्यांच्या बाबतींत मनुष्य स्वतंत्र असल्यानें विधि व निषेध यांच्यावर वैयर्थ्यापत्ति येत नाहीं. १२.१.६२.

अध्याय ६३ वा.

[१. ब्राह्मणांनीं कोणत्या धर्माचा त्याग करावा, त्याचें कथन. २. क्षत्रियादि धर्मांचें कथन व राजधर्मप्रशंसा.]

भीष्म—धनुष्याला दोरी चढविणें, शत्रूचा निःपात करणें, शेतकी, व्यापार, पशुपालन व अर्थप्राप्ति यांसाठीं दुसऱ्याची सेवा करणें, हीं ब्राह्मणाला अत्यंत निषिद्ध अशीं कर्में होत. हे राजा, ब्राह्मणवर्णाच्या गृहस्थाश्रम्यानें मोक्ष-प्राप्तीसाठीं वेदाध्ययन व षट्कर्में करावीं. या षट्कर्मांचें आचरण केल्यानंतर ब्राह्मण गृहस्थाश्रम्याला वानप्रस्थाश्रम विहित म्हणून सांगितला आहे. वानप्रस्थ असतांना यानें राजसेवा, शेतकीवर उपजीविका करणें व व्यापारधंदा, आचारामधील वांकडेपणा, अगम्यगमन—परस्त्रीसंबंध, व्याजबट्ट्याचा धंदा इत्यादि सर्व गोष्टी वर्ज्य केल्या पाहिजेत. हे राजा, धर्माचा त्याग करणारा, शीलानें वाईट असणारा, शूद्र स्त्रीशीं संबंध ठेवणारा, चहाडखोर, नृत्यावर उपजीविका करणारा, राजाची सेवा करणारा, सारांश असलीं विकर्में करणारा ब्राह्मणब्रुव—ब्रह्मबंधु हा शूद्रच होय. हा वेदाध्ययन करीत असो वा नसो, याला, हे राजा, शूद्रासमान मानून शूद्राप्रमाणेंच—पंक्तीच्या बाहेर—खाऊं घालावें. राजा, अशा वर्तनाचे सर्व ब्राह्मण शूद्रासारखेच होत, त्यांना कोणत्याहि देव-कार्याला घेऊं नये. ज्या ब्राह्मणानें आपली मर्यादा टाकिली, ज्याची वागणूक अपवित्र झाली, वृत्ति क्रूर बनली, आचार हिंसात्मक होऊं लागला, ज्याची

धर्मकार्याकडील प्रवृत्ति सुटली, त्याला हव्यकव्यांत भाग देऊं नये व इतर कोणतेंहि दान असल्या ब्राह्मणाला देणें अयोग्य आहे. म्हणून, इंद्रियदमन, आचरणांतील पावित्र्य आणि सरळपणा हा ब्राह्मणाचा धर्म होय आणि तोच त्याला विहित म्हणून सांगितलेला आहे.

हे राजा, ब्रह्मदेवानें चारी आश्रमांचा आचार पूर्वी ब्राह्मणांकरितां निर्माण केला, हें तुला सांगितलेंच आहे. ज्यानें इंद्रियदमन केलें; यज्ञांतील सोमरसाचें जो पान करितो; जो आर्यशीलाचा आहे; ज्याची वृत्ति दयाशील असून मनांत कोणतीहि वासना जो धरीत नाहीं; ज्यानें सर्वत्र क्षांति धारण केली आहे; जो आचाराचा सरळ; कोमल वृत्तीचा; शुद्ध मनाचा, तोच ब्राह्मण या पदवीला पात्र होय. इतर मनुष्य हा ब्राह्मण नव्हे; तो पापकर्मा होय. हे राजन्, धर्माची इच्छा धरणारे सर्व लोक सुद्धां शूद्राचा किंवा वैश्याचा किंवा राजपुत्राचा आश्रय करतात. म्हणून हे लोक शांति व धर्म यांच्या ठिकाणीं आसक्त नाहींत, असें पाहून भगवान् विष्णूला ते प्रिय होत नसतात. हे राजा, पृथ्वीतलावर सर्व लोकांत हा चातुर्वर्ण्यधर्म व चतुराश्रमधर्म चालला नाहीं तर वेदविद्येचें अध्ययन नाहींसें होईल. सर्व यज्ञकर्मे थांबतील; सर्व लोकांचीं कर्मे बंद पडतील व जो तो आपापला आश्रमधर्म व वर्णधर्म टाकून देईल. तेव्हां हे पांडवा, त्रैवर्णिकांनीं आपापल्या आश्रमधर्मांचें सेवन करावें, अशी ज्याला इच्छा आहे, त्याला चतुर्वर्णांच्या धर्मासंबंधींची जी जी माहिती असणें अवश्य आहे, ती ती माहिती मी तुला सांगतों, ऐक. परमार्थविचार समजून घेण्याची इच्छा असणारा, ज्यानें स्वतःच्या वर्णधर्मांचें आचरण यथाविधि केलें आहे, ज्यानें प्रजोत्पादन यथाशास्त्र केलें आहे अशा शूद्रानें राजाची अनुज्ञा मिळाल्यानंतर सर्व आश्रमधर्मांचें आचरण करावें. कारण, असा शूद्र आचारनिष्ठ असल्यास त्रैवर्णिकांसारखाच होय. पण, शमदमादि धर्मांनीं युक्त नसलेल्या शूद्रास हे चारी आश्रमधर्म विहित नाहींत.

अशाप्रकारें वानप्रस्थाश्रम घेणाऱ्या शूद्राला, वैश्याला व राजपुत्रालाहि भैक्ष्यचर्य विहित म्हणून सांगितलें आहे. वर्णधर्मांचें व्यवस्थित तऱ्हेनें पालन केल्यावर व वृद्धावस्थेंत राजाची यथायोग्य सेवा केल्यानंतर त्याची परवानगी घेऊन मग वैश्यानें संन्यासाश्रम स्वीकार करावा. धर्मानें सांगितल्याप्रमाणें वेदांचें यथाशास्त्र अध्ययन केल्यावर तसेंच राजशास्त्रांचें शिक्षण झाल्यावर, राजानें गृहस्थाश्रम्याचीं प्रजोत्पादनादि कर्तव्यें संभाळावीं, यज्ञांत सोमरसाचें पान करून, सर्व प्रजांचें यथान्याय

पालन करून, धर्माच्या विधीप्रमाणें राजसूय, अश्वमेध व असेच दुसरे मोठाले यज्ञ करावे. नाना ठिकाणच्या ब्राह्मणांना बोलावून, त्यांच्या विद्येप्रमाणें त्यांना यथाधिकार दक्षिणा द्याव्या व समरभूमीवर थोडाफार विजय मिळविल्यानंतर, राज्यावर प्रजेचें पालन करूं शकणाऱ्या स्वतःच्या पुत्राचें अधिष्ठापन करावें, किंवा (पुत्र समर्थ नसेल तर) दुसऱ्या अन्यगोत्राच्या क्षत्रियाची राज्यावर स्थापना करावी. पितृयज्ञानें पितरांचा संतोष केल्यावर, देवांना यज्ञांनीं व ऋषींना वेदाध्ययनानें संतुष्ट करावें. सारांश, देवऋण, ऋषिऋण व पितृऋण हें ऋणत्रय यथासांग फेडल्यानंतर, अंतकाल समीप आला असतांना जो संन्यास-ग्रहणाची इच्छा करितो त्याला, हे राजेंद्रा, मोक्षप्राप्ति होते. गृहस्थाश्रमाचा त्याग केल्यावर सुद्धां राजानें भिक्षावृत्तीचें अवलंबन केवळ वेदान्तश्रवणाच्या इच्छेनेंच करावें. पोट भरण्याकरितां दुसऱ्याची सेवा करून भिक्षावृत्तीचा अवलंब केव्हांहि करूं नये. हे भूरिदक्षिण युधिष्ठिरा, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र या वर्णांना संन्यास ब्राह्मणांप्रमाणें आवश्यक नाहीं; तें त्यांचें नैष्ठिक कर्म नव्हे. या त्रैवर्णिकांनीं जो त्याग करावयाचा तो वर्णधर्मांत व्याघात आणणाऱ्या विक्षेपकारी कर्मांचा होय व हा त्याग चारी वर्णांना व चारी आश्रमांनाहि विहित आहे. मनुष्यलोकांत सर्वश्रेष्ठ असलेला, बाहुबलाच्या जोरावर अधिष्ठित झालेला, असा धर्म आचरण करणाऱ्या क्षत्रियांना श्रेष्ठ लोकांची प्राप्ति होते. राजधर्मापासूनच त्रैवर्णिकांचे इतर धर्म व त्यांचे उपधर्म उत्पन्न होतात, अशी श्रुति आहे.

(२) हे राजा, हत्तीच्या पावलामध्यें ज्याप्रमाणें इतर सर्व प्राण्यांचीं पावलें मावतात, त्याप्रमाणें राजधर्मामध्यें इतर सर्व धर्मांचा अंतर्भाव होतो. धर्मवेत्ते पुरुष असें सांगतात कीं, इतर तीन्ही वर्णांच्या धर्मांचीं फलें अल्प व थोडा काळ टिकणारीं असून क्षत्रियधर्माचें फळ पुष्कळ व अनंत काळपर्यंत टिकणारें आहे. सर्व धर्म हे राजधर्मप्रधान आहेत. कारण, त्रैवर्णिक (ब्राह्मण, वैश्य व शूद्र) हे पाल्य असून राजानें त्यांचें पालन करावयाचें असतें. सर्व प्रकारच्या त्यागाचा अंतर्भाव राजधर्मांत होतो आणि त्याग हाच सर्वश्रेष्ठ असा पुरातन, सनातन धर्म आहे, असें शहाणे पुरुष सांगतात. राजा, जगांतून दंडनीति नाश पावली तर वेदविद्या नाहींशी होईल. सर्व धर्मांचा ऱ्हास होऊन जाईल. सनातन क्षात्रधर्मांचा व राजधर्माचा त्याग केल्यास सर्व आश्रमांचे सर्वच धर्म लुप्त होतील. राजधर्मांत सर्व त्याग येतो; राजधर्मांतच सर्व दीक्षा येतात; सर्व प्रका-

रच्या विद्या राजधर्मांत आहेत; सर्व लोक राजधर्मांतच अंतर्भूत होतात. ज्याप्रमाणें नीच लोकांनीं केलेला प्राणिवध, हा त्यांच्या धर्मांच्या व विद्येच्याहि आड येतो, त्याप्रमाणेंच हे राजा, राजधर्माला सोडून आचरिलेले इतर धर्महि आपापलीं फळें योग्य रीतीनें देऊं शकत नाहींत. १२.१.६३.

अध्याय ६४ वा.

[१ क्षात्रधर्मश्रेष्ठत्वकथन. २ इंद्र-मांधातृ-संवाद.]

भीष्म—हे पांडवा, चारी आश्रमधर्म व यतिधर्म या लोकश्रेष्ठ व वेदश्रेष्ठ धर्मांचा अंतर्भाव राजधर्मांतच होतो. सर्व कर्मे क्षात्रकर्मांच्या ठिकाणींच विलीन होतात. क्षात्रधर्म सुव्यवस्थित चालला तर हे राजा, सर्व जीवलोक निरिच्छ होतात; कारण, मग, त्यांना आपल्या वासना पूर्ण होतील कीं नाहीं, याचें भयच उरत नाहीं. अप्रत्यक्ष प्रकारांनीं अनेकविध फळ देणारा असा हा जो आश्रमधर्म त्याचें शाश्वत असें स्वरूप विरुद्ध भासणाऱ्या वेदवचनांवरून अप्रमाण ठरविण्याचा कित्येक लोक प्रयत्न करीत असतात. तर दुसऱ्या कांहीं लोकांचा, या अपार धर्मांचें स्वरूप साकल्यानें त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभें न राहिल्यामुळें गोंधळ होतो व ठाम रीतीनें धर्माचें स्वरूप कसें मांडावें, या बाबतींत ते हतप्रभ होतात. परंतु, क्षात्रधर्मांचें स्वरूप तसें नाहीं. क्षात्रधर्म हा प्रत्यक्ष प्रकट दिसणारा, पुष्कळ सुखाची प्राप्ति करून देणारा, स्वतःच्या प्रत्ययाला येणारा, ज्यांत कसलाहि छल—कपट—नाहीं असा, सर्व लोकांचें हित करणारा धर्म आहे. गृहस्थाश्रमाच्या ठिकाणीं तीन्ही आश्रमांचा अंतर्भाव होतो, तसाच नैष्ठिक ब्रह्मचारी व वानप्रस्थ यांचाहि अंतर्भाव त्यांतच होतो, असें पूर्वींच सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें हे राजेंद्रा, राजधर्मांतहि सर्व धर्मांचा अंतर्भाव होतो.

हे राजेंद्रा, पूर्वी अनेक ठिकाणचे शूर शूर राजे दंडनीति म्हणजे काय तें समजून घेण्यासाठीं, सर्व प्राणिमात्रांचा शास्ता, आदिदेव, प्रभु, नारायण जो विष्णु त्याजकडे गेले व आपले आश्रमधर्म व दंडनीतीनें सांगितलेला धर्म यांची तुलना करून त्यांत श्रेष्ठ कोण, याबद्दल त्यांना निर्णय होईना, म्हणून ईश्वराच्या सिद्धांतवचनाची वाट पहात त्याची उपासना करूं लागले. ही हकीगत तुला सांगितलीच आहे. साध्य, देव, अष्टवसु, अश्विनीकुमार, एकादश

रुद्र व सर्व मरुद्गण हे सर्वजण पूर्वी आदिदेव जो भगवान् विष्णु त्यानें उत्पन्न केलेले असून सर्व क्षात्रधर्माचेंच आचरण करणारे होते. याविषयीं धर्माचा अर्थ निश्चित करून सांगणारी एक कथा मी तुला सांगतों, ती ऐक.

पूर्वीच्या काळीं दानवांनीं व्याप्त झाल्यामुळें हें सर्व विश्व एकदां निर्मर्याद होऊन गेलें. अशा वेळेला हे राजा, या पृथ्वीतलावर मांधाता नांवाचा एक शूर राजा होऊन गेला. हे भरतश्रेष्ठा, या राजानें आपल्याला भगवान् विष्णूचें दर्शन घडावें म्हणून, त्या आदिमध्यांतहीन प्रभूला पहावें, म्हणून एक यज्ञ केला व तो भगवान् विष्णूच्या पायांपाशीं डोक्यानें चालत गेला. तेव्हां भगवंतानें इंद्राचें रूप धारण करून त्याला दर्शन दिलें. इंद्राचें रूप धारण केलेल्या त्या भगवान् विष्णूला पाहतांच मांधात्यानें इतर राजांसहवर्तमान त्याचें पूजन केलें. नंतर हा मांधाता राजा व तो महात्मा इंद्र यांचा श्रीविष्णूच्या संबंधानें संवाद झाला, तो असाः—

(२) इंद्र—हे धार्मिकश्रेष्ठा, ज्याची माया अनंत आहे व ज्याचें मंत्रसामर्थ्यहि अमित आहे अशा त्या अप्रमेय, आदिदेव, पुरातन नारायणाचें दर्शन घेण्याची तुझी इच्छा आहे. त्याला भेटून तुला काय मिळवावयाचें आहे तें सांग. या विश्वरूप भगवंताचें दर्शन मलाहि होणें शक्य नाहीं किंवा साक्षात् ब्रह्मदेवालाहि ही गोष्ट शक्य नाहीं. तेव्हां तुझी दुसरी जी कांहीं इच्छा असेल ती पूर्ण करण्यास मी तयार आहें. तूं मर्त्यलोकींचा राजा आहेस, तुझ्या काय दुसऱ्या इच्छा असतील त्या सांग. हे राजा, तूं सत्यमार्गानें चालणारा, परम धार्मिक, जितेंद्रिय, शूर आणि देवांचा अत्यंत आवडता असा आहेस. तुझी बुद्धि, भक्ति व श्रद्धा हीं तीन्ही उत्तम आहेत. म्हणून तूं मागशील, ते वर मी तुला देईन.

मांधाता—भगवंता, आपल्यापुढें माथा नम्र करून एवढीच प्रार्थना आहे कीं, त्या आदिदेव भगवंताचें दर्शन मला घडावें. तुझ्या प्रसादानें तें निःसंशय घडेल. सर्व प्रकारच्या कामनांचा त्याग करून धर्माचरण करण्याच्या इच्छेनें लोकांनीं घालून दिलेल्या चांगल्या मार्गानें अरण्यांत जाण्याची माझी इच्छा आहे. क्षात्रधर्माचें मीं आजवर पुष्कळ प्रकारें अवलंबन केलें, स्वर्गसुख भोगलें, पृथ्वीवर स्वतःचें यशहि प्रस्थापित केलें; परंतु प्रत्यक्ष आदिदेव भगवान् जो विष्णु त्यापासून प्रवृत्त झालेला असा जो लोकश्रेष्ठ धर्म त्याचें आचरण कसें करावें, हें ज्ञान मला अजून झालें नाहीं.

इंद्र—ज्यांच्या जवळ सैन्यबल नाहीं, असे धर्मपर लोक दुसऱ्यांना परागतीला नेऊं शकत नाहींत; इतकेंच नव्हे, तर ते स्वतःहि त्या गतीला जाऊं शकत नाहींत. परमेश्वरानें प्रथम क्षात्रधर्म निर्माण केला व बाकीचे धर्म त्याचे अंगभूत म्हणून निर्माण झाले. देवानें नश्वर असे अनंत धर्म निर्माण केले आहेत, पण ते क्षात्रधर्मापासून वेगळे आहेत, त्यांमध्यें विशेष कांहीं आहे, असें नाहीं. या धर्मांत सर्व धर्मांचा अंतर्भाव झालेला आहे, म्हणून क्षात्रधर्म सर्वश्रेष्ठ होय, असें म्हणतात. अतिशय तेजस्वी असे ऋषि व देव पूर्वीं संत्रस्त झाले असतांना शत्रूचें निर्दाळण करून भगवान् विष्णूनें क्षात्रधर्माच्या आचरणानेंच त्यांची मुक्तता केली. त्यावेळेस जर भगवंतानें आपल्या अपार सामर्थ्यानें सर्व शत्रूंचा व राक्षसांचा निःपात केला नसता, तर आज ब्राह्मण वगैरे वर्ण, हा लोकादिकर्ता देव, हा धर्म, हा आर्यधर्महि शेष राहिला नसता. आदिदेव नारायणानें या पृथ्वीला व असुरांना जर जिंकलें नसतें, तर ब्राह्मणादि चारी वर्ण व चारी आश्रमांचे धर्म ब्राह्मण्याचा विनाश होऊन कधींच नष्ट झाले असते. शाश्वत शाश्वत म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या या धर्माचा आजवर शेंकडो वेळां नाश झाला आहे व तितक्या वेळां क्षात्रधर्मानेंच त्यांचा पुनरुद्धार केला आहे. प्रत्येक युगायुगाचे ठायीं आदिधर्मांची प्रवृत्ति झाली आहे. म्हणूनच क्षात्रधर्माला सर्वश्रेष्ठ धर्म असें म्हणतात. स्वार्थत्याग, सर्वां भूतीं दयाशील वृत्ति, सर्व लोकांच्या स्वभावाचें ज्ञान, त्यांचें पालन व उद्धार करण्याची शक्ति, खिन्न व पीडित झालेल्यांचा दुःखपरिहार, हीं राजाच्या क्षात्रधर्माचीं मुख्य लक्षणें होत. निर्मर्याद रीतीनें वागणारे, कामक्रोधांच्या आहारीं जाऊन अनाचारानें वागणारे लोक पाप करीत नाहींत, तें राजाच्या भीतीमुळें होय आणि म्हणून सर्व धर्मांचें ज्ञान असलेले आचारसंपन्न शिष्टलोक या क्षात्रधर्मालाच चांगला धर्म असें म्हणतात. राजांनीं राजधर्मानें पुत्राप्रमाणें पालन केलेली प्रजा या पृथ्वीतलावर सुखानें नांदते यांत संशय नाहीं. या क्षात्रधर्माला सर्व श्रेष्ठ मानतात. सर्व धर्मांत श्रेष्ठ, सर्व लोकांत उत्कृष्ट, अत्यंत पुरातन, शाश्वत व सर्वतोमुख आणि अक्षराची प्राप्ति करून देणारा, असा हा क्षात्रधर्म आहे. १२.१.६४.

अध्याय ६५ वा.

[१ इंद्रानें मांधात्याला सांगितलेल्या राजधर्मांचें भीष्म युधिष्ठिराला कथन करितो.]

(१) इंद्र—अशा प्रकारचें सामर्थ्य असणारा, सर्व धर्मांचा ज्यांत समावेश होतो असा, हा क्षात्रधर्मच सर्व धर्मांत श्रेष्ठ आहे. लोकहितांत दक्ष असणाऱ्या तुमच्या सारख्या उदार महात्म्यांनीं याचेंच आचरण करावें. तें तुम्हीं न केलें तर प्रजांची उत्पत्ति व वाढ खुंटेल. सर्व प्राण्यांबद्दल दयाशील असणाऱ्या राजानें भूसंस्कार म्हणजे जमिनीची मशागत झाली आहे कीं नाहीं तें पहाणें; राजसंस्काराला योग्य अशा तऱ्हेचे राजसूय, अश्वमेधादि यज्ञ करणें, भिक्षावृत्तीचा स्वीकार केव्हांहि न करणें, प्रजेचें यथान्याय पालन करणें व समरभूमीवर देहत्याग करणें हाच आपला श्रेष्ठ धर्म मानला पाहिजे. मुनिजन त्याग हा परमश्रेष्ठ धर्म होय असें मानतात. सर्व वस्तूंत आवडतें असें ज शरीर त्या शरीराचा समरभूमीवर त्याग करणारे राजे लोक राजधर्मांत असूनहि सर्व श्रेष्ठ अशा त्यागधर्माचेंच आचरण प्रत्यक्ष करतात. पुष्कळ विद्या संपादन करून, गुरूची शुश्रूषा करून व परस्परांचा संग्रामांत संहार करून स्वबल वाढविणें हा क्षत्रियांचा धर्म होय म्हणून मुनिजन सांगतात. धर्माचरणानें वागण्याची इच्छा धरणाऱ्या क्षत्रियानें ब्रह्मचर्यानें असावें व या धर्माचें पालन करावें. रोजच्या व्यवहारांतील संवयीमुळें ज्या ज्या सामान्य वस्तूंबद्दल आवड उत्पन्न झाली असेल किंवा ज्या वस्तूचा तिटकारा आला असेल, ती ती आवड अगर तिटकारा यांचा यत्नानें त्याग करणें हा क्षत्रियाचा धर्म होय. यानें नाना प्रकारच्या योगांनीं, नियमांनीं व पुरुषार्थप्रकारांनीं चातुर्वर्ण्याची स्थापना करून त्याचें पालन करावयाचें असतें. सर्व धर्मांनीं युक्त असा हा क्षात्रधर्मच सर्व प्रकारच्या उद्योगांनीं युक्त असल्यामुळें श्रेष्ठ होय.

जे जे वर्ण आपापल्या धर्मांचें आचरण करीत नाहींत व एवढेंच करून न रहातां त्या त्या धर्मांचें स्वरूप विपर्यस्त करून लोकांपुढें मांडतात, ते लोक निर्मर्याद, नेहमीं अर्थलोभांत बुडालेले असे असून त्यांना शहाणे लोक मनुष्यरूपी पशूच समजतात. असल्या मनुष्यरूपी पशूंनाहि जो आपल्या दंडनीतीनें सरळ मार्गानें वागावयास लावतो, नीतीच्या मार्गाला लावतो, तो क्षत्रियधर्म संन्यासापेक्षां केव्हांहि श्रेष्ठच होय. तिन्ही वेदांचें अध्ययन केलेल्या ब्राह्मणांना जीं यज्ञादिक कर्में सांगितलीं आहेत व ज्या ज्या आश्रमांचें आचरण त्यांना विहित म्हणून सांगितलें आहे, त्या त्या आश्रमधर्मांचा अवलंब

त्यांनीं करावा, हें ब्राह्मणाचें श्रेष्ठ कर्तव्य होय. याहून इतर कर्मे ब्राह्मण करतांना दिसेल, तर तो शूद्रवत् समजून त्याचा वध करावा. हे राजा, चारी आश्रमधर्म व वेदधर्म हे ब्राह्मणांनींच पालन करावयाचे असून ते त्यांच्याकरितां सांगितले आहेत; इतरांनीं त्यांचा अवलंब करूं नये. इतर प्रकारांनीं वागणाऱ्या ब्राह्मणाला योग्य ती वृत्ति प्राप्त होत नाहीं. कारण, कर्मानेंच धर्म वाढतो. म्हणून अन्य धर्माचें आचरण करणारा ब्राह्मण व अधर्मानें वागणारा मनुष्य हे दोघे सारखेच होत. विकर्मे करणाऱ्या ब्राह्मणाला सन्मान मिळत नाहीं. स्वतःचें कर्म योग्य तऱ्हेनें न करणाऱ्या ब्राह्मणावर कोणीहि विश्वास ठेवीत नाहीं. इतर तीन्ही वर्णांच्या ठिकाणीं लीन असलेले हे जे धर्म आहेत, ते प्रकट करून त्या त्या वर्णांना त्यांचें आचरण करावयास लावणें हा क्षत्रियांचा परम श्रेष्ठ धर्म होय. म्हणून, राजधर्म हाच श्रेष्ठ आहे व इतर धर्म तसे नाहींत. पराक्रमप्रधान असा वीरांचा क्षात्रधर्मच मला संमत आहे.

मांधाता—यवन, किरात, गांधार, चीन, शबर, बर्बर, शक, तुषार, कंक, पल्हव, आंध्र, मद्र, पौंड्र, पुलिंद, रमठ आणि कांबोज इतक्या प्रकारचे लोक चोहोंकडे पृथ्वीभर पसरले आहेत. त्यांतच ब्राह्मणांपासून व क्षत्रियांपासून झालेली वैश्य व शूद्र संतति आहे. इतके सगळे निरनिराळ्या देशांत राहणारे लोक आपल्या धर्माचें आचरण कसें करतील व चोरी करून जगणाऱ्या लोकांचें नियंत्रण करून माझ्यासारख्यांनीं त्यांना मार्गाला कसें लावावें, तें आपल्याकडून ऐकावयाची माझी इच्छा आहे. तर, हे सुरेंद्रा, तें तूं मला सांग. हे सुरेश्वरा, आम्हां क्षत्रियांना आज तूं एक बंधुच भेटलास, असें मी समजतों.

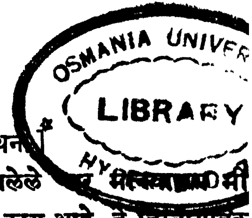
इंद्र—सर्व दस्यूंनीं मातापितरांची सेवा करावी, आचार्य, गुरु तसेंच आश्रमवासी म्हणजे संन्यासी यांचीहि सेवा करावी. पृथ्वीचें पालन करणारे राजे लोक यांची सेवा करणेंहि दस्यूंना विहित आहे. वैदिक धर्मानें सांगितलेल्या क्रिया करणें हाहि त्यांचा धर्म होय. त्यांनीं पितृयज्ञ करावे, विहिरी खणाव्या, पाणपोया घालाव्या, यथाकाल ब्राह्मणांना दानें द्यावीं; अहिंसा, सत्य, अक्रोध, स्वतःच्या उपजीविकेचें साधन व दायभागाप्रमाणें मिळालेलें द्रव्य यांचें संरक्षण करणें; बायकामुलांचें भरणपोषण करणें; शुचिव्रतानें रहाणें; कोणाचाहि मत्सर न करणें; हा दस्यूंचा धर्म होय. कल्याणेच्छु दस्यूनें सर्व प्रकारच्या यज्ञांच्या दक्षिणा द्याव्या, मोठमोठाले पाकयज्ञ त्यानें करावे; हीं व अशा प्रका-

र्चीं अनेक कर्मे सर्व लोकांकरितां म्हणून पूर्वीं सांगितलीं आहेत तीं, हे राजा, त्यांनीं करावीं.

मांधाता—या पृथ्वीतलावर सर्व वर्णांमध्यें दस्युवृत्तीचे लोक आहेत. ते निरनिराळ्या आश्रमांत निरनिराळे वेष धारण करून राहिलेले दृष्टीस पडतात, हें कसें ?

इंद्र—दंडनीति नाहींशी झाल्यावर, राजधर्म दुर्बल झाला म्हणजे, राजाच्याच दुष्टपणामुळें, हे निष्पापा, पृथ्वीवरील प्राण्यांना मोह उत्पन्न होतो. हें कृतयुग संपतांच निरनिराळे वेष धारण करणारे, असंख्यात भिक्षु या पृथ्वीतलावर निर्माण होतील व आश्रमांच्या आचारांतहि अनेक विकल्प निर्माण होतील. काम व क्रोध यांच्या आधीन होऊन सनातन धर्मानें सांगितलेल्या मार्गानें लोक चालणार नाहींत व उन्मार्गवर्तन करतील. हे राजा, मोठे लोक दंडनीतीच्या योगानें ज्यावेळेला पापी पुरुषांचें निराकरण करतात, त्यावेळेला संतांच्यामुळें निर्माण झालेला परम पवित्र शाश्वत धर्म नष्ट होत नाहीं. सर्व लोकांचा गुरु असा जो राजा, त्याचा अपमान करणाऱ्यानें दिलेलें दान, केलेला यज्ञ व श्राद्धकर्म हीं कधींच फलद्रूप होत नाहींत. देवाची योग्यता असलेला, असा जो मनुष्यांचा सनातन अधिपति, त्याचा अवमान देवहि करीत नाहींत. तो राजा धर्मकाय असतो.

भीष्म—असें बोलून भगवान् विष्णु मरुद्गणांसह शाश्वत अशा विष्णुलोकाला निघून गेला. हे अनघा, असा हा क्षत्रियधर्म पूर्वींपासून उत्कृष्टपणें चालत आला असून कोणता शहाणा व बहुश्रुत मनुष्य त्याला तुच्छ समजेल ? अन्यायानें खरा मार्ग सोडून देऊन दुसऱ्या भलत्याच मार्गाला लागलेले लोक वाटेवरील अंध मनुष्याप्रमाणें मध्येंच नाश पावतात. म्हणून हे पुरुषव्याघ्रा, आदिकालापासून प्रचलित असलेल्या ह्या क्षात्रधर्माचेंच अनुकरण करून तूं वागत जा. १२.१.६५.

अध्याय ६६ वा.

[१ युधिष्ठिराला वर्णाश्रमधर्मकथन.]

(१) युधिष्ठिर—पितामहा, तूं पूर्वीं सांगितलेले [illegible] मी ऐकिले. आतां तूं या वेगवेगळ्या आश्रमधर्मांचें फल काय आहे, ते विस्तारपूर्वक मला सांग.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, सर्व साधुसंमत धर्म मला जसे अवगत आहेत, तसे ते तुलाहि विदित आहेत. तथापि हे युधिष्ठिरा, तूं चारहि आश्रमांमध्यें सदाचरणी व धार्मिक लोकांना आचरण्यास योग्य अशीं कृत्यें कोणतीं म्हणून विचारीत आहेत, तरी तीं सर्व राजधर्मांमध्येंच आहेत. राग व द्वेष सोडून देऊन व धर्मनीतीचा आश्रय करून सर्व भूतांचे ठिकाणीं समवृत्ति ठेवणें, तसेंच आपल्या संपत्तीचा कांहीं अंश देऊन नित्य पूज्य पुरुषांचें पूजन करणें हा राजाचा ब्रह्मचर्याश्रम होय. जो ज्ञानी असून दानशील असतो, जो निग्रह (शासन) आणि अनुग्रह (कृपा) करण्यांत दक्ष असतो, जो यथाशास्त्र आचरण करितो, जो धैर्यसंपन्न असतो, त्या राजाला गृहस्थाश्रमाचें फल मिळतें. युधिष्ठिरा, ज्ञाति, संबंधी आणि मित्रजन ह्यांचा दुःखावस्थेंतून उद्धार करणाऱ्या राजाला वैखानसाश्रमाचें फल मिळतें. लोकमुख्यांचा व धर्मचिह्नें धारण करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठांचा जो वारंवार सत्कार करितो, त्या राजाला हे कौंतेया, वानप्रस्थाश्रमाचें फल मिळतें. आह्निककृत्यें, पितृयज्ञ, भूतयज्ञ व मनुष्ययज्ञ करणाऱ्याला तसेंच आपल्या संपत्तीमध्यें सर्व प्राणी आणि अतिथि यांचाहि अंश आहे असें समजून जो राजा त्यांचें अर्चन करितो, जो देवयज्ञ करितो आणि हे सत्यविक्रमा, जो शिष्टजनांसाठीं शत्रूंच्या राष्ट्रांचा विध्वंस करण्यास सिद्ध होतो, त्या राजालाहि वानप्रस्थाश्रमाचें फल मिळतें. सर्व भूतांचें पालन व स्वराष्ट्रपरिपालन यांच्या योगानें राजाला संन्यासाश्रमाची गति मिळते. सर्वदा वेदाध्ययन करणें, क्षमाशील बनणें, आचार्यपूजन करणें, उपाध्यायाची शुश्रूषा करणें इत्यादिकांच्या योगानें राजाला संन्यासाश्रमाचें फल मिळतें. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रत्यहीं जप व देवपूजन केल्यानेंहि राजाला संन्यासाश्रमाचें फळ मिळतें. तसेंच मरण किंवा स्वराष्ट्ररक्षण या दोन गोष्टींच्या निश्चयानें जो प्राणांचीहि पैज लावून राहतो आणि सर्व भूतांचे ठिकाणीं जो सरळ भावानें वागतो, त्यालाहि संन्यासाश्रमाचें फळ मिळतें.

हे भारता, वानप्रस्थाश्रमी व वेदपठण केलेल्या ब्राह्मणांना विपुल धन देणाऱ्या राजाला वानप्रस्थाश्रमाचें फल मिळतें. हे भरतकुलोत्पन्ना, सर्व प्राणिवर्गांवर दया करणारा राजा असला म्हणजे त्याला सर्वहि आश्रमांचें फल मिळतें. त्याचप्रमाणें जो बाल आणि वृद्ध यांवर, ते कोणत्याहि अवस्थेंत असले तरी, दया दाखवितो, त्यालाहि सर्व आश्रमांचें फळ मिळतें. हे कुरूद्वहा, प्राण्यांवर बलात्कार होऊन ते शरण आले असतां त्यांचें संरक्षण कर-

णाऱ्या राजास गृहस्थाश्रमाचें फल मिळतें. तसेंच चराचर भूतांचें संरक्षण आणि त्यांचा योग्य मान केला असतांहि राजाला गृहस्थाश्रमाचें फल मिळतें. जो लहानमोठ्या बायकांना, भावांना, मुलांना आणि नातवांना आपल्या आज्ञेंत ठेवून त्यांवर कृपादृष्टि ठेवितो आणि पूज्य अशा साधु पुरुषांचें पालन करितो, त्याला गृहस्थाश्रमाचें फल मिळतें. त्याचप्रमाणें वेगवेगळया आश्रमांतील लोक ज्याच्या घरीं यथेच्छ भोजन करितात, त्यालाहि हे युधिष्ठिरा, गृहस्थाश्रमाचें फल मिळतें.

जो पुरुष ब्रह्मदेवानें निर्माण केलेल्या धर्मांप्रमाणें यथार्थ रीतीनें वागतो, त्याला सर्व आश्रमांचें अविनाशी फल प्राप्त होतें. हे कौंतेया, ज्याच्यामध्यें असणाऱ्या सद्गुणांचा नाश केव्हांहि होत नसतो, तो नरश्रेष्ठ सर्वदा आश्र-मामध्येंच आहे, असें समजावें. हे युधिष्ठिरा, जो स्थळाला, काळाला व वयाला मान देतो आणि देशधर्म व कुलधर्म यांचें पालन करितो, योग्य वेळीं प्रजांना द्रव्य व भूतांना बलि देतो व सत्पुरुषांचा मान ठेवितो, त्याला सर्व आश्रम-वासांचें फल मिळतें. हे कौंतेया, राजा धर्मविहीन, मत्त, प्रमत्त इत्यादि दहा प्रकारच्या लोकांतील असला, तरी जो धर्माचरण करून वागतो, त्याला सर्व आश्रमांचें फल मिळतें. हे भारता, धर्मनिष्ठ लोक ज्याच्या आश्रयाखालीं राहून धर्म करितात, त्या राजाला त्यांच्या धर्मांचा अंश मिळतो. हे पुरुषव्याघ्रा, जे राजे धर्मांमध्यें आसक्त अशा धर्मनिष्ठांचें रक्षण करीत नाहींत, त्यांना त्यांचें पाप लागतें. हे युधिष्ठिरा, प्रचारक्षणाचे कामीं जे लोक राजाचे साहाय्य-कर्ते होतात, त्या सर्वांना दुसऱ्यांनीं केलेल्या धर्माचा अंश मिळतो.

हे नरश्रेष्ठा, आम्हीं पत्करिलेला गृहस्थाश्रमच सर्व आश्रमांमध्यें अतिपवित्र व उत्तम आहे, असें म्हटलेलें आहे. जो मनुष्य आपल्याप्रमाणेंच सर्व भूतांच्या ठिकाणीं भाव ठेवितो, त्यांना योग्य शासन करितो, क्रोध जिंकितो, त्याला इहलोकीं व परलोकींहि सुख मिळतें. जिला शास्त्ररूपी दोरी आहे, दानरूपी वाऱ्यानें जी चालत असते, जिला सत्त्वगुणरूपी कर्णधारकाचें साहाय्य आहे, अशी राजधर्मरूपी नौका, राजाला संसारसागरांतून तारून येते. जेव्हां राजा सर्व कामनांपासून मुक्त होऊन सत्त्वगुणाचाच आश्रय करून राहतो, तेव्हां त्याला ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते. हे युधिष्ठिरा, जो सर्वदा सुप्रसन्न असतो आणि अंतःकरणाचा निरोध करून प्रजापालन करितो, त्याला धर्मप्राप्ति होते. हे भारता, तूं वेदाध्ययनरत व सदाचरणशील ब्राह्मणांचें आणि सर्व लोकांचें

पालन कर. जे वनामध्यें आणि आश्रमांमध्यें राहून धर्माचरण करितात, त्यांहून शंभर पटीनें अधिक पुण्य प्रजापालनाच्या योगानें राजाला मिळतें.

हे पांडवश्रेष्ठा, तुला मीं अशाच प्रकारें विविध धर्मांचें कथन केलें. सर्वांआधीं तूं सनातन धर्माचें आचरण कर. हे पांडुपुत्रा युधिष्ठिरा, तूं प्रजापालनासक्त होऊन सदैव रहा, म्हणजे तुला चार आश्रमांच्या व चारहि वर्णांच्या धर्मांची प्राप्ति होईल. १२.१.६६.

अध्याय ६७ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला लोकांच्या सराजक व अराजक स्थितींचें गुणदोषनिरूपण.]

(१) युधिष्ठिर–हे पितामहा, तूं मला चार आश्रम आणि चार वर्णे यांचे धर्म सांगितलेस. आतां राष्ट्राचें मुख्य कर्तव्य कोणतें तें मला कथन कर.

भीष्म—राष्ट्राचें पहिलें कर्तव्य म्हणजे राजाला अभिषेक करणें हें होय. कारण, राजरहित व बळरहित राष्ट्राचा शत्रु पराभव करून टाकितात. अराजक राष्ट्रामध्यें धर्म टिकत नाहीं. लोक परस्परांना खाऊन टाकितात. अशा अराजक स्थितीला धिक्कार असो! राजाचा स्वीकार करणें म्हणजे इंद्राचा स्वीकार करण्यासारखें आहे, असें श्रुतिवचन आहे. म्हणून कल्याणेच्छु मनुष्यानें इंद्राप्रमाणेंच राजाला मान द्यावा. अराजक राष्ट्रामध्यें कोणीं राहूं नये, असें श्रुति सांगते. अराजक राष्ट्रामध्यें दिलेलीं हविर्द्रव्यें अग्निहि धारण करीत नाहीं. कोणी बलवान् राज्येच्छु मनुष्य अराजक व निःसत्त्व राज्यावर चालून येईल, तर त्याला लोकांनीं सामोरें जाऊन त्याचें पूजन करावें, हाच उत्तम उपाय होय. राष्ट्राची अराजक स्थिति असणें याहून अधिक वाईट दुसरें कांहींहि नाहीं. तो राज्यार्थी पुरुष चांगल्या रीतीनें वागूं लागल्यास सर्वांचें कल्याण होईल. तसाच तो बलवान् जर क्रोधाविष्ट झाला, तर समग्र राष्ट्राचा विध्वंस करून टाकील. जी गाय सुखानें धार काढूं देत नाहीं, तिला अतिशय क्लेश भोगावे लागतात; परंतु जी गाय मुकाट्यानें धार काढूं देते, तिला कोणीहि त्रास देत नाहीं! जें काष्ठ न तापवितां वांकतें, त्याला तापविण्याची कोणी खटपट करीत नाहीं, परंतु जें आपण होऊन स्वतः वांकत नाहीं, त्याला वांकविणें लोकांना भाग पडतें.

हे वीरा, ह्या उदाहरणांवरून बलाढ्याशीं प्रत्येकानें नम्रपणानेंच वागावें. बलवानाला प्रणाम करणें म्हणजे इंद्रालाच प्रणाम करणें होय. म्हणून कल्याणेच्छु मनुष्यानें सर्वदा राजाची स्थापना केली पाहिजे. जेथें अराजक स्थिति आहे, तेथें धनापासून किंवा स्त्रीपासून देखील कांहीं सुखप्राप्ति होत नाहीं. अराजक देशामध्यें परवित्ताचें हरण करून दुष्ट मनुष्य आनंदांत राहतो. परंतु जेव्हां दुसरे लोक तें त्याचें द्रव्य हरण करितात, तेव्हां त्याला राजा हवासा वाटूं लागतो. अराजक स्थितींत पापी मनुष्यांना देखील सुख होत नसतें. एकाचें धन दुसरे दोघे हरण करितात व त्या दोघांचें द्रव्य इतर पुष्कळ हरून नेतात. जो कोणाचा दास नसतो, तो अराजक स्थितींत दास केला जातो आणि बलात्कारानें स्त्रियाहि हरण केल्या जातात. ह्याच कारणामुळें देवांनीं प्रजापालक उत्पन्न केले. ह्या लोकांवर जर शिक्षा करणारा राजा नसेल, तर पाण्यांतील मत्स्यांप्रमाणें बलवान् लोक दुर्बलांना तेव्हांच खाऊन टाकतील. पूर्वीं अराजक स्थिति असल्यामुळें अशा रीतीनें बऱ्याच लोकांचा नाश झाला होता. म्हणून आमच्या ऐकण्यांत असें आहे कीं त्या सर्वांनीं एकत्र जमून असा नियम केला कीं, 'आपल्यामध्यें जो कोणी निष्ठुर बोलणारा, कठोर शिक्षा करणारा, परस्त्रीशीं संबंध ठेवणारा आणि दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करणारा असेल, त्याचा आपण त्याग करावा.' सर्व वर्णांचा विश्वास बसावा, म्हणून ते सर्व त्या नियमाप्रमाणें वागूं लागले, तरीहि त्यांना सुख झालें नाहीं. नंतर ते सर्व दुःखपीडित लोक एकत्र मिळून ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्याला म्हणाले, 'भगवन्, आम्हांला कोणी राजा नसल्यामुळें आमचा नाश होत आहे, म्हणून आम्हांला राजा दे. आम्ही सर्व त्याचें पूजन करूं आणि त्यानें आमचें पालन करावें.' तें ऐकून ब्रह्मदेवानें त्या कामावर मनूची योजना केली असतां मनूनें तें ब्रह्मदेवाचें म्हणणें मान्य केलें नाहीं.

मनु—मला पापकर्माचें फार भय वाटतें. आधीं राज्य करणें ही अत्यंत कठिण गोष्ट आहे आणि त्यांतहि मिथ्या मार्गानें जाणाऱ्या मनुष्यांवर तें चालविणें तर फारच कठिण आहे.

भीष्म—तें ऐकून ते लोक मनूला म्हणाले, "भिऊं नकोस; जो पाप करील त्याला तें लागेल. तुझ्या कोशाची वृद्धि व्हावी म्हणून आम्ही आमच्या पशूंपैकीं व पैशापैकीं पन्नासावा आणि धान्याचा दहावा भाग तुला अर्पण करूं. मुलीच्या विवाहप्रसंगीं कन्याधनासंबंधीं तंटा उत्पन्न झाला असतां त्याचा

निर्णय तूं करावास, म्हणून तुला एक सुंदर स्वरूपाची कन्या आम्ही अर्पण करूं. महेंद्राच्या मागेंपुढें ज्याप्रमाणें देवता असतात, त्याप्रमाणें आमच्यांतील प्रमुख लोक शस्त्रें व वाहनें यांसह तुझ्या मागेंपुढें राहून तुझें रक्षण करितील. अशा रीतीनें तुझें बल वाढून तूं शत्रूंला अजिंक्य व प्रतापवान् होशील आणि कुबेर ज्याप्रमाणें राक्षसांना सुखी ठेवितो, त्याप्रमाणें तुझ्यामुळें आम्ही सुखी होऊं. तूं राजा होऊन प्रजेचें उत्तम रीतीनें पालन केल्यामुळें प्रजाहि धर्माचरण करितील आणि त्या धर्माचा चवथा हिस्सा तुला मिळेल. सुखानें प्राप्त झालेल्या अशा मोठ्या धर्माच्या योगानें सुखी होऊन देवांचें रक्षण ज्याप्रमाणें इंद्र करितो, त्याप्रमाणें तूं आमचें सर्व प्रकारें रक्षण कर. प्रतापवान् सूर्याप्रमाणें तूं विजयप्राप्त्यर्थ बाहेर पड आणि शत्रूंचा गर्व नाहींसा कर आणि जय संपादन कर."

हें ऐकून तो महातेजस्वी मनु बरोबर मोठें सैन्य घेऊन राज्यार्थ निघाला. त्याचा मोठेपणा पाहून सर्व प्रजा, ज्याप्रमाणें देवता इंद्राला भिऊन वागतात, त्याप्रमाणें त्याच्या भीतीनें स्वधर्माकडे लक्ष्य देऊं लागल्या. वृष्टिमान् पर्जन्याप्रमाणें पृथ्वीवर सर्वत्र शांतता स्थापून त्यानें पापी लोकांना आपापल्या कर्माच्या ठिकाणीं आसक्त केलें. अशाप्रकारें पृथ्वीवर ज्या मनुष्यांना कल्याणाची इच्छा असेल, त्यांनीं प्रजाजनांचे कल्याणार्थ राजा करून ज्याप्रमाणें गुरूपुढें शिष्य नम्रपणानें नमतात, त्याप्रमाणें त्याच्यापुढें नम्र असावें आणि देव जसे इंद्राच्या सन्निध मोठ्या नम्रतेनें वागतात, त्याप्रमाणें राजाच्या निकटवर्ती असावें. ह्यालोकीं स्वजन ज्याचा मान राखतात, त्याचा इतरहि पुष्कळ आदर ठेवितात. स्वजनच जर अवमान करूं लागले, तर परकी लोकहि—शत्रू देखील—पराभव करितील. राजाचा शत्रूंनीं पराभव करणें हें सर्वांनाच दुःखदायक होतें. म्हणून छत्र, वाहनें, वस्त्रें, आभरणें, खाद्य-पेय पदार्थ, गृहें, आसनें, शय्या आणि इतरहि उपकरणें राजाला अर्पण करावीं. असें केल्यानें तो प्रजेचें रक्षण करूं लागून अजिंक्य होतो. राजानेंहि प्रजेशीं स्मितपूर्वक भाषण करावें. कोणी कांहीं विचारलें असतां त्याच्याशीं गोड बोलावें. त्यानें कृतज्ञ असावें, प्रजेवर त्याचें दृढ प्रेम असावें, त्यानें आपल्या संपत्तीचे दुसरेहि भागीदार आहेत अशी भावना ठेवावी, इंद्रियजयी असावें, तसेंच कोणी भेटीस आल्यास त्याच्याशीं मृदु, गोड आणि सरळपणें बोलावें. १२.१.६७.

अध्याय ६८ वा.

[१ वसुमनानामक कोसलाधिपतीपुढें बृहस्पतीनें केलेल्या राजगुणवर्णनाचें भीष्माकडून युधिष्ठिराला कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, मनुष्यांचा अधिपति जो राजा त्याला ब्राह्मण लोक देवता म्हणतात, त्याचें कारण काय तें मला सांग.

भीष्म—हे भारता, यासंबंधीं वसुमना यानें बृहस्पतीस विचारिलें असतां त्यानें दिलेलें उत्तर पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात. तें असें:—वसुमना नांवाच्या कोसलाधिपतीनें पूर्वीं ज्ञानसंपन्न महर्षि बृहस्पतीला प्रश्न केला होता. तो विनयज्ञ राजा बृहस्पतीकडे गेला आणि अभिवादनपूर्वक यथाविधि प्रदक्षिणा घालून व नमस्कार करून लोकहिताच्या इच्छेनें त्या धर्मशील ऋषीला त्यानें राज्यविधीविषयीं प्रश्न केला.

वसुमना—प्राण्यांची वृद्धि कशामुळें होते? त्यांचा क्षय होण्याचें कारण काय? आणि त्यांनीं कोणाची आराधना केली असतां त्यांना अविनाशी सुखाची प्राप्ति होईल? असा त्या महातेजस्वी कोसलाधिपतीनें प्रश्न केला असतां महाप्राज्ञ बृहस्पतीनें त्याला समग्र राजसत्कार सांगितला.

बृहस्पति—हे महाप्राज्ञा, ह्या लोकांत धर्म हा राजामुळें चालत आहे, असें दिसून येतें. राजभयानेंच प्रजा एकमेकांना भक्षण करीत नाहींत. राजा हा मर्यादा सोडून वागणाऱ्या व परदारादिकांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन राहणाऱ्या सर्वांना धर्मानें शिक्षा करून वाटेवर आणून सोडतो आणि म्हणून तो राजा शोभतो. हे राजा, चंद्र-सूर्यांचा उदय न होईल, तर लोक गाढ अंधकारामध्यें बुडून जाऊन परस्परांना पाहूं शकणार नाहींत. अल्पोदकामधील मत्स्य किंवा हिंस्र प्राण्यांची भीति नसलेले पक्षी यथेच्छ विहार करून कांहीं काळ आनंदांत घालवितात व परस्परांचा संहार करून लवकरच आपणहि नष्ट होतात, त्याचप्रमाणें राजा नसल्यास प्रजेची दुर्दशा होईल. त्यांची स्थिति गुराखी नसल्यामुळें दुःखांत पडणाऱ्या पशूंप्रमाणें होईल. पालन करणारा राजा जर नसेल, तर बलवान् लोक दुर्बलांच्या संपत्तीचा अपहार करतील व त्यांनीं विरोध केल्यास त्यांचा संहार करतील. स्वतःची वस्तु सुद्धां आपली आहे, असें जगांत कोणाला म्हणतां येणार नाहीं. स्त्री, पुत्र, धन आणि संपत्ति हीं कांहींच राहणार नाहींत व

सर्वत्र एकच गोंधळ उडून राहील. राजा नसल्यास दुष्ट लोक दुसऱ्यांचीं वाहनें, वस्त्रें, अलंकार आणि विविध रत्नें बलात्कार करून हरण करतील. धर्माचरणी लोकांना नानाप्रकारचे शस्त्रप्रहार सोसावे लागतील आणि सर्वत्र अधर्म माजून राहील. माता, पिता, वृद्ध माणसें, आचार्य, अतिथि, गुरु या सर्वांना दुष्ट लोक त्रास देतील किंवा प्रसंगीं त्यांचा वधहि करतील.

प्रजारक्षक राजा नसल्यास धनवंतांला वध, बंधन, अनेक प्रकारचा क्लेश हीं प्रत्यहीं सोसावीं लागतील. कोणत्याहि वस्तूवर त्यांचें ममत्व राहणार नाहीं. त्यांना अकालीं मृत्यु येईल. सर्व लोकांना चोरट्यांच्या ताब्यांत राहावें लागेल व ते भयंकर नरकांत पडतील. व्यभिचारदोष राहणार नाहीं, कृषि आणि व्यापार हीं बुडतील, धर्माचा लोप होईल आणि वेदत्रय नाहींसे होईल. दक्षिणायुक्त यज्ञ चालणार नाहींत, यथाविधि विवाह होणार नाहींत, समाजाचें अस्तित्व राहणार नाहीं, धेनूंकडे वृषभ कामवासनेनें पाहणार नाहींत, गुरांची धार निघणें बंद होईल, गौळवाडे नाश पावतील, लोकांचीं मनें उद्विग्न होऊन सर्वत्र हाहाकार उडेल व अस्वास्थ्य होऊन राहील. सर्वांचा एका क्षणांत नाश होऊन जाईल, वर्षोवर्ष चालणारीं दक्षिणायुक्त यज्ञसत्रें निर्भयपणें चालणार नाहींत, विद्यावान्, शुद्ध, तपस्वी ब्राह्मण चार वेदांचें अध्ययन करणार नाहींत, ब्रह्महत्या करणाऱ्याच्या शासनकर्त्यांचें अभिनंदन कोणी करणार नाहीं, द्रव्यापहार करणारे निर्धास्तपणें सर्वत्र फिरत राहतील, लोक दुसऱ्याच्या हातांतील वस्तु हिसकावून घेतील, सर्व मर्यादांचा भंग होईल, लोक भयव्याकुल होऊन इतस्ततः पळून जातील, अनयाची वाढ होऊन वर्णसंकर होईल आणि राष्ट्रामध्यें सर्वत्र दुर्भिक्ष्य माजेल.

रक्षण करणारा राजा असला म्हणजे लोक यथेच्छ गृहद्वारें उघडीं ठेवून झोंप घेतात. धर्मनिष्ठ राजा नसल्यास दुसऱ्यानें केलेली निंदा सहन करणें भाग पडतें व हात उगारला असतांहि त्याचा प्रतिकार करतां येत नाहीं. तोच जर रक्षणकर्ता राजा असेल, तर स्त्रियांना सर्व प्रकारचे अलंकार अंगावर घालून पुरुषांना बरोबर न घेतां निर्भयपणें फिरतां येतें. लोक धर्मानें वागत असतात. परस्परांना पीडा देत नाहींत. उलट एकमेकांवर अनुग्रह करितात. तीनहि वर्ण वेगवेगळे राहून एकाग्र मनानें वेदाध्ययन करितात. या जगताचें मूळ उपजीविका हें असून तीन वेदांत सांगितलेल्या कर्मांच्या योगानें जगताचें धारण केलें जातें. जेव्हां राजा राज्याचें मोठें जूं मानेवर घेऊन प्रजेला योग्य मार्गानें

नेतो, त्यावेळीं लोक सुखांत असतात. राजाच जर नाहीं, तर कोणत्याहि प्राण्याचें अस्तित्व असूं शकणार नाहीं. राजाच्या अस्तित्वावरच प्रजेचें अस्तित्व अवलंबून असतें. अशा त्या राजाला मान देणार नाहीं, असा कोण आहे? जो राजाचें प्रिय आणि हित करण्याच्या उद्देशानें सर्व लोकांना भयावह असा त्याचा कार्यभाग आपल्या शिरावर घेतो त्यालाहि इह-परलोकसुखाची प्राप्ति होते. जो कोणी त्याचें वाईट व्हावें, अशी इच्छा मनांत आणील, त्याला इह-लोकीं दुःखप्राप्ति होऊन तो मरणोत्तरहि नरकाला जाईल.

राजा हा मनुष्य आहे, असें समजून त्याचा कधींहि अवमान करूं नये. नररूपानें राहणारी ही एक मोठी देवताच आहे. राजा हा काळाला अनुसरून अग्नि, सूर्य, काळ, यम आणि कुबेर अशीं पांच रूपें धारण करितो. राजा जेव्हां जवळच्या पापी लोकांना आपल्या उग्र तेजानें दग्ध करून टाकितो, तेव्हां तो अग्निस्वरूपी समजावा. जेव्हां पृथ्वीतलावर हेरांच्या योगानें सर्वत्र संचार करून राजा सर्व प्राण्यांवर नजर ठेवितो आणि त्यांचें कल्याण करून परततो तेव्हां तो सूर्यस्वरूपी समजावा. जेव्हां राजा शेकडो पापी लोकांचा, त्यांचे पुत्र, पौत्र आणि बांधवजन यांसह क्रुद्ध होऊन संहार करितो, तेव्हां तो कालस्वरूपी-मृत्यु-समजावा. जेव्हां तो सर्व अधार्मिक लोकांना तीक्ष्ण शासन करून धार्मिकांवर अनुग्रह करितो, तेव्हां तो यमस्वरूपी होय असें समजावें. जेव्हां तो उपकारी लोकांवर द्रव्याची वृष्टि करून त्यांना संतुष्ट करितो, अपकारी लोकांचीं विविध रत्नें हरण करून नेतो, संपत्ति देऊन कोणाला श्रीमंत करितो व कोणाचें द्रव्य हरण करून त्याला दारिद्र्य आणितो, तेव्हां तो कुबेरस्वरूपी आहे, असें समजावें. ज्याच्या अंगांत काम करण्याची धमक असून ज्याला धर्माच्या योगानें परमात्मस्वरूप जाणण्याची इच्छा आहे, त्या हुशार मनुष्यानें राजासंबंधीं कधीं वाईट बोलूं नये. असें केल्यानें त्याला केव्हांहि सुखप्राप्ति होणार नाहीं, मग तो राजाचा पुत्र असो, बंधु असो, मित्र असो किंवा राजाच्या अगदीं बरोबरचा असो. वायूचें साहाय्य मिळून पेटणारा अग्नि हा दग्ध केलेल्या वस्तूंतील कांहीं तरी शेष ठेवील, परंतु राजा क्रुद्ध झाला असतां अन्यायी मनुष्याचें कांहीं शेष राहत नाहीं.

मनुष्यानें राजाच्या सर्व वस्तू संभाळाव्या. मृत्यूला जसे आपण भितों, त्याचप्रमाणें राजद्रव्यापहारापासून आपण दूर रहावें. राजद्रव्य हरण करणारे लोक पारध्यानें लावलेल्या जाळ्याला स्पर्श करणाऱ्या हरिणाप्रमाणें तत्काल

नाश पावतात. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें आपल्या द्रव्याप्रमाणेंच राजधनाचें संरक्षण करावें. राजधनापहार करणारे लोक घोर, भयानक आणि आश्रयहीन अशा नरकांत चिरकालपर्यंत पडून राहतात. राजा, भोज, विराट्, सम्राट्, क्षत्रिय, भूपति, नृप अशा थोर शब्दांनीं ज्याची स्तुति केली जाते, तो कोणाला सन्मानप्रद होणार नाहीं? म्हणून जो कल्याणेच्छु, स्वस्थचित्त, जितात्मा, इंद्रियजयी, बुद्धिमान्, स्मरणशक्तिसंपन्न आणि दक्ष असेल, त्यानें राजाचा आश्रय अवश्य करावा. राजानेंहि कृतज्ञ, प्राज्ञ, थोर मनाच्या, भक्तिमान्, जितेंद्रिय, धर्मिष्ठ आणि नीतिमान् अशा मंत्र्याचा बहुमान करावा. त्यानें दृढ भक्तिमान्, ज्ञानसंपन्न, धर्मज्ञ, जितेंद्रिय, शूर, क्षुद्रपणाचीं कामें न करणारे व स्वावलंबी अशाच मनुष्यांना जवळ करावें. ज्ञानाच्या योगानें मनुष्य प्रगल्भ होतो व राजा ज्ञानसंपन्न मनुष्यालाहि क्षीण करितो. राजाची अवकृपा झाली असतां मनुष्याला सुखप्राप्ति कोठून होणार? राजाश्रय करणाऱ्याला राजा सुख देतो. राजा हा प्रजेचें थोर अंतःकरण, तोच त्यांची उत्तम गति, महाप्रतिष्ठा आणि उत्कृष्ट प्रकारचें सुखसाधन आहे. हे राजा, राजाचा आश्रय करणाऱ्यांना इह-परलोकांची प्राप्ति सुखानें होते. राजाहि आत्मनिग्रह, सत्य आणि सुहृद्भाव यांच्या योगानें पृथ्वीचें पालन करून आणि मोठमोठे यज्ञ करून महायशस्वी होतो आणि त्याला स्वर्गामध्यें शाश्वत पदाची प्राप्ति होते.

भीष्म—याप्रमाणें बृहस्पतीनें सांगितलें असतां तो राजसत्तम कोसलाधिपति वीर प्रयत्नपूर्वक उत्तम प्रकारें प्रजापालन करूं लागला. १२.१.६८.

अध्याय ६९ वा.

[१ युधिष्ठिराचा प्रश्न. २. राजनीतिकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, पार्थिवाचें विशेष तऱ्हेनें करण्यासारखें असें कोणतें कार्य आणखी शिल्लक राहिलें व त्यानें प्रजांचें रक्षण कसें करावें, शत्रू कसे जिंकावे तें तूं मला सांग. राजानें हेर कसे नेमावे, सर्व वर्णांचा विश्वास कसा संपादावा, नोकरचाकरांना कसें वश करून घ्यावें, बायका व मुलें यांना आपलेंसें कसें करावें, हें सर्व हे पितामहा, मला तूं सांग.

(२) भीष्म—हे महाराजा, सर्व राजे व त्यांचे प्रतिनिधि यांनीं कसें वागावें, तें सांगतों, ऐक. राजानें किंवा त्याच्या प्रतिनिधीनें सर्व गोष्टींच्या अगोदर एक गोष्ट केली पाहिजे. ती ही कीं त्यानें स्वतः आपलें मन आपल्या ताब्यांत ठेविलें पाहिजे. प्रथम मनोजय करून नंतर शत्रूंवर विजय मिळवावा. ज्याला स्वतःचें मन जिंकतां येत नाहीं तो शत्रूंना काय जिंकील? राजानें करावयाचा आत्मजय म्हणजे श्रोत्र, चक्षु, त्वक्, रसना व घ्राण यांचा जय होय. इंद्रियवृत्तींवर जय मिळविल्यानंतरच शत्रूंवर जय मिळवितां येणें शक्य होतें. हे कुरुनंदना, राजानें किल्ल्यांवर, गांवाच्या शिवेवर, गांवांतील बागांवर व मोठमोठ्या राष्ट्रांवर पहाऱ्यासाठीं अधिकारी नेमावे. राजानें नानाप्रकारच्या कारखान्यांत, गांवांत, खेड्यांत, अंतःपुरांत, तसेंच राजवाड्यांत सर्व ठिकाणीं पाळेगार नेमावे. राजानें हेर म्हणून नेमण्याचीं माणसें पारखून ठेवावीं. त्या माणसांना मूर्ख, आंधळे, बहिरे इत्यादिकांचे वेष द्यावे. या हेरांच्या कामासाठीं प्रसंगीं तहानभूक सहन करतील अशीं शहाणीं माणसें त्यानें निवडलीं पाहिजेत. आपले अमात्य, आपले विविध तऱ्हेचे मित्र, इतकेंच काय, पण हे राजा, आपले पुत्र यांच्यावर सुद्धां, सावधान चित्तानें हेरांची योजना करावी. गांवांतील प्रजाजनांत, भोंवतालच्या मांडलिक राजांत सुद्धां आपले हेर असावेत व ते असे असावे कीं त्यांनीं आपापसांतसुद्धां एकमेकांस ओळखूं नये—त्यांना एकांतांत सुद्धां एकमेकांची ओळख पटूं नये—इतक्या गुप्त तऱ्हेनें व चतुराईनें त्यांची योजना व्हावी.

बाजारच्या ठिकाणीं, खेळांच्या जागीं, मोठमोठ्या समाजांत, बैराग्यांच्या मेळ्यांत, बागांत, उद्यानांत, पंडितांच्या सभेंत, गांवांत, चावडीवर, अधिकाऱ्यांच्या घरांतून, परक्या लोकांचे हेर राजानें ओळखून काढावे. दुसऱ्यांचे हेर कोणते हें अगोदर ओळखून ठेविलेलें असलें म्हणजे तें हितावह होतें. आपण हीनबल झालों, असें आपलें आपणांस वाटूं लागतांच अमात्यांच्या सल्ल्यानें राजानें बलिष्ठांबरोबर तह करावा. आपण दुर्बल आहों असें जरी वाटत नसलें, तरी स्वतःचा कांहीं विशेष अर्थ साधावयाचा असेल, त्या वेळेस हे राजा, शत्रूबरोबर तत्काल तह करावा. प्रजेचें धर्मानें पालन करणाऱ्या राजानें गुणवान्, महोत्साही, धर्मज्ञ, सज्जन अशीं जीं जीं माणसें असतील, त्यांच्यांशीं अवश्य संधि करावा. आपला उच्छेद होऊं पहात आहे, अशी शंका येतांच राजानें पहिल्यानें आपले पूर्वीचे शत्रू म्हणजे ज्यांनीं मागें कधीं

आपणांस अपकार केला असेल, असे लोक काढून टाकण्याचा प्रयत्न करावा. लोक ज्यांचा द्वेष करीत असतील अशांचा उच्छेद त्यानें प्रथम करावा. आपल्या भोंवतालच्या राजांपैकीं जो आपल्यावर उपकार किंवा अपकार कांहींच करूं शकणार नाहीं व ज्याचा उच्छेद करून कांहीं लाभहि नाहीं, अशाची त्यानें नेहमीं उपेक्षा करावी. ज्या राजावर आपल्याला स्वारी करावीशी वाटेल तो राजा मित्रहीन, बांधवहीन, दुर्बल, अवधानरहित असूनहि दुसऱ्यावर हल्ला करण्याची इच्छा धरणारा असेल, तरच त्यावर राजानें चाल करावी. शाहणा, पुष्टबल, शूर अशा राजानें पूर्वींच सैन्याची सिद्धता ठेऊन व प्रजासंरक्षणाची व्यवस्था करून ठेऊन मग स्वारीस निघावें. जो अतिबलवान् राजा आपल्याला वश होणार नाहीं, त्याच्या संपत्तीचें हरण करूं इच्छिणाऱ्या दुर्बल राजानें निराळे उपाय योजावेत. शस्त्रें, अग्नि, विषप्रयोग, इत्यादिकांच्या साहाय्यानें त्याच्या राष्ट्राला त्रास द्यावा. त्या राजाचे जे कोणी मित्रगण असतील, अगर जे कोणी मंत्री असतील त्यांच्यांत व त्या राजांत भेद उत्पन्न करावा आणि वितुष्ट आणावें.

ज्याला राज्य टिकवावयाचें आहे, अशा राजानें युद्धाचा प्रसंग सहसा आणूं नये. साम, दान व भेद या तीन उपायांनींच अर्थप्राप्ति करून घ्यावी, असें बृहस्पतीनें सांगितलें आहे. साम, दान व भेद या उपायांनीं जो अर्थ मिळूं शकेल, तेवढ्यावरच शहाण्या राजानें संतुष्ट रहावें. राजानें प्रजांपासून कर घ्यावा; पण, तो घेतलेला उत्पन्नाचा सहावा हिस्सा प्रजेच्या रक्षणासाठीं म्हणून घ्यावा. मत्त, प्रमत्त इत्यादि दहा प्रकारच्या अपराध्यांपासून दंडाच्या रूपानें जें थोडें-फार द्रव्य वसूल होईल, तेंहि राजानें प्रजारक्षणाच्या कामीं खर्च करावें. प्रजेकडे राजानें पुत्र-पौत्रांच्या नात्यानें पहावें. परंतु, व्यवहार पुढें आला असतांना—कोणताहि वाद पुढें आला असतां—त्यांच्यांपैकीं कोणालाहि आपला समजूं नये; निःपक्षपातानें व्यवहाराला धरून जो न्याय दिसेल तो सांगावा. न्याय निवडण्याच्या कामीं राजानें सकल अर्थांची माहिती असलेल्या चतुर लोकांची योजना करावी. कारण, न्यायदानपद्धतीवरच राज्याची सुरक्षितता बरीचशी अवलंबून असते. सोन्याच्या खाणी, मिठागरें, धान्याच्या बाजारपेठा, नदी तरून जाण्यासाठीं ठेवलेल्या नावा, तसेंच गजसैन्य या ठिकाणीं राजानें आपले आप्त किंवा आपलें हित पाहणारे म्हणून ज्यांबद्दल आपणांस विश्वास वाटेल, अशा पुरुषांचीच अमात्य म्हणून योजना करावी. दंडाचें व्यवस्थित

तऱ्हेनें पालन करणाऱ्या राजाला पुण्यप्राप्ति होते. कारण, दंड यथान्याय रीतीनें धारण करणें व त्याचा समुचित उपयोग करणें, हाच राजाचा धर्म होय. राजानें वेदवेदांगांचा अभ्यास करावा; आपलें तपोबल वाढवावें; नित्य दान करून यज्ञकर्मांनीं देवसंतर्पण करावें. हे सर्व गुण राजाच्या ठिकाणीं स्थिर रूपानें असावयास पाहिजेत. राजाच्या व्यवहाराचा लोप झाला, तर त्याला स्वर्गप्राप्ति किंवा यश यांपैकीं कांहींहि मिळणार नाहीं.

एकाद्या आपल्यापेक्षां बलवान् राजाकडून आपल्याला त्रास होतो, असें वाटल्यास बुद्धिमान् राजानें किल्ल्याचा आश्रय करावा. आपलें रक्षण करण्याच्या कामीं मित्रांची योजना करावी व त्यांना संरक्षणकर्माकडे प्रवृत्त करावें. शत्रूंमध्यें फूट पाडण्यासाठीं सामदामादि उपायांचा अवलंब करावा. गौळवाडे रस्त्यावर ठेवावे. गांवोगांवची वस्ती जरूर पडल्यास उठवावी व त्या सर्वांना नजीकच्या खेड्यांतून जागा द्यावी. आपल्यांतील धनिक व बलसंपन्न लोक असतील, त्यांना पुनः पुनः धीर देऊन आपल्या राज्यांतील गुप्त व बळकट बांधलेल्या किल्ल्यांत अगर गुप्त ठिकाणीं नेऊन ठेवावें. शत्रूच्या द्रव्याचा अपहार राजानें करावा. शत्रूच्या शहरांत प्रवेश करणें शक्य नसेल, तर आग लावून शत्रूच्या शहराचा नाश करावा. आपल्या माणसांच्या हातीं शत्रूंच्या शेतांतील पिकें जाळावीं, किंवा सैन्याकडून लुटवावीं. तरी, नदी तरून जाण्याचे सर्व मार्ग बंद करावे. तलावांचें पाणी फोडून लावावें व जेथें हें शक्य नसेल, तेथें तें विष-मिश्रित करून सोडावें. कोणतेंहि मित्रकार्य उपस्थित झालें, तरी तें बाजूला ठेवून राजानें ज्याच्या राज्यांतून आपल्यास सुलभपणानें शत्रूचा घात करतां येईल, अशाचाच आश्रय करून रहावें. किल्ल्याच्या भोंवतालीं असणाऱ्या क्षुद्र वृक्षांचीं मूळें तोडून टाकावीं. अश्वत्थ वृक्षाचीं मूळें मात्र तोडूं नयेत. मोठ्या मोठ्या वृक्षांच्या फांद्या तोडाव्या. अश्वत्थ वृक्षाचें मात्र पान देखील खालीं पडूं देऊं नये. किल्ल्याच्या तटावर कोण लोक कोठून येतात, त्यांच्यावर लक्ष ठेवण्यासाठीं निरनिराळ्या चौक्या ठेवाव्या व त्यांवर शूर लोकांचा पहारा असावा. तटावरच्या लोकांना बाहेरच्या गोष्टी दिसण्यासाठीं भिंतीला बारीक भोंकें ठेवावीं. प्रसंगवशात् या भोंकांतून गोळ्या झाडतां येतील, अशी व्यवस्था असावी. किल्ल्याच्या भोंवतालचा खंदक मासे, नक्र, इत्यादि-कांनीं परिपूर्ण असावा किंवा त्यांत जागोजाग शूल उभे केलेले असावे. नगरांतील लोकांना संकटकालीं बाहेर निघतां यावें एवढ्यासाठीं सूक्ष्म-

द्वारांची—गुप्त भुयारांची—योजना असावी व या द्वारांवर इतर ठिकाणां-प्रमाणेंच पहारा असावा. प्रत्येक दरवाज्यावर मोठमोठालीं अस्त्रें ठेवावींत व तोफा ठेवून तीं द्वारें आपल्या आधीन ठेवावींत. काष्ठें गोळा करावींत, विहिरी खोदवाव्या, पूर्वीं लोकांनीं खणलेल्या विहिरींचें पाणी उपसून त्या स्वच्छ करवाव्या, घरांवर गवत वगैरे वाढलें असेल तर तें चिखलानें लिंपून घ्यावें व चैत्रमासांत आगीचें भय असतें म्हणून, तेव्हां गवत काढून टाकावें. अन्न वगैरे सुद्धां रात्रींच शिजवावें. अग्निहोत्रादि कर्में सोडून दुसऱ्या कार्यासाठीं दिवसा अग्नि प्रज्वलित करूं नये. लोहाराचा कारखाना, किंवा बाळंतिणीची खोली या ठिकाणांतील अग्नि सुरक्षित झांकलेला असा असावा. घरांतील अग्निहि सुरक्षित असा असावा. दिवसा अग्नि प्रज्वलित करणाराला महादंडाचें–वधाचें–प्रायश्चित्त असावें व गांवांतील लोकांचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें तशी दवंडी पिटवावी. भिक्षा मागून खाणारे, गाडी हांकणारे चाक्रिक, षंढ, उन्मत्त, नानाप्रकारचीं सोंगें आणणारे यांना हे नरश्रेष्ठा, गांवाबाहेर घालवून द्यावें, नाहींतर त्यांच्यापासून आपल्याला पीडा होते. चवाठे, तीर्थें, सभास्थानें व लोकांचीं घरें, या ठिकाणीं त्या त्या ठिकाणांना योग्य होतील अशा वर्णांचे हेर ठेवावे. राजानें मोठेमोठे मार्ग आंखावे, योग्य ठिकाणीं पाणपोया घालाव्या, बाजारपेठा बसवाव्या; द्रव्यागारें, शस्त्रागारें, सैनिकांना रहाण्यासाठीं जागा, अश्वशाळा, गजशाळा, सैन्याची छावणीची जागा, खंदक, विसांव्याच्या जागा व या सर्व ठिकाणीं जाण्याचे मार्ग हीं कोणाच्याहि दृष्टीस पडणार नाहींत, इतकीं गुप्त असावींत.

शत्रूकडून त्रास होत आहे असें समजतांच राजानें अर्थसंचय करावा. तेल, चर्बी, मध, तूप, नानाप्रकारचीं औषधें, कोळसे, दर्भ, मुंज नांवाचें गवत, पळस, बाण, चित्रें काढणारे लोक, गवत, विषानें माखलेलीं शस्त्रें, या सर्वांचा संचय राजानें करावा. तसाच शक्ति, ऋष्टि, प्रास वगैरे नानाप्रकारचीं आयुधें, चिलखतें वगैरेंचाहि संग्रह राजानें अवश्य ठेवावा. सर्व प्रकारचीं मूळें, फळें, औषधें, चार प्रकारचे वैद्य, इत्यादिक राजाच्या संग्रहाला अवश्य असावेत. नट, नाचणारे, कुस्त्या खेळणारे, बहुरूपी, यांच्या संग्रहानें शहराला शोभा येते व लोकांचें मनोरंजनहि होतें. आपले नोकर, अमात्य, प्रजाजन किंवा शेजारी राजा यांच्यापैकीं कोणाचीहि आपणांस शंका आल्यास त्यांवर नजर ठेवावी व त्यांना आपले आधीन करून ठेवावें. आपलें कार्य झाल्यानंतर धनदानानें

किंवा ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुरूप योग्य प्रकारें सांत्वन करून त्यांचा सत्कार करावा. हे कुरुनंदना, शत्रूला त्रासवून सोडून किंवा ठार मारून आपलें कार्य तडीस नेल्यानेंच राजा कृतकार्य होत असतो व सर्वांच्या ऋणांतून तो मुक्त होतो.

हे राजा, पृथ्वीपतीनें सात गोष्टींचें मुख्यतः रक्षण करावयाचें असतें. त्या सात गोष्टी मी तुला सांगतों, ऐक. पहिली गोष्ट आत्मा, नंतर अमात्य, नंतर कोश, दंड, मित्र, नंतर प्रजा आणि राजधानी या त्या सात गोष्टी होत. या सात गोष्टी म्हणजेच राज्य व यांचेंच पालन राजानें प्रयत्नपूर्वक करावयाचें असतें. षाड्गुण्य, त्रिवर्ग व त्रिवर्गपरम यांचें स्वरूप यथातथ्य रीतीनें ज्याला कळलें, तो राजा पृथ्वीच्या राज्याचा उपभोग घेतो. शत्रूशीं संधि करून मार्ग काढणें हें संधानासन, स्वारी करणें हें यात्रासंधान, शत्रूशीं वैर करीत रहाणें हें विगृह्यासन, शत्रूला धाक दाखविण्याकरितां स्वारीची नुसती तयारी करून चाल न करणें हें संपरिगृह्यासन, परस्परांशीं संधि करणें हा द्वैधीभाव व दुसऱ्याचा आश्रय करून रहाणें–अन्यसंश्रय–हें षाड्गुण्य होय. आतां त्रिवर्ग कशाला म्हणतात तें सांगतों, ऐक. क्षय, वृद्धि व स्थान हा त्रिवर्ग आणि धर्म, अर्थ व काम हा परमत्रिवर्ग होय. योग्य काळीं राजानें यांचें सेवन करावें. या संबंधांत अंगिरा मुनीचे म्हणून दोन श्लोक सांगितलेले आहेत ते हे कुंतीपुत्रा, तुला सांगतों, ऐक. 'सर्व कार्यें यथाविधि करून, पृथ्वीचें पालन यथान्याय करून, प्रजापालन व्यवस्थित करून राजाला परलोकीं सुखप्राप्ति होते. राजाची तपश्चर्या किंवा त्यानें केलेले यज्ञ यांचा त्याला कांहीं उपयोग होणारा नसून एकट्या प्रजापालनधर्माचें आचरण त्यानें केलें म्हणजे त्यांत सर्व धर्माचरणाचा समावेश झाला असें समजावें.'

युधिष्ठिर—हे पितामहा, राजा किंवा त्याची दंडनीति यांचा दोघांचा मिळून किंवा प्रत्येकाचा वेगवेगळा कोणाला कसा काय उपयोग होतो, तें तूं मला सविस्तर सांग.

भीष्म—हे महाभागा, पूर्वींच्या लोकांनीं आपल्या साभिप्राय शब्दांनीं सांगितलेलें दंडनीतीचें महाभाग्य मी तुला जसेंच्या तसें सांगतों, तें ऐक. हे राजा, पृथ्वीपालन करणाऱ्या राजानें दंडनीतीचा उपयोग विहित मार्गानें केला, तर ती चारी वर्णांना–ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्रादिकांना–स्वधर्मानें वागण्यास प्रवृत्त करते व अधर्मापासून निवृत्त करते. चारी वर्णांतील मनुष्यें जेव्हां आपापलीं कर्में व्यवस्थित तऱ्हेनें करतात, मर्यादेचा अतिक्रम करीत

नाहींत, दंडनीतीच्या साहाय्यानें प्रजापालन विधिवत् होतांच प्रजा अकुतोभय होतात, त्यांना कोठूनच भय रहात नाहीं, तीन्ही वर्णांतील लोक स्वास्थ्य मिळविण्याचा प्रयत्न करतात, तेव्हांच मनुष्याला सर्व प्रकारच्या सुखाची प्राप्ति होते. राजाचें कारण काल कीं कालाचें कारण राजा—राजा वेळ येईल तसा वागतो, कीं कालाला आपल्यापुढें वांकवितो—असा संशय–शंका–मनांत आणूं नकोस. राजा कालाला आपल्यापुढें वांकवूं शकतो हें निर्भ्रांत समज. सर्व बाजूंनीं व सर्व तऱ्हांनीं राजा ज्यावेळीं दंडनीतीचा यथायोग्य अवलंब करतो, त्यावेळेस सृष्टिकृत कृतयुगाला आरंभ होतो. त्या कृतयुग नांवाच्या युगांत धर्माचरण प्रधान असून अधर्माचें नांवहि कोठें सांपडत नाहीं. चारी वर्णांपैकीं कोणत्याच वर्णाचें मन अधर्माकडे धांव घेत नाहीं. प्रजेचा योगक्षेम या कृतयुगांत व्यवस्थित तऱ्हेनें चालतो, यांत संशय नाहीं. सर्व वैदिक कर्में गुणकारी होतात. सर्व ऋतु मनुष्यांना सुखावह होतात. रोगराई कोणाला होत नाहीं. मनुष्यांचे स्वर, वर्ण व अंतःकरण हीं नेहमीं प्रसन्न राहतात. त्यांना व्याधि कोणचीहि होत नाहीं. अल्पायु मनुष्य सहसा आढळत नाहीं. त्या काळांत विधवा स्त्री सांपडत नाहीं. कृपण मनुष्य दृष्टीलाहि पडत नाहीं. पृथ्वी नांगरल्यावांचून पीक देते. नानाप्रकारच्या ओषधि पुष्कळ पिकतात. साली, फळें, मूळें व पानें हीं सर्व कसदार असून गुणकारी असतात. हे राजा, कृतयुगांत अधर्माचें नांवहि नसतें व सर्व धर्मानेंच वागतात. कृतयुगाचे म्हणून सांगितलेले हे धर्म आहेत. आतां त्रेतायुगाचे धर्म सांगतों, ऐक.

दंडनीतीचे नियम तीन चतुर्थांश हिश्शांनीं ज्यावेळेस राजा पाळतो व एक चतुर्थांश भागाकडे तो जेव्हां दुर्लक्ष करतो, त्यावेळेस त्रेतायुगाचा प्रारंभ होतो. त्यावेळेस पृथ्वीवरील कर्मांपैकीं तीन हिस्से कर्में शुभ तर एक हिस्सा अशुभ होतात. पृथ्वी नांगरली तरच पिक येतें व ओषधि, फल-मूळें वगैरे सर्व उत्पन्न होतात.

दंडनीतीच्या नियमांपैकीं अर्ध्या भागाचें राजा पालन करील व दुसऱ्या अर्ध्याकडे दुलक्ष करील, तर द्वापर युगाला प्रारंभ झाला असें समजावें. या कालांत पृथ्वीवरील कर्मांपैकीं अर्धीं कम अशुभ तर अर्धीं शुभ असतात. जमीन नांगरली गेली तरी सुद्धां अर्धें पीक येतें. आणि ज्यावेळेस दंडनीति सगळीच झुगारून देऊन राजाचें वर्तन होतें व प्रजेला तो अन्यायानें त्रास देऊं लागतो, त्यावेळेस कलियुगाची प्रवृत्ति होते.

कलियुगांत अधर्मच माजून राहतो व धर्माची प्रवृत्ति नाहींशी होते. चारी वर्णांतील मनुष्यांचें मन स्वधर्मापासून च्युत होतें. शूद्र लोक भिक्षावृत्तीनें उपजीविका करतात. ब्राह्मण सेवाधर्म पत्करतात. योगक्षेमाचा सर्व नाश होऊन वर्णसंकर होतो. वैदिक कर्मे विगुण म्हणजे विकृत होतात. कोणताहि ऋतु सुखाचा न जातां सर्वच ऋतूंत रोगराई पसरते. मनुष्यांचा आवाज, वर्ण व मन या सर्वांचा ऱ्हास होतो. सर्वत्र रोग उत्पन्न होतात. माणसें अल्पायुषी मरतात. स्त्रियांना वैधव्य येतें. प्रजा दुष्ट होते. कुठेंतरी पाऊस व कुठें तरी पीक अशी स्थिति होते. दंडनीतीच्या साहाय्यानें प्रजांचें यथायोग्य संरक्षण करावें, असें राजाला जेव्हां वाटत नाहीं, त्यावेळीं पृथ्वीवरील पिकांतील सर्व रस शुष्क होऊन जातात. सारांश, कृतयुग, त्रेतायुग, द्वापरयुग व कलियुग या चारी युगांचा कर्ता राजा होय. राजानें कृतयुग निर्माण केलें तर त्याला आत्यंतिक स्वर्गसुख मिळतें. राजानें आपल्या कालाचें त्रेतायुग केलें, तर आत्यंतिक स्वगसुख न मिळतां, अंशतः स्वर्गसुख मिळतें. राजानें आपल्या भोंवतीं द्वापरयुग निर्माण केल्यास स्वर्गसुखाची प्राप्तीहि यथाविभाग होते. पण राजा जर आपल्या भोंवतीं कलियुग निर्माण करील, तर त्याला आत्यंतिक पापाचीच प्राप्ति होईल व त्यामुळें तो राजा अनंत कालपर्यंत प्रजांचा तळतळाट घेत अकीर्ति व पाप यांनीं युक्त होऊन नरकांत पडतो. तेव्हां, शहाण्या क्षत्रियानें दंडनीतीच्या नियमांचें पालन करून जें आपल्याजवळ नाहीं, तें मिळविण्याचा प्रयत्न करावा व जें मिळालें असेल त्याचें रक्षण करावें. दंडनीतीचें यथान्याय पालन केल्यास ती लोकांना व्यवस्थित ठेवणारी व त्यांचा अभ्युदय करून देणारी अशीच ठरते. असली दंडनीति ही आईबापांसारखीच होय. हे भरतर्षभा, दंडनीतीच्या अस्तित्वावरच भूतमात्राचें अस्तित्व अवलंबून असतें. म्हणून हे कुरुश्रेष्ठा, राजानें दंडनीतिमान् असणें, हाच त्याचा परम धर्म होय. तेव्हां, प्रजांचें धर्मानें पालन कर हेंच माझें तुला सांगणें आहे. अशा रीतीनें प्रजापालन करीत राहिलास, तर तूं दुर्जय असा स्वर्गलोक जिंकशील, यांत किमपिहि शंका नाहीं. १२.१.६९.

अध्याय ७० वा.

[१ राजनीतीच्या छत्तीस प्रकारांचें वर्णन.]

युधिष्ठिर—हे राजधर्माचारसंपन्न पितामहा भीष्माचार्य, राजा कोणत्या तऱ्हेनें वागला तर त्याला इहपरलोकीं सुखयुक्त फल उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी प्राप्त होतील, तें मला सांग.

भीष्माचार्य—हे राजा, या धर्माचरणाचे प्रकार छत्तीस आहेत व त्याचे गुणहि छत्तीस आहेत. या गुणांचें आचरण राजानें केलें तर त्याचें कल्याण होतें. कोणाशींहि कडूपणानें न वागतां धर्माचें आचरण करावें. परलोकींच्या सुखावर दृष्टि ठेवून नेहमीं स्नेहवृत्तीनें वागावें. कोणत्याहि प्रकारची कुटिल बुद्धि धारण न करतां अर्थार्जन करावें. धर्म व अर्थ यांच्यांशीं विरोध न येईल, अशा तऱ्हेनें विषयांचा उपभोग घ्यावा. दुबळेपणा न दाखवितां नेहमीं गोड बोलावें, स्वतःच्या पराक्रमाबद्दल बडबड न करतां शौर्याचीं कर्में हातांनीं करून दाखवावीं. अनार्य, दस्यु, यांच्यांशीं संधि करूं नये. आपल्या आप्तवर्गाशीं भांडूं नये. आपल्यावर ज्याची श्रद्धा नाहीं, अशाला हेर म्हणून पाठवूं नये. कोणालाहि त्रास न देतां आपलें कार्य करावें. दुष्टबुद्धीच्या माणसांजवळ अर्थाबद्दल भाषण करूं नये. स्वतःचे गुण आपल्या तोंडानें सांगूं नयेत. साधुपुरुषांकडून कोणतीहि वस्तु घेऊं नये. असज्जनांचा आश्रय करूं नये. चांगला शोध केल्यावांचून कोणालाहि शिक्षा लावूं नये. स्वतःची गुप्त मसलत कोणाला सां ' नये. लोभी माणसांना दान देऊं नये. आपल्यावर अपकार करणाऱ्यांवर विश्वास ठेवूं नये.

हे राजा, कोणाचाहि हेवादावा करूं नये. स्त्रियांचें संरक्षण करावें. नित्य शुचि असावें. अतिदयाशील असूं नये. अतिस्त्रीसेवन करूं नये. मिष्टान्न अहितकारक होईल, इतकें खाऊं नये. ताठा न धरतां माननीयांचा सन्मान करावा. कोणत्याहि प्रकारें कपटी वृत्ति न ठेवतां मोठ्या माणसांची सेवा करावी. दांभिकपणा सोडून देवपूजन करावें. अनिंदित अशा संपत्तीची इच्छा धरावी. संपत्तीचा उपयोग घ्यावा, पण तिजबद्दल आसक्ति ठेवूं नये. दक्षता बाळगावी. काळ ओळखून वागावें. सहानुभुति दाखवावी, पण, शत्रूला सोडण्याचें आश्वासन मात्र देऊं नये. अनुग्रह करतेवेळीं कोणाचेंहि वर्म काढूं नये. (त्यानें केलेल्या अनुग्रहाची किंमत कमी होते.) आपण कोणावर व कां प्रहार करतों, हें जाणल्यावांचून

कोणावरहि आकस्मिक प्रहार करूं नये. शत्रूला मारल्यानंतर त्याच्याबद्दल शोक करूं नये. कारणावांचून क्रोध दाखवूं नये. आपल्याला अपकार करणारांविषयीं मृदु भाव धरूं नये. हे युधिष्ठिरा, राज्यावर बसून व्यवस्थित कारभार करण्याची इच्छा असेल, तर याप्रमाणें वाग. याच्या उलट वागणाऱ्या राजाला अतिशय मोठीं संकटें प्राप्त होतात. आतांपर्यंत जे जे राजगुण म्हणून सांगितले, त्यांचें यथाविधि आचरण केल्यानें, हे राजा, ह्या लोकीं राजाला सुख मिळून स्वर्गलोकांतहि त्याला मान्यता मिळते.

वैशंपायन—शांतनव भीष्माचें हें वचन मुख्य मुख्य पांडवांनीं वेष्टित अशा युधिष्ठिरानें ऐकून त्यानें पितामह भीष्माचार्याला नमस्कार केला आणि तो बुद्धिवान् धर्मराज त्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागूं लागला. १२.१.७०.

अध्याय ७१ वा.

[१ युधिष्ठिराचा राजधर्मप्रश्न व त्यास भीष्माचें उत्तर.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, कोणत्या प्रकारानें प्रजेचें रक्षण केलें असतां राजाला कोणताहि मानसिक त्रास होत नाहीं व त्याच्या हातून धर्माचें उल्लंघन होत नाहीं, तें मला सांग.

भीष्म—हे राजा, मी तुला संक्षेपानेंच शाश्वत राजधर्म सांगतों, ते ऐक. विस्तारानें सांगावयाचें तर धर्म कधींच सांगून संपणार नाहीं. देवांच्या व्रतांत निमग्न असलेल्या धर्मनिष्ठ, विद्वान् व गुणवान् ब्राह्मणांची आपले घरीं पूजा करून तूं यजन करीत जा. त्यांना सामोरें जाऊन व त्यांचे पाय धरून, त्यांना अभिवादन करून, पुरोहितांच्या साहाय्यानें धर्मकार्यें व मंगलकार्यें करीत जा. अर्थसिद्धि व जयसिद्धि व्हावी, म्हणून ब्राह्मणांच्या तोंडचे आशीर्वाद नित्य घेत जा. आर्जवसंपन्न, धृतिमान् व बुद्धिमान् राजानें यथायोग्य रीतीनें कोणत्याहि गोष्टीचा स्वीकार करावा व कामक्रोधांचा त्याग करावा. जो राजा कामक्रोधांच्या आधीन होऊन राहतो, त्या बालिश राजाला धर्माची फलप्राप्ति होत नाहीं. कोणत्याहि कामावर मूर्ख व लोभी माणसाची योजना करूं नको. ज्यांना कसलाहि लोभ नाहीं, अशा बुद्धिसंपन्न माणसांचीच सर्व कार्यांत योजना करीत जा. मूर्ख माणसाच्या हातीं कारभार दिल्यानें, त्याला कामकाजाची माहिती नसल्यामुळें व तो कामक्रोधांच्या आधीन होत असल्यानें

इष्टफलप्राप्ति न होतां त्याच्या हातून प्रजेला मात्र क्लेश होतात. मर्यादित स्वरूपाचा पिकाचा सहावा हिस्सा, अपराधी मनुष्यांना दंड करून उत्पन्न झालेला पैसा व्यापाऱ्यांच्या तांड्यांचें रस्त्यावर संरक्षण केल्याबद्दल त्यांजकडून वेतनरूपानें उत्पन्न होणारें द्रव्य (दस्तुरी) येवढ्याचीच राजानें इच्छा धरावी. हे राजा, प्रजेकडून योग्य तेवढाच कारभार घेऊन, राष्ट्राचें विहित मार्गानें यथान्याय पालन करावें. कर घेऊन उरलेल्या उत्पन्नावर प्रजांचा योगक्षेम चालूं शकत नाहीं, असें दिसल्यास त्यांच्या संरक्षणाची व्यवस्था राजानें निरलसपणानें केली पाहिजे. आपलें यथायोग्य रीतीनें रक्षण करणाऱ्या, योग्य काळीं उणें पडेल तें देणाऱ्या, नित्य धर्मनिष्ठ व निरलस असणाऱ्या, रागद्वेषांनीं विमुक्त अशा राजावरच मनुष्यें प्रेम करतात.

हे राजा, लोभाला बळी पडून किंवा अधर्माचरणानें वागून धनप्राप्तीची आशा धरूं नको. जो शास्त्रविहित मार्गानें चालत नाहीं, त्याला धर्म व अर्थ हीं दोन्हींहि प्राप्त होत नाहींत व मिळालीं तरी कायमचीं टिकत नाहींत. केवळ अर्थाच्याच पाठीमागें लागलेल्या राजाला धर्मार्थप्राप्ति होत नसते व त्याचें सगळें द्रव्य अस्थानीं नाश पावतें. अशास्त्र अशा जुलमी करांनीं जो राजा लोभवश होऊन प्रजेला निष्कारण छळतो, तो आपल्या हातांनीं आपलाच नाश करून घेतो. गाईचें दूध काढण्याच्या इच्छेनें तिची कांस कापणाऱ्या मनुष्याला दूध जसें मिळत नाहीं, त्याप्रमाणें अयोग्य मार्गानें राष्ट्रावर जुलूम केल्यास त्याचें संवर्धन होत नाहीं. दूध देणाऱ्या गाईची व्यवस्थित रीतीनें शुश्रूषा केल्यास ज्याप्रमाणें मनुष्याला नित्य दूध मिळतें, त्याप्रमाणें योग्य रीतीनें राष्ट्राची जोपासना केल्यास राजाला त्याची फलप्राप्ति होते. पृथ्वीचें रक्षण व्यवस्थित तऱ्हेनें केल्यास राजाला धान्य व सोनें यांची प्राप्ति होते, व त्याचा स्वकीयांना व परकीयांनाहि उपयोग होतो. स्वतः तृप्त झाल्यानंतर आई जशी मुलाला दूध देते, तशी पृथ्वीची स्थिति आहे. हे युधिष्ठिरा, शास्त्रविहित उपायांनीं प्रजांचें रक्षण करून राजा आपल्या पदाचा उपयोग घेत राहील, तर त्यामुळें त्याची अतुल कोशवृद्धि नित्य होत जाईल.

हे राजा, तूं प्रजेशीं वागतांना नेहमीं माळ्यासारखा वाग. निखारे पसरणाऱ्या माणसासारखा वागूं नको. तसा वागलास तरच चिरकालपर्यंत राज्याचा उपभोग तुला घेतां येईल. परचक्रावर स्वारी करावी लागल्यामुळें तुझ्या कोशांतील धन नाहींसें झालें तर अब्राह्मणांच्या जवळ असलेलें धन तूं

सामोपचारानें घेण्याची इच्छा धर. पण ब्राह्मणाचें धन घेण्याची इच्छा तूं अंतकाळीं सुद्धां मनांत आणूं नकोस; मग इतर वेळची गोष्ट तर दूरच राहो. तुझ्या शक्तीप्रमाणें व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्यांना तूं द्रव्य देत जा. त्यांना संतुष्ट राखून त्यांचें रक्षण करण्यानेंच तुला स्वर्गप्राप्ति होणारी आहे. अशाप्रकारें धर्मयुक्त अशी वागणूक ठेवून तूं प्रजेचें पालन करीत रहा. म्हणजे तुला अक्षय यश व शुभपरिणामी असें पुण्य यांची प्राप्ति होईल. अशा प्रकारें वागल्यानें हे राजा, तुला कोणतीहि मानसिक व्यथा होणार नाहीं. राजानें प्रजेचें रक्षण करणें हाच त्याचा परम धर्म होय. भूतमात्राचें संरक्षण करणें हाच अत्यंत श्रेष्ठ असा दयाधर्म होय. धर्मशास्त्र जाणणारीं माणसें यालाच परमश्रेष्ठ धर्म असें म्हणतात. जो राजा प्रजेचें रक्षण करतो, तो भूतमात्रावर दया करतो. प्रजांना संकटांतून न वांचविल्यामुळें एक दिवसांत राजाला जें पाप लागतें, त्याचा क्षय होण्यास सहस्र वर्षें लागतात. उलट, प्रजेचें रक्षण करण्यानें राजाला एक दिवसांत जेवढें पुण्य लाभतें त्याचें फळ त्याला स्वर्गांत दहा हजार वर्षें-पर्यंत मिळतें. चांगले मोठमोठे यज्ञ करून, उत्तम प्रकारचें अध्ययन करून मनुष्याला जी पुण्याई मोठ्या तपश्चर्येच्या योगानें प्राप्त होणारी आहे ती राजाला प्रजापालनधर्माच्या योगानें एका क्षणांत मिळते. म्हणून हे कौंतेया, या धर्माचें यथाविधि पालन कर. म्हणजे तुला पुण्याईची प्राप्ति होऊन कोणत्याहि मानसिक व्यथेचा त्रास होणार नाहीं व स्वर्गलोका-मध्यें अत्यंत श्रेष्ठ अशी संपत्ति तुला मिळेल. अशा तऱ्हेनें धर्माचें पालन राजा नसलेल्या राष्ट्रांत होऊं शकत नाहीं. म्हणून राजालाच धर्मफलप्राप्ति होते, इतरांना होत नाहीं. तेव्हां, हे धृतिमान् राजा, तुला प्राप्त झालेल्या राज्याचें धर्मानें पालन कर. यज्ञांतील सोमरसानें इंद्राला तृप्त करून आपल्या सुहृदांचे मनोरथ पूर्ण करून त्यांना संतुष्ट कर. १२.१.७१.

अध्याय ७२ वा.

[१ ब्राह्मणश्रेष्ठत्वपूर्वक चातुर्वर्ण्यधर्मकथन.]

(१) भीष्म—जो याप्रमाणें संतांचें रक्षण करून दुष्टांचा परिहार करतो, त्यालाच राजानें राजपुरोहित करावें. याबद्दल, वायु व इलेचा पुत्र पुरूरवा यांचा संवाद झाल्याची कथा पुरातन लोक सांगतात. ती मी तुला सांगतों, ऐक.

पुरूरवा—ब्राह्मण कोठून उत्पन्न झाले व बाकीचे तीन्ही वर्ण कोठून उत्पन्न झाले व ब्राह्मणांना श्रेष्ठत्व कशामुळें आलें, हें सर्व तूं मला सांग.

वायु—हे राजश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवाच्या मुखापासून ब्राह्मण निर्माण झाले. त्याच्या बाहूंपासून क्षत्रिय निर्माण झाले. मांड्यांपासून वैश्य झाले. हे भरतर्षभा, या तीन्ही वर्णांच्या सेवेसाठीं ब्रह्मदेवानें आपल्या पायांपासून चवथा शूद्रवर्ण निर्माण केला. ब्राह्मण हा जन्मतःच धर्मभांडाराच्या रक्षणासाठीं निर्माण झालेला आहे म्हणून हा सर्व भूतांत श्रेष्ठ व त्यांचा शास्ता असा समजला जातो. ब्राह्मणानंतर त्याच्या खालोखाल पृथ्वीचें संरक्षण करणारा दुसरा दंडधारक म्हणजे क्षत्रिय. याला ब्रह्मदेवानें प्रजांच्या संरक्षणासाठीं निर्माण केलें आहे. धन व धान्य यांच्या योगानें तीन्ही वर्णांचें पालन करणें याकरितां वैश्याचा जन्म आहे व चवथा शूद्र; या वर्णानें बाकीच्या तीन्ही वर्णांची सेवा करावयाची आहे. असा हा चारी आश्रमांबद्दलचा ब्रह्मदेवाचा दंडक आहे.

पुरूरवा—हे वायो, धनसंपत्तीसह ही सर्व पृथ्वी कोणाची ? क्षत्रियाची किंवा ब्राह्मणाची तें मला कथन कर.

वायु—या जगतीतलावर जें जें कांहीं आहे, तें तें सर्व ब्राह्मण हा सर्व वर्णांचा अग्रजन्मा म्हणून त्याचेंच आहे, असा धर्मकुशल लोकांचा निर्णय आहे. ब्राह्मण ज्या ज्या गोष्टींचा उपभोग घेतो, जें जें दुसऱ्याला देतो, तें तें सर्व त्याचेंच असतें. कारण, तो जन्मतः ज्येष्ठ व गुणतः श्रेष्ठ असल्यानें सर्व वर्णांचा गुरु आहे. नवरा मेल्यानंतर स्त्री ज्याप्रमाणें दिराला पति मानून रहाते, त्याप्रमाणें आपत्कालासाठीं दुसरा मार्गहि आहे. परंतु, मुख्य पक्ष म्हणजे आतां सांगितला हाच होय. स्वर्गरूप परमस्थान व स्वधर्म यांची आशा तुला असेल, हीं जर तुला हवीं असतील, तर हे ऐला, तूं जें जें कांहीं जिंकशील, तें तें व भूमि हीं ब्राह्मणाला दान दे. हा ब्राह्मण सदाचारी, विद्वान्, तपस्वी, धर्मानें वागणारा, स्वधर्माचरणांत संतुष्ट रहाणारा, वित्ताचा लोभ न धरणारा, असा असावा व सर्वप्रकारें परिपूर्ण अशा बुद्धिकौशल्यानें या ब्राह्मणानें राजाला मार्ग दाखवावा.

सत्कुलांत उत्पन्न झालेले, बुद्धिमान् विद्यासंपन्न असे ब्राह्मण नानाप्रकारच्या उपदेशपर भाषणांनीं राजाला योग्य धर्म आचरण्यास प्रवृत्त करतात. अशा ब्राह्मणांनीं जो धर्म आंखून दिला असेल त्याचें क्षत्रधर्माच्या ठिकाणीं रत राहून अनहंकारबुद्धीनें आचरण केल्यास तेवढ्यानेंच त्याला पुण्यप्राप्ति होते

व अखंड यशाचा लाभ होतो. या सर्व पुण्याईमध्यें राजपुरोहित व राजाचा आश्रय करून असलेल्या सर्व प्रजा अंशभागी असतात. राजानें उत्तम प्रकारें ज्यांचें रक्षण केलें आहे अशा सदाचारी, स्वधर्मनिष्ठ, अकुतोभय अशा प्रजा राष्ट्रामध्यें ज्या ज्या धर्मांचें आचरण करतात, त्या त्या धर्मांचा चौथा हिस्सा राजाला मिळतो. देव, मनुष्य, पितर, गंधर्व, उरग, राक्षस, इत्यादि सर्वांचें उपजीवन यज्ञावर आहे. पण राष्ट्र अराजक असल्यानें हें घडत नाहीं. देव, पितर वगैरे राजानें दिलेल्या वस्तूंवरच उपजीविका करितात. या धर्मांचें प्रतिष्ठान राजाचे ठिकाणींच आहे. उन्हाळयाच्या दिवसांत मनुष्याला शीतळ छायेनें, गार पाण्यानें किंवा मंद वायूनें सुख मिळतें. थंडीच्या दिवसांत त्याला अग्नि, वस्त्रें व सूर्याचें ऊन यांपासून सुख मिळतें. शब्द, स्पर्श, रस, रूप, गंध, यांत त्याचें मन रममाण होतें व या विषयांचा उपभोग त्याला निर्धास्त मनानें घ्यावयास सांपडतो. हें सर्व आपलें रक्षण करणारा राजा आहे, या विश्वासावर होतें. या सर्वांचें श्रेय अभयदान देणाऱ्या राजालाच आहे. या जगांत प्राणदानासारखें दुसरें दान नाहीं. तेव्हां, राजा हा इंद्र, तोच यम, तोच धर्म होय. त्यानेंच हीं रूपें धारण केलेलीं असतात व त्याच्याच आधारावर हें सर्व प्रतिष्ठित झालेलें असतें. १२.१.७२.

अध्याय ७३ वा.

[१ पुरोहितलक्षणादिवर्णन. २ ऐलकश्यपसंवाद.]

(१) भीष्म—धर्म व अर्थ हे दोन्ही पुरुषार्थ अति गहन व विशाल आहेत. म्हणून राजानें विद्वान् व बहुश्रुत असा राजपुरोहित निवडावा. ज्या राजांचा पुरोहित धर्मकुशल, विद्यासंपन्न असा असतो व जे राजेहि पण अशाच गुणांनीं युक्त असे असतात, तेथ प्रजांचें उत्तम संवर्धन होतें व देव, संतति व पितर यांचेंहि संरक्षण होतें. स्वधर्मरत, श्रद्धाळू, तपस्वी असे परस्परांना अनुरूप असणारे ब्राह्मण व क्षत्रिय हे परस्परांचे मित्र म्हणून ईश्वरानें निर्माण केले आहेत. या दोघांचा मान ठेवल्यानें प्रजा सुखी राहतील. यांचा अपमान केल्यास मात्र त्यांचा नाश होईल. कारण, ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या सहकार्यावरच चातुर्वर्ण्याचा गाडा चालावयाचा असतो, म्हणून तेच चातुर्वर्ण्याचें मूल आहेत. हे युधिष्ठिरा, याविषयींचा एक प्राचीन इतिहास लोक

सांगतात, तो मी तुला सांगतों, ऐक. हा इतिहास ऐल व कश्यप यांच्या संवादाचा आहे.

(२) ऐल—ज्या वेळेस ब्राह्मण क्षत्रियांचा त्याग करतात किंवा क्षत्रिय ब्राह्मणांचा त्याग करतात, अशा वेळेस यांच्यापैकीं कोण बलवत्तर ठरतो, इतर वर्ण कोणाच्या भजनीं लागतात व कोणाच्या सामर्थ्यावर स्थिर राहूं शकतात, तें, कश्यपमुने, तूं मला सांग.

कश्यप—ज्या ठिकाणीं ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचा विरोध येतो, त्या ठिकाणीं क्षत्रियाचें राज्य सामर्थ्यहीन होतें. तें मोडकळीला येऊन दस्यु लोक बलाढ्य होतात व राष्ट्राचा उपभोग घेतात. अशा तऱ्हेनें ब्रह्म-क्षत्रांच्या विरोधांत दस्यु प्रबल झाले म्हणजे राजाच्या कर्मांवरून त्याचा वर्ण कोणता हें सज्जन ओळखतात. अशा देशांत-म्हणजे ब्रह्म-क्षत्रांचा विरोध ज्या ठिकाणीं आहे अशा स्थळीं—विद्याविवृद्धि होत नाहीं, संतति वाढत नाहीं, मोठाल्या भांड्यांतून दधिमंथन होऊं शकत नाहीं, राजांना जयप्राप्ति होत नाहीं, राजांचीं मुलें—क्षत्रियांनीं ब्राह्मणांना टाकिल्यास—वेदाध्ययन करीनाशीं होतात. जे क्षत्रिय ब्राह्मणांचा विरोध करून त्यांचा त्याग करतात, त्यांच्या घरांत वित्तसंवर्धन होत नाहीं, अध्ययन व यज्ञादिकर्महि होत नाहीं. ब्राह्मणांचा त्याग करणारे क्षत्रिय दस्युरूप होतात व त्यांचा नाश होतो.

ब्राह्मण व क्षत्रिय हे परस्परांच्या रक्षणाकरितां नित्य संलग्नच असले पाहिजेत. क्षत्रियाचा आधार ब्राह्मण व ब्राह्मणाचा आधार क्षत्रिय असा हा अन्योन्य संबंध आहे. ब्राह्मण व क्षत्रिय नित्य परस्परांच्या आधारावर रहातील, तर जगांत त्यांना फार मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त होईल. फार पुरातन कालापासून चालत आलेला हा मित्रभाव जर कांहीं कारणानें संपला तर सर्वच प्रमूढ होऊन जातात. अगाध महासागरांत ज्याप्रमाणें दुर्बल नौका परतीराला जाऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्म-क्षत्रियांच्या विरोधामुळें प्रजेची स्थिति होते. चारी वर्ण दिङ्मूढ होतात व प्रजांचा क्षय होण्यास सुरवात होते. ब्रह्मवृक्षाचें रक्षण यथायोग्य झाल्यास त्याच्यापासून सुख व सुवर्ण यांची प्राप्ति होऊं शकते. पण, तोच ब्रह्मवृक्ष संभाळला गेला नाहीं तर त्यांतून दुःख व पाप यांचीच निर्मिति होते. ब्रह्मचाऱ्याच्या हातून ज्या वेळेस वेदाध्ययन संपूर्ण होत नाहीं, वेदरक्षण करण्याची पाळी जेव्हां ब्राह्मणांवरच येते, त्यावेळेस देव त्या

ठिकाणीं क्वचित्‌च वृष्टि करितात. स्त्रीहत्या किंवा ब्रह्महत्या करून सुद्धां ज्याची सभेमध्यें प्रशंसा होते व राजाचें ज्याला भय वाटत नाहीं, असल्या माणसापासून क्षत्रियाला संकट प्राप्त होतें. हे ऐला, पापी लोकांच्या पापाचा संभार अतिशय झाला—हे लोक अतिशय पाप करूं लागले—म्हणजे संहारकर्त्री रुद्रदेवता उत्पन्न होते आणि मग ती साधु, असाधु, सर्वांचाच संहार करते.

ऐल—ही रुद्रदेवता कोठून उत्पन्न होते व ती कोणत्या स्वरूपाची असते? जगांत तर आपल्याला प्राणीच इतर प्राण्यांना मारतात, असें दिसून येतें. तेव्हां हे कश्यपा, ही रुद्रदेवता कोठून कशी जन्मास येते, हें तूं मला सांग.

कश्यप—हे ऐला, मनुष्यांच्या शरीरांत जो आत्मा असतो तो स्वतःच्या देहाचा व दुसऱ्याच्याहि देहाचा नाश करतो. रुद्रस्वरूप वाऱ्याच्या वावटळीप्रमाणें असतें व प्राण्यांचें स्वरूप मेघांसारखें असतें. वारा ज्याप्रमाणें मेघांना इकडून तिकडे उडवून लावतो, तसाच रुद्र हा प्राण्यांना अस्थिर करून सोडतो.

ऐल—पापपुण्याशीं ज्याचा कांहीं संबंध नाहीं, अशा पुरुषाला देखील पापाची झळ पापी पुरुषांइतकीच लागणार असेल—दंड आपला अधिकार दोघांवरहि सारखाच गाजविणार असेल—तर पाप करूं नये व पुण्यच करावें असा निर्बंध कां असावा? पुण्य कां करावें व पाप कां करूं नये, याला कारण काय?

कश्यप—मनुष्यानें प्रत्यक्ष पाप न केलें तरी पापी माणसांशीं संसर्ग ठेवल्यानें सुद्धां निष्पाप माणसाला पापी माणसाइतकाच दंड होतो. ओलें गवत वाळल्या गवताशेजारीं ठेवलें तर वाळलेल्याबरोबर ओलेंहि जळतें. म्हणून पापी माणसांशीं संसर्ग कधींहि ठेवूं नये.

ऐल—साधु व असाधु यांना पृथ्वीचा आधार सारखाच मिळतो. पापी व पुण्यवान् या दोघांनाहि सूर्याच्या उष्णतेचा फायदा तितकाच व वाऱ्यापासून होणारें सुखदुःख किंवा पाण्याच्या निर्मलतेचा उपयोग हींहि पापी व पुण्यवान् या दोघांना सारखींच असतात. मग पापी व पुण्यवान् मनुष्य यांच्यांत भेद तो काय?

कश्यप—हे राजपुत्रा, इहलोकीं जरी अशी स्थिति आहे, तरी परलोकांत ती तशी नाहीं. इहलोकीं पापाचरण करणारा माणूस व पुण्याचरण करणारा मनुष्य हे परलोकीं गेल्यावर फार मोठा फरक दिसून येतो. पुण्यवान् प्राण्याला मधुयुक्त, घृताचे दिवे असलेला, सुवर्णाप्रमाणें तेजस्वी, अमृताचा केवळ गाभाच, अशा लोकांची प्राप्ति होते. पुण्याचरण करणारा मनुष्य त्या ठिकाणीं निरतिशय आनंद पावतो. त्या ठिकाणीं मृत्यु, जरा व दुःख यांचा लवलेशहि नसतो. पापकर्मे करणाऱ्या मनुष्याचे कपाळीं अत्यंत घोर असा अंधकारमय नरक लिहिलेला असतो. त्या ठिकाणीं त्याला नेहमीं दुःख व शोक होतो. अशा नरकांत पापी मनुष्याला आपल्या कर्मांचा झाडा देत पिचत पडावें लागतें, त्याला कोणी मानीत नाहीं. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यांत नसता भेद कल्पून जर प्रजा त्या तऱ्हेनें वागूं लागतील, तर त्यांना दुःसह अशा दुःखाची प्राप्ति होईल. ही गोष्ट ध्यानांत घेऊन राजानें पुरोहित जो निवडावयाचा तो बहुश्रुत असाच निवडावा, एकांगी निवडूं नये. अशा तऱ्हेचा पुरोहित निवडल्यावर मगच आपल्याला अभिषेक करवावा; कारण, धर्माचा तसा विधि आहे. धर्मानें सर्व गोष्टींत श्रेष्ठ म्हणजे ब्राह्मण असें सांगितलें आहे. ब्राह्मणाची उत्पत्ति प्रथम झाली असें धर्मशास्त्रवेत्ते लोक म्हणतात. हा अग्रजन्मा असल्यानें जें जें या जगांत श्रेष्ठ त्याची प्राप्ति प्रथम याला झाली पाहिजे. तेव्हां, पुढें केलेल्या हातावर पडणारा घांस खाऊन रहाणारा ब्राह्मण हा सर्वमान्य व सर्वपूज्य होय. जें जें कांहीं श्रेष्ठ किंवा विशिष्ट असें असेल, तें तें सर्व ब्राह्मणाला प्रथम द्यावें, अशी धर्माची आज्ञा आहे. राजा कितीहि सामर्थ्यवान् असला तरी त्यानें हीच गोष्ट प्रथम केली पाहिजे. कारण, ब्राह्मण क्षत्रियांचें बल वाढवितात व क्षत्रियांमुळें ब्राह्मणांना तेज चढतें. म्हणून राजानें ब्राह्मणांचा सत्कार विशेष तऱ्हेनें करावा. १२.१.७३.

अध्याय ७४ वा.

[१ युधिष्ठिराला मुचकुंदचरित्रकथन.]

(१) भीष्म—राष्ट्राचा योगक्षेम राजावर अवलंबून असतो व राजाचा योगक्षेम पुरोहिताच्या आधीन असतो. अनावृष्टि वगैरे आधिदैविक कारणांनीं उत्पन्न होणारें प्रजांचें दुःख ज्या ठिकाणीं ब्राह्मण हरण करतात व परचक्रादि आधिभौतिक दुःख बाहुबलाच्या जोरावर ज्या ठिकाणीं क्षत्रिय नाहींसें करतात, त्या राज्यांतील प्रजा सर्वदा सुख पावतात. या संबंधांत मुचकुंद राजा व कुबेर यांचा एक संवाद इतिहासवेत्ते सांगतात, तो असा—

एकदां मुचकुंद राजा सगळया पृथ्वीवर दिग्विजय करून स्वतःच्या बळाचा अजमास पाहण्यासाठीं अलकेचा अधिपति कुबेर याजकडे गेला. तें पाहून वैश्रवण कुबेरानें राक्षस निर्माण केले व त्या राक्षसांनीं मुचकुंदाचें सैन्य हवें तसें झोडपलें. हें होऊं लागल्याबरोबर मुचकुंद राजानें आपल्या विद्वान् पुरोहिताची निंदा करण्यास सुरवात केली. मग धर्मज्ञ वसिष्ठांनीं उग्र अशी तपश्चर्या करून राक्षसांचा नाश करून मुचकुंदाचा मार्ग मोकळा करून दिला. तेव्हां, वैश्रवण कुबेरानें मुचकुंदाला गांठलें व सैन्याचा वध होत असलेला पाहून तो त्याला म्हणाला, "तुझ्या पूर्वीं अनेक बलवान् राजे होऊन गेले. त्यांच्याहि जवळ पुरोहित होते, परंतु आज तूं जें वर्तन करीत आहेस तसलें वर्तन, हे राजा, त्यांनीं पूर्वीं कधींच केलें नाहीं. ते राजे बलवान् होते, अस्त्रविद्येचा अभ्यास त्यांनीं केला होता. परंतु सुखदुःखाचा ईश जो मी त्या माझा त्यांनीं सत्कारच केला. तुझ्या अंगीं कांहीं बाहुबलाचें सामर्थ्य असेल तर तें स्वंतत्रपणें दाखीव. ब्राह्मणांच्या बलाचा आश्रय घेऊन तूं हें काय मांडलें आहेस ?" हें धनदाचें भाषण ऐकतांच मुचकुंदाला अत्यंत राग आला व त्यानें त्याला उद्देशून मोठें न्यायघटित, असंदिग्ध व असंभ्रांत असें भाषण केलें.

मुचकुंद—ब्रह्मदेवानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन्ही एकबल म्हणून निर्माण केले आहेत. ब्राह्मणाचें बल वेगळें व क्षत्रियाचें बल वेगळें असें मानूं लागल्यास प्रजापालनाचें कार्य व्यवस्थित तऱ्हेनें चालणार नाहीं. तपश्चर्येचें मंत्रबल हें नित्य ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं प्रतिष्ठित असतें व अस्त्रविद्येचें बाहुबल हें क्षत्रियाचे ठिकाणीं नित्य प्रतिष्ठित असतें. ब्राह्मणांचें

तपोबल व क्षत्रियांचें बाहुबल या दोघांनीं एकत्र होऊन प्रजासंरक्षणाचें कार्य करावयाचें असतें. मग, मी त्याच तऱ्हेनें वागत असतांना माझी तूं काय म्हणून निंदा करतोस ?”

त्यावर त्या सपुरोहित मुचकुंदाला वैश्रवण म्हणाला,

‘ हे राजा, ईश्वराच्या अनुज्ञेवांचून मी कोणाला राज्य देत नाहीं व त्याच्या अनुज्ञेशिवाय कोणाचें राज्य काढूनहि घेत नाहीं. मी तुला ही सगळी पृथ्वी दान देतों. हिचें तूं पालन करून राज्योपभोग घे.’ हें ऐकून मुचकुंद राजा म्हणाला—

मुचकुंद—आपण दान दिलेल्या पृथ्वीचें राज्य करण्याची माझी इच्छा नाहीं. माझ्या बाहुबलानें मी पृथ्वी जिंकीन व तिचें राज्य करीन.

भीष्म—मुचकुंदाचें हें भाषण ऐकून वैश्रवण कुबेर अतिशय विस्मित झाला. त्याची क्षत्रधर्मावरील निरतिशय श्रद्धा पाहून त्याला आश्चर्य वाटलें. नंतर स्वपराक्रमानें संपादिलेल्या पृथ्वीच्या राज्याचा उपभोग क्षत्रधर्मानुसार मुचकुंदानें घेतला. हे युधिष्ठिरा, याप्रमाणें जो राजा ब्राह्मणांचा योग्य मान ठेऊन त्यांच्या साहाय्यानें चालतो, तो सबंध पृथ्वी जिंकूं शकतो व त्याला अतुल यशःप्राप्ति होते. ब्राह्मणानें नित्य हातीं उदक घेऊन तपश्चर्या करावी. क्षत्रियानें नित्य हातीं शस्त्र धारण करून प्रजारक्षण करावें. या जगतीतलावर जें जें कांहीं आहे तें तें सर्व ब्रह्म-क्षत्रियांच्या दोघांच्या आधीन आहे. १२.१.७४.

अध्याय ७५ वा.

[१ राज्यस्वीकार करण्याविषयीं युधिष्ठिराला भीष्माचा उपदेश.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, राजानें कोणत्या तऱ्हेनें वागावें म्हणजे त्याचे हातून प्रजांचें संवर्धन होतें व त्याला पुण्यलोकांची प्राप्ती होऊं शकते, तें मला सांग.

भीष्म—राजानें नेहमीं दानशील, यज्ञशील, उपवासरत व तपोमग्न राहून प्रजापालनाचे कामीं नेहमीं दक्ष राहावें. सर्व प्रजांचें धर्मानें पालन करणाऱ्या राजानें धार्मिकांना उत्थापन देऊन दानादि प्रकारांनीं त्यांचा सन्मान करावा. राजानें धर्माचा मान ठेवला, तरच इतर लोक धर्माचा मान ठेवतील.

राजा जें जें करतो तेंच प्रजांनाहि आवडतें. हे राजा, राजानें शत्रूंच्या संबंधांत नित्य मृत्यूप्रमाणें दंडधारण करून सज्ज असावें. सर्व दस्यूंचा वध करावा. कोणत्याहि लोभाला बळी पडून कोणालाहि क्षमा करूं नये. राजानें ज्यांचें चांगलें संरक्षण केलें आहे, अशा प्रजांच्या हातून जें धर्माचरण घडतें त्याचा चौथा हिस्सा राजाला मिळतो. प्रजा जें अध्ययन करील, जें दान करील किंवा जें जें यज्ञकर्म करील त्या सर्वांचा चौथा हिस्सा धर्मानें प्रजापालन करणाऱ्या राजाला मिळतो. पण, प्रजांचें रक्षण यथान्याय न करणाऱ्या राजाच्या राज्यांत जें जें पाप होतें, त्या पापाचाहि चौथा हिस्सा राजाकडे येतो. अशा स्थितींत प्रजांचें सगळेंच पाप दुष्ट व खोटें बोलणाऱ्या राजाकडे जातें असें कित्येक म्हणतात. पण, अर्धें पाप राजाकडे जातें हा मात्र निश्चित सिद्धांत होय. अशा प्रकारच्या पापापासून राजाची मुक्तता कोणत्या तऱ्हेनें होते तें सांगतों, ऐक. चोरांनीं हरण केलेलें धन जर परत मिळविणें राजाला अशक्य होईल, तर अशा दुर्बल राजानें स्वतःच्या कोशांतून तें द्रव्य मालकाला द्यावें. सर्व वर्णांतील मनुष्यांनीं ब्राह्मणांच्या द्रव्याचें ब्राह्मणांइतक्याच आस्थेनें रक्षण केलें पाहिजे. ब्राह्मणांच्या संबंधांत अपकार करणाऱ्या मनुष्यानें राष्ट्रांत राहूं नये. ब्राह्मणांच्या द्रव्याचें रक्षण केल्यानें सर्व गोष्टींचें संरक्षण होतें. त्यांच्याच प्रसादानें राजा कृतकृत्य होतो. प्राणिमात्र ज्याप्रमाणें पर्जन्यावर किंवा पक्षी ज्याप्रमाणें एकाद्या महावृक्षाच्या आश्रयावर जगतात, तद्वत् सर्वार्थ साधून देणाऱ्या नृपावर मनुष्यांचें जीवन अवलंबून आहे. लोभी व नेहमीं विषयासक्त असणाऱ्या, दुष्ट व अति-हव्यासी राजाकडून प्रजापालन व्यवस्थित रीतीनें होणें शक्य नाहीं.

युधिष्ठिर—राज्यसुखाच्या लोभानें राजपदाची इच्छा मीं मनांत क्षणभरहि वागविली नाहीं. तेव्हां, धर्मार्थसाधन करण्यासाठींच मी वनांत जातों. राजपदाची इच्छा धर्माचरणाची प्राप्ति करून घेण्यासाठीं करणें मला आवडतें. राजपद स्वीकारल्यानें धर्म साधत नाहीं, तेव्हां ज्यांत धर्म नाहीं, असलें राज्य मला नको. अरण्यांत जाऊन तेथील यज्ञाचरणास योग्य अशा ठिकाणीं दंडाचा न्यास करून व इंद्रियनिग्रह करून मी मूलफलाशन करीन व मुनिवृत्तीनें धर्माचें आराधन करीन.

भीष्म—युधिष्ठिरा, ही जी तुझी अतिदयाशील, कठोरपणाचा लवलेशहि नसलेली बुद्धि ती माझ्या पूर्ण परिचयाची आहे. पण ती या कामीं निरुपयोगी ठरते. निर्भेळ, दयाशील वृत्तीच्या मनुष्याच्या हातून राज्यशकट हांकला जाणें

शक्य नाहीं. हे राजा, तूं अतिशय हलक्या मनाचा, अतिशय सरळ, अतिधार्मिक व म्हणूनच एका अर्थानें निर्बल, धर्म व दया यांनीं युक्त असा आहेस. याच कारणासाठीं लोकांत तुला कोणी मानीत नाहीं. तुझ्या वाडवडिलांच्या लौकिकाला उचित अशा तऱ्हेचा आयुष्यक्रम तूं घालवावास. ज्या तऱ्हेनें आयुष्य घालविण्याची इच्छा तुला आहे, तो आयुःक्रम राजेलोकांना उचित नव्हे. एकप्रकारच्या निर्वेदामुळें जी आत्यंतिक दयावृत्ति तुझ्यांत उत्पन्न झाली आहे, तिचाच तूं अवलंब करूं लागशील, तर प्रजापालनरूपी धर्माचरणाचें फल तुला कधींहि मिळणार नाहीं. पांडु राजानें किंवा कुंतीनें तुझ्याकरितां असला वर कधींच मागून घेतला नव्हता. तूं बुद्धिमान् व प्रज्ञावान् असून आतां करीत आहेस असलें आचरण करावेंस, अशी त्यांची इच्छा कधींच नव्हती. तूं शौर्य, बल व सत्य यांनीं युक्त आहेस, असें तुझ्या पित्यानें नेहमीं म्हणावें. तुझ्यापासून मोठेपणा व आत्यंतिक औदार्य यांचीच अपेक्षा कुंतीनें केली होती.

देवसंतर्पण व पितृसंतर्पण हीं मनुष्यलोकींचीं दैवतें आहेत. पितर व देव यांच्या आशा नेहमीं पुत्रांच्या कर्तबगारीवर अधिष्ठित झालेल्या असतात. दान, अध्ययन, यज्ञकर्म, प्रजांचें परिपालन हा क्षत्रियांचा धर्म होय. हा तुला योग्य वाटो वा अयोग्य वाटो, त्या धर्माचें आचरण जन्मापासूनच तुला लागलेलें आहे. योग्य प्रसंगीं राज्यशकटाचा भार मस्तकावर वाहून नेत असतां राजा मरी क्षीण झाला, तरी हे कौंतेया, त्यांत त्याची कीर्ति किमपि क्षीण होत नाहीं. सर्व प्रकारें नियंत्रित अश्वसुद्धां अस्खलितपणें रथ वाहून नेतो. मात्र राजाच्या बोलण्यांत आणि कृतींत मेळ असणें अवश्य आहे. कारण सिद्धि ही कर्मावर अवलंबून असते. कोणताहि धार्मिक गृहस्थ अथवा राजा ब्रह्मनिष्ठाप्रमाणें कधीं धर्माचरण करीत राहिला आहे असें नाहीं. जें चांगलें कृत्य आहे, तें थोडकें असलें, तरी त्यांतील सार विपुल असल्यामुळें तें मोठेंच होय. राज्य करण्यांत हिंसादोष घडत असल्यामुळें जरी तें तुच्छ वाटत असलें, तरी बहुजनांच्या सुखहेतूमुळें तें राजाला श्रेयस्कर होय. कांहीं न करण्यापेक्षां थोडें केलेलें बरें. कर्म न करणें यापेक्षां जगांत दुसरें वाईट असें कांहीं नाहीं. जेव्हां एखाद्या कुलीन आणि धर्मज्ञ मनुष्याला साचिव्यादि पदाचा अधिकार प्राप्त होतो, तेव्हां प्रजेचें योगक्षेम उत्तम प्रकारें चालून ती गोष्ट राजाला हितकारक होते. धर्मनिष्ठ राजानें राज्यप्राप्तीनंतर कोणाला दान देऊन, कोणाला आपलें सामर्थ्य दाखवून तर कोणाशीं गोड

भाषण करून वश करावें. कुलीन, विद्वान् लोक चरितार्थ चालवितां न आल्यामुळें भयभीत होऊन ज्याच्याकडे येतात आणि तृप्त होऊन जातात, ह्याहून अधिक श्रेष्ठ असा धर्म तो कोणता ?

युधिष्ठिर—हे ताता, स्वर्गप्राप्तीचा उत्तम उपाय कोणता आहे ? त्यापासून प्राप्त होणारें उत्तम सुख कशा प्रकारचें असतें आणि त्यापुढें परम ऐश्वर्य प्राप्त होतें, तें माहीत असल्यास मला सांग.

भीष्म—जो राज्य करीत असतां भयाकुल झालेल्या मनुष्याला एक क्षणभर धीर मिळून क्षेमप्राप्ति होते, तो राजा स्वर्ग जिंकणारा होतो, हें मी तुला सत्य सांगतों. तरी हे कुरुसत्तमा, तूंच आतां आम्हां कौरवांवर प्रेम ठेवून त्यांचा राजा हो, स्वर्गप्राप्त्यर्थ यज्ञ कर, सज्जनांचें पालन कर आणि दुष्टांचा संहार कर. हे ताता, सर्व प्राणी जसे पर्जन्याच्या योगानें जगतात किंवा पक्षी ज्याप्रमाणें मधुर वृक्षांच्या आश्रयानें राहतात, त्याप्रमाणें तुझ्या साहाय्यानें तुझे सुहृज्जन आणि सज्जन लोक आनंदांत सुखानें नांदोत. जो राजा धीट, शूर, शत्रूवर प्रहार करणारा, दयाळु, जितेंद्रिय, वत्सल आणि आपल्या वैभवाचे सर्व विभागी आहेत, असें समजून वागणारा असतो, अशाचाच सर्व लोक आश्रय करितात. १२.१.७५.

अध्याय ७६ वा.

[१ भीष्म युधिष्ठिराला ब्राह्मणांचीं निषिद्ध कर्में व राजधर्म कथन करितो.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, जे आपापल्या कर्मांमध्यें आसक्त व जे कित्येक भलत्याच कर्मांत रत झालेले असे ब्राह्मण आहेत, त्यांतील भेद कोणता, तें मला सांग.

भीष्म—हे राजा, जे सर्व प्रकारच्या विद्यालक्षणांनीं युक्त असून सर्वांवर समदृष्टि ठेवितात, ते ब्रह्मसमान ब्राह्मण होत, असें सांगितलें आहे. ऋग्, यजु आणि साम या तीन वेदांत निष्णात असून जे स्वकर्मानें वागणारे ब्राह्मण आहेत, ते देवतुल्य होत. जे ब्राह्मण जन्माला येऊन सर्व उचित कर्मांचा त्याग करतात व केवळ नामधारी ब्राह्मणांसारखे कृपणपणें वागतात, ते शूद्रसम होत. तसेंच ज्यांचें वेदाध्ययन झालें नाहीं व ज्यांचे येथें अग्न्याधान

होत नाहीं, अशा ब्राह्मणांकडून धार्मिक राजानें कर घ्यावा व त्यांना वेठीसहि धरावें. वेतन घेऊन धर्माधिकार चालविणारे व द्रव्य घेऊन देवपूजा करणारे, नक्षत्रज्ञानावर निर्वाह करणारे, सर्व वर्णांकडून यज्ञ करविणारे आणि नौका-साधनानें प्रवास करणारे हे पांच प्रकारचे ब्राह्मण चांडालतुल्य समजावे. ऋत्विक्, पुरोहित, मंत्री, दूत आणि हेर यांचें काम करणारे हे क्षत्रियतुल्य ब्राह्मण होत. अश्वसादी, गजसादी, रथी आणि पदाति हे ब्राह्मण वैश्यतुल्य समजावे. खजिन्याला तोटा आला असतां ब्रह्मतुल्य आणि देवतुल्य या ब्राह्मणांव्यतिरिक्त इतरांकडून कर घ्यावा. ज्यांनीं आपला धर्म सोडला आहे अशा ब्राह्मणांच्या व अब्राह्मणांच्या वित्तावर राजाचा अधिकार आहे, असें श्रुतीचें म्हणणें आहे. ज्यांनीं आपलें कर्म सोडलें आहे, अशा ब्राह्मणांची राजानें कधींहि उपेक्षा करूं नये. धर्मरक्षणार्थ त्यानें त्यांचें नियमन करावें किंवा इतर ब्राह्मणांपासून त्यांना वेगळें ठेवावें. ज्याच्या राज्यांत ब्राह्मण चोरी करीत असतात, तो राजाच अपराधी होय, असें विद्वानांचें मत आहे. वेदाध्ययन केलेले स्नातक ब्राह्मण जर केवळ चरितार्थांकरितां चोरी करीत असतील, तर राजानें त्यांच्या पोषणाची तजवीज अवश्य केली पाहिजे. उदरंभरणाची व्यवस्था करूनहि जर तो चौर्यकर्म सोडणार नाहीं, तर त्याला त्याच्या बांधवांसह राष्ट्रांतून घालवून द्यावें. १२.१.७६.

अध्याय ७७ वा.

[१ युधिष्ठिरप्रश्न. २ भीष्माकडून युधिष्ठिराला केकयराजोपाख्यानकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, राजाची सत्ता कोणत्या द्रव्यावर असते, व त्याचें वर्तन त्यासंबंधीं कशा प्रकारचें असावें, हें मला कथन कर.

(२) भीष्म—अब्राह्मणांमध्यें आणि ब्राह्मणांमध्यें जे कोणी धर्मविरुद्ध आचरण करणारे असतील, त्यांचे द्रव्यावर राजाचा अधिकार असल्याचें वेदांत सांगितलें आहे. शास्त्रविरुद्ध वागणाऱ्या ब्राह्मणांची राजानें कधींहि उपेक्षा करूं नये, असें पूर्वकालीन साधुपुरुषांचें मत आहे. ज्याच्या राज्यामध्यें ब्राह्मण लोक चोऱ्या करणारे असतात, तें चौर्य म्हणजे त्या राजाच्याच पातकाचें फल होय, असें समजलें जातें. म्हणून सर्व राजर्षींनीं आजपर्यंत ब्राह्मणांचें

परिपालन केलें आहे. यासंबंधीं प्राचीन इतिहास म्हणून एक गोष्ट सांगत असतात. केकय देशच्या राजानें सांगितलेली ती गोष्ट अशी आहे.

पूर्वी कोणी वेदाध्ययनसंपन्न व तीक्ष्ण आचरण करून तपोनुष्ठान करणारा केकय देशचा कैकय नांवाचा राजा होता. एकदां कोणी राक्षस अरण्यांत त्यावर बळजबरी करून त्याला नेत असतां राजा म्हणाला—

राजा—माझ्या देशांत कोणी चोर नाहीं, कृपण नाहीं, कीं कोणी मद्यपीहि नाहीं. अग्न्याधान किंवा यजन न करणारे असेहि कोणी माझ्या राज्यांत नाहींत. मग तुझा मजमध्यें प्रवेश कसा झाला? माझ्या राष्ट्रांत कोणी अविद्वान्, नियमनिष्ठतेनें व्रतें न पाळणारा किंवा सोमपान न करणारा असाहि कोणी ब्राह्मण नाहीं. माझ्या राज्यांत विविध प्रकारच्या दक्षिणा देऊन लोक यज्ञ करीत असतात. अध्ययनरहित व व्रतरहित असा कोणीहि या राज्यांत सांपडणार नाहीं. माझ्या राज्यांत ब्राह्मण स्वतः अध्ययन करून दुसऱ्यांना अध्यापन करितात, यज्ञ करितात व दुसऱ्याकडून करवितात, दान देतात व प्रतिग्रह घेतात. अशा प्रकारच्या षट्कर्मांत सर्वदा ते आसक्त असतात. माझ्या राज्यांत ब्राह्मणांना सर्वदा मान मिळत असून ते कर्मनिष्ठ, सत्यवादी, सौम्य मनाचे आणि आपल्या द्रव्याचे सर्व विभागी आहेत असें मानणारे आहेत, असें असतां तुझा मजमध्यें प्रवेश झाला हें कसें? माझ्या राज्यांत क्षत्रिय लोक कोणाकडे कधींहि याचना करीत नाहींत, दान करितात. ते सत्यधर्मविशारद असून अध्यापन न करितां अध्ययन करीत असतात. इतरांचें यज्ञकर्म न चालवितां स्वतः यज्ञ करितात. ते ब्राह्मणांचें परिपालन करणारे असून संग्रामांतून कधींहि पलायन करीत नाहींत. ते स्वकर्मनिष्ठ असतां तुझा मजमध्यें प्रवेश झाला हें कसें? माझ्या राज्यांतील वैश्य लोक शेती, गोरक्षण आणि वाणिज्य यांवर निष्कपटपणानें आपला चरितार्थ चालवितात. ते सावधानतेनें आपापल्या कार्यामध्यें दक्ष राहून सदाचरणी व सत्यवचनी आहेत. ते सर्वांशीं मिळून आपल्या संपत्तीचा उपभोग घेत असतात. तसेंच इंद्रियदमन, शौचाचार आणि स्नेह हेहि गुण त्यांचे अंगीं आहेत. अशा रीतीनें माझे वैश्य लोकहि आपापल्या कर्मामध्यें आसक्त असतां तुझा मजमध्यें प्रवेश व्हावा, हें कसें? माझे शूद्र लोकहि कोणाचा हेवा न करितां तीन्ही वर्णांची सेवा करून आपली उपजीविका चालवितात. ते सदा स्वकर्मनिष्ठ असतात. असें असतां तुझा मजमध्यें प्रवेश व्हावा हें कसें?

आतां माझ्या स्वतःविषयीं म्हणशील तर मीहि दीन, अनाथ, वृद्ध, दुर्बल, आतुर आणि स्त्रिया यांना माझ्या संपत्तीचा विभाग देतों. यथाविधि प्रस्थापित झालेले कुलधर्म, देशधर्म इत्यादिकांचा मीं कधीं उच्छेद केला नाहीं. माझ्या राज्यांत तपस्वी लोकांचा सर्वदा सत्कार होत असून त्यांचें योग्य रीतीनें पालनहि होत असतें. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या संपत्तीचा विभागहि मी त्यांना देत असतों. माझ्या संपत्तीचा विभाग इतरांना दिल्याशिवाय तिचा उपभोग मी कधींहि घेत नसतों. परस्त्रीशीं मी कधीं संबंध ठेवीत नाहीं व कधीं एकटा क्रीडासक्तहि होत नाहीं. ब्रह्मचाऱ्यावांचून दुसरा कोणीहि माझ्या राज्यांत भिक्षा मागत नाहीं किंवा कोणीहि संन्याशी ब्रह्मचर्यरहित नसतो. ऋत्विजांवांचून माझ्या राज्यांत कधीं होम होत नाहीं. विद्वान् लोकांचा, वृद्धांचा किंवा तपस्वी जनांचा मी केव्हांहि अनादर केला नाहीं. माझें सर्व राष्ट्र झोंपीं गेलें असतां त्यांच्या रक्षणार्थ मी जागत बसतों. माझा पुरोहित मोठा बुद्धिमान्, वेदाध्ययनसंपन्न असून, मोठा तपस्वी, सर्वधर्मवेत्ता व माझ्या सर्व राष्ट्रावर सत्ता चालविणारा आहे. मी द्रव्यदानानें विद्याप्राप्तीची इच्छा करितों; सत्यतेनें वागून व ब्राह्मणांचें परिपालन करून द्रव्य संपादन करूं इच्छितों आणि वडिलांची शुश्रूषा करण्याकरितां त्यांचा आश्रय करितों. मला राक्षसांची भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. माझ्या राष्ट्रामध्यें कोणीहि विधवा स्त्री नाहीं. कपटी, चोर, यज्ञ करूं नये, अशांचा यज्ञ करणारा कोणी पापकर्मी नामधारी ब्राह्मणहि माझ्या देशांत नाहीं. आणि म्हणूनच मला राक्षसांची भीति वाटत नाहीं. धर्माकरितां युद्ध करीत असतां शस्त्राघातांनीं छिन्न झाली नाहीं, अशीं दोन अंगुळेंहि जागा माझ्या शरीरावर नाहीं. गोब्राह्मण व यज्ञ यांसाठीं लोक माझ्या राष्ट्रामध्यें सर्वदा स्वस्तिवाचन करितात. माझ्या कल्याणाची इच्छा करीत असतात. असें असतां माझ्या शरीरांत तुझा प्रवेश कसा झाला ?

राक्षस—हे कैकेया, ज्याअर्थी सर्व अवस्थांमध्यें तुझें लक्ष धर्माकडे आहे, त्याअर्थी आतां तूं गृहीं जा, तुझें कल्याण असो. मीहि आतां जातों. हे केकयाधिपते, जे सर्वदा गोब्राह्मण आणि आपल्या प्रजाजनांचें पालन करितात, त्यांना राक्षसांपासून व अग्नीपासून कधींहि भीति नसते. ज्यांचे पुरोहित ब्राह्मण आहेत, ब्रह्म हें ज्यांचें उत्कृष्ट बल आहे आणि ज्यांच्या प्रजा नेहमीं अतिथिप्रिय आहेत, त्यांना स्वर्गप्राप्ति होते.

भीष्म—हे राजा, म्हणूनच ब्राह्मणांचें राजानें रक्षण करावें. त्यांचें रक्षण केलें असतां तेहि राजाचें रक्षण करितात. उत्तम प्रकारें आचरण ठेवणाऱ्या राजांना त्यांचा आशीर्वाद मिळत असतो. म्हणून राजानें अयोग्य मार्गानें जाणाऱ्या ब्राह्मणांचें नियमन करावें आणि पुढें प्रजानुग्रहाकरितां त्यांना आपल्या संपत्तीचा विभाग द्यावा. याप्रमाणें जो राजा आपल्या नगरांतील आणि राष्ट्रांतील प्रजांसंबंधीं वर्तन ठेवितो, त्याचें येथें कल्याण होतें व तो इंद्रलोकीं जातो. १२.१.७७.

अध्याय ७८ वा.

[१ ब्राह्मणानें आपत्कालीं वैश्यवृत्ति स्वीकारावी कीं काय असा युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ आपद्धर्मकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भारता, आपत्कालींहि राजधर्माचें पालन करून ब्राह्मणानें आपली उपजीविका चालवावी, असें तूं सांगितलेंस; परंतु आपत्कालीं वैश्यवृत्तीचा स्वीकार करून ब्राह्मणानें आपला चरितार्थ करावा किंवा नाहीं, ह्याविषयीं तुझें काय मत आहे ?

(२) भीष्म—क्षात्रधर्मानें वागण्यास ब्राह्मण जर शक्त नसेल, तर त्यानें वैश्यधर्मानें वागून आपला चरितार्थ चालवावा आणि त्यांतहि वृत्तिक्षय होऊन उपजीविका चालविणें कठीण झाल्यास त्यानें कृषि आणि गोरक्षण ह्यांचें अवलंबन करून रहावें.

युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, वैश्यधर्म स्वीकारून कोणत्या वस्तूंचा विक्रय केल्यानें ब्राह्मणाच्या स्वर्गप्राप्तीस ती गोष्ट विरोधक होईल.

भीष्म—युधिष्ठिरा, सुरा, लवण, तीळ, गाई, मेंढ्या, म्हशी, वृषभ, मध, मांस आणि शिजलेलें अन्न हे पदार्थ कोणताहि प्रसंग आला, तरी ब्राह्मणानें विकूं नयेत. यांचा विक्रय केल्यानें ब्राह्मण नरकास जातो. अज हा अग्नि, मेष हा वरुण, सूर्य हा अश्व, अन्न ही पृथ्वी आणि धेनु ही यज्ञ किंवा सोम अशा देवता आहेत. हे पदार्थ विकल्यानें ह्या देवताविक्रयाचें पाप लागतें. म्हणून ह्यांचा विक्रय केव्हांहि करूं नये. हे भारता, शिजलेलें अन्न देऊन त्याच्या ऐवजीं अपक्व अन्न घेणें शहाण्यांना मान्य नाहीं. भोजनाकरितां पाहिजे असल्यास कच्चें (धान्य) देऊन शिजलेलें अन्न घ्यावें. ' हें शिजलेलें अन्न आम्ही भक्षण

करितों, त्याऐवजीं हें कच्चें (तंडुलादि) अन्न तूं शिजवून तयार कर,' असें बोलून परस्परांनीं मोबदला केल्यास त्यांत कोणत्याहि प्रकारें अधर्म होत नाहीं. हे युधिष्ठिरा, व्यवहारप्रवृत्त लोकांचा असल्या प्रकारच्या विनिमयासंबंधीं जो सनातन धर्म आहे, तो मी तुला सांगतों, नीट ऐक. 'मी तुला हें देतों आणि त्याच्या ऐवजीं तूं मला अमुक वस्तु दे' हें म्हणणें योग्य असून त्या व्यवहारांत बलात्कार दिसून येत नाहीं. त्यामुळें तो उचित धर्म होय. फार प्राचीन कालापासून अशा प्रकारचे व्यवहार ऋषि आणि इतर लोक यांमध्यें चालत आले आहेत आणि ते निःसंशय योग्यहि आहेत.

युधिष्ठिर—हे ताता, जेव्हां सर्व प्रजा धर्माचा त्याग करून शस्त्रग्रहण करिते आणि त्यामुळें राजाचें बळ क्षीण होतें, तेव्हां राजानें लोकांचें संरक्षण कसें करावें ? अशा प्रसंगीं तो आपला आश्रय आहे, असें लोकांना कसें वाटावें ? ह्याविषयीं मला संशय आला आहे, तरी हे नराधिपा, त्यासंबंधीं तूं सविस्तर सांगून माझें समाधान कर.

भीष्म—दान, तप, यज्ञ, निद्रोह आणि आत्मनिग्रह ह्यांच्या योगानें ब्राह्मणादि वर्णांनीं आपलें कल्याण करून घ्यावें. त्यांपैकीं ज्यांमध्यें मंत्रबल असेल, त्यांनीं इंद्राचें सामर्थ्य जशा देवता वाढवितात, त्याप्रमाणें सर्व बाजूंनीं उठून राजाचें सामर्थ्य वृद्धिंगत करावें. राजा क्षीणबल झाला असतां त्याला ब्राह्मण हेच मुख्य आधार आहेत, म्हणून शहाण्या राजानें ब्राह्मणांच्याच सामर्थ्यावर उद्योगाला प्रवृत्त व्हावें. राजा जय मिळवून जेव्हां राष्ट्रांत सर्वत्र शांतता प्रस्थापित करितो, तेव्हां सर्व वर्णांचे लोक आपापले धर्म यथायोग्य रीतीनें पाळीत असतात. परंतु मर्यादा सोडून चोरादिकांनीं भीति उत्पन्न केली असतां हे युधिष्ठिरा, सर्व वर्णांनीं शस्त्रग्रहण करावें; तसें करण्यांत त्यांस दोष लागत नाहीं.

युधिष्ठिर—आतां सर्व क्षत्रिय जर ब्राह्मणांचा द्वेष करूं लागतील, तर मग ब्राह्मणांचा त्राता कोण ? त्यांनीं कोणता धर्म स्वीकारावा आणि कोणाचा आश्रय संपादावा ?

भीष्म—अशा वेळीं तपानें, ब्रह्मचर्यानें, शस्त्रसामर्थ्यानें, बलानें, निष्कपटानें किंवा कपटानें आपल्याशीं अमर्याद रीतीनें वागणाऱ्या क्षत्रियांचें ब्राह्मणांनीं नियमन करावें. त्यांचें नियमन करण्याला ब्राह्मणच समर्थ आहेत.

कारण ब्राह्मणांपासूनच क्षत्रियांची उत्पत्ति झाली आहे. उदकापासून अग्नि, ब्राह्मणापासून क्षत्रिय आणि पाषाणापासून लोह ह्यांची उत्पत्ति झाली असून त्यांचें सर्वगामी तेज त्यांच्या त्यांच्या उत्पत्तिस्थानाकडे गेल्यास त्याचाच नाश होतो. जेव्हां लोह पाषाणाचा छेद करूं पाहतें, अग्नि उदकाचा संहार करूं इच्छितो किंवा क्षत्रिय ब्राह्मणांचा द्वेष करूं लागतो, तेव्हां त्यांत त्या तिघांचाच क्षय होतो. हे युधिष्ठिरा, क्षत्रियांचें तेज व बल कितीहि उच्च प्रकारचें असलें, तरी तें ब्राह्मणतेजापुढें मंदावतें. ब्रह्मवीर्य मंद पडून व क्षात्रवीर्य दुर्बळ होऊन जेव्हां सर्व वर्ण ब्राह्मणांशीं द्वेष करून वागूं लागतात, तेव्हां आपल्या जीवाचीहि पर्वा न करितां जे संतप्त होऊन ब्राह्मणांकरितां, धर्मांकरितां आणि आपल्या स्वतःकरितां युद्धार्थ सज्ज होतात, ते थोर कीर्ति पावतात. कारण, ब्राह्मणांकरितां सर्वांनीं शस्त्रग्रहण करावें, असें सांगितलें आहे. यज्ञ, अध्ययन, आणि तपश्चर्या यांनीं युक्त असणारे किंवा उपोषण करून किंवा अग्निप्रवेश करून प्राण देणारे अशांना जी उत्कृष्ट गति मिळते, ती अशा शूरांनाहि मिळते.

प्रसंगानुसार ब्राह्मणानें तीन्ही वर्णांवर शस्त्र उगारलें असतां त्याला दोष लागत नाहीं. अशाप्रकारें युद्ध करून देह ठेवणें यापेक्षां दुसरा श्रेष्ठ धर्म नाहीं, असें सज्जनांचें मत आहे. ब्रह्मद्वेष करणाऱ्यांचें शासन करण्याकरितां जे कोणी युद्ध करून आपल्या प्राणांची आहुति देतात, त्यांना नमस्कार असो! त्यांचें कल्याण होवो! त्यांना मिळणारे लोक आम्हांलाहि मिळोत, स्वर्गाला योग्य त्या वीर पुरुषांना ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते, असें मनूनें सांगितलें आहे. ज्याप्रमाणें अश्वमेध यज्ञांत अवभृथ स्नान केल्यानें पातकांचा नाश होऊन जसे लोक पवित्र होतात, तसेंच युद्धांत शस्त्राघातांनीं वध पावलेले लोकहि शुद्ध होत असतात. देशकालाला अनुसरून धर्माला अधर्माचें व अधर्माला धर्माचें स्वरूप येतें; कारण देश आणि काल यांचा महिमाच अशा प्रकारचा आहे. मैत्रीनें वागणारे लोक प्रसंगीं क्रूर कर्मै करूनहि उत्तम अशा स्वर्गलोकाची प्राप्ति करून घेतात. आत्मसंरक्षणाकरितां, वर्णसंकर झाला असतां, अथवा दुष्ट जनांचें नियमन करण्याकरितां ब्राह्मणानें तीनहि काळांत शस्त्रग्रहण केल्यास तो दोषावह होत नाहीं.

युधिष्ठिर—चोर बलवान् होऊन युद्धार्थ उठले असतां व वर्णसंकर होऊन क्षत्रियांचें प्रजापालनकार्य करण्याविषयीं कोणी समर्थ नसतां कोणी ब्राह्मण, वैश्य किंवा शूद्र यानें आपल्या हातांत अधिकार घेऊन धर्मा-

नुरोधानें त्या चोरापासून प्रजेचें रक्षण करावें किंवा न करावें ? त्याला तें कार्य करूं द्यावें किंवा न द्यावें ? अशासमयीं क्षत्रियांवाचून इतरांनीं शस्त्र धरणें आवश्यक आहे, असें मला वाटतें.

भीष्म—अपार आणि नौकारहित समुद्रांत जो मूर्तिमंत पार अथवा नाव होऊन रक्षण करितो, मग तो शूद्र असो किंवा दुसरा कोणी असो, तो सर्वथा मानास पात्र होतो. हे राजा, ज्याचा आश्रय करून शत्रुपीडित आणि अनाथ झालेले लोक सुखानें नांदतात, त्याचा त्यांनीं प्रेमपूर्वक आपला बांधव समजून बहुमान करावा. जो सर्वदा आपलें भयापासून रक्षण करितो, तो सर्वथा मानपात्र होतो. जो बैल वाहून नेण्याच्या कामीं निरुपयुक्त असतो, जी गाय दूध देत नाहीं, जी स्त्री वंध्या आहे आणि जो राजा रक्षण करूं शकत नाहीं, त्यांचा उपयोग काय आहे ? ज्याप्रमाणें काष्ठाचा गज, चर्ममय हरिण, षंढ पुरुष आणि माळरान हीं सर्वथा निरुपयोगी होत, त्याप्रमाणेंच अध्ययन न करणारा ब्राह्मण, प्रजारक्षण न करणारा राजा आणि वृष्टि न करणारा मेघ हेहि केवळ व्यर्थ होत. जो सर्वदा सज्जनांचें रक्षण करितो आणि दुष्टांना त्यांचेपासून दूर पळवितो, असाच राजा करावा. त्याचाच आश्रय करून हें सर्व जगत् चालत असतें. १२.१.७८.

अध्याय ७९ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला ऋत्विजांचीं लक्षणें, इत्यादिकांचें कथन.]

(१) हे वक्तृश्रेष्ठा पितामहा, ऋत्विज् कशाकरितां निर्माण झाले व ते कशा प्रकारचे असावे, तें मला सांग.

भीष्म—राजांचीं शांतिक-पौष्टिकादि कर्में करणें हें ब्राह्मणकुलोत्पन्न ऋत्विजांचें कर्तव्य होय. ते ऋक्-सामादि वेद आणि मीमांसा यांमध्यें निष्णात असावे. त्यांचें व राजाचें सर्वदा एकमत असावें, त्यांचें भाषण मधुर असावें, ते परस्परांशीं मैत्रीनें वागणारे, सर्वत्र समदृष्टि ठेवणारे, दुष्ट वर्तन न करणारे व सत्यवचनी असावेत. त्यांनीं व्याजावर चरितार्थ करूं नये, सरळपणानें वागावें, कोणाचा द्रोह करूं नये व त्यांना अभिमान नसावा; त्यांच्या अंगीं भीड, सहनशीलता, इंद्रियदमन व शांति असावी. ते बुद्धिसंपन्न व धैर्ययुक्त असावेत, त्यांनीं इंद्रियदमन करावें; कोणाला पीडा देऊं नये; वासना व द्वेष यांचा त्याग

करावा. ते अध्ययनशील, सदाचरणी आणि कुलीन असावेत. त्यांनीं सर्वदा अहिंसक व ज्ञानतृप्त असावें. असे जे ब्राह्मण तेच ऋत्विज होण्याला योग्य आहेत. ह्या सर्व ऋत्विजांचा यथायोग्य मान करणें योग्य आहे.

युधिष्ठिर—यज्ञांत दक्षिणा देण्याविषयीं वेदवचन आहे, परंतु कोणास काय द्यावें, याविषयीं त्यांत उल्लेख नाहीं. सर्वस्वदानासारखी मोठी दक्षिणा सांगितली असल्यामुळें ती आपद्धर्माला प्रतिकूळ आहे. शास्त्राची आज्ञा घोर असून ती कर्त्यांच्या सामर्थ्याकडे लक्ष्य देत नाहीं. यज्ञ श्रद्धापूर्वक केला पाहिजे, असें वेदांत सांगितलें आहे. परंतु त्यांत सांगितल्याप्रमाणें दक्षिणा न देतां चरु देऊन यज्ञ केला असतां त्या श्रद्धेचा तरी काय उपयोग होणार?

भीष्म—वेदांकडे दुर्लक्ष्य केल्यानें, शाठ्यानें अथवा कपटानें कोणालाहि कधीं महत्वप्राप्ति होत नाहीं. म्हणून तूं अशी बुद्धि कधीं धारण करूं नकोस. युधिष्ठिरा, दक्षिणा ही यज्ञाचें अंग असून ती वेदांचें पोषण करणारी आहे. दक्षिणेवांचून केलेले यज्ञ कर्त्याला कधींहि फलदायक होत नाहींत. एक पूर्णपात्र मात्र दक्षिणेसारखेंच फलद्रूप होणारें आहे. सोम हा ब्राह्मणांचा राजा असल्याचें वैदिक मंत्रांत सांगितलें आहे. यज्ञाकरितां लागणाऱ्या द्रव्यासाठीं त्याचा विक्रय करूनहि यज्ञ करावा. मात्र त्या द्रव्याचा उपयोग यज्ञाव्यतिरिक्त इतर कामीं उदरभरणार्थ करूं नये. असें केल्यानें ती गोष्ट यज्ञाला साहाय्यक होत असते, असें धर्मनिष्ठ मुनींनीं सांगितलें आहे. यज्ञकर्ता पुरुष, यज्ञकर्म आणि सोम हीं तिन्ही न्यायाला अनुसरून असलीं पाहिजेत. यज्ञकर्ता पुरुष जर वाईट आचरणाचा असेल, तर त्याचें कर्म त्याला व इतरांनाहि उपयुक्त होत नसतें. केवळ देहधारणाकरितां महात्म्या ब्राह्मणांनीं केलेलीं यज्ञकर्में शुभावह होत नसतात, असें श्रुतिवचन असल्याचें आमच्या ऐकण्यांत आहे.

आतां यज्ञापेक्षांहि तप श्रेष्ठ होय, असें जें श्रुतिवचन आहे, त्यांत सांगितलेलें तप कोणतें तें मी सांगतों, नीट ऐक. अहिंसा, सत्यवचन, दुष्टपणाचा त्याग, दम आणि दया हेंच तें तप होय. शरीरशोषण करणें हें तप नव्हे, वेदांना अप्रमाण मानणें, शास्त्राज्ञांचें लंघन करणें आणि सर्वत्र अव्यवस्था उपत्न करणें हें आपल्या नाशाचें कारण आहे. आतां हे पार्था, अनेक ऋत्विजांचें कर्म ज्ञानी तपस्वी मनुष्य कशा प्रकारें करितात, तें सांगतों, ऐक. जीव-ब्रह्मांचें ऐक्य करण्याचें योगसाधन तीच त्यांची स्रुचा, परमात्म्याचे

ठिकाणीं लीन होणारें मन हेंच त्यांचें आज्य आणि ज्ञान हें उत्तम प्रकारचें पवित्र होय. कुटिलपणा हा प्राण्याला मृत्यूकडे पोहोंचविणारा असून सरळ-पणा हा ब्रह्मपदाला पोंचविणारा आहे. ज्ञानाचा विषय तो हाच आहे. व्यर्थ प्रलापानें काय होणार आहे ? १२.१.७९.

अध्याय ८० वा.

[१ मित्रामित्रलक्षणें.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, कितीहि अल्प गोष्ट असली, तरी ती दुसऱ्या कोणाचे साहाय्यावांचून एकट्याच पुरुषाच्या हातून शेवटास जाणें अशक्य असतें; मग राज्य चालविण्याची गोष्ट किती अवघड असेल बरें ? असे जे साहाय्यकारी राजाचे सचिव, ते कशा स्वभावाचे असावेत, त्यांचा आचार कसा असावा, राजानें कोणावर विश्वास ठेवावा व कोणावर ठेवूं नये ?

भीष्म—हे राजा, राजाचे मित्र चार प्रकारचे असतात. कित्येक उभयतांचा उद्देश एकच असल्यामुळें होतात; कित्येक भक्तीमुळें झालेले असतात; कोणी स्वाभाविकपणें झालेले, तर कोणी कृत्रिमतेनें—कांहीं उपायानें—झालेले असतात. धर्मात्मा हा राजाचा पांचवा मित्र होय. वस्तुतः तो अमक्या एकाचा अथवा दोघांचाहि मित्र नसतो. जिकडे धर्म असतो तिकडे त्याचें वास्तव्य असतें. त्याचें आचरण धर्माप्रमाणें असतें. त्याला जी गोष्ट आवडत नसेल ती राजानें केव्हांहि सांगूं नये. विजिगीषु राजे नेहमीं धर्माधर्म लक्ष्यांत आणून वागत असतात. या चार प्रकारच्या मित्रांपैकीं मधले दोघे श्रेष्ठ प्रकारचे असून पहिला व शेवटचा यांविषयीं राजानें सर्वदा संशयित असावें. जें कार्य राजाला स्वतः करावयाचें असेल, त्यासंबंधीं त्यानें सर्वांविषयीं नित्य संशयित रहावें. राजानें मित्ररक्षणासंबंधी कधींहि हयगय करूं नये. राजा अशा कामीं उपेक्षा करील तर लोकतिरस्कारास तो पात्र होतो. वाईट माणसें चांगलीं होतात व चांगलीं वाईट होतात. शत्रु मित्र होतात व मित्र शत्रु होतात. जो पुरुष चंचल चित्ताचा असेल, त्याच्यावर पूर्ण विश्वास कोण ठेवील ?

राजानें जें सर्व महत्त्वाचें काम असेल, तें स्वतःच्या नजरेखालीं करावें. राजानें कोणावर पूर्ण विश्वास टाकून राहणें म्हणजे ती गोष्ट धर्म आणि अर्थ यांच्या नाशाला कारण होणारी आहे. तसेंच सर्वांवर अविश्वास ठेवणें हेंहि

मृत्युसमान आहे व विश्वास टाकणें हाहि अकालिक मृत्यु होय. कारण विश्वास ठेवणारा मनुष्य अशा रीतीनें मृत्यूच्या तडाक्यांत सांपडतो. तो ज्यावर विश्वास ठेवतो, त्याच्या इच्छेवरच त्याचें जीवित अवलंबून असतें. म्हणून त्यानें कांहीं गोष्टींत लोकांवर विश्वास ठेवावा व कांहीं गोष्टींत लोकांविषयीं संशयित असावें, ही पूर्वापार नीति चालत आलेली आहे. मी मेलों असतां हा माझा पैसा अमक्याकडे जाईल, असें ज्यासंबंधें राजाला वाटत असतें, त्याच्याविषयीं त्यानें सर्वदा संशयित असावें. अशा मनुष्याला शहाणे लोक शत्रु समजतात. ज्याच्या क्षेत्रांतून दुसऱ्याच्या क्षेत्रांत पाणी जावयाचें असतें, त्याच्या इच्छेवांचून बांध फुटून तें पाणी त्या दुसऱ्याच्या शेतांत जाऊं शकणार नाहीं. परंतु एखाद्या वेळीं अधिक पाणी होईल, असें वाटल्यास तो बांध फोडण्याची इच्छाहि करील. म्हणून शेजारच्या राजाला आपल्या बाजूचें करून ठेवलें पाहिजे. कारण शत्रुसैन्याचा जोर अधिक वाटल्यास तो त्यास आपल्या राज्यांत मार्ग काढून देईल. म्हणून अशा प्रकारचे लोक म्हणजे शत्रूच होत.

राजाचा उत्कर्ष कितीहि झाला, तरी ज्याची तृप्ति होत नाहीं व हानि झाल्यास जो अत्यंत दीन होत असतो, तो उत्तम प्रतीचा मित्र होय, असें सांगितलें आहे. ज्याचा नाश झाला असतां आपलाहि नाश होईल, असें ज्याच्यासंबंधानें वाटत असेल, त्याजवर पित्याप्रमाणें विश्वास टाकावा. आपली शक्ति वाढत असली, तर तीबरोबर त्याचाहि उत्कर्ष करावा. धार्मिक कृत्यामध्येंहि कांहीं अपाय दिसून आल्यास त्यापासून जो संरक्षण करितो, तोहि मित्र समजावा. राजावरील संकटाची ज्याला भीति वाटते, तो राजाचा उत्तम मित्र होय. अशा मित्राचा नाश व्हावा, अशी जे इच्छा करितात, ते राजाचे शत्रु होत, असें सांगितलें आहे. ज्याला आपल्यावरील संकटांची सर्वदा भीति वाटत असते व आपली कितीहि भरभराट झाली, तरी ज्याला दुःख होत नाहीं, तो आत्मसम मित्र होय, असें म्हटलें आहे. जो सुरूप, सुंदर वर्णाचा, सुस्वर आवाजाचा, सहनशील, असूयाहीन, कुलीन आणि संततियुक्त असतो, तो त्याच्या खालच्या प्रतीचा मित्र होय.

जो बुद्धिमान्, स्मृतिमान्, दक्ष आहे, जो स्वभावतः क्रूर नाहीं, मानाचें किंवा अपमानाचें ज्याला कांहीं वाटत नाहीं, असा मनुष्य, मग तो ऋत्विज् असो, आचार्य असो किंवा मित्र असो, त्याचा सत्कार करून तूं आपल्या

गृहीं अमात्य म्हणून त्याला ठेवावें. धर्म आणि अर्थ यांसंबंधी तुझे सर्व विचार आणि तुझें गुह्य कारस्थान यांची त्याला सर्व माहिती कळवून पित्याप्रमाणें त्याजवर विश्वास टाकावा. दोन किंवा तीन मनुष्यांची एकाच कार्यावर कधीं योजना करूं नये. कारण एखाद्या गोष्टीविषयीं त्यांमध्यें मतभेद होऊन तो परस्परांना सहन होत नसतो. जो थोर मनुष्य कीर्तिमान् असून सर्वदा नीतीनें वागणारा असतो, जो सामर्थ्यवानांशीं द्वेष करीत नाहीं, भलती गोष्ट कधींहि मनांत आणीत नाहीं, जो कांहीं इच्छा धरून भयानें, लोभामुळें किंवा क्रोधामुळें धर्मत्याग करीत नाहीं, जो दक्ष असून ज्याचें बोलणें आवश्यक तितकेंच असतें, अशा मनुष्याला राजानें आपला अमात्य नेमावें. जे कुलीन, शीलसंपन्न, सहिष्णु, आपली प्रौढी न मिरविणारे, शूर, थोर मनाचे, विद्वान् आणि कार्याकार्यकुशल असतील, अशाच मनुष्यांला वेगवेगळ्या कामांवर अमात्य नेमावेत. त्यांचा बहुमान करून व त्यांना आपल्या वैभवाचे वांटेकरी करून ठेवावें, म्हणजे ते आपले साहाय्यकर्ते होऊन अनेक प्रकारें कल्याणकर्ते होत असतात व ईर्ष्यापूर्वक आपापलीं कामें करितात.

मृत्यूसारखेंच ज्ञातिजनांपासूनहि राजानें भय धरून असावें. ज्ञातीला मांडलिक राजांप्रमाणें राजाचें वैभव कधीं सहन होत नसतें. हे महाबाहो, सरल, मृदु, दानशील, लोकलज्जा बाळगणारा आणि सत्यवादी अशा राजाचा विनाश झाला असतां ज्ञातिजनांखेरीज दुसऱ्या कोणालाहि आनंद होत नसतो. परंतु ज्यांना ज्ञातिजन नाहींत, असे लोकहि फारसे सुखी नसतात. म्हणून ज्ञातिजनांचा तिरस्कार करूं नये. ज्याला ज्ञातिबांधव नाहींत, अशा पुरुषाचा शत्रु सहज पराभव करून टाकितात आणि शत्रूंकडून एकदां पराभव झाला तर त्याला ज्ञातीचाच आधार असतो. ज्ञातीपैकीं एकाचा अपमान झाला असतां तो दुसऱ्याला सहन होत नाहीं. कोणीं जरी त्याचा अपमान केला असला, तरी तो आपलाच होय, असें त्या ज्ञातिजनांना वाटत असतें. म्हणून ज्ञातीपासून जसे फायदे आहेत, तसें कांहीं तोटेहि आहेत. ज्याला कोणी ज्ञातिबांधव नाहींत, तो कोणावर अनुग्रह करीत नाहीं किंवा कोणापुढें नमतहि नाहीं. ज्ञातीमध्यें चांगल्या व वाईट अशा प्रकारच्या गोष्टी दिसून येतात. आपल्या ज्ञातिजनांचा आपण सर्वदा सन्मान करावा, त्यांचा आदर बाळगावा, वाणीनें आणि कृतीनें त्यांच्यांशीं गोडीनें असावें, त्यांचें प्रिय करावें, अप्रिय किमपि करूं नये. त्यांवर आपला विश्वास आहे, असें दाखवावें; परंतु विश्वास

मात्र कधीं ठेवूं नये. त्यांचे गुण किंवा दोष काढीत बसूं नये. अशा रीतीनें जो दक्षतेनें वागतो, त्याचे शत्रुसुद्धां संतुष्ट होऊन त्याशीं मित्रत्वानें वागतात.

जो आपले ज्ञातिजन, संबंधी, मित्र, शत्रु आणि मध्यस्थ यांच्यांशीं अशा रीतीनें वागतो, तो चिरकाल यशःसंपन्न होतो. १२.१.८०.

अध्याय ८१ वा.

[१ नारद-कृष्णसंवादकथन.]

(१) युधिष्ठिर—आपले ज्ञातिजन आणि संबंधिवर्ग, तसेंच मित्र व शत्रु यांना वश करून घेणें कठीण आहे, मग त्यांचें चित्त आपल्याविषयीं कसें अनुकूल करून घेतां येण्यासारखें आहे तें सांग.

भीष्म—याविषयीं वासुदेव आणि नारदमुनि यांमध्यें झालेला संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो असा आहेः—

वासुदेव—नारदा, जो आपला जिव्हाळ्याचा मित्र नाहीं, त्याला आपलें हृद्गत कधींहि सांगूं नये. तो मित्र जरी असला, तथापि शहाणा नसेल किंवा शहाणा असूनहि जर तो चंचल वृत्तीचा असेल, तर त्यालाहि सांगूं नये. म्हणून हे नारदा, मी तुझें पूर्ण बुद्धिबल जाणून तुला कांहीं विचारणार आहें, शिवाय तुझा संचार स्वर्गांत असल्यामुळें तुझें सामर्थ्य विशेष आहे, हें सांगावयास नको. ज्ञातिश्रेष्ठत्वाची प्रौढी मिरवून मी जरी ज्ञातीचें दास्य करीत नाहीं, तरी भोग्य वस्तूंपैकीं अर्ध्या भागाचा उपभोग घेतों आणि ज्ञातिजनांचीं दुर्वचनें सोसतों. हे देवर्षे, अग्नीची उत्पत्ति करणाऱ्या अरणीप्रमाणें त्यांचे शब्द माझें अंतःकरणाचें मंथन करून सर्वदा दग्ध करीत असतात. संकर्षण—बळराम—सर्वदा आपल्या सामर्थ्यानें कोणाला विचारीनासा झाला आहे. गद सुकुमार आहे आणि प्रद्युम्न हा आपल्या स्वरूपसौंदर्यानें मत्त झाला आहे, त्यामुळें मला कोणी साहाय्यकर्ता नाहींसा झाला आहे. नारदा, अंधक आणि वृष्णि कुलांत पुष्कळ भाग्यशाली, बलवान्, शत्रूंना अजिंक्य आणि धैर्यवान् असे पुरुष आहेत. ते ज्या बाजूला वळणार नाहींत, त्यांचा सर्वस्वी नाश होईल व ते ज्या पक्षाला मिळतील, त्याला सर्वस्व प्राप्त होईल. ते दोघेहि मला आपापल्या बाजूकडे वळविण्याचा यत्न करीत आहेत, परंतु मी त्यांपैकीं एकाहि बाजूला वळत नाहीं. कारण, आहुक आणि अक्रूर हे अंधक आणि वृष्णि कुलांतील

प्रमुख पुरुष असून त्यांचा पक्ष धरणें किंवा न धरणें ह्या दोन्ही गोष्टी मला सारख्याच दुःखदायक आहेत. नारदा, द्यूत खेळणाऱ्या दोघां पुरुषांच्या मातेप्रमाणें दोघांचाहि जय व्हावा, अशी माझी इच्छा आहे. अशा रीतीनें दोघांच्याहि संबंधानें मला अत्यंत क्लेश होत आहेत. म्हणून माझें व माझ्या ज्ञातिजनांचें कल्याण काय केल्यानें होईल, तें तूं मला सांग.

नारद्—हे वार्ष्णेया, आपत्ति बाह्य व आभ्यंतर अशा दोन प्रकारांनीं मनुष्यावर त्याच्या स्वतःच्या कृतीनें अथवा दुसऱ्या कांहीं कारणानें उद्भवतात. त्यांपैकीं ही आभ्यंतर आपत्ति तूं आपल्या कर्मानेंच स्वतःवर ओढून घेतली आहेस. बलदेव आणि दुसरे भोज लोक हे कांहीं उद्देशानें, अभिलाषानें किंवा दुसऱ्यांच्या बीभत्स शब्दांवरून अक्रूराच्या अनुरोधानें वागणारे आहेत. तूं स्वतः आपलें सर्व ऐश्वर्य दुसऱ्याला देऊन टाकिलें आहेस आणि आतां तुला बरेंच मनुष्यबळ असलें तरी, ज्ञातिजनांच्या स्वाधीन केलेलें राज्य वांती करून बाहेर टाकिलेल्या अन्नाप्रमाणें बभ्रु व उग्रसेन यांजकडून परत घेतां येणार नाहीं. असें करण्यांत विशेषतः ज्ञातीमध्यें फूट पडण्याचीहि भीति आहे. आतां मोठें दुष्कर कर्म करून ती गोष्ट घडवून आणणें म्हणजे मोठी द्रव्यहानि होऊन महाक्षय होईल, म्हणून लोहनिर्मित शस्त्र न घेतां अत्यंत मृदु, परंतु लोकांचे हृदयाचा छेद करणारें, असें एखादें शस्त्र घेऊन त्याचे योगानें सकळ दोष नाहींसे करून टाक आणि त्यांच्या मनांत प्रेम उत्पन्न कर. अशा रीतीनें त्यांची जिव्हाच छेदन केल्यासारखें होईल.

वासुदेव—मुने, ह्या ज्ञातिजनांची जिव्हा ज्याचे योगानें छेदिली जाईल आणि सकल दोष नाहींसे होऊन त्यांचे मनांत पुनः प्रेमभाव उत्पन्न होईल, असें अलोहमय आणि सौम्य शस्त्र कोणतें हें मीं कसें समजावें?

नारद्—सर्वदा यथाशक्त्या अन्नदान करणें, सहनशीलपणा, सरलत्व, मनाचा कोमलपणा आणि ज्यांच्या त्यांच्या योग्यतेनुसार आदरसत्कार करणें, हेंच तें लोहमय नसलेलें शस्त्र होय. ज्ञातिबांधव कटु आणि क्षुद्रपणें बोलूं इच्छितील, तर तूं आपली कठोर वाणी, क्रूर निश्चय आणि मनांतील वाईट संकल्प हीं शांत कर. जो पुरुष थोर नाहीं, ज्यानें आपलें चित्त स्वाधीन ठेवलें नाहीं किंवा ज्याला कोणी साहाय्यकर्ता नाहीं, अशाला आपल्या माथीं मोठा कार्यभार घेतां येत नाहीं, तरी तो कार्यभार तूं स्वतः आपल्या उरावर घे.

सपाटीवर कोणताहि वृषभ मोठा भार वाहून नेतो. परंतु दुर्गप्रदेशांतून मोठें ओझें घेऊन जाण्यास कसलेला वृषभच पाहिजे. हे केशवा, भेदामुळें संघाचा नाश होतो आणि तूं तर संघांतील मुख्य आहेस. तुझ्यामुळें हा संघ फुटून जाणार नाहीं, असें कांहीं कर. बुद्धि, शांति, इंद्रियनिग्रह आणि धनत्याग ह्यांशिवाय शहाणा मनुष्य गुणी होत नसतो. आपल्या पक्षाची भरभराट करणें हें यशस्कर व आयुष्यवर्धक कृत्य आहे. म्हणून कृष्णा, तूं जेणेंकरून ज्ञातीचा विनाश होणार नाहीं, असा कांहीं उद्योग कर. तुला भूतकाळचें व भविष्यकाळचें कांहीं अविदित आहे असें नाहीं. तसेंच तुला षड्गुणांची योजना केव्हां करावी आणि शत्रूवर केव्हां चालून जावें हेंहि माहीत आहे.

हे महाबाहो, यादव, कुकुर, भोज, अंधक आणि वृष्णि, तसेच सर्व लोक आणि लोकेश्वर हे सर्व तुझ्यावर अवलंबून आहेत. हे माधवा, सर्व ऋषिहि तुझ्याच विचारानें चालत असतात. तूं प्राणिमात्राचा गुरु आहेस आणि त्यांचें गतागतहि तूं जाणतोस. ह यदुश्रेष्ठा, तुझ्या प्राप्तीमुळेंच सर्व यादव आज सुखानें नांदत आहेत. १२.१.८१.

अध्याय ८२ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला अमात्यपरीक्षणार्थ कालकवृक्षीयोपाख्यानकथन.]

(१) भीष्म—हा मी तुला प्रथम वर्तनक्रम सांगितला. हे भारता, आतां तुला दुसरा सांगतों, ऐक. जो कोणी राजकार्य उत्तम प्रकारें करूं जाणतो, त्या मनुष्याचें राजानें रक्षण करावें. जो कोणी राजकोश हरण अमात्य करीत असतां राजाला कळवील, मग तो राजसेवक असो, अथवा दुसरा कोणी पोष्य असो, हे युधिष्ठिरा, त्याचें म्हणणें राजानें एकांतांत ऐकून घ्यावें आणि त्याचें अमात्यापासून रक्षण करावें. कारण, द्रव्यापहार करणारे अमात्य अशा प्रकारच्या लोकांचा बहुधा वध करीत असतात. राजकोश लुटणारे सर्व एकत्र होऊन त्या कोशाचें रक्षण करणारास पीडा देतात आणि त्याचें रक्षण कोणीं न केल्यास तो नाश पावतो. यासंबंधीं कालकवृक्षीय मुनीनें कोसल देशाधिपतीला सांगितलेली हकीकत प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात. ती अशी आहेः—

कोसल देशाचा अधिपति क्षेमदर्शी याला राज्यप्राप्ति झाली असतां कालकवृक्षीय नांवाचा कोणीएक मुनि त्याकडे आला, असें आमच्या ऐकण्यांत

आहे. हातांत एक कावळयाचा पिंजरा घेऊन तो मुनि क्षेमदर्शींच्या राज्यांत बातमी काढण्याकरितां मोठ्या दक्षतेनें सारखा फिरत असे. हा वायस मला भूत, भविष्य आणि वर्तमान अशा तीनहि काळांत घडलेल्या सर्व गोष्टी सांगत असतो तर तुम्हीहि ह्या काकविद्येचें अध्ययन करा, असें सांगत अनेक पुरुषांसह तो शहरांत सर्वत्र फिरत असे. तेव्हां राजाधिकाऱ्यांचीं सर्व दुष्कृत्यें त्याच्या नजरेस आलीं. हे सर्व अधिकारी राजाला कसे फसविणारे आहेत व ते सर्व त्यांचे व्यवहार कशाप्रकारें चालले आहेत हें जाणून तो तापसी 'मी सर्वज्ञ आहें' असें सांगत कावळयाला घेऊन राजदर्शनाकरितां आला.

कोसलाधीशाकडे आल्यावर त्याचा अमात्य सर्व अलंकार घालून सभेंत बसलेला त्याच्या दृष्टीला पडला. त्याला पाहून मुनि त्याला म्हणाला, 'अरे, तूं अमक्या ठिकाणीं असें केलेंस. ह्या अमक्या अमक्या मनुष्याला तें सर्व ठाऊक आहे. राजाचा कोश तूं लुटल्याचें हा कावळा मला सांगत आहे. तेव्हां आतां हा प्रकार तूंच शीघ्र सांगावा हें बरें.' राजकोशाचा अपहार करणाऱ्या दुसऱ्याहि कामगारांस तो म्हणाला, 'हा कावळा कधींहि अनृत बोलल्याचें आमच्या ऐकण्यांत नाहीं.' हे कुरूद्वहा, त्यामुळें राजाचे ते सर्व अधिकारी बिथरले व त्यांनीं रात्रीच्या वेळीं तो मुनि निद्रिस्थ झाला असतां बाण मारून त्या कावळयाचा प्राण घेतला.

आपला कावळा बाणांनीं मरून पडल्याचें पाहून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं तो ब्राह्मण क्षेमदर्शी राजाकडे गेला आणि म्हणाला, 'हे राजा, तूं सर्वांचा स्वामी, प्राण आणि धन यांचा मालक आहेस, म्हणून मी तुझ्यापाशीं अभय मागतों. तुझी अनुज्ञा असल्यास तुझ्या कल्याणाची गोष्ट मी तुला सांगणार आहें. जो ऐश्वर्याची इच्छा करणारा असेल, त्यानें सारथि ज्याप्रमाणें उत्तम अश्वाला शिकविण्याची इच्छा करितो, त्याप्रमाणें मित्रास कल्याणोपदेश करण्याच्या इच्छेनें जो पावलेला, मित्राच्या हानीनें संतप्त झालेला, मित्रहिताकरितांच केवळ अन्याय सहन न होऊन, 'ह्या तुझ्या द्रव्याचें हरण होत आहे,' असें जो सांगेल, तो आपला हितकर्ता आहे, असें समजून त्याला क्षमा करणें योग्य आहे.' त्यावर राजा म्हणाला, 'तूं मला जें सांगणार आहेस, तें जर माझ्या हिताचें आहे, तर मी त्याबद्दल तुला क्षमा करणार नाहीं, असें कसें होईल? हे ब्राह्मणा, मी तुला शपथपूर्वक सांगतों कीं, तुला वाटेल तें बोल, मी तें करण्यास सर्वदा तयार आहें.'

मुनि—तुझ्या राष्ट्रामध्यें पापी कोण आहेत, चांगले कोण आहेत, तुला भृत्यवर्गाकडून कशा प्रकारची भीति आहे, हें समजून घेऊन तुला सांगण्याकरितां मी तुजजवळ आलों आहें. राजाची सेवा करण्यांत काय दोष आहेत, हें विद्वान् लोकांनीं पूर्वींच सांगून ठेविलें आहे. राजसेवा करणें हें अत्यंत वाईट असून तें अगतिक लोकांकरितांच आहे. राजाशीं संबंध ठेवणें म्हणजे विषारी सर्पाशींच संबंध ठेवणें आहे, असें म्हटलें आहे. राजाला पुष्कळ मित्र असतात, तसेच शत्रुहि अनेक असतात. त्या सर्वांपासून राजाश्रयानें राहणाऱ्यांस सर्वदा भीति असते. राजापासून त्यांना कोणत्या क्षणीं भीति उत्पन्न होईल, हें सांगतां येण्यासारखें नाहीं. सेवकाकडून राजकार्यांमध्यें पूर्णपणें दुर्लक्ष न होणें ही गोष्ट कधींहि शक्य नाहीं. तथापि कल्याणेच्छु सेवकानें तसें कधीं करूं नये. सेवकाच्या हातून प्रमाद झाला असतां राजाचें मन त्याविषयीं विटतें, व एकदां राजाच्या मनाचा बिघाड झाला म्हणजे सेवकाच्या जीविताला भीति असते. प्रदीप्त झालेल्या अग्नीजवळ ज्याप्रमाणें मोठ्या दक्षतेनें जावें लागतें, त्याप्रमाणें शहाण्या मनुष्यानें राजसंनिध जावें. ज्याप्रमाणें क्रुद्ध विषारी सर्पाची सेवा करावयाची त्याप्रमाणें मनुष्यानें आपले जीविताचा नाश झाला आहे असें समजून आपला प्राण आणि धन यांचा प्रभु जो राजा त्याची प्रयत्नानें सेवा करावी. त्याच्याशीं भाषण करितांना, पुढें बसतांना, अधिकार चालवितांना, जवळ जातांना, इंगित कळवितांना आणि अंगचेष्टा करितांना त्यांत कांहीं चुकत नसेल ना, अशी शंका घेऊन त्यानें सर्वदा राजसेवा करावी.

राजाला संतुष्ट ठेवलें असतां तो आपणाला देवतेप्रमाणें सर्वार्थ साधून देतो. तसाच तो क्षुब्ध झाला असतां समूळ दग्ध करून सोडतो. राजा, असेंच मार्गें सांगितलें आहे आणि तसें सर्वत्र होतहि आहे. यापुढें तुझी कार्यसिद्धि मी चांगली करणार आहें. आमच्यासारखा अमात्य संकटकाळींच बुद्धीचें साहाय्य करीत असतो. हा माझा कावळा तुझ्या कार्यासाठींच नाश पावला आहे. त्यासंबंधीं मी तुला दोष देत नाहीं. कारण, असें करणारांना तूं प्रिय होतास असें नाहीं. तूं आपलें हिताहित समजून घे. दुसऱ्यावर विश्वास ठेवून राहूं नकोस. तुझ्या द्रव्याचा अपहार करणारे व भूतमात्राचें अकल्याण करूं इच्छिणारे जे तुझ्या वाड्यांत आहेत, त्यांच्याशीं माझें वैर आहे. जो कोणी तुझ्या नाशानें आपल्याला राज्य मिळावें, अशी इच्छा करणारा असेल, त्याचें कार्य तुझ्या

जवळच्या लोकांना अनुकूल करून घेतल्याशिवाय सिद्ध होणार नाहीं. अशा मंडळीच्या भीतीनेंच मी दुसऱ्या आश्रमाला जातों. त्यांनीं कपटानें, निष्काम-बुद्धीनें तुझ्या हितार्थ असणाऱ्या माझ्या कावळ्याचा बाण मारून वध केला आहे.

हे राजा, ही गोष्ट माझ्या तपोबलानें मला कळली आहे. अनेक सुमरी, मासे, ग्राह आणि तिमिंगल यांच्या समूहानें युक्त ही तुझी राष्ट्ररूपी नदी, त्याचप्रमाणें सिंह, व्याघ्र यांनीं आकुल व वृक्षांचे सोट, मोठमोठे पाषाण आणि कंटक यांनीं व्याप्त अशा हिमालयांतील गुहेप्रमाणें प्रवेश करण्यास कठीण ही तुझी राष्ट्ररूपी दरी मी ह्या बिचाऱ्या कावळ्याच्या साहाय्यानें उतरून गेलों आहें. अग्नीच्या साहाय्यानें अंधकारमय दुर्ग प्रदेशांतून व नौकांच्या मदतीनें जलमय समुद्रांतून पलीकडे जातां येतें. परंतु राजरूपी दुर्ग तरून जाण्याचा मार्ग शहाण्यांना अद्याप कळला नाहीं. हें तुझें राज्य अंधकारानें व्याप्त झालेलें असून अशा ठिकाणीं तुला देखील विश्वास ठेवून राहतां येणें शक्य नाहीं, तेथें माझ्यासारख्याची ती वाट काय? जेथें बरें आणि वाईट यांची योग्यता सारखीच आहे, तेथें राहणें कधींहि कल्याणकारक नाहीं. येथें सत्कृत्य करा अथवा दुष्कृत्य करा, वध हा व्हावयाचाच. न्यायानें पाहिलें असतां दुष्कृतीनेंच वध व्हावा, सत्कर्म करणाराचा होऊं नये. म्हणून येथें सुज्ञ मनुष्यानें स्थिर राहतां नये, त्यानें तत्काळ पलायन करावें हें बरें.

राजा, सीता नांवाची एक नदी आहे. तीमध्यें नौका देखील बुडत असते. तशाच प्रकारचें हें तुझें राष्ट्र म्हणजे सर्वभक्षक जाळेंच होय, असें मला वाटतें. तुला मधुर पण विषमिश्रित भोजन मिळालें आहे. त्यामुळें तुझें आचरण असज्जना-सारखें असून सज्जनासारखें त्यांत कांहीं नाहीं. हे पार्थिवा, तूं सर्पांनीं वेष्टिलेल्या कूपासारखा आहेस. दुर्गम घाट, विस्तृत तीर आणि बांबूंच्या झुडपांनीं अथवा वेतांच्या लतांनीं युक्त जशी गोड पाण्याची नदी असावी, तसा तूं आहेस. अथवा ज्याप्रमाणें कुत्रे, गिधाडें आणि कोल्हे यांनीं वेष्टित राजहंस असावा तसा तूं आहेस. ज्याप्रमाणें मोठ्या वृक्षाचा आधार घेऊन त्यावर गवत वाढतें, पुढें तें वाढून त्या वृक्षाला आच्छादून टाकितें आणि शेवटीं वणवा उग्र इंधनाच्या रूपानें त्या वृक्षाचाच नाश करून टाकितो, तसे तुझे अमात्य आहेत. अशांचा तूं शोध लाव. तूंच त्यांना अमात्यांच्या पदवीवर बसविलेंस आणि त्यांचें पालनहि तूंच केलें आहेस. असें असतां ते तुझा अवमान करून तुझ्या

प्रिय मनुष्यांचा वध करूं इच्छित आहेत. सर्प असलेल्या गृहामध्यें अथवा वीरपत्नीच्या घरांत ज्याप्रमाणें जार प्रवेश करतो, तसा मी तुझ्या राज्यामध्यें राहिलों तो मोठ्या सावधपणें तुझें आणि तुझ्या अमात्यांचें शील पहावें, या हेतूनेंच होय. राजा जितेंद्रिय आहे काय, त्याचे जवळचे लोक त्याला वश आहेत काय, त्यांना राजा आवडतो कीं काय, तसेंच राजाला प्रजा आवडते कीं काय, हें समजून घेण्याच्याच इच्छेनें हे राजसत्तमा, मी येथें आलों. क्षुधिताला ज्याप्रमाणें अन्न आवडतें, तसा तूं मला आवडत आहेस. तृष्णा नसलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणें उदक आवडत नसतें, त्याप्रमाणें हे तुझे अमात्य मला आवडत नाहींत. त्यांनीं मजवर लादलेला दोष म्हणजे मी तुझा कार्यकर्ता एवढाच होय. माझा द्वेष करण्याचें दुसरें कांहीं कारण निःसंशय नाहीं. त्यांचा द्रोह मी करीत नाहीं, तथापि माझा मात्र द्रोह ते करितात. भग्नपृष्ठ सर्पाप्रमाणें दुष्टांतःकरणाच्या शत्रूची भीति बाळगली पाहिजे.

राजा—मीं केलेला बहुमान आणि मोठा सत्कार यांचा स्वीकार करून तूं पुनः माझ्या राज्यांत रहा. ज्यांना तूं नको असशील, ते माझ्या वाड्यांत राहूं शकणार नाहींत. आतां यापुढें यांचें काय करावयाचें तें तूंच सांग. जेणेंकरून माझ्या हातून शासनधर्म उत्तम पाळला जाऊन मला पुण्य लागेल, तें सांग आणि मला कल्याणमार्गाला लाव.

मुनि—राजा, त्यांचा अपराध उघडकीस न आणतां आधीं त्यांचे अधिकार कमी कर आणि मग त्यांचे दोष त्यांच्या पदरांत घालून एकेकाचा वध कर. एकच अपराध करणारे अनेक असले म्हणजे कांट्यांना देखील चिरडून टाकण्यास ते कमी करणार नाहींत, मग माझ्यासारख्या सौम्य तपस्व्याचा नाश करितील, यांत नवल तें काय? मंत्रभेद होईल, या भीतीनें मी हें सांगत आहें. आम्ही ब्राह्मण म्हणजे दयाळू असून आमचें शासनहि अत्यंत सौम्य आहे. आम्ही स्वतःसारखेंच तुझें, तसें इतरांचेंहि कल्याण इच्छितों.

राजा, आतां मी तुला माझी माहिती सांगतों. मी तुझा संबंधी आहें. माझें नांव मुनि कालकवृक्षीय असें आहे. मी तुझ्या पित्याचा संमत मित्र असून अत्यंत सत्यवचनी होतों. तुझ्या पित्याचें मरण होऊन राज्यावर संकट आलें असतां मी सर्व इच्छा सोडून केवळ तपश्चर्येंत काळ घालविला. तुला हें मी स्नेहानें सांगत आहें; कारण तूं पुनः चूक करूं नये. सुखदुःखांचा अनुभव

घेऊन आणि पुनः दैवयोगानें राज्यप्राप्ति होऊन अमात्यांवर विश्वास टाकून तुझ्या हातून असा प्रमाद कां व्हावा ?

भीष्म—युधिष्ठिरा, नंतर त्या राजकुलामध्यें पुनः तो ब्राह्मणश्रेष्ठ पुरोहित होऊन सर्वत्र आनंदीआनंद झाला. त्याचें एकछत्री राज्य होऊन त्या कालकवृक्षीय मुनीनें त्या यशस्वी कोसलाधिपतीकरितां उत्तम उत्तम यज्ञ केले. त्या मुनीचें हितप्रद भाषण ऐकून कोसलाधीशानेंहि सर्व पृथ्वी जिंकली आणि हे भारता, त्याच्या सांगण्याप्रमाणें त्यानें आचरण ठेविलें. १२.१.८२.

अध्याय ८३ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला मंत्र्यादिलक्षणकथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, सभासद, साहाय्यक, सुहृज्जन आणि परिचारक हे कसे असावे, तें मला सांग.

भीष्म—भिडस्त, इंद्रियदमनशील, सत्यत्व आणि सरलता यांनीं युक्त असणारे, वेळीं योग्यायोग्य सांगणारे असे सभासद असावेत. जे सर्वदा तुझ्या सांनिध्यांत आहेत, जे अतिशूर आहेत, शास्त्रसंपन्न आहेत, तसेच जे सुसंतुष्ट असून आपापल्या कार्यामध्यें महोत्साही आहेत, अशा ब्राह्मणांना तूं संकटप्रसंगीं आपल्या साहाय्याकरितां म्हणून घेत जावें. हे भारता, कुलीन पुरुषाचा सर्वदा सत्कार केला असतां तो आपली शक्ति कधींहि लपवून ठेवीत नाहीं, म्हणून तूं कुलीनांचाच आश्रय कर. कुलीनाचें पालन करून त्याला ठेवल्यास राजा संतुष्ट असो, अथवा नसो, तो पीडित असो अथवा कोणीं त्याला मारलें असो, तो राजाला सोडून जावयाचा नाहीं. कुलीन, आपल्याच देशांत जन्मास आलेले, शहाणे, रूपवान्, बहुश्रुत, प्रगल्भ आणि तुजवर सर्वदा अनुरक्त असेच तुझे परिचारक असावेत. दुष्कुलीन, लुब्ध, दुष्ट, निर्लज्ज, असे लोक जोंपर्यंत त्यांचा हात ओला आहे, तोंपर्यंतच तुझी सेवा करतील. कुलीन, शीलसंपन्न, राजाचा हेतु बरोबर ओळखणारे, दयाशील, देशकाल आणि आपलें कर्तव्य ओळखणारे, स्वामिकार्याविषयीं तत्पर अशा लोकांना राजानें आपल्या मंत्रिपदावर सर्व कार्यामध्यें नेमावें. द्रव्यदान, मान व अभ्यर्थसत्कार व कमीअधिक प्रिय केल्यानें आपल्या उपयोगीं पडतील, अशांना तुझ्या धनाचे आणि सुखाचे मात्र वांटेकरी करावें. ज्यांनीं आपलें वर्तन सोडलें नाहीं असे विद्वान्, सदा-

चरणी, नियमनिष्ठ, सदैव तुझीच इच्छा करणारे, थोर मनाचे आणि सत्यवचनी लोक तुझा त्याग कधींहि करणार नाहींत.

जे मंदबुद्धि व अनार्य लोक आचार पाळीत नाहींत, तसेच जे कधीं वचनाप्रमाणें वागत नाहींत, त्यांच्याविषयींहि तूं खबरदारी घ्यावी. समुदायाला सोडून राजानें एकट्याची इच्छा कधींहि करूं नये. एकटा जर पुष्कळांपेक्षां विशेष गुणी असेल, तर मात्र त्यांना सोडून त्या एकट्याचाच स्वीकार करावा. कोणाच्याहि अंगीं पराक्रम दिसून येणें, हें कल्याणाचें लक्षण आहे. कीर्ति ज्याला श्रेष्ठ वाटत असते, तो वचनाप्रमाणें वागणारा असतो. जो समर्थ मनुष्यांचा आदर ठेवितो, स्पर्धा ज्यांच्यांशीं करूं नये, त्यांशीं जो कधीं स्पर्धा करीत नाहीं, कोणा एका हेतूनें, भयानें, क्रोधानें, किंवा लोभानें जो कधीं धर्मत्याग करीत नाहीं, ज्याला गर्वबुद्धि नसते, जो सर्वदा सत्यवचनी असतो, जो क्षमाशील आणि मानपात्र असतो, त्याची परीक्षा घेऊन सर्व गुप्त गोष्टींत तूं त्याचें साहाय्य घेत जा.

मनुष्य कुलीन, संततिसंपन्न, सहनशील, आत्मसंयमी, शूर, कृतज्ञ आणि सत्यनिष्ठ निघणें हें, हे पार्था, कल्याणाचें लक्षण आहे. जो ज्ञानी पुरुष अशा रीतीनें वागत असतो, त्याच्याशीं त्याचे शत्रु देखील संतुष्ट राहतात आणि त्याचे मित्रहि होतात. राजानें अमात्यांचे गुणावगुणांची परीक्षा घ्यावी. आत्मसंयमी, ज्ञानवान् आणि कल्याणेच्छु राजानें आपले संबंधी, आप्त, कुलीन, आपल्याच देशांत जन्म पावलेले, द्रव्यदानानें कधींहि न वळणारे, दुर्वर्तन न करणारे, अशा उत्तम परीक्षकांकडून अमात्यांची निवड करवावी. कल्याणेच्छु राजानें उत्तम जातीचे, वेदमार्गानें जाणारे, वंशपरागत आणि अभिमानरहित अशा मंत्र्यांची योजना करावी. ज्यांची बुद्धि विनयशील आहे, ज्यांचा स्वभाव उत्तम आहे, ज्यांच्या अंगांत तेज, धैर्य, क्षमा, शौच, प्रेम, स्थिति आणि धारणसामर्थ्यादि गुण आहेत, अशांची परीक्षा करून राजानें त्यांस मंत्री करावें. ज्यांच्यामध्यें मोठेपणा आला आहे, जे राज्यकारभारांत धुरंधर आहेत, ज्यांच्यामध्यें कायिक, वाचिक इत्यादि पांच प्रकारचें कपट नाहीं, अशा लोकांची राजानें परीक्षा घेऊन त्यांस मंत्री करावें. ज्यांच्या वाणींत आवश्यक गोष्टींचें ज्ञान करून देण्याचें सामर्थ्य आहे, जे वीर, कार्यविशारद, कुलीन आणि सत्त्वसंपन्न आहेत ते मंत्रिपदाला योग्य होतात.

तेजोहीन पुरुषाकडे कोणतेंहि कार्य सोंपविलें असतां तें त्याच्यानें शेवटास नेववत नाहीं. तो दुसऱ्यांनाहि सर्व गोष्टींत संशयांत पाडतो. जो मनुष्य कुलीन असून धर्मार्थकामांकडे लक्ष्य देतो, परंतु बहुश्रुत नसतो, त्याला कोणत्याहि महत्त्वाचे कामांत विचार करितां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें एखादा बहुश्रुत आहे, परंतु कुलीन नाहीं, तर त्याची स्थिति मार्गदर्शकावांचून चालणाऱ्या अंधळ्याप्रमाणें होऊन त्याला लहानशाहि कामांत कसें वागावयाचें तें समजत नाहीं. तसेंच ज्याचा विचार स्थिर नाहीं, असा मनुष्य बुद्धिमान्, विद्वान् आणि समयज्ञ असूनहि त्याला एखादें काम चिरकालानें सुद्धां शेवटास नेतां येत नसतें. ज्याला शास्त्रज्ञान नसून ज्याची बुद्धि उत्तम प्रकारची नाहीं, जो मूर्ख आहे, अशाला कोणत्याहि कामाचा विविष्ट परिणाम काय होईल, हें नीट समजत नसतें. जो मंत्री आपल्यावर प्रेम करणारा नसेल, त्यावर विश्वास ठेवणें योग्य नाहीं. म्हणून आपल्यावर अनुरक्त नसणाऱ्या मंत्र्याकडे आपले गुप्त विचार कधींहि प्रकट करूं नयेत. अशा प्रकारचा कुटिल मंत्री वाऱ्याच्या योगानें वृक्षाच्या छिद्रांमध्यें शिरून त्याचें भस्म करून टाकणाऱ्या अग्नीप्रमाणें इतर मंत्र्यांच्या साहाय्यानें राजाला त्रासदायक होतो. राजा क्रुद्ध झाला असतां सेवकाला त्याच्या स्थानावरून दूर करितो, कठोर वाणीनें त्याची निंदा करितो, परंतु मागाहून तो प्रसन्नहि होतो. राजावर प्रेम करणाऱ्या मनुष्याला हें सर्व सहन करितां येतें. मंत्र्याचा क्रोध म्हटला म्हणजे विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें असतो. राजाच्या कल्याणाच्या इच्छेनें जो त्या रागाला सहन करितो व जो सुखदुःखांमध्यें समान असतो, अशा मनुष्याचा राजानें कोणत्याहि गोष्टींत विचार घ्यावा.

जो सरळ नाहीं, परंतु आपल्यावर प्रेम करणारा आहे, ज्ञानसंपन्न आहे, शिवाय दुसरेहि अनेक गुण ज्याच्या अंगीं आहेत, अशाला राजानें आपल्या मसलतींत घेऊं नये. त्याचप्रमाणें जो शत्रूंशीं मिळून असतो आणि पौरजनांना बहुमान देत नाहीं, तो आपला मित्र नव्हे, असें समजून राहावें आणि त्याला आपले गुप्त विचार कधींहि सांगूं नयेत. जो अविद्वान्, अशुचि शीलाचा, निष्ठुर मनाचा, शत्रुसेवक, आत्मश्लाघा करणारा, सुहृद्भाव न ठेवणारा, क्रोधिष्ठ आणि लोभी असेल, त्यालाहि आपले गुप्त विचार कळवूं नयेत. जो आपल्या येथें आगंतुक म्हणून आला आहे, तो आपल्यावर अनुरक्त असला किंवा बहुश्रुत असला तरी त्याचा सत्कार करावा, त्याची योग्य व्यवस्था

ठेवावी, परंतु आपले गुप्त विचार त्याला समजूं देऊं नयेत. ज्याच्या पित्याला पूर्वी अन्याय करून पदच्युत केलें असेल आणि आतां त्याला मान देऊन जरी जागेवर नेमिलें असेल, तरी त्याला आपल्या मसलतींत घेऊं नये. ज्या मित्राचें धन कांहीं ना कांहीं कारणावरून सरकारांत जमा केलें असेल, तो कितीहि गुणवान् असला, तरी त्याला आपल्या गुप्त मसलतींत घेऊं नये.

जो मोठा शहाणा, बुद्धिमान् , ज्ञानी, ज्याचा जन्म आपल्याच देशांत झाला असून जो अत्यंत शुचिर्भूतपणानें वागतो, ज्याचें आचरण सर्व कामांमध्यें अत्यंत शुद्ध असतें, तोच राजाचे गुप्त विचार ऐकण्यास योग्य होय. ज्याचें ज्ञान आणि अनुभव हीं उत्तम प्रकारचीं असून जो आपला व शत्रूचा स्वभाव पूर्णपणें ओळखतो, जो राजाशीं सुहृदासारखा वागतो, त्यालाच राजानें आपले मसलतींत घ्यावें. जो सत्यवचनी, उत्तम शीलाचा, गंभीर, भिडस्त, सौम्य आणि पितृपितामहापासून आश्रयास राहिलेला असतो, त्याला राजानें आपल्या मसलतींत घ्यावें. जो सर्वदा संतुष्ट, सज्जनांना मान्य, सत्यवादी, प्रगल्भ आणि पापाचा द्वेष करणारा, उत्तम मसलत देणारा, देशकालाचें ज्ञान असणारा आणि शूर असतो, त्याला राजानें आपले गुप्त विचार कळवावे. जो सामोपचारानें सर्व लोकांना वश करण्याला समर्थ असतो, त्याला राष्ट्रावर शासन चालविणाऱ्या राजानें आपल्या मसलतींत घ्यावें. ज्याच्या न्याय्य वर्तनावरून राष्ट्रांतील व देशांतील सर्व लोकांचा विश्वास ज्यावर बसला आहे, जो मोठा योद्धा असून परम नीतिसंपन्न आहे, अशाला राजानें आपले गुप्त विचार कळवावे. या वरील गुणांनीं संपन्न असून, अत्यंत पूज्य, प्रजेच्या स्वभावाचें ज्ञान असलेले व महत्वाची कामगिरी करूं इच्छिणारे असे तीन तरी पुरुष राजाचे मंत्री असावे. त्यांनीं आपल्या व शत्रूच्या प्रजेंतील छिद्रें पहावीं. कारण मंत्र्यांच्या विचारांवरच राष्ट्राची अभिवृद्धि अवलंबून असते. आपलें छिद्र कधीं शत्रूच्या दृष्टीस पडूं देऊं नये, परंतु शत्रूचें छिद्र पाहून राजानें त्यावर चालून जावें. कूर्माप्रमाणें राजानें आपलीं सर्व राज्यांगें सर्वदा गुप्त ठेवावीं. आपल्या राज्यांत त्यानें शत्रूला येऊं देऊं नये. राजाचे विद्वान् मंत्र्यांनीं राष्ट्रासंबंधी चाललेले विचार सर्वदा गुप्त ठेवावे.

मंत्र हें राजाचें कवच असून इतर लोक हे त्याचे अवयव आहेत. प्रणिधि हीं राज्याचीं मूळें असून मंत्र हें राज्याचें बळ आहे, असें सांगितलें आहे. मंत्री आपल्या वृत्तीकरितां राजाच्या मागें लागलेले असतात, ते महाक्रोध, मान आणि

ईर्ष्या यांचा त्याग केल्यानेंच सुखी होतात. कायिक, वाचिक, अशा पांच प्रकारचें कपट ज्यांना ठाऊक नाहीं, अशा मंत्र्यांबरोबरच राजानें आपले गुप्त व्यवहार करावे. त्या तिघां मंत्र्यांचे त्रिविध विचारांचा आपल्या मनाशीं विचार करून नंतर त्यांचें व आपलें मत धर्मार्थ-काम यांचें ज्ञान असलेल्या आपल्या ब्राह्मण गुरूपुढें मांडावें व त्याचा अभिप्राय पडेल, तदनुसार निर्णय द्यावा. ज्यांना मंत्र-तंत्र वगैरे तत्त्वसिद्धांत, अवगत आहेत ते अशाच प्रकारें राजानें विचार करावा म्हणून सांगतात. म्हणून प्रजेला स्वाधीन ठेवणाऱ्या राजानें आपले गुप्त विचार याच रीतीनें सर्वदा अंमलांत आणावे. अशा विचारांचे वेळीं कोणी खुजे, कुबडे, अशक्त, लंगडे, आंधळे, जड, स्त्रिया, षंढ लोक आणि पशु इत्यादिकांचा पुढें-मागें, खालीं-वर किंवा जवळपास कोठेंहि संचार होऊं देऊं नये किंवा मंदिराच्या वरील गच्चीवर चढून किंवा एखाद्या दर्भादि जळाऊ पदार्थविरहित निर्जन, परंतु उजेडाच्या ठिकाणीं बसून वाग्दोष किंवा नेत्रकटाक्षादि अंगदोष, ज्यांच्या योगानें आपले विचार उघडकीस येतील, त्यांचा त्याग करून वेळ न घालवितां गुप्त विचार करावे. १२.१.८३.

अध्याय ८४ वा.

[इंद्र-बृहस्पतिसंवादकथन.]

(१) भीष्म—हे युधिष्ठिरा, भाषण कसें असावें, याविषयीं इंद्र आणि बृहस्पति यांचा संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो असा—

शक्र—हे ब्रह्मन् , कोणती गोष्ट योग्य रीतीनें केल्यास मनुष्य सर्व प्राण्यांना प्रमाणभूत होऊन जगांत मोठा कीर्तिसंपन्न होईल ?

बृहस्पति—शक्रा, मुख्यत्वेंकरून साम—सर्वांशीं गोड भाषण करून राहणें—याचा उपयोग केल्यानें मनुष्य सर्वांना प्रमाणभूत होऊन लोकांत महायशस्वान् होतो. जो कांहींएक भाषण न करितां कपाळाला आठ्या घालून बसलेला राहतो, तो नेहमीं सर्वांच्या तिरस्कारास पात्र होतो. जो कोणालाहि पाहतांच हंसतमुख होऊन आपणच त्यांशीं संभाषण करूं लागतो, त्यावर सर्व लोक प्रसन्न होतात. दानाबरोबर त्याच्या जोडीला जर गोड भाषण नसेल, तर एखाद्याला तोंडीं लावण्याचे पदार्थांवांचून दिलेल्या अन्नाप्रमाणें तें दान आनं-

दप्रद होत नसतें. इंद्रा, सामोपचाराच्या मधुर भाषणानें द्रव्यग्रहण केलें, तर त्या योगानें सर्व लोक ताब्यांत राहतात. दंडाची योजना करितांना देखील सामाचाच अवलंब करावा. असें केल्यानें लोकांचें समाधान होऊन त्यांचें मन उद्विग्न होत नाहीं. सामोपचाराचा उत्तम उपयोग करून गोड आणि मधुर भाषण केल्यास त्यासारखें दुसरें कोणतेंच उत्कृष्ट साधन नाहीं.

भीष्म—असें बृहस्पतीनें सांगितल्यावर इंद्रानें त्याप्रमाणें केलें. हे कौंतेया, तूंहि असाच वागत जा. १२.१.८४.

अध्याय ८५ वा.

[१ अमात्यलक्षणादिकांचें कथन. २ राजानें दूतवध कधींहि करूं नये. ३ सेनापति कसा असावा ?]

(१) युधिष्ठिर—हे राजेंद्रा, राजानें कशा प्रकारें प्रजापालन केलें असतां त्याच्या हातून उत्तम प्रकारें धर्माचरण होऊन त्याला शाश्वत कीर्ति प्राप्त होते ?

भीष्म— जो शुचिर्भूत राजा शुद्ध व्यवहारानें पक्षपात न करितां प्रजापालनांत तत्पर राहतो, त्याला धर्म आणि कीर्ति यांबरोबर उत्तम लोकांचीहि प्राप्ति होते.

युधिष्ठिर—राजानें कोणाशीं, कोणत्या स्वरूपाचे व्यवहार करावे व त्यांचा निर्णय कसा लावावा, हें मी तुला विचारीत आहें, तर हे महाप्राज्ञा, तें मला बरोबर सांग. पुरुषाच्या गुणांविषयीं तूं मला सांगितलेंस, परंतु ते सर्व गुण माझ्या मतें एकाचे ठिकाणीं सांपडणार नाहींत.

भीष्म—बुद्धिमान् युधिष्ठिरा, तूं म्हणतोस, तें तसेंच आहे. या सर्व शुभ गुणांनीं युक्त एकहि पुरुष सांपडणें अत्यंत कठीण आहे. परंतु यांपैकीं थोडे सद्गुण ज्यांच्या अंगीं आहेत, असे पुरुष प्रयत्न केल्यास या लोकीं मिळतील. तरी तूं कशा प्रकारचे अमात्य ठेवावेस, हें सांगतों.

चार विद्वान्, प्रगल्भ, शुचिर्भूत आणि स्नातक ब्राह्मण; आठ बलसंपन्न आणि सशस्त्र क्षत्रिय; एकवीस वित्तसंपन्न वैश्य आणि तीन शुद्धवर्तनी व विनयसंपन्न शूद्र; तसेंच अष्टगुणांनीं युक्त असा सूतजातींतील एक पौराणिक

---

१ आठ गुण–शुश्रूषा, श्रवण, ग्रहण, धारण, ऊहन (तर्क), अपोहन (तर्कनिरास), विज्ञान आणि तत्त्वज्ञान.

यांना तूं अमात्य कर. हे सर्व प्रगल्भ व कोणाची असूया न करणारे असावे. ते सर्व पन्नास वर्षांच्या वयाचे असावे. श्रुतिस्मृतींचें ज्ञान त्यांना असून ते विनयशील, समदृष्टि ठेवणारे, विवादकार्यांमध्यें न्याय देण्याविषयीं समर्थ, धनलोभ न धरणारे व [1]सात घोर व्यसनांपासून अलिप्त असे असावे. यांपैकीं आठ मंत्र्यांमध्यें बसून राजानें विचारविनिमय करावा व आपला निर्णय राष्ट्रामधून सर्वत्र प्रसिद्ध करावा. अशा रीतीनें राजानें आपल्या प्रजाजनांवर नित्य देखरेख ठेवावी. कोणापासूनहि तूं गुप्तपणें द्रव्यदान घेऊं नकोस. त्याच्या योगानें मोठी कार्यहानि होत असते आणि अशा रीतीनें एकदां कार्यहानि झाली म्हणजे होणारा अधर्म तुला आणि त्या द्रव्य देणाऱ्यांलाहि बाधक होईल. मग श्येनपक्ष्याच्या भीतीनें जसे पक्षी पळून जातात, त्याप्रमाणें तुझ्या राज्यांतील लोक पळून दूर जातील किंवा समुद्रांत भग्न झालेल्या नौकेप्रमाणें हळूहळू अन्यत्र निघून जातील. या लोकीं अधर्मानें प्रजापालन करणाऱ्या राजाच्या मनांत नेहमीं भीति राहून स्वर्गाचें द्वारहि त्याला बंद होतें.

हे राजश्रेष्ठा, आतां धर्म ज्याचा आधार असें जें धर्मासन—न्यायासन—त्यावर बसून जो अधर्मानें वागतो, मग तो राजा असो, अमात्य असो, अथवा राजपुत्र असो, अथवा त्या त्या कामावर नेमलेला दुसरा कोणी असो, तो आपणांला पुढें करून राजासकट नरकांत जाऊन पडतो. बलवंतांनीं बलात्कार केल्यामुळें दैन्यानें रडत बसणाऱ्या अनाथांचा राजा हाच पालक होय. दोघांचा वाद सुरू झाला असतां तेथें साक्षीच्या बळावर त्याचा निर्णय करावा. जेथें गरिबाला कोणी साक्षी नसेल, अशा वेळीं राजानें दीव्यादि उपाय योजावे आणि अपराधी लोकांना न्यायानुसार शिक्षा द्यावी. पातकी मनुष्यांना त्यांच्या अपराधानुरूप दंड करावा. ऐश्वर्यसंपन्न असतील त्यांना दंड करावा आणि निर्धन असतील त्यांना बंधनाची शिक्षा द्यावी. जे कोणी दुराचारी असतील, त्यांवर राजानें शस्त्रप्रहार करवावे. त्यानें गोड भाषण आणि द्रव्यदान यांच्या योगानें सर्वांचें परिपालन करावें. जो कोणी राजाच्या वधाची इच्छा करील, गृहांना आग लावील, चोरी करील अथवा परस्त्रीशीं संबंध करून वर्णसंकर करील, त्याला देहांत शिक्षा सांगावी. याप्रमाणें योग्य प्रकारें शासन करणाऱ्या आणि उत्कृष्टपणें राजधर्म चालविणाऱ्या राजाला पाप लागत नसून पुण्यच लागत असतें. जो

१ सात व्यसनें—मृगया, द्यूत, स्त्री, मद्यपान (हीं कामज व्यसनें) व दंडपारुष्य, वाक्पारुष्य आणि अर्थदूषण हीं (क्रोधज व्यसनें) मिळून सात.

मूर्ख राजा आपल्या इच्छेनुसार शिक्षा देत असतो, तो या लोकीं अपकीर्ति पावतो आणि मेल्यावर नरकास जातो. भलत्याच्या सांगण्यावरून भलत्याला कधींहि शासन करूं नये. शास्त्रदृष्ट्या विचार करून त्याला प्रतिबंधांत ठेवावें, अथवा सोडून द्यावें.

(२) कोणत्याहि प्रकारची आपत्ति आली, तरी तींत राजानें दूताचा वध कधीं करूं नये. दूताचा घात करणारा राजा आपल्या सचिवांसह नरकाला जातो. यथोक्तवादी दूताचा जो क्षात्रधर्मरत राजा वध करितो, त्याच्या पितरांना भ्रूणहत्येचें पाप लागतें. कुलीनता, उत्तम शील, वक्तृत्व, दक्षता, भाषण-माधुर्य, यथोक्तवादित्व आणि उत्कृष्ट स्मृति हे सात गुण दूताच्या अंगीं असावे. हेच गुण राजाचा द्वारपाल, शरीररक्षक आणि मुख्य यांमध्येंहि असले पाहिजेत. धर्मशास्त्रतत्त्व जाणणारा, संधि-विग्रहांचें ज्ञान असलेला आणि मतिमान्, धैर्यवान्, भिडस्त, राजरहस्य गुप्त ठेवणारा, कुलीन, सत्त्वसंपन्न आणि पापरहित असा अमात्य स्तुत्य होय.

(३) राजाचा सेनापतिहि ह्याच गुणांनीं युक्त असावा. त्याला निरनिराळ्या व्यूहरचना, आयुधें आणि यंत्रें यांचें ज्ञान असून तो अत्यंत पराक्रमी, वृष्टि, वात, शीत आणि उष्ण यांची पीडा सहन करणारा असावा; शत्रूंचीं छिद्रेंहि त्याला माहीत असा[illegible]. हे नृपश्रेष्ठा, दुसऱ्यांचा विश्वास आपल्यावर बसेल, असें राजानें वागावें, परंतु आपण मात्र इतरांवर कधींहि विश्वासूं नये. त्यानें आपल्या पुत्रावर देखील विश्वास ठेवणें योग्य नाहीं. हे अनघा, हें शास्त्रार्थतत्त्व मीं तुला सांगितलें आहे. कोणावरहि विश्वास न ठेवणें हें राजाचें श्रेष्ठ रहस्य आहे. १२. १. ८५.

अध्याय ८६ वा.

[१ नगरें कशा प्रकारचीं असावीं ? २ नगरांचीं लक्षणें व त्यांतील व्यवस्था.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, राजानें जेथें रहावयाचें, तें नगर कशा प्रकारचें असावें किंवा नवीन बांधावयाचें झाल्यास तें कोणत्या प्रकारें बांधवावें, तें मला सांग.

(२) भीष्म— हे कौंतेया, जेथें पुत्र, बांधव आणि ज्ञातिजन यांसह रहावयाचें, तें नगर कशा प्रकारचें असावें व त्याचें रक्षण कसें करावयाचें, यासंबंधीं

प्रश्न करणें केव्हांहि न्याय्यच आहे. म्हणून तुला विशेषतः दुर्ग कसे असावे तें सांगतों. तें ऐकून तूं तशाप्रकारचे दुर्ग करण्याविषयीं प्रयत्न कर. सहा प्रकारचे दुर्ग बांधवून त्यांच्या आश्रयानें नगरें वसवावींत, त्यांमध्यें सर्व प्रकारची संपत्ति असावी व पुष्कळ लोक रहाण्याचीहि सोय असावी. हे दुर्ग (किल्ले) धन्वदुर्ग (ज्याच्या सभोंवतीं निर्जल प्रदेश आहे), महीदुर्ग (भुईकोट), गिरिदुर्ग (डोंगरी किल्ला), मनुष्यदुर्ग (ज्याचें रक्षण मनुष्यें करितात), मृद्दुर्ग (सभोंवतीं मातीचे तट असलेला) आणि वनदुर्ग (सभोंवतीं वन असलेला) अशा सहा प्रकारचे असतात. ह्यांपैकीं एखाद्या दुर्गाच्या आश्रयानें राजनगर असावें. यांत सर्वदा धान्यें आणि आयुधें यांची विपुलता असावी. त्याचे तट मजबूत असावे व सभोंवतींचा खंदकहि बळकट असावा. त्यांमध्यें गज, अश्व आणि रथ पुष्कळ असावे. अनेक कुशल शिल्पकार असावे. तेथें सर्व प्रकारची सामुग्री असावी. धार्मिक आणि उद्यम दक्ष लोक तेथें रहात असावे. त्यांमध्यें बलसंपन्न लोक, गज आणि अश्व असावे. त्यांत मोठमोठे शोभिवंत चौक आणि बाजार असावे. सर्व व्यवहार उघडपणें चालून तेथें नित्य शांति असावी. भीति कोठूनहि नसावी. तेथें सदोदित रमणीयता असून वाद्यनाद चालत असावे. तेथील गृहें मोठमोठीं भव्य असून लोक शूर आणि धनसंपन्न असावे. नेहमीं वेदघोष चाललेला असावा. समाज जमून सर्वत्र उत्सव चालून त्यांत देवार्चनें होत असावीं. अशा नगरामध्यें अमात्य आणि सैन्य यांस आपले स्वाधीन ठेवून राजानें रहावें.

त्या ठिकाणीं राजानें कोश, सैन्य, मित्र आणि व्यवहार यांची वृद्धि करावी. आपल्या राष्ट्रांतील आणि नगरांतील सर्व दोष काढून टाकावेत. आपलें भांडागार आणि आयुधागार यांची वृद्धि करीत असावें. सर्व प्रकारचे वस्तुसंग्रह करावे आणि यंत्रायुधालयेंहि वाढवावीं. लांकूड, लोखंड, भुसा, कोळसे, इमारतीचीं लांकडें, शिंगें, हाडें, वेणुनिर्मित वस्तु, मज्जा, तेल, चरबी, मध, सर्व प्रकारचीं औषधें, ताग, राळ, धान्यें, आयुधें, बाण, ढाली, स्नायु, वेत, मुंज (गवत), लव्हाळे आणि मोठ्या आवाजाचीं वाद्यें, ह्या सर्वांचा संग्रह असावा. राजानें पुष्कळ पाण्याचे तलाव, विहिरी व अनेक चिकाळ वृक्ष यांचें संरक्षण करावें. आचार्य, ऋत्विज्, पुरोहित, मोठमोठे धनुर्धर, कारागीर, ज्योतिषी, वैद्य, ह्यांचा नेहमीं प्रयत्नानें सत्कार करावा आणि विद्वान्, बुद्धिमान्, आत्मनिग्रही, दक्ष, शूर, बहुश्रुत, कुलीन, सत्वसंपन्न अशा लोकांची

सर्व कार्यांवर योजना करावी. राजानें धार्मिक लोकांना सर्वदा मान द्यावा व अधार्मिकांचा निग्रह करावा. सर्व वर्णांतील लोकांना आपापल्या कार्यांमध्यें प्रयत्नपूर्वक लावावें. नगरांतील व राष्ट्रांतील सर्व लोकांचे उघड आणि गुप्त व्यवहार हेरांकडून समजून घेऊन नंतर ते करूं द्यावे.

हेर, गुप्त विचार, कोश आणि विशेषेंकरून दंड ह्या गोष्टींवर राजाची नजर असावी. कारण सर्व राजकार्यकुशलता या गोष्टींवरच अवलंबून असते. आपल्या नगरांत व राष्ट्रांत असलेले त्रयस्थ, शत्रु आणि मित्र यांच्या सर्व कार्यांवर हेरांकडून दृष्टि ठेवावी आणि नंतर त्यांच्याकरितां जें कांहीं करावयाचें असेल तें अवधानपूर्वक करावें. त्यानें आपल्या भक्तांचा सर्वदा उत्तम सत्कार करावा, शत्रूंचा निग्रह करावा, नित्य यज्ञ करावे आणि कोणालाहि क्लेश न देतां दान करावें. त्यानें प्रजेचें रक्षण करावें आणि धर्माला विघातक अशी कोणतीहि गोष्ट करूं नये. दीन, अनाथ, वृद्ध, विधवा स्त्रिया यांचा योगक्षेम आणि चरितार्थ यांची व्यवस्था ठेवावी. आश्रमवासी तपस्वी लोकांना राजानें वेळचेवेळीं वस्त्र, पात्र आणि अन्न देऊन त्यांचा सत्कार करावा, त्यांचा आदर ठेवावा, त्यांना सन्मानपूर्वक वागवावें आणि त्यांना आपल्यासंबंधीं, सर्व कार्यांसंबंधीं आणि राष्ट्रासंबंधीं हकीकत कळवावी. त्यांच्यांशीं सर्वदा नम्रतेनें वागावें. राजानें सर्वार्थत्यागी, सत्कुलीन आणि बहुश्रुत तापसांचा शयन, आसन, आणि भोजन हीं देऊन सत्कार करावा आणि कोणत्याहि संकटप्रसंगीं त्यांजवर विश्वास ठेवावा. चोर देखील अशा प्रकारच्या तापसांवर विश्वास टाकितात. त्यांजवळ आपली ठेव ठेवावी आणि त्यांजपासून ज्ञान संपादन करावें. लोकांना कळूं नये म्हणून त्यांजकडे वरचेवर जाऊन त्यांचा बहुमान करूं नये. एखादा आपल्या राष्ट्रामध्यें, दुसरा परराष्ट्रांत, तिसरा अरण्यामध्यें आणि चवथा मांडलिकांच्या नगरांत अशा प्रकारें चार ठिकाणीं चार तापसी ठेवावे. त्यांची सत्कारमानपूर्वक व्यवस्था ठेवावी आणि त्यांस आपल्या ऐश्वर्यांचे भागीदारहि करावे. आपल्या राष्ट्रांतील तपस्वी लोकांप्रमाणेंच परराष्ट्रांतील व अरण्यांतील तापसांची व्यवस्था राखावी. कारण एखादे प्रसंगीं राजा आश्रयाची इच्छा करून आल्यास हेच तपस्वी लोक त्याला त्याच्या इच्छेनुसार आश्रय देऊं शकतात. असो. याप्रमाणें राजानें कशा प्रकारच्या नगरांत रहावें, त्याविषयींची माहिती मीं तुला संक्षेपानें सांगितली आहे. १२. १. ८६.

अध्याय ८७ वा.

[१ राष्ट्ररक्षणादिप्रकारकथन. २. राष्ट्रसंरक्षणांत वैश्य लोकांना महत्त्व.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतश्रेष्ठा, राष्ट्राचें संरक्षण कसें करावें आणि त्याची वृद्धि कशी करावी, हें जाणण्याची मला फार इच्छा आहे, तर तें मला सांग.

भीष्म—मी तुला राष्ट्रसंरक्षण, तसेंच राष्ट्राची वृद्धि होण्याचे उपाय यांविषयीं सर्व सांगतों, लक्ष्यपूर्वक ऐक. प्रत्येक गांवावर एकएक अधिकारी नेमावा; तसेंच दहा ग्रामांवर, वीस गांवांवर, पुढें शंभर, सहस्र गांवांवर एकएक असे अधिकारी नेमावे. गांवामध्यें जे दोष असतील, ते ग्रामाधिकाऱ्यानें दशग्रामाधिकाऱ्याला कळवावे. त्यानें ते वीस ग्रामांवरील अधिकाऱ्याला कळवावे. अशा रीतीनें विसांवरच्या अधिकाऱ्यानेंहि आपल्या देशांतील वृत्त वरिष्ठ अधिकाऱ्यास—शतग्रामाधिपतीस—कळवावें. गांवांत जे जे भोज्य पदार्थ असतील, त्यांवर ग्रामाधिपतीची सत्ता असावी व त्यानें दशग्रामाधिपतीची व्यवस्था ठेवावी. त्यानें विसांवरच्या अधिकाऱ्याची व्यवस्था राखावी. हे भरतश्रेष्ठा, ग्रामशताध्यक्षाला राजानें एक मोठा, धनधान्यसंपन्न व बहुवस्तीचा गांव मानपूर्वक द्यावा. ह्या गांवाची व्यवस्था गांवाचें पालन करणाऱ्या दुसऱ्या अधिकाऱ्याच्या हातांत असावी. सहस्रग्रामाधिपतीला एक लहानसें नगर द्यावें, त्यांतील उत्पन्न वेतन म्हणून त्यानें भोगावें. त्यासंबंधीं संग्रामकृत्य व ग्रामकृत्य हीं त्यानें पहावीं. त्याच्या वेगवेगळया गोष्टींवर लक्ष्य ठेवणारा म्हणून एका धर्मज्ञ सचिवाची योजना राजानें करावी. नगरोनगरीं राजहितावर दक्षतेनें नजर ठेवणारा एक मोठा अधिकारी असावा. नक्षत्रांवर उच्चस्थानीं जसा ग्रह असतो, तसा तो सर्व कार्यांमध्यें सर्वांवर प्रमुख असावा. त्यानें त्याचीं राष्ट्रसंबंधीं कृत्यें हेरांकडून समजून घ्यावीं.

जे प्रजारक्षणार्थ योजिलेले पुरुष परवध करणारे, पापी, परद्रव्यापहारी आणि शठ असतील, त्यांच्यापासून प्रजाजनांचें रक्षण अवश्य केलें पाहिजे. विक्रय, क्रय, प्रवासाचा मार्ग, भोजनखर्च, त्यांचा परिवार आणि योगक्षेम यांचा विचार करून तदनुसार राजानें वैश्य लोकांवर कर बसवावे. उत्पन्न, दान, चरितार्थ आणि शिल्पकाम यांच्या गोष्टी विचारांत घेऊन राजानें शिल्पकारांवरील कर आकारावे. युधिष्ठिरा, राजानें लहानमोठे कर यथान्याय प्रजेवर बसवावे, पण जेणेंकरून करांच्या भाराखालीं प्रजेचा नाश होणार नाहीं, अशी करांची

योजना करावी. फल आणि कर्म यांचा विचार करूनच त्यानें करांची योजना करावी. फल आणि कर्म यांजपासून कांहींच प्राप्ति होणारी नसल्यास त्या कामीं कोणीहि प्रवृत्त होणार नाहीं. राजा व कार्यकर्ता या दोघांनाहि त्या कार्यापासून होणाऱ्या फलाची प्राप्ति होईल, असा विचार करूनच राजानें कर बसवावे. त्यानें लोभानें आपल्या व दुसऱ्याच्या मुळावर घाव घालूं नये. लोभाचीं सर्व द्वारें बंद करून राजानें सर्वांशीं प्रेमानें वागावें. राजा फार खादाड आहे, अशी एकदां प्रसिद्धि झाली म्हणजे प्रजा राजाचा द्वेष करूं लागते आणि मग त्याचें कल्याण तरी कसें होणार? अशा अप्रिय राजाला फलप्राप्तिहि होत नाहीं.

हे भारता, विचारवान् राजानें प्रजा हा एक वत्स आहे अशा समजुतीनें राष्ट्ररूप धेनूची धार काढावी. वत्साचें बल वाढविलें, तर तो पुढें कामाचे श्रम सहन करण्यास समर्थ होतो. परंतु त्याला दूध न राखतां अतिधार काढली असतां त्याच्या हातून फारसें काम होत नाहीं. त्याचप्रमाणें राष्ट्राला पिळून त्यापासून कर घेतले असतां त्याच्या हातून कोणतेंहि महत्कार्य होत नाहीं. जो राजा स्वतः राष्ट्राचें रक्षण करून त्यावर कृपा ठेवितो व त्यापासून प्राप्त होणाऱ्या द्रव्यप्राप्तीवर आपली उपजीविका भागवितो, त्याला मोठी फलप्राप्ति होते. संकटकाला-करितां म्हणून राजानें राष्ट्राला द्रव्य देऊन त्याची वाढ करावी. अशा रीतीनें राष्ट्र हाच एक खजिना होऊन तो आपल्या गृहींच असल्यासारखें राजाला वाटेल. राजानें आपल्या सर्व पौरजनांवर, देशांतील लोकांवर आणि जवळच्या व दूरच्या आश्रितांवर, जरी त्यांजवळ विशेषसें द्रव्य नसलें, तरी यथाशक्ति दया करावी.

प्रसंगविशेषीं राजानें भेद ह्या उपायाचा अवलंब करून चोरट्या लोकांना फूस द्यावी व अशा रीतीनें मध्यमवर्गातील लोकांकडून—गांववाल्यांकडून—पुष्कळ द्रव्य काढावें. असें केल्यानें सुखदुःखांत समान राहणारे लोकांचा त्याजवर कोप होणार नाहीं. प्रजेपासून पैसा घेण्यापूर्वीं त्याचीं कारणें प्रजेला भीति दाखवून समजावून द्यावीं व राष्ट्रामध्यें राजानें फिरावें व येणारें संकट लोकांच्या नजरेस आणावें. "हें संकट आपल्यावर आलें आहे, परचक्राची मोठी भीति आहे. कळकाला फल येण्यांत जसा त्याचाच नाश होत असतो, तसाच याचाहि नाश होणार आहे. माझे शत्रु पुष्कळ चोरट्यांना साहाय्यार्थ घेऊन

आपल्याच नाशासाठीं आम्हांवर धांवून येत आहेत. ह्या भयंकर प्रसंगीं तुमच्याच रक्षणाकरितां मी तुमच्याजवळ द्रव्य मागत आहें. भय नाहींसें झालें असतां तुमचें द्रव्य ज्याचें त्यास परत दिलें जाईल. असें तुम्हीं न केल्यास तुमच्यावर बलात्कार करून शत्रु जो पैसा घेतील, तो तुम्हांला परत मिळणार नाहीं. तुमच्या बायकामुलांचा वगैरे सर्वांचा नाश होईल. बायकामुलांसाठींच जर धनसंग्रह करावयाचा असेल, तर या तुमच्या उद्योगानें मला मोठा आनंदच होणार आहे. मी तुम्हांला माझ्या स्वतःच्या पुत्रांप्रमाणेंच समजून तुमच्याकडून यथाशक्ति या आपत्कालीं द्रव्य घेणार आहें. सामर्थ्यवान् वृषभाप्रमाणें तुम्हीं या संकटप्रसंगीं कार्यभार सोसला पाहिजे. कोणत्याहि विपत्तींत मनुष्यानें द्रव्यावर लोभदृष्टि ठेवून राहूं नये."

(२) अशाप्रकारें मधुर, सौम्य आणि औपचारिक शब्दांनीं कालवेत्त्या राजानें द्रव्यसंपादन करावें, आज्ञापत्रें देऊन अधिकाऱ्यांना लोकांकडे पाठवावें व तटबंदी, भृत्यवर्गाचें पोषण, व्यय, संग्रामभीति आणि योगक्षेम या सर्वांचा विचार करून राजानें वैश्यलोकांवर कर बसवावा. वैश्यलोक अरण्यवासी असल्यामुळें त्यांची उपेक्षा केल्यास त्यांचा नाश होईल. म्हणून त्यांच्यांशीं त्याचें आचरण मृदुपणाचें असावें. राजानें वैश्यलोकांचें सांत्वन व रक्षण करावें; त्यांना द्रव्यदान करावें; त्यांची व्यवस्था उत्तम ठेवावी; त्यांना आपल्या संपत्तीचे वांटेकरी करून त्यांचें कल्याण करावें. हे भारता, राजानें वैश्यलोकांना मदत करून कररूप प्राप्त झालेल्या द्रव्याचा आपणहि उत्तम प्रकारें उपयोग करावा. वैश्य हे राष्ट्र, व्यवहार आणि कृषि यांची वृद्धि करणारे असल्यामुळें दयाशील राजानें त्यांच्यांशीं प्रेमपूर्वक वागावें आणि त्यांजवर हलके कर बसवावे. सर्वांशीं क्षेमबुद्धीनें वागणें हें वैश्यांच्या ठिकाणीं विशेषेंकरून इष्टोत्पत्तीस येतें. म्हणून हे युधिष्ठिरा, तूंहि या क्षेमबुद्धीसारखें श्रेष्ठ दुसरें कांहीं नाहीं, असें समजून त्यांच्यांशीं प्रेमानें वागत जा. १२. १. ८७.

---

*

अध्याय ८८ वा.

[१ भीष्माकडून युधिष्ठिराला करग्रहणादिप्रकारकथन. २ धनवंतांची महती.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे महामते पितामहा, राजा समर्थ असूनहि त्याला कोश वाढविण्याची इच्छा झाली, तर त्यानें कशा प्रकारचें आचरण ठेवावें, तें मला सांग.

भीष्म—देश, काल, बुद्धि आणि बल यांच्या अनुरोधानें प्रजाहिततत्पर आणि धर्मार्थी राजानें प्रजापालन करावें. त्यांचें तसें आपलेंहि कल्याण सर्वदा ध्यानांत आणून त्यानें आपल्या राज्यांतील सर्व कार्यें करावीं. ज्याप्रमाणें भ्रमर वृक्षांच्या फुलांतून मध काढतात, त्याप्रमाणें राजानें प्रजेला पीडा न होईल, अशा रीतीनें करांच्या रूपानें त्यांजकडून द्रव्य घ्यावें. ज्याप्रमाणें वांसराची काळजी घेऊनच मनुष्य धार काढितो, स्तन अगदीं पिळून टाकीत नाहीं, त्याप्रमाणें राजानें कर घ्यावे. त्यानें जळूप्रमाणें अगदीं न दुखवितां मृदुपणानें राष्ट्राकडून कर घ्यावे. ज्याप्रमाणें वाघीण आपल्या पिलांना दांतांत धरून हळूच दुसऱ्या ठिकाणीं नेते, त्यांना यत्किंचितहि पीडा देत नाहीं किंवा तीक्ष्ण मुखाचा उंदीर निजलेल्या मनुष्याचा पाय सौम्य उपायानें कुरतुडून टाकितो, त्याप्रमाणें राजानें राष्ट्रशोषण करीत रहावें. प्रथम थोडथोडा कर बसवून नंतर तो हळू हळू वाढवावा. ज्याप्रमाणें नवीन जनावराला तयार करतांना प्रथमतः थोडथोडें ओझें घालून क्रमाक्रमानें तें वाढवीत जातात आणि हळू हळू त्याला दोरीनेंहि बद्ध करितात, अशा रीतीनें पाशबद्ध होण्याची त्याला संवय लागली असतां, मग तें काम त्याला सुखसाध्य होतें. राष्ट्राचेंहि असेंच आहे. हे सर्व उपाय प्रत्येक मनुष्याला लागू पडतील असें नाहीं. म्हणून मुख्यमुख्य लोकांना संतुष्ट ठेवलें असतां इतर लोकहि हळू हळू अनुकूल होतील. योग्य प्रसंगीं त्यांचें सांत्वन करून त्यांच्यांशीं गोड बोलून त्यांजवर सत्ता चालवावी. अयोग्य प्रकारें आणि अयोग्य कालीं त्यांजवर कर बसवूं नये. योग्य वेळीं व योग्य प्रकारें सामोपचाराच्या मार्गानें प्रजेकडून कर घ्यावे. हे उपाय म्हणजे राजनीतीचेंच तत्त्व असून ते मीं तुला सांगितले आहेत. त्यांत मायेचा–कपटाचा–यत्किंचित्हि विचार केलेला नाहीं. अश्वाला भलत्याच उपायांनीं ताळ्यावर आणण्याचा उपाय केल्यास त्याचा कांहींएक उपयोग न होतां तो अधिकच खवळतो.

मद्यपानगृहें, वेश्या, कुंटिणी, नाटकी लोक, द्यूतकार व अशाच प्रकारचे

जे दुसरे लोक असतील, ते राष्ट्राला घातक आहेत, म्हणून त्यांचें नियमन राजानें करावें. हे राजा, हे लोक राष्ट्रांत राहिल्यास यांपासून दुसरे चांगले लोक बिघडतात. आपत्तिकालाव्यतिरिक्त कोणीं कोणाकडे कांहीं मागूं नये, असें मनूनें सांगून ठेविलें आहे. जर सर्व लोक कोणतेंहि काम न करतां केवळ याचनेवरच उदरपोषण करूं लागतील, तर निःसंशय हे सर्व लोक लयाला जातील. सर्वांचा नियामक जो राजा, तो जर असल्या लोकांचें नियमन करणार नाहीं, तर त्यांच्या पापाच्या चौथ्या हिश्शाचा तो वांटेकरी होतो. राजा हा जसा प्रजेच्या पुण्याचा भोक्ता आहे, तसाच तो त्यांच्या पापाचाहि वांटेकरी आहे. म्हणून राष्ट्रामध्यें जे कोणी पापी असतील, त्यांचें नियमन राजानें केलें पाहिजे. जो अशा लोकांचा निग्रह करीत नाहीं, तो राजा पापी होतो. मद्यपानगृहांचें नियमन करावें, त्यांच्या ठिकाणीं अति आवड धरणें हें कल्याणाचा नाश करणारें आहे. कामामध्यें (रतिविलासामध्यें) आसक्त झालेला पुरुष कोणतें दुष्कृत्य करणार नाहीं? तो कामवश होऊन मद्य, मांस, परधन, परस्त्री यांमध्यें आसक्त होईल व शास्त्रहि तसेंच आहे असें दाखवील. ज्यांना परिवार मुळींच नाहीं, अशा लोकांनीं आपत्कालीं याचना केल्यास त्यांना केवळ धर्मबुद्धीनें—त्यांच्या भीतीनें नव्हे—दान करावें. तुझ्या राज्यांत याचक, त्याचप्रमाणें लुटारू लोकहि नसावेत. असले लोक म्हणजे प्रजेला लुबाडणारे होत, त्यांचे कल्याणकर्ते नव्हत. जे लोक सर्वकाळ भूतमात्रावर कृपादृष्टि ठेवून त्यांच्या उत्कर्षाकरितां झटतात, अशींच माणसें राष्ट्रामध्यें असावीं. प्राण्यांना पीडा करणारे लोक असूं नयेत.

(२) हे महाराजा, जे अधिकारी प्रजेकडून अधिक द्रव्य घेतात, त्यांना शिक्षा करावी, व त्यांचे जागीं दुसऱ्यांची योजना करून त्यांचेकडून कर घेववावे. कृषि, गोरक्षण आणि वाणिज्य आणि यांसारखाच दुसरा कोणताहि धंदा राजानें लोकांकडून करवावा. हीं कृत्यें करणाऱ्या लोकांना जर इतरांपासून त्रास होईल, तर त्यामुळें राजाची निंदा होते. राजानें सर्वदा धनवान् लोकांना खाणें, पिणें, वस्त्रें हीं देऊन सत्कार करावा आणि मजप्रमाणेंच माझ्या प्रजाजनांवरहि तुमची कृपा असावी, अशी त्यांस विनंति करावी. हे भारता, धनवान् लोक हे राजाचें प्रमुख अंग आहे, ते सर्व प्राण्यांना वशिंडासारखे आहेत, यांत संशय नाहीं. प्राज्ञ, शूर, धनवान्, सामर्थ्यसंपन्न, धार्मिक, तपस्वी, सत्यवादी आणि बुद्धिमान् हेच प्रजेचें रक्षण करूं शकतात. म्हणून हे राजा, सर्व

प्राण्यांवर दया करीत जा. सत्य, सरळपणा आणि शांति धारण कर आणि दुष्टपणाचा त्याग कर. अशा रीतीनें वागल्यास दंडशक्ति, कोश, मित्र आणि भूमि ह्यांची तुला प्राप्ति होईल. तूं सत्य आणि सरळपणा धरून हे राजा, मित्र आणि कोश यांच्या बलानें युक्त होशील. १२. १. ८८.

अध्याय ८९ वा.

[१ युधिष्ठिराला राजनीतिकथन.]

(१) भीष्म—वनस्पति आणि भक्ष्यफलें हीं तुझ्या राज्यांत कोणीं तोडूं नयेत. ब्राह्मणांचा आहार म्हणजे फलमूलें हाच होय, असें विद्वान् लोकांचें म्हणणें आहे. ब्राह्मणांनीं भक्षण करून अवशिष्ट राहिल्यास तें इतर जनांनीं भक्षण करावें. ब्राह्मणाला विरोध करून त्याचें द्रव्य दुसऱ्यानें कधींहि हरण करूं नये. ब्राह्मण जर चरितार्थाकरितां राज्यत्याग करून जाऊं लागला, तर राजानें त्याची व त्याच्या कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची व्यवस्था करावी. इतकेंहि करून तो जाऊंच लागला, तर ब्राह्मणसभेंत त्याला म्हणावें, ‘ दिलेल्या वृत्तींत तुमचें समाधान नाहीं, आतां लोकांनीं तरी आपापल्या वृत्तींत संतुष्ट कसें रहावें ?’ असें म्हटल्यावर तो निःसंशय राज्यत्यागाचा विचार सोडून देईल. कदाचित् ‘आतांच तूं माझ्या चरितार्थाची सोय करीत आहेस,’ असें म्हणाला तर पूर्वीची गोष्ट आपणाला ठाऊक नाहीं, असें प्रार्थनापूर्वक त्याला सांगावें. ‘ हे ब्राह्मणा, लोक असें म्हणत होते, परंतु माझा त्या गोष्टीवर विश्वास बसेना,’ असें सांगावें आणि ज्या भोग्य वस्तूंची त्याला इच्छा असेल, त्या देऊन आणि त्याचा चरितार्थ चालत नसेल तर तो चालवून त्याला ठेवून घ्यावें.

कृषि, गोरक्ष्य आणि वाणिज्य हें इहलोकींचें उदरनिर्वाहाचें साधन आहे. त्याचप्रमाणें वेदत्रयीनें प्रतिपादित कर्में हीं स्वर्गप्राप्तीचीं साधनें आहेत. वेदत्रयी ही प्राणिमात्राचा उत्कर्ष करणारी आहे. अशा वेदत्रयीची हयगय होत असतां जे तिला विरोध करितात, ते चोरच होत. त्यांच्या वधाकरितां ब्रह्मदेवानें क्षत्रियांना निर्माण केलें आहे. हे नृपा, तूं शत्रूंवर जय मिळीव, प्रजेचें रक्षण कर, यज्ञ कर आणि मोठ्या वीर्यानें रणांगणावर शत्रूंशीं युद्ध कर. जे रक्षण करण्यास पात्र आहेत, त्यांचें जो रक्षण करितो, तोच राजा राजसत्तम होय. जे अशा लोकांचें रक्षण करीत नाहींत, त्यांचा कांहींएक उपयोग नाहीं. हे

युधिष्ठिरा, राजानें सर्वलोकहिताकरितां म्हणून सर्वदा युद्ध केलें पाहिजे. यासाठीं त्यानें चारांची–हेरांची–योजना करावी. स्वकीयांपासून परकीयांचें, व परकीयांपासून स्वकीयांचें, तसेंच परकीयांकडून परकीयांचें आणि स्वकीयांकडून स्वकीयांचें असें सर्वांचें सर्वदा रक्षण कर. हे राजा, तूं स्वतःचें रक्षण करून पृथ्वीचें पालन कर.

हें सर्व राज्यादि आत्ममूलक आहे, असे विद्वान् लोक म्हणतात. 'माझ्यामध्यें दोष कोणता आहे, मला कोणतें व्यसन आहे, माझ्यामध्यें वैकल्य कोठें आहे, कोणत्या कर्मानें मी दोषास्पद होईन,' ह्या गोष्टींचा राजानें नेहमीं विचार करावा. तसेंच गेल्या दिवशीं आपल्या हातून घडलेली गोष्ट लोकांना पसंत आहे किंवा नाहीं, हेंहि त्यानें गुप्त आणि विश्वासू हेर पृथ्वीवर पाठवून त्यांजकडून समजून घ्यावें. 'माझें आचरण लोकांना आवडतें किंवा नाहीं, तसेंच माझे राज्यांत होत असलेलें यश त्यांना इष्ट आहे किंवा अनिष्ट आहे,' ह्याचाहि राजानें विचार करणें इष्ट आहे. धर्मज्ञ, धैर्यशील, रणांतून पलायन करून न जाणारे, राष्ट्रीयपक्षाचे लोक, राजसेवक, अमात्य आणि मध्यस्थ लोक, यांपैकीं कोणी राजाची स्तुति करणारे असतील, तर कोणी निंदाहि करणारे असतील, त्या सर्वांचा तूं सारखाच सत्कार कर. हे युधिष्ठिरा, कोणतीहि गोष्ट सर्वांना सारखीच आवडते, असें नाहीं. कारण मित्र, शत्रु आणि मध्यस्थ हे सर्वांना असावयाचेच.

युधिष्ठिर—बाहुबल व इतर गुण हीं सारखींच असून कोणता गुण श्रेष्ठ असल्यामुळें राजा इतर मनुष्यांवर सत्ता चालवितो ?

भीष्म—जंगम प्राणी स्थावरांना भक्षण करितात, दंष्ट्रायुक्त प्राणी दंष्ट्राविरहित प्राण्यांवर आपली उपजीविका करितात, क्रुद्ध विषारी सर्प लहान सर्पांना खातात. हे युधिष्ठिरा, म्हणून राजानें प्रजेविषयीं, तसेंच आपल्या शत्रूंविषयींहि अत्यंत सावधगिरीनें वागलें पाहिजे. कारण थोडेंसें दुर्लक्ष दिसून येतांच हे लोक गृध्राप्रमाणें आपल्यावर झडप घालतात. युधिष्ठिरा, तुझ्या राज्यांतील व्यापारी लोक करांनीं पीडित होऊन उद्विग्न झालेले नाहींत ना ? राज्याचा कर सोसून जे इतरांचेंहि पोषण करितात असे शेतकरी अत्यंत पीडित होऊन राष्ट्र सोडून जात नाहींत ना ? येथें आपण जें दान करितों, त्याच्याच योगानें देव, पितृगण, मनुष्य, नाग, राक्षस आणि पशुपक्षी राहतात. हे भारता, मीं तुला

राष्ट्रवृत्ति आणि राजांचें संरक्षण ह्यांविषयीं सांगितलें आहे. ह्याचविषयीं मी तुला आणखीहि कांहीं सांगेन. १२. १. ८९.

अध्याय ९० वा.

[१ युधिष्ठिराला उतथ्य व मांधातृ यांमधील संवादाचें-धर्ममाहात्म्याचें-कथन.]

(१) भीष्म—युधिष्ठिरा, युवनाश्वपुत्र मांधात्याला ब्रह्मवित्तम उतथ्यानें मोठ्या प्रेमानें जे क्षात्रधर्म सांगितले, ते सर्व तुला मी सांगतों.

उतथ्य—राजा हा धर्माकरितां आहे, कामवासना परिपूर्ण करून घेण्याकरितां नव्हे. हे मांधात्या, राजा हा लोकसंरक्षणाकरितां आहे, हें ध्यानांत ठेव. राजा जर धर्माचरण करणारा असला, तर त्याला देवत्वाची प्राप्ति होते. तो जर अधर्मानें वागूं लागला, तर त्याला नरकाची प्राप्ति होते. धर्म हा सर्व लोकांचा आधार आहे, तसाच तो राजावर अवलंबून असतो, म्हणून त्या धर्माचें जो उत्तम रीतीनें रक्षण करतो, तोच खरा राजा होय. परम धार्मिक असा जो लक्ष्मीवान् राजा तोच धर्म होय, असें म्हटलें आहे. राजाकडून पाप्यांचें निवारण न झाल्यास दोघांची निंदा होते आणि धर्म नाहीं असें लोक म्हणूं लागतात. स्वधर्मानें वागणाऱ्यांना तत्काल अर्थसिद्धि होत असते आणि म्हणूनच लोक त्या मंगलप्रद धर्माचें आचरण करीत असतात. नाहींतर धर्मवर्तनाचा उच्छेद होतो. अधर्माची प्रवृत्ति होते व रात्रंदिवस मोठें भय वाटत असतें. जर पाप्यांचें निवारण झालें नाहीं तर, 'हें माझें आहे, हें माझें नव्हे' असें सज्जन लोक जें म्हणतात, तें त्यांना म्हणतां येणार नाहीं. राज्यांत जेव्हां पापी लोकांचें प्राधान्य विशेष दिसून येतें, तेव्हां आपली पत्नी, पशु, क्षेत्र, निवासस्थान हीं दृष्टीस पडणार नाहींत. देवांना पूजेची व पितरांना स्वधेची ओळख राहणार नाहीं. पापी लोकांचें निवारण न झाल्यास अतिथींचा कोणी सत्कार करणार नाहीं. व्रताधिकारी ब्राह्मण लोक यज्ञ करणार नाहींत आणि वृद्ध मनुष्याच्या मनाप्रमाणें सर्वांचें अंतःकरण विह्वल होऊन जाईल.

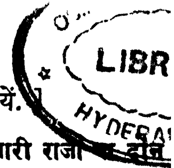
इहपरलोकांचा विचार करून ऋषींनीं 'हा साक्षात् धर्मच होय' अशा भावनेनें राजा निर्माण केला आहे. ज्यांच्या ठिकाणीं धर्म विराजमान असतो, त्यालाच राजा म्हणतात. ज्याच्या ठिकाणीं धर्म दिसून येत नाहीं, त्याला देव वृषल (शूद्र) म्हणतात. वृष शब्दाचा अर्थ भगवान् 'धर्म' हा आहे आणि जो

त्याचा लय करितो, तो देवांच्या मतें वृषल होय. म्हणून धर्माचा लोप करूं नये. धर्माच्या वाढीबरोबरच सर्व भूतांची वाढ होत असते. त्याचा ऱ्हास होऊं लागला म्हणजे सर्व प्राण्यांचाहि ऱ्हास होतो. म्हणूनच धर्माची अभिवृद्धि करीत असावें. धर्म हा धनाला प्राप्त करून देणारा असल्यामुळें तसाच तो मनुष्यमात्राला आंवरून धरणारा असल्यामुळें त्याला धर्म म्हणतात. हे राजा, या धर्मानेंच अधर्माला मर्यादा घातली आहे. ब्रह्मदेवानें प्राणिमात्राच्या उत्कर्षासाठींच धर्म निर्माण केला आहे. म्हणून प्रजानुग्रह करण्याच्या इच्छेनें राजानें राष्ट्रामधून धर्मप्रवृत्ति करावी. धर्म हा सर्वांत श्रेष्ठ असल्याचें सांगितलें आहे. हे पुरुषश्रेष्ठा, जो स्वतः उत्तम प्रकारचें आचरण ठेवून प्रजापालन करितो, तोच राजा होय. काम आणि क्रोध ह्यांना वश न होतां जो प्रजापालन करितो, त्यालाच राजपदवी शोभते. हे भरतसत्तमा, राजांना अत्यंत श्रेयस्कर असा एक धर्मच आहे.

हे मांधात्या, धर्माची उत्पत्ति ब्राह्मणापासून झालेली आहे, म्हणून सर्वदा त्यांचा सत्कार करावा व मत्सरभाव सोडून त्यांच्या इच्छा परिपूर्ण कराव्या. त्यांना असंतुष्ट ठेवल्यास त्यांपासून राजांस मोठें भय उत्पन्न होतें. त्यांना कोणी मित्र होत नाहींत; शत्रु मात्र अनेक होतात. पूर्वी विरोचनपुत्र बलि ह्यानें ब्राह्मणांशीं मूर्खपणानें विरोध केल्यामुळें त्याची सर्व संपत्ति त्याला सोडून इंद्राकडे गेली. आपली सर्व संपत्ति इंद्राकडे गेल्याचें पाहून बलीला मोठा पश्चात्ताप झाला. हें अभिमानाचें आणि मत्सराचें फळ होय. म्हणून हे युधिष्ठिरा, तुझा त्याग लक्ष्मीनें कधीं करूं नये, म्हणून तूं ही गोष्ट सर्वदा चित्तांत ठेव. ह्या संपत्तीला अधर्मापासून दर्प नांवाचा पुत्र झाला, असें श्रुतींत सांगितलें आहे. ह्या दर्पाकडून अनेक देव, असुर आणि राजर्षि यांचा नाश झाला आहे. हे राजा, म्हणून तूं ह्याविषयीं सावध रहा. त्याला जिंकल्यानें राजा होतां येतें, आणि त्यानें जिंकलें असतां मनुष्य दास होतो. म्हणून हे मांधात्या, तुझें यश चिरकाल पृथ्वीवर रहावें अशी तुझी इच्छा असल्यास तूं दर्पयुक्त होऊन अधर्माचें वर्तन आपल्या हातून कधींहि होऊं देऊं नकोस.

हे राजा, तूं मत्त, प्रमत्त, उन्मत्त, निंदित आणि असदाचारी यांचा सहवास सोडून दे. कोणत्याहि अवस्थेंत त्यांपासून तूं परावृत्त होऊन रहा. त्याचप्रमाणें ज्याला शासन केलें आहे असा अमात्य, विशेषेंकरून स्त्रिया, पर्वत, विषम स्थळें, गज, अश्व आणि सर्प इत्यादिकांविषयीं सर्वदा दक्ष रहावें

आणि रात्रीच्या वेळीं सहसा बाहेर फिरायाला जाऊं नये. कंजूषपणा, अभिमान, दंभ आणि क्रोध हीं वर्ज्य करावींत. अविज्ञात स्त्रिया, क्लीब, स्वच्छंदाचारिणी स्त्रीवर्ग, परभार्या आणि कन्या यांच्यांशीं कधींहि संबंध ठेवूं नये. वर्णसंकरामुळें कुलामध्यें पापरूपी राक्षसाचा संचार होतो. राजाच्या हातून सतत दोष घडत गेल्यास, क्लीब, अंगहीन, मुके आणि विचारहीन व अशा प्रकारचे दुसरे लोक राज्यांत उत्पन्न होतात. म्हणून राजानें प्रजाहिताकडे लक्ष्य ठेवून सर्वदा आपलें वर्तन ठेवावें. क्षत्रियाकडून प्रमाद घडल्यास त्याचा परिणाम फार भयंकर होतो. प्रजासंकर करणाऱ्या अधर्मांची अभिवृद्धि होते. उन्हाळयांत थंडी उत्पन्न होते व थंडीच्या दिवसांत थंडी मुळींच भासत नाहीं. अवृष्टि आणि अतिवृष्टि आणि त्यांबरोबरच वेगवेगळे रोग प्रजांमध्यें शिरतात. अशा प्रसंगीं धूमकेतु इत्यादिकांसारखे भयंकर ग्रह दिसूं लागतात आणि राजनाशसूचक असे अनेक उत्पात होतात. जो राजा आपल्या स्वतःचें व प्रजेचेंहि कल्याण करीत नाहीं, त्याच्या प्रजांचा आधीं नाश होतो आणि नंतर तोहि नाश पावतो. एकाचें द्रव्य दोघांनीं लुटावें आणि दोघांचें दुसऱ्या अनेकांकडून लुटलें जावें, त्याप्रमाणेंच कुमारिकांचें कौमार्य नष्ट व्हावें, हें राजास मोठें दूषण आहे, असें सांगितलें आहे. जेव्हां राजा राजधर्मांचा त्याग करून प्रमादकारी होतो, तेव्हां 'ही वस्तु माझी आहे, ही माझी नाहीं' असें कोणाला म्हणतांच येत नाहीं. १२. १. ९०.

अध्याय ९१ वा.

[१ उतथ्य-मांधातृ-संवादकथन—नृपतीचीं कर्तव्यें.]

(१) उतथ्य—योग्य कालीं पर्जन्यवर्षी मेघ आणि धर्मचारी राजा या दोन गोष्टी जुळून आल्या असतां प्रजेचें सुखानें पोषण होतें. वस्त्रांचा रंग न घालवितां मळ कसा काढावा, ह्याचें ज्ञान ज्या परटाला नाहीं, तो केवळ निरुपयोगी होय. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य अथवा शूद्र यांपैकीं कोणी जर स्वकर्म सोडून अनेक कर्मांच्या ठिकाणीं आसक्त होऊन राहील, तर तो स्वकर्तव्यच्युत रजकाप्रमाणेंच निरुपयोगी होय. कर्म शूद्राला, कृषि वैश्याला, दंडनीति राजाला आणि ब्रह्मचर्य, तप, मंत्र आणि सत्य ह्या गोष्टी ब्राह्मणाला सांगितल्या आहेत. या चार वर्णांपैकीं क्षत्रिय, रजकाला ज्याप्रमाणें वस्त्रें शुद्ध करण्याचें ज्ञान असतें, त्याप्रमाणें आपल्या

प्रजेचे आचरणांतील दोष काढण्यास समर्थ असेल, तर तो त्यांचा पिता व अधिपति होतो.

हे भरतश्रेष्ठा, कृत, त्रेता, द्वापर आणि कलि हीं चार युगें राजाच्या वर्तनावर अवलंबून असतात. म्हणून राजालाच युग असें म्हणतात. जर राजाच्या हातून दोष घडेल तर चातुर्वर्ण्य, चार वेद आणि आश्रम हे सर्व मोह पावतील. राजाच्या हातून दोष घडल्यास तीन (गार्हस्पत्यादि) अग्नि, तीन (ऋग्, यजु आणि साम) वेद आणि दक्षिणायुक्त यज्ञ यांत सर्व घोंटाळा होतो. राजा भूतमात्राच्या उत्कर्षाकरितां तसाच नाशाकरितांहि आहे. राजा धर्मात्मा असेल, तर तो प्रजांचा उत्कर्षकर्ता आणि तो अधर्मात्मा असेल तर त्यांचा विनाशक होय. राजाच्या हातून जर प्रमाद घडला, तर त्याच्या स्त्रिया, पुत्र, बांधव आणि सुहृद् हे सर्व शोकमग्न होऊन जातात. गज, अश्व, धेनु, उष्ट्र, खेचर आणि गर्दभ हेहि राजा अधर्मशील झाला असतां दुःख पावतात. हे मांधात्या, दुर्बलाकरितांच ब्रह्मदेवानें बलाची उत्पत्ति केली आहे. दुर्बल प्राणी यांची योग्यता फार मोठी आहे. कारण, राजानें त्यांचें पालन केल्यास त्याला पुण्यप्राप्ति होते व त्यांचें पालन न केल्यास त्याला मोठें पाप लागतें. जो दुर्बल मनुष्य व त्याचे संबंधी राजाचे अनुरोधानें वागत असतात, ते सर्व राजा अधर्मी झाला असतां शोकमग्न होतात. दुर्बल प्राणी, मुनि आणि सर्प यांची दृष्टि अत्यंत असह्य आहे, असें मला वाटतें, म्हणून तूं दुर्बलांच्या तडाक्यांत कधींहि सांपडूं नकोस.

हे मांधात्या, दुर्बलांची दृष्टि तुजवर पडून तुझा बांधवांसह कधींहि नाश होऊं नये, म्हणून तूं दुर्बलांना न दुखवितां त्यांना मान देत जा. दुर्बलांच्या दृष्टीनें दग्ध झालेल्या वंशामध्यें मुळींच वाढ होत नाहीं. ती त्या वंशाला मुळासकट दग्ध करून टाकिते. दुर्बलांशीं कोणींहि अतिप्रसंग करूं नये. दुर्बलता ही बलापेक्षां अत्यंत श्रेष्ठ आहे. निर्बल मनुष्याच्या दृष्टिपातानें दग्ध झालेल्या बलिष्ठाचा अवशेष यत्किंचितहि रहात नसतो. दुर्बल मनुष्याचा कोणीं अपमान केला, त्याचा वध केला, अथवा त्याला क्लेश दिले आणि अशा वेळीं त्याचें संरक्षण करणारा कोणी नसल्यास राजावर कांहीं तरी दैवी शिक्षा येऊन ठेपते. मांधात्या, तूं संग्रामरत होऊन दुर्बलांकडून करग्रहणादिक करूं नकोस.

अग्नि ज्याप्रमाणें समीपच्या वस्तूला दग्ध करून टाकितो, त्याप्रमाणें दुर्बलांची दृष्टि तुजवर पडून तुला जाळून न टाको. विनाकारण दुखविल्यामुळें रोदन करणाऱ्या दुर्बलांच्या नेत्रांतून गळणारे दुःखाश्रू त्यांचा छळ करणाऱ्यांच्या पुत्रांचा आणि पशूंचा संहार करितात. त्याचें फल जरी त्यांना स्वतःला मिळालें नाहीं, तरी तें त्यांच्या पुत्रांना किंवा नातवांना मिळतेंच. कारण आपल्या हातून झालेलें पापकर्म गाईप्रमाणें तत्काल कधींच फलदायक होत नसतें. जेथें दुर्बलाचा वध होत असतां त्याचा त्राता म्हणून कोणी आढळत नसतो, तेव्हां एखादी मोठी दैवी शिक्षा त्या राष्ट्रावर येऊन पडते. ज्या कालीं देशांतील सर्व लोक ब्राह्मणांप्रमाणें भिक्षा मागूं लागतात, तेव्हां ते राजाच्या नाशाला कारण होत असतात. जेव्हां राज्यामध्यें पुष्कळ राजपुरुष अन्यायानें वर्तणूक करून राहणारे असतात, तेव्हां तें राजाचें महापातक होय. जेव्हां पुष्कळ राजपुरुष लोभाविष्ट होऊन रडकुंडीस आलेल्या राष्ट्रांतील अनाथ लोकांकडून युक्तीनें द्रव्य हरण करितात, तेव्हां तें राजाचें मोठें पाप समजलें जातें. एखादा मोठा वृक्ष उत्पन्न होतो, वाढीस लागतो आणि पुष्कळ प्राणी त्याच्या आश्रयास राहून छाया भोगतात; परंतु जेव्हां तो वृक्ष छेदून टाकिला जातो अथवा दग्ध केला जातो. तेव्हां त्याच्या आश्रयानें राहणारे सर्व प्राणी निराश्रित होतात. जेव्हां राष्ट्रामध्यें लोक राजगुणांचें वर्णन करीत धर्माचें अथवा एखाद्या सत्कर्माचें उत्तम प्रकारें आचरण करितात, तेव्हां राजाची भरभराट होते; परंतु तेच लोक जर धर्मभ्रमानें अधर्माचरण करूं लागतील, तर त्यांचें सर्व पुण्य लयाला जातें.

जेव्हां दुष्ट लोकांना, ते दुष्ट आहेत, असें समजूनहि सज्जनांमध्यें उघडपणें प्रवेश मिळतो, तेव्हां त्या राष्ट्रांतील राजांमध्यें कलीचा प्रवेश होतो. परंतु जेथें राजा असभ्य लोकांना शिक्षा करितो, तेथें त्याच्या राज्याची अभिवृद्धि होते. जो राजा योग्य रीतीनें अमात्यांचा मान ठेवितो आणि मंत्र आणि युद्ध या कामांत त्यांचा विचार घेऊन युद्धावर पाठवितो, त्याचे राज्याची वृद्धि होते आणि तो सर्व पृथ्वीवर चिरकाल राज्य करितो. जो राजा एकाद्याचें सत्कृत्य अथवा सद्भाषण लक्ष्यांत आणून त्याचें गौरव करितो, त्याला उत्तम धर्मप्राप्ति होते. जो राजा इतरांशीं मिळून राज्यव्यवहार करितो, अमात्यांचा अवमान कधीं करीत नाहीं, बलाढ्य आणि गर्विष्ठ लोकांना शिक्षा करितो; जो कायावाचामनानें सर्वांचा प्रतिपाळ करितो, पुत्राच्याहि अपराधाची क्षमा करीत नाहीं, दुर्बलांना आपल्या ऐश्वर्याचा विभाग देऊन नंतर आपण त्याचा उपभोग घेतो आणि अशा

रीतीनें त्यांना बलसंपन्न करितो, जो राष्ट्राचें रक्षण करितो, चोरादिकांना हांकून लावितो आणि समरांगणावर जय मिळवितो, प्रिय मनुष्यानें जरी कृतीनें अथवा भाषणानें पापाचरण केलें असलें, तरी जो त्याबद्दल क्षमा कधींहि करीत नाहीं, तो राजा धर्मनिष्ठ होय. जो राजा वणिजादि प्रवाश्यांचें स्वपुत्रांप्रमाणें पालन करितो, योग्य मर्यादांचें जो कधीं उल्लंघन करीत नाहीं, जो कामक्रोधादिकांचा त्याग करून श्रद्धेनें विपुल दक्षिणासंपन्न यज्ञ करितो अशाच्याच राज्यामध्यें धर्माची वसति असते. जो दीन, अनाथ आणि वृद्ध यांचे अश्रू पुसून त्यांना आनंदवितो, जो मित्रांचा उत्कर्ष आणि शत्रुजनांचा संहार करितो, साधूंचा बहुमान ठेवितो; जो सत्याचा प्रेमानें प्रतिपाळ करितो नित्य भूमिदान करितो, अतिथींचा त्याचप्रमाणें भृत्यवर्गाचाहि सत्कार करितो, त्या राजाच्या नगरांतच धर्म वस्ती करितो. निग्रह (दंड) आणि अनुग्रह (कृपा) या धर्माप्रमाणें जो वागतो, त्याला इहपरलोकींहि सुखप्राप्ति होते.

हे मांधात्या, योग्य नियमन करणारा राजा हा सर्व धार्मिकांना परमेश्वरासारखा वाटत असतो. त्यानें प्राणांचें (इंद्रियांचें) नियमन केलें असतां त्याला ऐश्वर्य प्राप्त होतें व तसें न केल्यास त्याचा निःपात होतो. ऋत्विज्, पुरोहित आणि आचार्य यांचा सत्कारपूर्वक बहुमान ठेवणें आणि त्यांवर कृपादृष्टि राखणें हा राजाचा धर्म होय. ज्याप्रमाणें यम हा सर्व भूतांवर सारखी दृष्टि ठेवून त्यांचें योग्य रीतीनें नियमन करतो, त्याप्रमाणें राजानेंहि आपल्या प्रजांचें यथाविधि नियमन करावें. हे पुरुषश्रेष्ठा, राजाला सहस्राक्षाची–इंद्राची–उपमा देत असतात. त्याला जो धर्म असें वाटेल, तोच धर्म होय. तूं सावधानपणें क्षमा, बुद्धि, धृति आणि मति हे गुण संपादावे, तसेंच प्राणिवर्गाची जिज्ञासा आणि चांगलें व वाईट कृत्य कोणतें हेंहि नीट समजून घ्यावें. सर्व लोकांना मिळवून घेऊन, त्यांना दान देऊन व त्यांच्यांशीं गोड बोलून आपल्या नागरिकांचें आणि राष्ट्रजनांचें प्रेमपूर्वक पालन करावें.

ज्या राजाचें राज्यकारभारांत लक्ष नसतें, तो प्रजेचें पालन करण्याविषयीं समर्थ होत नसतो. कारण, राज्य हा मोठा भार असून तें चालविणें अत्यंत दुष्कर आहे. त्याचें रक्षण करण्यास दंडनीतिज्ञ, ज्ञानवान् आणि शूर अशा राजाचीच आवश्यकता आहे. दंडनीतीचें ज्ञान नसणाऱ्या, मूर्ख व धैर्यहीन राजाच्या हातून त्याचें रक्षण कधींहि होऊं शकणार नाहीं. म्हणून तूं विद्वान्,

कुलीन, दक्ष, आपल्यावर अनुरक्त आणि बहुश्रुत अशा अमात्यांकडून सर्व प्रजाजन, तपस्वी आणि आश्रमी लोक यांचे विचार समजून घेत जा. त्या योगानें तुला प्राणिमात्राचे धर्म समजून येतील. अशा रीतीनें स्वदेशीं आणि परदेशींहि तुझ्या हातून धर्मव्यत्यय होणार नाहीं. ह्यासाठीं अर्थ आणि काम ह्यांहून धर्माचीच योग्यता विशेष आहे. धर्मात्माच इहपरलोकीं सुख मिळवितो. मनुष्यांचा आदरसत्कार केल्यानें तीं स्त्री-पुत्रांचाहि त्याग करून त्या आदर करणाऱ्याला साहाय्यक होतात. लोकसंग्रह, दान, गोड भाषण, सावधानता आणि शुचिर्भूतता हे गुण राजाला ऐश्वर्य देणारे आहेत. ह्या गुणांकडे तूं दुर्लक्ष करणें कधींहि योग्य होणार नाहीं. राजानें नेहमीं सावध असावें. त्याला आपले व शत्रूचे दोष समजत असावे. त्यानें आपलें छिद्र शत्रूला दिसूं देऊं नये. शत्रूचें मात्र दिसून येतांच त्यांजवर धांवून जावें. इंद्र, यम, वरुण आणि सर्व राजर्षि ह्याच मार्गानें चालत आले आहेत. म्हणून तूंहि त्याच मार्गाचें अव- लंबन कर. हे महाराजा, त्या राजर्षींनीं आचरिलेल्या तत्त्वानुसार तूं वाग आणि शीघ्र स्वर्गसाधक मार्गाचा स्वीकार कर. हे भारता, धर्माचरणी राजाची कीर्ति महातेजस्वी देव,ऋषि, पितर आणि गंधर्व हे परलोकीं गातात.

भीष्म—हे भारता, मांधात्याला त्या उतथ्यानें असें सांगितलें असतां त्यानें निःशंकपणें तसें आचरण ठेविलें आणि पृथ्वीवर एकछत्री राज्य केलें. हे राजा, तूंहि त्या मांधात्याप्रमाणें धर्माचरण करून पृथ्वीचें संरक्षण कर, म्हणजे तुलाहि धर्मप्राप्ति होईल. १२. १. ९१.

अध्याय ९२ वा.

[१ युधिष्ठिरप्रश्न. २ युधिष्ठिराला वामदेव व वसुमना यांमधील संवादाचें भीष्माकडून कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भारता, धर्मेच्छु राजानें कशा प्रकारें वर्तन ठेविलें पाहिजे, हें मी तुला विचारीत आहें, तर तें तूं मला सांग.

(२) भीष्म—ह्याविषयीं तत्त्ववेत्त्या बुद्धिमान् वामदेवानें सांगितलेला एक पुरातन इतिहास उदाहरण म्हणून सांगत असतात. पूर्वी वसुमना नांवाचा कोणी ज्ञानवान्, धृतिमान् आणि शुचि राजा होता. त्यानें तपस्वी वामदेव

महर्षि याला प्रश्न केला कीं, ' भगवन्, कोणत्या प्रकारचें आचरण केल्यानें मी धर्मापासून च्युत होणार नाहीं, तें धर्मार्थयुक्त वाक्यांनीं मला सांग.' त्यावर तो तपस्विश्रेष्ठ वामदेव ऋषि त्या सुखासीन राजाला बोलला—

वामदेव—राजा, तूं धर्मप्रमाणेंच वागत जा; कारण धर्माहून श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीं नाहीं. धर्मानें वागणाऱ्या राजांनाच ही पृथ्वी जिंकितां येते. जो राजा अर्थसिद्धीहून धर्म श्रेष्ठ आहे असें समजून धर्माच्या अभिवृद्धीकरितां सतत यत्न करितो, तो धर्मानें सुशोभित होतो. अधर्मप्रवृत्त होऊन जो राजा बलात्काराच्या जोरावर वागतो, तो शीघ्र धर्म आणि अर्थ ह्या दोन्ही पुरुषार्थांना मुकतो. ज्याचा सचिव दुष्ट व पापी आहे व जो स्वतः धर्मनाशक आहे, तो सर्व लोकांना वध्य असून आपल्या परिवारासह सत्वर नाश पावतो. अर्थसिद्ध्यर्थ प्रयत्न न करणारा, मनाला वाटेल तसें वागणारा आणि व्यर्थ बडबड करणारा राजा सर्व पृथ्वीला मिळवूनहि सत्वर नाश पावतो. तो केवळ आपलें कल्याण डोळ्यांसमोर ठेऊन कोणाशींहि मत्सरभाव न ठेवितां जितेंद्रिय होऊन वर्तन ठेवील, तर नद्यांच्या योगानें जशी समुद्राची वाढ होते, त्याप्रमाणें त्या मतिमान् राजाचा उत्कर्ष होतो. राजानें आपण धर्म, काम, अर्थ, बुद्धि आणि मंत्र यांमध्यें परिपूर्ण आहों, असें कधीं मानूं नये. कारण, सर्व लोकांचे व्यवहार या पुरुषार्थांवरच चालू असतात. यांकडे लक्ष देऊन वागणाऱ्या राजाला यश, कीर्ति, संपत्ति आणि प्रजा यांची प्राप्ति होते.

जो राजा धर्माचरण करणारा असून सर्वदा धर्म आणि अर्थ यांचें चिंतन करीत असतो, तोच महापदाला चढतो. कोणाला दान न देणारा, कोणावरहि प्रेम न करणारा, दंडनीत्यनुसार न वागणारा व साहसी स्वभावाचा राजा लवकरच नाश पावतो. त्या मूर्ख राजाला आपलें पापकृत्य न कळल्यामुळें जगामध्यें त्याची अपकीर्ति होते आणि शेवटीं त्याला नरकप्राप्ति होते. जो राजा लोकांचा मान करणारा, दाता, गोड स्वभावाचा, लोकांना अनुकूल होऊन वागणारा असतो, त्याजवर संकट आलें असतां तें आपल्यावर आल्यासारखें समजून त्याच्या निवारणाकरितां लोक तयार असतात. ज्याला धर्मोपदेशक गुरु म्हणून कोणी नसतो किंवा जो दुसऱ्या कोणाला विचारूंहि इच्छित नाहीं, जो द्रव्यप्राप्तीकरितां वाटेल तसें वागतो, त्याला चिरसुखाची प्राप्ति होत नाहीं. धर्मप्रकरणांत गुरूला महत्त्व देणारा, अर्थविषयांत स्वतः लक्ष्य घालणारा व लाभ

झाला असतां धर्माकडे प्रवृत्त होणारा असा जो त्यालाच चिरकालचें सुख मिळतें. १२. १. ९२.

अध्याय ९३ वा.

[१ वामदेवानें सांगितलेली गीता–राजाचें वर्तन.]

(१) **वामदेव**—जेथें राज्यांमध्यें राजा बलवान् होऊन अधर्माचा प्रसार करितो, तेथें त्याचे वंशज त्याचेंच अनुकरण करितात. असें झालें असतां राष्ट्रांतील सर्व लोक अविनीतपणें वागूं लागतात आणि शेवटीं तें राज्य लवकरच नष्ट होऊन जातें. राजा स्वधर्मनिष्ठ असला म्हणजे लोक त्याचेंच अनुकरण करितात आणि तो कुमार्गानें जाऊं लागला म्हणजे त्याचे स्वजनांना सुद्धां तें वर्तन सहन होत नाहीं. जो राजा साहसी असतो व ज्याच्या अंगचीं सर्व लक्षणें शास्त्रविरुद्ध असतात, त्याच्या हातून एखादें भयंकर कृत्य होऊन त्याचा शीघ्र विनाश होतो. पूर्वीं होऊन गेलेल्या श्रेष्ठांनीं, मग ते जित असोत किंवा अजित असोत, घालून दिलेल्या मार्गानें जो क्षत्रिय जात नाहीं, तो क्षत्रियधर्मापासून भ्रष्ट होतो. त्याचप्रमाणें पूर्वीं आपलें कल्याण करणारा असा शत्रु रणांत हातीं लागला असतां जो द्वेषामुळें त्याचा मान करीत नाहीं, तोहि क्षत्रियधर्मापासून च्युत होतो.

जो राजा चांगल्या स्थितींत असतां सर्व सुखोपभोगांत मग्न असतो, परंतु आपत्ति प्राप्त झाली असतां तिचें निवारण करण्यास चुकत नाहीं, तो सर्व लोकांना प्रिय होतो आणि त्याच्या संपत्तीचाहि नाश होत नाहीं. कोणीं आपलें अप्रिय केलें असतां त्यावर अपकार न करितां उपकार करावा. जो अप्रियाच्या ठिकाणीं प्रिय आचरण करितो, तो सत्वर सर्वांस प्रिय होतो. राजानें असत्य भाषण सोडून द्यावें आणि कोणीं याचना केल्याशिवाय त्याचें प्रिय करावें. कामामुळें, क्रोधामुळें किंवा द्वेषभावामुळें धर्माचा त्याग करूं नये. कोणीं कांहीं प्रश्न केला असतां त्याला उत्तर देण्याला लाजूं नये. अप्रगल्भ भाषण करूं नये. कोणत्याहि कामीं त्वरा नसावी. कोणाचाहि हेवा करूं नये. असें केलें असतां लोक सहजच वश होतात. आपल्या मनासारखी गोष्ट झाली असतां तीबद्दल अत्यंत हर्षित होऊं नये किंवा अप्रिय झालें तरीहि कधीं वाईट वाटून घेऊं नये. एखाद्या वेळीं द्रव्यासंबंधीं नुकसान झालें तरी

प्रजाहिताकडे लक्ष्य देऊन दुःख करीत बसूं नये. जो राजा स्वभावतःच दुसऱ्यांचें प्रिय करतो, त्याचीं सर्व कार्यें सिद्धीला जातात आणि त्याची संपत्तिहि त्याचा कधीं त्याग करीत नाहीं. जो आपल्या विरुद्ध गोष्टींत सर्वदा निवृत्त राहून आपल्या प्रिय गोष्टींत अनुकूलतेनें असतो, अशा आपल्यावर भक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्याला राजानें नेहमीं आपल्या आश्रयास ठेवावें. जो अत्यंत इंद्रियनिग्रही असून राजाशीं अनुकूलतेनें वागणारा, शुचिर्भूत, शक्त आणि प्रजांवर सर्वदा प्रेम करणारा असेल, त्यालाच राजानें महत्पदावर योजावें. ह्या गुणांनीं युक्त असूनहि जो राजावर अत्यंत प्रेम ठेऊन त्याच्या द्रव्यसंबंधी कार्याकडे दक्षतेनें वागणारा असेल, त्याला राजानें द्रव्याधिकारी करावें.

जो मूर्ख, विषयासक्त, लुब्ध, दुराचरणी, शठ, कपटी, हिंस्र वृत्तीचा, दुर्बुद्धि, बहुश्रुत नसलेला, औदार्यरहित, मद्यासक्त, द्यूत, स्त्रिया आणि मृगया यांमध्यें सर्वदा आसक्त असतो, अशाला महापदावर योजणारा राजा वैभवाला मुकतो. जो राजा स्वतःचें रक्षण करून रक्षणास योग्य अशा दुसऱ्यांचेंहि रक्षण करितो, त्याच्या प्रजांची अभिवृद्धि होऊन त्याला मोठ्या पदाची प्राप्ति होते. आपले हितकर्ते आणि स्वकीय यांस व इतरांसहि अविदित अशा गुप्त हेरांकडून इतर राजांवर जो नजर ठेवतो, तो राजा सर्वांत श्रेष्ठत्व पावतो. बलिष्ठ शत्रूला अपकार केल्यावर आपण दूर आहों, अशा समजुतीनें राजानें कधींहि स्वस्थ बसूं नये. कारण, किंचित् दुर्लक्ष्य झाल्याचें पाहून ते शत्रु एकदम ससाण्यासारखे त्याजवर धांवून येतात. ज्याच्या राज्याचा पाया दृढ आहे व जो मनाचा दुष्ट नाहीं, अशा राजानें आपल्या बलाचा विचार करून बलहीन राजांवर चालून जावें. आपल्याहून बलवत्तरांवर चालून जाऊं नये. विक्रमानें पृथ्वी संपादून प्रजेचें न्यायानें पालन करावें. जो धर्मपरायण राजा असेल, त्यानें रणावरच मरण पावावें, हें चांगलें. येथें जें जें कांहीं आहे, त्याला मरण हें अंतीं लागलेलें आहे. अविनाशी असें कांहीं नाहीं. म्हणून राजानें धर्मनिष्ठ राहून न्यायानें प्रजापालन करावें.

राज्याचें सुरक्षण, युद्धाची तयारी, न्यायानें राज्य चालविणें, गुप्त विचार करणें आणि प्रजेला सुख देणें, ह्या पांच गोष्टींनीं राज्याची अभिवृद्धि होत असते. ह्या पांच गोष्टी ज्या राजाकडे गुप्तपणें चालतात, तोच सर्व राजांत श्रेष्ठ होय. ज्याच्या राज्यांत वरील गोष्टी उत्तम प्रकारें चालतात, तोच राजा

ह्या पृथ्वीचा उपभोग घेतो. ह्या सर्व गोष्टींवर एकालाच नजर ठेवतां येणें शक्य नसल्यामुळें दुर्गाधिकारीप्रभृतींकडे त्या सोंपवाव्या. असें केल्यानें राजाला चिरकाल पृथ्वीचा उपभोग घेतां येतो. जो दानशील, आपल्या वैभवांत सर्वांचा विभाग आहे असें समजून त्यांसह त्याचा उपभोग घेणारा, दयालु, शुद्धाचरणी आणि कोणाचा कधींहि त्याग न करणारा असा असेल, त्यालाच लोक राजा करितात. जो आपलें स्वतःचें मत सोडून दुसऱ्यांचे कल्याणकारक विचार ऐकून त्यांप्रमाणें वर्तन ठेवितो, त्यालाच लोक अनुकूल होतात. जो मित्रानें सांगितलेली लाभदायक गोष्ट आपल्या मताच्या उलट असल्यामुळें सहन करीत नाहीं आणि प्रतिकूल गोष्टी ऐकून सदोदित खिन्न होऊन राहतो, जो सज्जनांप्रमाणें कधींहि वागत नाहीं, तो राजा क्षात्रधर्मापासून च्युत होतो.

शिक्षा केलेला अमात्य, तसेंच विशेषेंकरून स्त्रिया, पर्वत, विषम दुर्गप्रदेश, गज, अश्व आणि सर्प यांपासून राजानें आपलें संरक्षण करावें. जो राजा आपल्या मुख्य मंत्र्यांना सोडून हलक्यांवर प्रेम करितो, तो संकटकाल प्राप्त झाला असतां त्यांतून पार पडत नाहीं. जो चंचल मनाचा राजा मनश्चांचल्यामुळें, द्वेषानें किंवा क्रोधानें आपल्या कल्याणेच्छु ज्ञातिजनांचें चांगलें पाहत नाहीं, तो मृत्यूच्या अगदीं संनिध वास करीत असतो, असें समजावें, जो आपल्याला प्रिय असलेल्यांना आणि गुणवान् लोकांना त्यांचें प्रिय करून आपलेंसें करून घेतो, त्याला चिरकाल कीर्ति प्राप्त होते. अकालीं प्रजेकडून कररूपानें द्रव्य घेऊं नये. आपलें अप्रिय झालें असतां त्याबद्दल खेद करूं नये व प्रिय झाल्याबद्दलहि अति हर्ष मानूं नये. नित्य आरोग्यकारक कर्में करण्यांत आसक्त असावें. आपल्यावर कोणते राजे अनुरक्त आहेत व भयानें आपला आश्रय कोणीं घेतला आहे, ह्याचें राजानें नित्य चिंतन करीत असावें. बलवान् राजानें दुर्बलांवर विश्वास ठेवून कधींहि राहूं नये. कारण भारुंड पक्ष्याप्रमाणें हे दुर्बल लोक राजा बेसावध आहे असें पाहून त्यावर एकाएकीं तुटून पडतात. राजा सर्वगुणसंपन्न व प्रिय भाषण करणारा असला, तरी पापी लोक त्याचा द्रोह करितात. म्हणून राजानें कोणावरहि कधीं विश्वास ठेवून राहूं नये. हें राजाचें रहस्य नहुषपुत्र ययातीनें सांगितलें आहे. मनुष्यांविषयीं सावधगिरी घेऊन वागणारा राजा असेल, तरच तो मोठमोठ्या शत्रूंचा नाश सहज करूं शकेल. १२. १. ९३.

अध्याय ९४ वा.

[१ युधिष्ठिराला भीष्माकडून वामदेवानें सांगितलेल्या राजधर्मांचें कथन.]

(१) वामदेव—हे नराधिपा, राजानें युद्धावांचून आपला जय साधून घ्यावा. कारण युद्धानें मिळविलेला जय कमी प्रतीचा समजला आहे. मूळ जर बळकट नसेल, तर त्यांत नवीन भर मिळवून घालण्याचा प्रयत्न कोणीं करूं नये. पाया जर बळकट नसेल, तर नवीन राज्यापासून राजाला कोणताच लाभ होणार नाहीं. ज्याचा देश मोठा ऐश्वर्यसंपन्न आहे, ज्यांतील लोक संपन्न असून राजभक्त आहेत, जो स्वतः संतुष्ट राहून सचिवांचें उत्तम रीतीनें पोषण करितो, त्याचींच मूळें कायम झालीं आहेत, असें समजावें. ज्याचे योद्धे अत्यंत संतुष्ट, ज्यांना राजानें खुषींत ठेविलें आहे, जे शत्रुवंचनेमध्यें अत्यंत निष्णात आहेत, अशा राजाला लहानशा सैन्याच्या योगानें सुद्धां पृथ्वी जिंकितां येते. ज्याच्या नगरांतील व राष्ट्रांतील लोक प्राणिमात्रावर दया करणारे, सधन आणि धान्यसंपन्न असतात, तो राजा दृढमूल समजावा. ज्यावेळीं आपला पराक्रमकाल अगदीं जवळ आला आहे, असें राजाला वाटेल, तेव्हां त्या बुद्धिमान् राजानें परभूमि आणि परधन मिळविण्याच्या प्रयत्नाला लागावें. ज्याचें वैभव वाढत असून ज्याची सर्व प्राण्यांवर दया असते, त्याचप्रमाणें स्वतःच्या संरक्षणाविषयीं जो नित्य सावध असतो, अशा राजाच्या राज्याची वाढ त्वरित होते. स्वजन आपल्याशीं उत्तम रीतीनें वागत असतां त्यांशीं जो कपटानें वर्तन ठेवितो, तो परशूनें तोडून टाकिलेल्या वनाप्रमाणें आपलाच घात करून घेतो. राजानें शत्रूंचा सदोदित वध करीत असावें, अशाशिवाय ते कधीं कमी होत नसतात. क्रोधाचा नाश कसा करावा, हें ज्याला ठाऊक आहे, त्याला कोणीच शत्रु नसतो. आर्यजन ज्याचा नित्य तिरस्कार करतात, असलें कृत्य शहाण्या राजानें कधीं करूं नये. जें कृत्य कल्याणकारक आहे, असें मनाला वाटत असेल, तेंच त्यानें करण्याचा प्रयत्न करावा. आपण आरंभिलेलें कार्य उत्तम रीतीनें संपवून जो राजा सुखाचा अनुभव घेण्याची इच्छा करितो, त्याचा दुसरे कधीं अपमान करीत नाहींत किंवा त्याला स्वतःहि दुःख करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. याप्रमाणें जो राजा आपलें वर्तन ठेवितो, तो इह-परलोकीं विजयी होतो.

भीष्म—याप्रकारें वामदेवाचें भाषण ऐकून राजानें त्याच्या म्हणण्याप्रमाणें सर्व केलें. तूंहि तसेंच कर. तसें केल्यानें तुलाहि निःसंशय इह-परलोकांची प्राप्ति होईल. १२. १. ९४.

अध्याय ९५ वा.

[१ युधिष्ठिराला युद्धधर्मकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—पितामहा, जेव्हां एकाद्या क्षत्रियाला युद्धामध्यें अन्य क्षत्रियावर जय मिळविण्याची इच्छा होईल, तेव्हां आपला विजय होण्याकरितां त्यानें कोणत्या प्रकारचें वर्तन ठेवावें, हें मला सांग.

भीष्म—शत्रु जिंकल्यावर राजानें आपली साहाय्यकारी सेना बरोबर घेऊन किंवा एकट्यानेंच त्याच्या राष्ट्रामध्यें जावें आणि म्हणावें, 'मी तुमचा राजा आहें, मी तुमचें सदोदित रक्षण करीन, मला योग्य कर द्या आणि माझ्या आश्रयाखालीं रहा.' त्या लोकांनीं राजा म्हणून त्याचा स्वीकार केल्यास उत्तमच आहे, परंतु ते जर त्याच्या विरुद्ध उठतील, तर राजानें त्या विरोधकांचा वाटेल त्या उपायानें निग्रह करावा. अत्यंत मानी परंतु आत्मत्राणाविषयीं असमर्थ असा क्षत्रिय निःशस्त्र आहे, असें पाहून दुसरा कोणीहि मनुष्य त्याजवर शस्त्र उचलील.

युधिष्ठिर—हे पितामहा, आतां कोणी क्षत्रिय दुसऱ्या क्षत्रियावर चालून आला तर त्यानें कशा प्रकारें युद्ध करावें, तें मला सांग.

भीष्म—क्षत्रियांनीं कवच घातल्याशिवाय केव्हांहि युद्धाला जाऊं नये. युद्धकालींहि 'तूं बाण सोड आणि मीहि तुजवर बाण टाकितों' असें परस्परांनीं परस्परांना सांगावें. तो सज्ज होऊन आला तर आपणहि युद्धाला सज्ज व्हावें. तो जर ससैन्य आला, तर आपणहि ससैन्य होऊन त्याला युद्धार्थ आह्वान करावें. त्यानें कपटानें युद्धास आरंभ केल्यास आपणहि कपटाचा अवलंब करावा. तो धर्मानें युद्ध करूं लागल्यास आपणहि धर्मानेंच युद्ध करून त्याचें निवारण करावें. अश्वावर बसून रथ्याशीं कधींहि युद्ध करूं नये, तर रथ्यानेंच रथ्यावर चालून जावें. कोणी संकटांत असतां त्याजवर प्रहार करूं नये, त्याचप्रमाणें भयग्रस्त किंवा युद्धजित झालेल्या मनुष्यावरहि शस्त्रप्रहार करणें योग्य नव्हे. बाणास विषाचें पाणी दिलेल्या अशा कर्णी बाणांची–त्रिशूलाकार बाणांची–योजना कधीं करूं नये. हें दुष्टांचें आयुध आहे. युद्ध न्यायानें करावें. प्रहार करणाऱ्यावर कधीं क्रोध करूं नये. फूट पडून एखाद्या वीराला कोणी साहाय्यकर्ता नाहींसा होऊन तो व्यसनाधीन झाला असेल आणि तो जर शक्तिहीन, अपत्यरहित, भग्नशस्त्र, विपन्न, प्रत्यंचा तुटून अश्व हत होऊन गेलेले असा असेल, तर

त्याला आपल्या नगरामध्यें आणवून त्याची वैद्याकडून व्यवस्था ठेवावी, अथवा त्याला आपल्या गृहीं नेऊन पोंचवावें. वीराला क्षतरहित करून सोडून देणें हा सनातन धर्म होय. सर्वदा धर्मानेंच युद्ध करावें, असें मनूनें सांगितलें आहे.

सत्पुरुषाच्या ठिकाणीं सद्धर्म वास करीत असतो. त्याचा आश्रय करून आपण कोणाचाहि नाश करूं नये. जो अधर्मानें युद्ध करून शत्रूवर जय मिळवितो, तो कपटी, दुष्ट, आपल्या हातूनच आपला नाश करून घेतो. हें कृत्य म्हणजे केवळ दुष्टाचेंच होय. दुष्टांना देखील धर्ममार्गानेंच जिंकावें. धर्मानें वागून मृत्यु आलेला चांगला, परंतु पापकर्मानें मिळविलेला जय बरा नाहीं. हे राजा, आचरिलेलें अधर्मकृत्य गाईप्रमाणें जरी तत्काल फल देत नसलें, तरी तें मूळें आणि फांद्या यांना दग्ध करून अखेर त्या पापकर्त्यालाहि गांठतें. पापी मनुष्य पापी कर्मावर द्रव्य मिळवून अत्यंत आनंदित होतो. पुढें त्या पापकर्मामध्येंच आसक्त होऊन जसजसा तो वैभवास चढतो, तसतसें जगांत धर्मच नाहीं, असें त्याला वाटतें आणि तो शुचिर्भूत लोकांचा उपहास करितो. शेवटीं वरुणाच्या पाशांत बद्ध होऊन नाश पावतो. तो शेवटपर्यंत आपणाला अमर समजतो. तो मोठ्या बुधल्याप्रमाणें सर्वदा फुगलेला राहून पुण्यकर्माकडे त्याची प्रवृत्ति कधीं होत नाहीं. पुढें नदीच्या कांठावरील वृक्ष जसा जलप्रवाहानें समूळ नाश पावतो, त्याप्रमाणें त्याचाहि नाश होतो. नंतर दगडावर आपटून भिन्न झालेल्या कुंभाप्रमाणें लोक त्याची निंदा करितात. म्हणूनच धर्माला अनुसरून सर्वदा विजय आणि कोश मिळविण्याचा राजानें यत्न करावा. १२. १. ९५.

अध्याय ९६ वा.

[भीष्माकडून युधिष्ठिराला राजधर्मकथन.]

(१) भीष्म—राजानें अधर्मानें पृथ्वी जिंकून घेण्याची कधींहि इच्छा करूं नये. अधर्मानें जय मिळाल्यावरून कोणत्या राजाला खरा आनंद होणार आहे? कारण अधर्मानें मिळविलेला विजय अध्रुव असून स्वर्गप्राप्तीस प्रतिबंधक असतो. हे भरतर्षभा, तो राजा व पृथ्वी या दोघांच्याहि नाशाला कारण होत असतो. ज्याचें कवच भिन्न झालें आहे, जो शरण आला आहे, ज्यानें हात जोडून शस्त्र खालीं ठेविलें आहे, अशा शत्रूला धरून ठेवावें, पण त्याचा वध करूं नये. ज्याला

आपल्या पराक्रमानें जिंकलें असेल, त्याच्याशीं राजानें युद्ध करीत राहूं नये. एक वर्षपर्यंत त्याच्याशीं युद्ध न करितां 'मी तुमचा दास आहें' असें त्याजकडून म्हणवून घ्यावें व असें तो नच म्हणेल तर वर्षानंतर त्याचा पुनर्जन्म झाला, असें समजून सोडून द्यावें. युद्धांत पराक्रमानें हरण करून आणलेल्या कन्येला 'आपल्याशीं किंवा दुसऱ्या कोणाशीं विवाहबद्ध होण्याची तुझी इच्छा आहे काय,' असें विचारावें व तशी तिची इच्छा नसल्यास वर्षानंतर तिला परत पाठवावें. तसेंच दासदासी, धन इत्यादि जें कांहीं बलात्कारानें हरण करून आणलें असेल, तें वर्षानंतर ज्याचें त्यास परत करावें. वध्य मनुष्याचें द्रव्य राजानें स्वतः करितां कधीं घेऊं नये. त्याच्या गाई असतील, तर दुधाकरितां त्या ब्राह्मणांना द्याव्या आणि बैल असतील तर ते कामाला लावावे. प्रसंगविशेषीं त्या वध्य पुरुषाला सोडूनहि द्यावें.

राजानें राजाशींच युद्ध करावें. कारण, शास्त्रानेंच हा धर्म म्हणून सांगितलेला आहे. जो राजा नाहीं, अशानें राजावर कधींहि चालून जाऊं नये. दोन सैन्यांमध्यें युद्धप्रसंग प्राप्त होऊन तीं परस्परांशीं युद्धार्थ भिडलीं असतां दोहोंमध्यें संधि करून देण्याच्या इच्छेनें कोणी ब्राह्मण आला असतां युद्ध बंद करावें. जो कोणी ब्राह्मणाच्या वचनाचें उल्लंघन करील, तो पुरातन मर्यादेचा भंग करणारा होय. इतकें असून एखाद्या क्षत्रियाधमानें ब्राह्मणवचनाचा अनादर केला, तर त्याला जातिबाह्य करावें आणि त्याला सभेमधून दूर करावें. तो मर्यादेचा भंग करणारा म्हणजे धर्माचा लोप करणारा आहे. विजिगीषु राजानें अशा प्रकारचें वर्तन कधींहि ठेवूं नये. धर्मानें मिळविलेल्या विजयापेक्षां अधिक मोठा असा दुसरा लाभ कोणता आहे ? युद्धांत जिंकलेल्या अनार्य लोकांस गोड भाषणानें आणि भोग्य वस्तूंच्या दानानें शांत करावें, ही राजांची उत्कृष्ट नीति आहे. त्यांच्यांशीं गोडीनें न वागल्यास आपल्या राज्यास कंटाळून ते आपले शत्रु होतील आणि आपल्यावर संकट केव्हां येईल, अशी वाट पाहत राहतील व संधि येतांच शत्रूला जाऊन मिळतील. आपल्या संकटप्रसंगीं ते शत्रूंला साहाय्यक होतील. हे राजा, अशा रीतीनें राजाच्या संकटाची इच्छा करणारे ते संतुष्ट होतील.

शत्रूला कपटानें फसवूं नये व त्यावर केव्हांहि मोठा प्रहार करूं नये. असें केल्यानें कदाचित् तो प्राणत्यागहि करील. एखाद्या राजाजवळ अल्पसंपत्ति असली, तरी तिच्या योगानें तो संतुष्ट असतो आणि शुद्ध जीवित हें अत्यंत

मानास्पद आहे असें समजतो. ज्याचें राष्ट्र मोठें विस्तृत व संपन्न असून ज्यांतील लोक राजावर प्रेम करणारे असतात, ज्याचे सेवक आणि अमात्य सर्वदा संतुष्ट असतात, तो राजा दृढमूल होय, असें समजावें. ऋत्विज, पुरोहित, आचार्य आणि दुसरे ज्ञानवान् लोक अशा पूज्यांचाहि जो नित्य सत्कार करितो, त्याला लोकवेत्ता असें म्हणतात. अशाच प्रकारचें वर्तन ठेवल्यानें देवश्रेष्ठ इंद्राला इंद्रपदाची प्राप्ति झाली व दुसरेहि कित्येक राजे इंद्रपदाला गेले.

हे राजा, प्रतर्दन नामक राजानें मोठा संग्राम करून शत्रूकडून भूमि खेरीज करून त्याची सर्व संपत्ति, अन्न आणि ओषधि हीं जिंकून घेतलीं, परंतु त्याचें पाप त्याला लागलें नाहीं. दिवोदास राजानें अग्निहोत्राचा अग्नि, हविर्द्रव्यें आणि सिद्धान्न हें शत्रूकडून हरण केलें. हे पदार्थ हरण करूं नयेत, असें शास्त्र असल्यामुळें त्याचें त्याला पाप लागलें. तसेंच नाभाग राजानें शत्रूला जिंकून श्रोत्रिय आणि तापसी यांच्या द्रव्याखेरीज इतर सर्व द्रव्य–राजासकट राष्ट्रसुद्धां दक्षिणारूपानें अर्पण केलीं. युधिष्ठिरा, पूर्वींच्या धर्मज्ञ राजांनीं याप्रमाणें श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशा दोनी प्रकारचीं द्रव्यें शत्रूंकडून जिंकून घेतलेलीं होतीं, ही गोष्ट मला मान्य आहे. युद्धकलेला सर्व विद्यांत श्रेष्ठ समजून विजय संपादन करण्याची इच्छा प्रत्येक राजानें करावी. परंतु माया किंवा दंभ या योगानें वैभवाला चढण्याची इच्छा मात्र कोणीं कधीं करूं नये. १२. १. ९६.

अध्याय ९७ वा

[युधिष्ठिराला भीष्माकडून सयुक्तिक युद्धधर्मकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे नराधिपा, क्षात्रधर्माहून अत्यंत पापी असा दुसरा कोणताच धर्म नाहीं. शत्रूवर चाल करून गेला असतां अथवा युद्धप्रसंगीं राजा मोठमोठ्या माणसांचा वध करितो. तेव्हां उत्तम लोकांची प्राप्ति होण्याकरितां राजानें कोणतें कर्म करणें अवश्य आहे, तें जाणण्याची मला मोठी इच्छा आहे, तर हे भरतर्षभा, तें तूं मला सांग.

भीष्म—पापी लोकांचा निग्रह करून, सज्जनांचा संग्रह करून, तसेंच यज्ञ आणि दान यांच्या योगानें राजे शुचिर्भूत आणि निर्मळ होतात. विजयेच्छेनें राजे लोक प्रजेला पीडा करितात, परंतु विजय संपादन केल्यावर तेच तिला

वैभवाला चढवितात. प्रजेच्या कल्याणार्थ दान, यज्ञ आणि तप यांच्या योगानें पातकाचा नाश करितात आणि प्राणिमात्रावर अनुग्रह करून आपल्या पुण्याची अभिवृद्धि करितात. ज्याप्रमाणें शेतकरी शेत तयार झालें असतां शेतांतील गवत व इतरहि कांहीं धान्य उपटून टाकितो, परंतु त्यामुळें धान्याची किमपिहि हानि न होतां उलट त्याची वाढ होते, त्याप्रमाणें युद्धांत क्षत्रिय वीर शस्त्रें टाकून अनेकांचा वध करितात, परंतु युद्धसमाप्तीनंतर पुनः त्या प्रजेचा उत्कर्ष केल्यानें त्या पातकाची निष्कृति होते.

जो राजा धनापहार, वध, क्लेश आणि चोर यांपासून प्रजेचें रक्षण करितो, तो प्रजेला अत्यंत सुखदायक वाटतो. त्याला सर्व यज्ञ केल्याचें फल लाभतें. अभयप्रदान ही त्या यज्ञांतील दक्षिणा होय. तो इहलोकीं सर्व सुखांचा अनुभव घेऊन शेवटीं इंद्रलोकाला जातो. जो राजा ब्राह्मणांसाठीं युद्ध करण्याचा प्रसंग आला असतां आत्मरूपी यूप उभारतो आणि शत्रूंशीं युद्ध करितो, त्याला अनंतदक्षिण यज्ञ केल्याचें फळ मिळतें. शत्रूचे बाण सोसून त्यावर चारी बाजूंनीं शर सोडून त्याला जो व्याप्त करून सोडतो, अशाहून दुसरें कांहीं श्रेष्ठ कृत्य या जगतांत आहे, असें देवांना सुद्धां वाटत नाहीं. रणांगणावर जितक्या शस्त्रांचा त्याच्या शरीरावर प्रहार होऊन त्याच्या त्वचेचा भेद झाला असेल, तितके सर्वकामप्रद आणि अक्षय्य लोक त्याला मिळतात. संग्रामभूमीवर त्याच्या शरीरांतून जें रक्त वाहत असतें, त्या स्रावाच्या योगानें त्याचीं सर्व पातकें धुवून जातात. युद्धामध्यें शत्रूकडून ताप पावून क्षत्रियाला जीं दुःखें सहन करावीं लागतात, त्यांच्या योगानें त्याच्या तपाची वृद्धि होते, असें धर्मवेत्ते लोकांचें मत आहे. मनुष्य ज्याप्रमाणें पर्जन्यापासून उदकाची इच्छा करितो, त्याप्रमाणें भीरु धार्मिक लोक शूरापासून आपल्या संरक्षणाची इच्छा करितात. अशा प्रसंगीं त्या भीरु लोकांना युद्धाच्या तोंडीं न देतां जर त्यांचें रक्षण केलें, तर त्या शूराला मोठें पुण्य लागेल. कदाचित् ते भित्रे लोक त्या शूर पुरुषाचे पूर्व उपकार स्मरून त्याला प्रणाम करून न्याय्य युद्ध स्वतःच करतील, व त्याचें साहाय्य घेणार नाहींत, तरी सुद्धां त्या क्षत्रियाला तें कर्म पुण्यप्रद होणार नाहीं.

समान दिसणाऱ्या पुरुषांमध्यें मोठें अंतर दृष्टोपत्तीस येतें. रणांगणावर परस्पर सैन्यें एकत्र भिडलीं असतां शूर असतात ते स्वर्गप्राप्त्यर्थ शत्रूवर तुटून पडतात आणि भीरु पुरुष आपल्या साहाय्यकर्त्यांना संकटांत टाकून पलायन करितात. संग्रामामध्यें आपल्या साहाय्यकर्त्यांना सोडून ते नीच पुरुष आपल्या

गृहाकडे पळून जातात. असे लोक कधीं निपजूं नयेत. इंद्रादिक देव अशा लोकांचें कल्याण कधीं करीत नसतात. आपल्या साहाय्यकांचा त्याग करून आपले प्राणांचें संरक्षण करूं इच्छितो, त्याचा काठ्यांनीं अथवा मातीच्या ढेंकळांनीं वध करावा किंवा त्याला गवतांत गुंडाळून जाळून टाकावें किंवा पशूप्रमाणें बडवून मारावें. कफ-मूत्रांचा त्याग करीत आणि दीनाप्रमाणें रडत अंथरुणावर पडून मरणें हा क्षत्रियाचा धर्म नव्हे. शस्त्रप्रहारानें शरीर क्षत न होतां क्षत्रियास मृत्यु आला असतां त्याचें तें कृत्य प्रशंसनीय गणलें जात नाहीं. युधिष्ठिरा, गृहामध्यें मरण येणें हें क्षत्रियाला कधीं प्रशस्त वाटत नाहीं. असलें कृत्य शूरांना शौर्याचें वाटत नसून अधर्माचें आणि अत्यंत दीनपणाचें वाटतें. 'हें दुःख अत्यंत कष्टप्रद, अति दुःखकारक आणि फार पापदायक आहे' असें तो दीनपणानें ओरडेल, पुत्रादिकांना रडवील, त्याच्या मुखाला दुर्गंधि सुटेल; परंतु तशा स्थितींतहि आपणाला निरोगी स्थिति प्राप्त व्हावी आणि आपण युद्ध करून मरावें, अशीच तो इच्छा करील. वीर, अभिमानी आणि थोर मनाच्या पुरुषाला असा मृत्यु येणें कधींहि इष्ट नसतें. रणामध्यें आपल्या ज्ञातिजनांसह घोर युद्ध करून त्यांत तीक्ष्ण शस्त्रप्रहारांनीं विद्ध होऊन मरण पावणें, हें क्षत्रियाला योग्य आहे. जो शूर असतो तो क्रोध आणि आवेश यांनीं युक्त होऊन निकरानें युद्ध करितो, तेव्हां शत्रूनें केलेले शस्त्रप्रहार देखील त्याला कळत नाहींसे होतात. तो युद्धांत मरण पावून व लोकपूजित आणि प्रशस्त स्वधर्म मिळवून इंद्रलोकाला जातो. तसेंच रणाग्रभागीं उभा राहून सर्वोपायांनीं शत्रूशीं युद्ध करणारा आणि त्याला पाठ न दाखवितां प्रसंगीं प्राणहि सोडणारा शूर पुरुष इंद्रलोक मिळवितो. जेथें शत्रूंनीं वेष्टित होऊन पुरुष दैन्य न दाखवितां वध पावतो, तेथेंच त्याला अक्षय्य लोकांची प्राप्ति होते. १२. १. ९७.

अध्याय ९८ वा.

[१ सुदेवानें रणयज्ञ करून इंद्रलोकाची प्राप्ति कशी करून घेतली, तद्विषयक इंद्र आणि अंबरीष यांमधील संवाद भीष्म युधिष्ठिराला सांगतो.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, युद्ध करीत असतां मागें न फिरतां जे शूर रणांत मृत्यु पावतात, त्यांना कोणते लोक प्राप्त होतात, तें मला सांग.

भीष्म—युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधीं अंबरीष आणि इंद्र यामध्यें झालेला पुरातन

संवाद लोक सांगत असतात, तो ऐक. नाभागपुत्र अंबरीष हा दुर्लभ स्वर्गाला गेला असतां, तेथें इंद्रासह आपल्या सचिवाचें दर्शन त्याला झालें. सर्वतेजोमय अशा दिव्य विमानांत बसून आपला सेनापति वर चालला आहे, असें पाहून अंबरीषाला त्याच्या वैभवाचें आश्चर्य वाटलें आणि तो इंद्राला म्हणाला—

अंबरीष—या सागरान्त सर्व पृथ्वीचें यथाविधि पालन करून धर्मबुद्धीनें चातुर्वर्ण्याशींहि मीं यथाशास्त्र वर्तन ठेवलें. कडक ब्रह्मचर्य, सदाचरण, गुरुशुश्रूषा, वेदाध्ययन आणि राजशास्त्र यांचें धर्मबुद्धीनें मीं पालन केलें आहे, अतिथींना अन्नपानानें, पितरांना श्राद्धादिकांनीं, ऋषींना वेदाध्ययनानें व देवांना उत्तम प्रकारच्या यज्ञांनीं मीं तृप्त केलें आहे. क्षात्रधर्माप्रमाणें वागून मी यथाशास्त्र शत्रूंशीं युद्ध करून त्यांचा पराजय केला आहे. देवराज इंद्रा, हा सुदेव पूर्वी माझा सेनापति असून तो एक शांतिसंपन्न योद्धा होता. असें असतां येथें त्याचें मजपेक्षां श्रेष्ठत्व कां व्हावें ? यानें कोणत्याहि प्रकारचे यज्ञ केले नाहींत किंवा ब्राह्मणांनाहि तृप्त केलें नाहीं. तेव्हां माझ्यापेक्षां ह्याचा अधिक उत्कर्ष व्हावा हें कसें ?

इंद्र—बाबा अंबरीषा, या सुदेवानें मोठा रणयज्ञ केला आहे. दुसरेहि जे कोणी अंगांत कवच घालून व सैन्याच्या अघाडीला उभे राहून युद्ध करितात, त्यांना या रणयज्ञाचा अधिकार पोंचतो.

अंबरीष—इंद्रा, या यज्ञामध्यें होमद्रव्यें कोणतीं, आज्य कोणतें, दक्षिणा कोणती आणि ऋत्विज कोणते, तें मला सांग.

इंद्र—या रणयज्ञांतील गज ऋत्विज व अश्व हे अध्वर्यु होत. शत्रूचें मांस हें हवि व रुधिर हें आज्य होय. शृगाल, गृध्र आणि डोमकावळे हे पक्षी सदस्य होत. हे आज्यशेषाचें प्राशन करून हवि भक्षण करितात. प्रास, तोमर तीक्ष्ण तलवारी, शक्ति आणि परशु ह्या याज्ञिकांच्या हातांतील स्रुचा होत. धनुष्यांपासून वेगानें सुटणारा, तीक्ष्ण व शत्रूचे शरीराचा भेद करून जाणारा बाण तो स्रुवा होय. व्याघ्रचर्मानें वेष्टित, हस्तिदंती मूठ असलेला, गजसोंड उतरून काढणारा खड्ग हीच त्या रणयज्ञांतील स्फिग् होय. लखलखित व तीक्ष्ण प्रास, शक्ति, ऋष्टि आणि परशु अशीं जीं लोहमय शस्त्रें, त्यांनीं केलेले आघात हें वसुनामक द्रव्य होय. रणामध्यें शत्रूचे प्रहार घेऊन व त्याजवर प्रहार करून वाहणारी जी मोठी रक्तधार तीच ह्या रणहोमांतील सर्व कामना पूर्ण करणारी समृद्ध पूर्णा-

हुति होय. 'कापा, तोडा,' असे जे शब्द सैनिकांच्या तोंडून निघत असतात, तींच या रणयज्ञांत यमसदनामध्यें बसून सामवेद्यांनीं गाइलेलीं सामें होत. शत्रुसैन्याची अघाडी हेंच येथील हविर्धान—हवि ठेवण्याची जागा—होय. गज, हय आणि कवचधारी योद्धे यांचा समुदाय तो या रणयज्ञांतील श्येनचित् नांवाचा अग्नि होय. सहस्रावधि वीरांचा संहार होऊन संग्रामामध्यें जीं त्यांचीं धडें उठतात, तोच खदिरकाष्ठांचा अष्टपैलू यज्ञस्तंभ होय.

हे पृथ्वीपते, अंकुशानें टोंचल्यामुळें चींचीं करणारे गज हेच ईडामंत्र म्हणणारे ब्राह्मण असून वीरांचा हस्ततलध्वनि हाच तेथील वषट्कार होय. त्या युद्धयज्ञामध्यें दुंदुभि हा त्रिसामा व उद्गाता होय. ब्रह्मस्व हरण केलें जात असतां युद्धामध्यें जो त्याच्या रक्षणाकरितां आपल्या प्रिय शरीराचा त्याग करितो, त्याला अनंतदक्षिणायुक्त यज्ञ केल्याचें फल मिळतें. जो शूर वीर आपल्या स्वामिकार्यासाठीं रणाग्रभागीं उभा राहून पराक्रम गाजवितो, भयानें मागें परतत नाहीं, तसेंच ज्याचा नीलचर्मानें आच्छादिलेला खड्ग आणि ज्याचे परिघतुल्य बाहू ह्यांच्या योगानें रणवेदी सर्वदा व्याप्त असते, जो रणामध्यें उभा राहिला असतां कोणाच्याहि साहाय्याची अपेक्षा करीत नाहीं, त्याला माझ्या लोकासारखे लोक मिळतात. जेथें रक्ताची नदी वाहत असून तिचा प्रवाह सारखा चालला आहे, दुंदुभि हेच ज्यांतील बेडूक व कांसव आहेत, वीरास्थि ज्यांतील कठीण दगड आहेत, मांस आणि शोणित हा ज्यांमधील चिखल आहे, खड्ग आणि ढाली हीं ज्या नदींतील होडगीं आहेत, मृत वीरांचे केंस हे जींतील शेवाळ आणि गवत आहेत, अश्व, गज हे जेथें छिन्न होऊन ज्यांचा त्या नदीवर सेतु झाला आहे, पताका आणि ध्वज हे जीमधील वेत आहेत, मेलेले गज हे जेथील मकर आहेत, रक्तोदकानें जी सदा भरलेली असून तीरावरील लोकांना तरून जाण्यास अत्यंत कठीण आहे, ऋष्टि-खड्गादिक आयुधें ह्या ज्या नदीवरून तरून जाणाऱ्या मोठ्या नौका आहेत, तसेंच गृध्र, कंक आणि डोमकावळे हे जीमधील लहानलहान होड्या आहेत, जिच्या तीरावर मनुष्यमांसभक्षक प्राण्यांचा संचार आहे, अशी जी शूराला परलोकदायक व भीरु जनाला अशुभकारक रक्तनदी त्या संग्रामामध्यें वाहत असते, तेंच त्या रणयज्ञांतील शूरांचें अवभृथस्नान आहे.

त्या रणयज्ञांतील वेदीवर ज्याच्या शत्रूचीं मस्तकें आणि गजाश्वांचे स्कंधप्रदेश पडलेले असतात, अशा वीरपुरुषाला माझ्या लोकासारखेच लोक प्राप्त

होतात. शत्रुसैन्याचा अग्रभाग ही त्याची प्रियेसह नित्य शयन करण्याची जागा व स्वतःच्या सैन्याचा अग्रभाग हें त्या वीरपुरुषाचें हविर्भाग ठेवण्याचें स्थान असतें. त्याच्या दक्षिणेकडे असणारे योद्धे हे सदस्य असून उत्तरेकडील योद्धे आग्नीध्र होत आणि शत्रुसेना ही त्याची पत्नी होय. त्याला दूर असें कांहीं नाहीं. जव्हां दोनी बाजूंकडील व्यूहरचना होते, तेव्हां त्याच्या अग्रभागीं असलेली उघडी जागा ती त्याची वेदी आणि वेद हे तेथील अग्नि होत. जो योद्धा त्रस्त होऊन संग्रामांतून परतला असतां शत्रूच्या हातून वध पावतो, त्याची अप्रतिष्ठा होऊन तो नरकाला जातो, यांत संशय नाहीं. ज्यानें छिन्न केलेल्या शत्रुसैन्याच्या रक्तप्रवाहानें वेदी व्याप्त होऊन मृतांचे केंस, मांस आणि अस्थि यांनीं भरून जाते, त्या वीराला उत्तम गति मिळते. जो शत्रुपक्षाकडच्या सेनापतीचा वध करून त्याच्या रथावर आरूढ होतो, तो विष्णूप्रमाणें पराक्रमी होऊन बृहस्पतीप्रमाणें सर्वसमर्थ होतो. शत्रुपक्षाकडील नायक, त्याचा पुत्र किंवा दुसरा कोणी तत्पक्षीय सन्मान्य वीर याला जो कोणी जीवंत धरून आणील, त्याला माझ्या लोकासारखे लोक मिळतील.

युद्धामध्यें हत झालेल्या शूराबद्दल कोणींहि शोक करूं नये. त्याला स्वर्गांतहि मान मिळत असल्याकारणानें त्याजविषयीं शोक करणें अयोग्य आहे. त्याच्या संबंधानें अन्नदान, उदकदान, स्नान करणें अथवा अशौच धरणें यांचें कारण नाहीं. त्याला कोणत्या प्रकारच्या लोकांची प्राप्ति होते तें सांगतों, ऐक. युद्धामध्यें वध पावलेल्या शूराकडे सहस्रावधी अप्सरा तो आपला पति व्हावा, म्हणून धांवत येतात. जो कोणी या युद्धधर्माचें पालन करितो, त्याला तप, पुण्य, सनातन धर्म आणि चार आश्रम संपादन केल्यासारखे होतात. युद्धामध्यें वृद्ध, बाल आणि स्त्री यांचा वध करूं नये. त्याचप्रमाणें ज्यांनीं पाठ फिरविली आहे किंवा जे दांतीं तृण धरून 'मी तुझा आहें' असें म्हणून शरण आले आहेत, त्यांचाहि वध करूं नये. वृत्र, बळ, पाक, मायावी विरोचन, अनिवार नमुचि, अनेक प्रकारच्या माया जाणणारा शंबर, दितिपुत्र विप्रचित्ति, सर्व दनुपुत्र आणि प्रल्हाद ह्यांचा युद्धामध्यें संहार केल्यामुळेंच मी देवेंद्र या पदवीला प्राप्त झालों आहें.

भीष्म—अशाप्रकारें त्या इंद्राचें भाषण ऐकून अंबरीषानें त्याचा मोठा सत्कार केला आणि आपल्या वीरांना मिळालेली सिद्धि अगदीं योग्य आहे, ही गोष्ट त्यानें मान्य केली. १२. १. ९८.

अध्याय ९९. वा.

[१ जनकानें आपल्या योद्धयांना स्वर्ग व नरक दाखवून युद्धार्थ कसें उत्तेजित केलें, त्याचें भीष्माकडून युधिष्ठिराला कथन. २ वीरवृत्ति कशी असावी.]

(१) भीष्म—युधिष्ठिरा, आतां प्रतर्दन आणि मिथिलाधिपति जनक या उभयतांमध्यें युद्ध झाल्याची कथा सांगत असतात, तींत रणदीक्षा घेतलेल्या जनकानें आपल्या योद्धयांना युद्धार्थ कसें उत्तेजित केलें, हें समजून येण्यासारखें आहे. म्हणून ती मी तुला सांगतों, लक्ष्यपूर्वक ऐक.

मिथिलाधिपति महात्मा जनक राजा हा सर्वतत्त्ववेत्ता होता. त्यानें आपल्या योद्धयांना योगबलानें स्वर्ग आणि नरक दाखवून म्हटलें, " हे तेजस्वी अक्षय्य लोक सर्वदा गंधर्वकन्यांनीं वसती केलेले आणि सर्वकामना परिपूर्ण करणारे आहेत. युद्धामध्यें जे यत्किंचितहि भीति बाळगीत नसतात, अशा शूर लोकांकरितांच हे आहेत. तसेच हे समरांत विमुख होऊन पलायन करणाऱ्या लोकांकरितां शाश्वत नरक आणि अकीर्ति आहेत, तेहि पाहून घ्या आणि नंतर तुमच्या मनाला जें योग्य वाटेल त्याप्रमाणें वागा. ह्या दोहोंकडे पाहून प्राणांचीहि पर्वा न करितां तुम्ही शत्रूला जिंका. ह्या अप्रतिष्ठाकारक नरकाला वश होऊं नका. युद्धामध्यें शूरांनीं शरीरत्याग करणें, हें स्वर्गद्वाराच्या प्राप्तीचें उत्तम साधन आहे."

(२) याप्रमाणें त्या जनकराजाचें भाषण ऐकून त्या योद्धयांनीं शत्रूला रणांत जिंकून राजाला आनंदित केलें. म्हणून धैर्यवान् पुरुषानें रणाच्या अग्रभागीं सर्वदा असावें. गजांच्या मध्यभागीं रथी, रथांच्या मागें सादी आणि त्या सादींच्या मध्यभागीं कवचधारी पदाति असावेत. जो राजा आपल्या सैन्याची अशी व्यूहरचना करितो, तो सर्वदा शत्रूवर जय मिळवितो. युधिष्ठिरा, क्षत्रियानें नित्य अशाच रीतीनें वागावें. अत्यंत क्रोधी मनुष्य सुयुद्धाच्याच योगानें स्वर्गाची इच्छा करितो. मकर ज्याप्रमाणें समुद्राला क्षोभवून सोडतात, त्याप्रमाणें सैनिकांनीं सैन्याचा क्षोभ करावा. त्यांनीं परस्परांची व्यवस्था लावावी आणि कष्टी झालेल्या लोकांस उत्तेजित करावें. जिंकून घेतलेल्या प्रदेशाचें नीट रक्षण करावें व युद्धांत भग्न झालेल्या लोकांचा फारसा पाठलाग करूं नये. जीविताविषयीं त्यांची निराशा झाली असल्यामुळें ते एकदां उलटले असतां त्यांचा वेग असह्य असतो, म्हणून त्यांच्या मागें लागूं नये. शिवाय भयानें पळून

जाणाऱ्या लोकांवर शूर लोक शस्त्र टाकूं इच्छीत नाहींत. चर प्राण्यांचें अचर पदार्थ, दंष्ट्रायुक्त प्राण्यांचे दंष्ट्राहीन जीव, तृषार्तांचें जल आणि शूर पुरुषांचें भीरु हे अन्न होत. पृष्ठ, उदर, हस्त, पाद इत्यादि सर्व अवयव समान असतांहि भीरु लोक पराभव पावतात आणि म्हणूनच ते भयार्त शूरापुढें हात जोडून सर्वदा नम्र असतात. हे सर्व लोक शूरांच्याच बाहूंवर पुत्रांप्रमाणें अवलंबून असतात. म्हणून शूर कशाहि स्थितींत असला तरी तो सन्मानास पात्र आहे. त्या तिन्ही लोकांमध्यें शौर्यापेक्षां श्रेष्ठ असें दुसरें कांहीं नाहीं. शूर सर्वांचें पालन करितो. जगांतील सर्व गोष्टी शूरावरच अवलंबून आहेत. १२. १. ९९.

अध्याय १०० वा.

[१ युद्ध करण्याच्या प्रकारांचें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, जयार्थी लोक प्रसंगवशात् धर्माकडे कानाडोळा करून व सेनेला उत्साहित करून शत्रूवर चालून कसे जातात, तें मला सांग.

भीष्म—युधिष्ठिरा, क्षात्रधर्म, रणांगणावर मरणनिश्चय, शिष्टाचार आणि राजशासनभीति अशा चार उपायांनीं धर्माला स्थिरता येते. आतां धर्म आणि अर्थ ह्यांचे सद्यःफलदायी असे उपाय सांगतों. चोर निर्मर्याद होऊन धर्मार्थांला विनाशक झाले असतां, त्यांच्या प्रतिबंधार्थ, तसेंच सर्वकार्यसिद्धयर्थ मी शास्त्रसिद्ध उपाय सांगतों, ते ऐक. हे भारता, सरळ आणि वक्र अशा दोन्ही प्रकारच्या मार्गांचें ज्ञान असावें, परंतु वांकड्या मार्गानें कधीं जाऊं नये. परंतु शत्रु जर त्या मार्गांचें अवलंबन करून आला, तर त्याच मार्गानें आपणहि त्याच्या विरुद्ध जावें. कित्येक भेदबुद्धीनें राजाची सेवा करीत असतात, ते वस्तुतः राजाचे शत्रुच होत. त्यांचें कपट राजाला कळून आल्यावर त्यानें त्यांस शत्रूंप्रमाणें शिक्षा करावी.

हे पार्था, बाणघातांपासून रक्षण करणाऱ्या गजांच्या झुली, वृषभ, अजगर, शल्य (बाण), कंटक, अणकुचीदार बाण, कवचें, चवऱ्या, पाणी दिलेलीं आयुधें, पीत व रक्त कवचें, अनेकरंगी पताका, केतु, ऋष्टि, तोमर, खड्ग, तीक्ष्ण परशु, बाणाग्रें आणि ढाली इत्यादिकांची उत्तम योजना राजानें केलेली असावी. शस्त्रें

पाणीदार असून योद्धेहि दृढनिश्चयी असावे. चैत्र किंवा मार्गशीर्ष महिना हा शत्रूवर चाल करण्यास योग्य आहे, असें सांगितलें आहे. कारण त्या वेळेला पृथ्वीवर धान्यें पिकून तयार असतात व उदकाचीहि सर्वत्र विपुलता असते. शिवाय त्यावेळीं थंडीहि फार नसते व उन्हाचीहि बाधा होणारी नसते. म्हणून त्यावेळीं अथवा शत्रु संकटांत असेल त्यावेळीं त्यावर चालून जावें. शत्रूला बाधा करण्याच्या ह्याच वेळा प्रशस्त होत. जलयुक्त आणि तृणयुक्त सपाटीचा मार्ग शत्रूवर जाण्यास योग्य आहे. बरोबर कुशल आणि वनभागांची माहिती असणारे हेर असावे. मृगगणांप्रमाणें अरण्यांतून जाणें त्यांच्या मदतीशिवाय कधींहि शक्य नसतें. म्हणून विजयेच्छु राजे त्यांची सैन्यामध्यें भरती करितात. अग्रभागीं कुलीन आणि सामर्थ्यवान् पुरुषांचें सैन्य असावें. तळ देण्याची जागा जलयुक्त असून तीसभोंवतीं मोकळें मैदान असावें.

अशा रीतीनें व्यवस्था ठेवली असतां शत्रु चालून आल्यावर त्याचा प्रतिकार करितां येतो. सभोंवतीं मैदान असण्यापेक्षां वन असलेलें पुष्कळ चांगलें असें युद्धकुशल लोक समजतात. दुर्गाच्या जवळच सैन्याचा तळ असावा. अशा रीतीनें सैन्याचा तळ देऊन व पदातींचें गोपन करून शत्रूवर मारा करणें हाच संकटनिवारणाचा उत्तम उपयोग होय. सप्तर्षींना पाठीवर घेऊन (दक्षिणाविमुख होऊन) व पर्वताप्रमाणें स्थिर होऊन युद्ध करावें. अशाप्रकारें युद्ध करून दुर्जय अशा शत्रूंसहि जिंकण्याची इच्छा करावी. जिकडे वायु वाहत असेल किंवा ज्या बाजूनें सूर्य किंवा शुक्र प्रकाशित असेल, तिकडे जय असतो. हे तिघेहि एकाच वेळीं प्रादुर्भूत होतील, तर यांपैकीं पूर्वींच्यांचें श्रेष्ठत्व अधिक समजावें. जेथें चिखल, पाणी, सेतुप्राकारादिकांचे भाग व ढेंकळें नसतील, अशाच ठिकाणीं अश्वभूमि करावी, असें युद्धकुशल लोकांचें मत आहे. रथदळाला सपाट, चिखल, खांचखळगे नसलली जागा प्रशस्त होय. लहानलहान वृक्ष, अरण्य आणि पाणी असलेला प्रदेश गजदळाला योग्य आहे. सभोंवतीं डोंगराळ जागा, अनेक दुर्ग तसेच कळक आणि वेत यांनीं युक्त प्रदेश असून त्याच्या समीप पर्वत व उपवनें असतील, तर ती जागा पायदळाला प्रशस्त होय. सैन्यांत पायदळ विशेष असणें सर्वदा श्रेयस्कर होय. चांगल्या दिवसांत रथदळ आणि अश्वदळ अधिक असणें योग्य आहे. प्रावृट्कालीं सैन्यामध्यें पदाति आणि गजदळ यांचा भरणा अधिक असावा. याप्रकारें देश आणि काल यांचा विचार करून शत्रूवर चाल करून जातांना सैन्याची योजना करावी. अशाप्रकारें जो राजा तिथि आणि

नक्षत्रें पाहून व ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेऊन शत्रूवर चाल करून जातो, त्याला सदैव जय मिळतो.

झोंपलेले, तृषित, श्रांत आणि ज्यांची तुटातूट झाली आहे, अशांवर शस्त्रप्रहार कधींहि करूं नये. त्याचप्रमाणें जे मोक्षेच्छु असतील, जे प्रयाणाला निघाले असतील, जे स्थानांतर करूं इच्छिणारे असतील किंवा जे खाण्यापिण्यांत रममाण झालेले असतील, तसेंच विद्ध, मूर्च्छापन्न, हत, अत्यंत क्षीण, भयग्रस्त, उद्योगांत रत, सुरंगादि गुप्त उपायांनीं त्रस्त, कार्यासाठीं बाहेर पडलेले, बाहेरून तृणादिक वस्तू आणणारे, गृहीं यावयास निघालेले, परंपरागत राजाचे व अमात्यांचे रक्षक, अशांवरहि शस्त्रप्रहार करूं नये. जे कोणी शत्रुसैन्याचा भेद करितात व आपल्या सैन्यामध्यें फूट पडली असतां त्याची जूट करूं शकतात, त्यांना आपल्या बरोबरीनें अन्नपान देऊन त्याशिवाय वेतनहि दुप्पट द्यावें. सैन्यामध्यें दहांवर एक व शंभरांवर एक असे निरनिराळे अधिकारी नेमावे. त्याचप्रमाणें हजारांवरहि एका शूर व आलस्यरहित पुरुषाची योजना करावी. युद्धाला निघतांना सैन्यांतील सर्व प्रमुख लोकांना म्हणावें कीं युद्धांत जय मिळणें किंवा न मिळणें ही गोष्ट संशयास्पद आहे. म्हणून आपण एकमेकांना सोडतां नये. संग्राम करीत असतां जे कोणी भित्रे युद्ध सोडून पळून जाण्याची इच्छा करणारे असतील, त्यांनीं आधींच येथून परत जावें. शत्रूशीं तुमुल रणप्रसंगीं जे आपल्या वरिष्ठाचा शत्रूकडून घात होऊं देतील, त्यांच्या हातून शत्रूचा भंग किंवा वध होणें कधींहि शक्य नाहीं. संग्रामांतून पळून जाणारा मनुष्य स्वतःचा आणि स्वपक्षाचाहि नाश करीत असतो. पलायन करणाराला अर्थनाश, वधप्राय दुःख, अकीर्ति आणि अपेश यांची प्राप्ति होते. पळून जाणाऱ्या मनुष्याविषयीं कर्णकटु आणि दुःखदायक असे शब्द लोक उच्चारीत असतात. पळणाऱ्याचे दांत-ओंठ फुटून जातात व त्याला सर्व शस्त्रें खालीं ठेवावीं लागतात; अखेरीला शत्रूकडून तो बद्ध होतो. जे आपले शत्रु असतील, त्यांजवरच असला प्रसंग येवो. अशाप्रकारें जे युद्धविमुख होऊन पळून जाणारे लोक असतील ते नराधम केवळ लोकसंख्येंत भर घालणारे असून त्यांचा इहलोकीं किंवा परलोकींहि कांहीं उपयोग होत नसतो.

बा युधिष्ठिरा, विजय मिळवून आनंदित झालेले शत्रु चंदनाची उटी व भूषणें अंगावर घालून पळून जाणाऱ्या पुरुषाच्या पुढें धांवत येतात. संग्रामामध्यें शत्रु त्याचा दुर्लौकिक करितात, तें दुःख माझ्या मतें मरणाहूनहि अधिक

आहे. 'जय हा सर्व धर्मांचें व सुखाचें मूळ आहे. भीरु लोक ज्या मरणाला अत्यंत भिऊन जातात, त्यालाच शूर पुरुष मोठ्या आनंदानें पत्करितात. म्हणून स्वर्गाची इच्छा धरून रणांगणावर प्राणांचीहि पर्वा न करितां युद्धांत आम्हांला जय मिळो अथवा मृत्यु येवो, सद्गति ही आम्हांला मिळणारच,' याप्रमाणें शपथ घेऊन व जीवावर उदार होऊन शूर पुरुष शत्रुसैन्यामध्यें प्रवेश करतात. अग्रभागीं तलवारी व ढाली घेऊन पुरुषांचें सैन्य असावें. पिछाडीला रथसैन्य असावें. मध्यभागीं स्त्रिया असाव्या. शत्रूवर प्रहार करण्यासाठीं पदातींना वाढवीत जावें. जे पुरवासी वृद्ध लोक असतील, त्यांनीं पुढें असावें; त्याचप्रमाणें संमत, बलवान् आणि बुद्धिमान् लोकहि पुढें असावे. त्यांचे मागें दुसरे लोक असावे, अशा वेळीं भीरु लोकांनाहि प्रयत्नपूर्वक धीर देऊन बरोबर घ्यावें. कारण आपलें सैन्य फार मोठें आहे, असें शत्रूला वाटण्याकरितां तरी त्यांना जवळ बाळगावें. सैन्य थोडें असतां तें एकत्र करून शत्रूशीं युद्ध करावें. सैन्य मोठें असल्यास तें सर्वत्र पसरून ठेवावें. अल्प सैन्याला मोठ्या सैन्याशीं युद्ध करावयाचें असल्यास सेनापतीनें आपल्या सैन्यांत सूचीमुख व्यूहाची रचना करावी. शत्र येऊन भिडला असतां, खरें असो किंवा खोटें असो, 'शत्रूचा मोड झाला, मदतीचें सैन्य येऊन पोहोंचलें, आतां निर्भयपणें शत्रूवर प्रहार करा,' असें बलवान् लोकांनीं हात वर उभारून मोठ्यानें ओरडून त्या भैरव शब्दानें शत्रूला पीडित करावें. ह्यावेळीं अघाडीला असणाऱ्या लोकांनीं मोठमोठे सिंहनाद करावे आणि क्रकच, शृंग, नगारे, मृदंग, पणव, इत्यादि वाद्यें वाजवून त्या योगानें एकच कलकलाट करून सोडावा. १२. १. १००.

अध्याय १०१ वा.

[१ योधपुरुषांचीं लक्षणें.]

(१) युधिष्ठिर—हे भारता, पुरुषाचें शील कोणत्या प्रकारचें असावें; त्याचा आचार कशा स्वरूपाचा असावा; तो कसा असावा; त्याचें कवच कसलें असावें; त्यानें शस्त्रें कसलीं वापरावीं; म्हणजे तो समरभूमीवर युद्ध करण्याला योग्य होतो तें, हे पितामहा, तूं मला सांग.

भीष्म—हे युधिष्ठिरा, ज्याच्या त्याच्या घराण्याच्या आचाराप्रमाणें, किंवा ज्याच्या त्याच्या प्रांतांतील चालीप्रमाणें, जो ज्या शस्त्रांत अगर अस्त्रांत

प्रवीण असेल, त्याला त्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें समरांत कार्य करतां येतें. आपल्या प्रांताच्या किंवा घराण्याच्या रीतीला अनुसरून वीर पुरुष समरभूमीवर आपलीं कार्यें करतात. गांधार, सिंधुदेश व सौवीर प्रांत इकडील लोक, वाघनखें व प्रास (या नांवाचें फेंकून मारण्याचें एक आयुध) यांचा उपयोग करण्यांत कुशल असतात. यांना भीति अशी कसलीच वाटत नाहीं. हे बलिष्ठ असून युद्धकलेच्या सर्व अंगांत प्रवीण असतात. उशीनर देशांतील लोक सर्व शस्त्रांत पारंगत असून बलिष्ठ असतात. पूर्वेकडील प्रांतांतले लोक गजयुद्धांत प्रवीण असून कापठ्यानें शत्रूला कसें खेळवावें, याची त्यांना चांगली माहिती असते. यवन, काम्बोज व मथुरेच्या आसपासच्या प्रदेशांतील लोक बाहुयुद्धांत कुशल असतात व दाक्षिणात्यांना तरवार घेऊन कसें युद्ध करावें याची चांगली माहिती असते. वीर पुरुष एकाद्याच प्रांतांत जन्माला येतात व दुसरीकडे येत नाहींत, असें नाहीं. सर्व प्रांतांतून प्रायः मोठाले बलिष्ठ व शूर असे पुरुष निर्माण होतात. त्यांचीं सामान्य लक्षणें तुला सांगतों, तीं ऐक. सिंह व वाघ यांच्याप्रमाणें शूर पुरुषाचा आवाज व नेत्र हीं असतात. त्यांची गतिहि सिंह व वाघ यांच्या गतीप्रमाणेंच असते. यांची दृष्टि पारवे व सर्प यांच्यासारखी तीक्ष्ण असते. ते सर्व शूर पुरुष मोठ्या धडाडीचे असतात. हरिणासारखा आवाज, चित्याप्रमाणें नेत्र व ऋषभासारखी दृष्टि असणाऱ्या पुरुषांचा वेग अतिशय मोठा असतो. किंकिणीसारखा—बारीकशा घंटेसारखा—आवाज असणारे पुरुष प्रमादशील, मंदबुद्धीचे व रागीट असतात. मेघगर्जनेसारखा ज्यांचा आवाज असतो, अशा पुरुषांची मुद्रा रागीट असते. कांहीं लोक उंटासारखे असतात, ते व ज्या लोकांच्या नाकाचे शेंडे व जिभा वांकड्या असतात, असे लोक फार दूरचा पल्ला गांठणारे, शत्रूवर जोरानें तुटून पडणारे असतात. मांजरासारखे वक्र शरीराचे, अंगावर फार केंस नसलेले व ज्यांची त्वचा पातळ आहे, असे लोक अत्यंत जलद व चपळ चालीचे असतात व म्हणून असल्या लोकांचा पाठलाग करणें कठीण होतें. घोरपडीप्रमाणें सर्वांगांचा गोळा करून रहाणारे लोक स्वभावानें कोमल प्रकृतीचे असतात.

ज्या पुरुषांचा आवाज व गति हीं अश्वाप्रमाणें असतात, ते कोणतेंहि कार्य पार पाडण्यास समर्थ असतात. कसदार शरीराचे, बांधेसूद ठेवणीचे, विशाल वक्षःस्थल धारण करणारे, सर्व अवयवांनीं सुसंघटित असे लोक रणवाद्यांची धुमाळी कानीं येतांच क्षुब्ध होऊन जातात, त्यांना मोठा चेव येतो व कल-

ह्याच्या योगानें त्यांना आनंद होतो. ज्यांचे डोळे अगदीं खोल गेलेले अथवा अगदीं बाहेर आलेले असतात असे पिंगट नेत्रांचे, भुंवया वर चढविलेले, मुंगसांसारख्या डोळ्यांचे, सर्व शूर पुरुष समरांगणावर प्राण देणारे असतात. ज्यांचे नेत्र वक्र असतात, कपाळपट्टी रुंद असते, ज्यांची हनुवटी मांसल नसते, बाहु वज्रासारखे कठिण असतात व ज्यांच्या बोटांवर चक्रें असतात, असे कृश व अंगाच्या शिरा स्पष्ट दिसणारे पुरुष युद्ध उपस्थित झालें असतांना गजांप्रमाणें गर्दींत घुसतात व त्यांचा पाठलाग करणें दुरापास्त होतें. ज्यांचीं केशाग्रें पल्लवित झालेलीं असून त्यांत एक प्रकारचें तेज असतें, ज्यांचे पार्श्वभाग, हनुवटी व चेहेरा हीं स्थूल असतात, ज्यांचे खांदे उन्नत असतात, मान भरदार असते, जे गरुडाप्रमाणें उद्भट असतात, ज्यांचें मस्तक वाटोळें असतें, मुख विशाल असतें, ज्यांच्या तोंडाची ठेवण मांजराच्या तोंडाच्या ठेवणीसारखी असते, ज्यांचा आवाज उग्र असतो व जे अत्यंत कोपिष्ठ असतात असे पुरुष युद्धांत शत्रूंवर चालून जातात. ज्यांना धर्माचें ज्ञान नाहीं, प्रसंगीं जे शिष्टाचाराला सोडून वागतात, असे घोर, दिसण्यांत विक्राळ, भिल्ल वगैरे लोक जीवाची पर्वा न करितां रणांतून कधींहि माघार घेणारे नसतात. त्यांना रणांगणांत पुढें करावें. ते मरतील किंवा मारतील. हे अधार्मिक व भिन्न वृत्तीचे लोक असल्यामुळें ह्यांच्यापुढें सामोपचाराच्या गोष्टी कधीं चालत नसतात. ते आपल्या राजावर सुद्धां क्रुद्ध होण्यास कमी करीत नाहींत. १२. १. १०१.

अध्याय १०२ वा.

[१ जयचिह्नें आणि राजनीति ह्यांचें युधिष्ठिराला कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भरतर्षभा, जयशील सैन्याचीं उत्तम चिह्नें कोणतीं तें तुझ्यापासून समजून घेण्याची माझी इच्छा आहे.

भीष्म—हे भरतश्रेष्ठा, जयशील सैन्याचीं उत्तम लक्षणें कोणतीं तीं सांगतों. दैवाचा कोप होऊन मनुष्य काळाच्या तडाक्यांत सांपडला असतां विद्वान् लोक ज्ञानचक्षूनें तें सर्व ओळखतात आणि जपहोमादि मंगलकृत्यें प्रायश्चित्त म्हणून करून त्या अनिष्टाची शांति करितात. दैवज्ञसंपत्ति व पुरोहितसंपत्ति अशी द्विविध संपत्ति असणें हें जयलक्षण होय. म्हणून राजानें ही द्विविध संपत्ति जवळ

बाळगून असावें. हे भारता, ज्या सैन्यांतील योद्धे व वाहनें सर्वदा उत्साहयुक्त असतात, त्या सैन्याला उत्तम जय मिळतो. तसेंच जेव्हां अनुकूल वारा वाहतो, इंद्रधनुष्यें दृष्टोत्पत्तीस येतात, ज्या सैन्याच्या मागें मेघ आणि सूर्यकिरण धांवत असतात, कोल्हे, बगळे, गृध्र ज्याला अनुकूल दिशेनें जात असतात, त्याला निश्चयपूर्वक उत्तम सिद्धि मिळत असते. अग्नीचें तेज प्रसन्न असून, त्याचे किरण सरळ जाणारे व दक्षिणाभिमुख असतात, धूर मुळींच नसतो, आहुतींचा पुण्यकारक गंध सुटलेला असतो, हीं पुढील विजयाचीं पूर्वचिह्नें होत. युद्धाला निघालें असतां शंख व भेरी यांचा मधुर व गंभीर नाद जेथें होत असतो, योद्धेहि युद्धाविषयीं उत्सुक असून मावार घेणारे नसतात, तें युद्धाच्या पुढील विजयाचें पूर्वचिह्न होय. युद्धाला निघालेल्या व निघणाऱ्या वीरांचे मागून आणि डावीकडून हरिण असावा. उजव्या बाजूस असणारे हरिण हे शत्रूवर वधाच्या इच्छेनें चाल करून जाणाऱ्या योद्धयाचा जय होईल, असें सुचवितात व अग्रभागीं चालणारे हरिण अपशकुन सूचित करून गमनाचा निषेध करितात.

हंस, क्रौंच, शतपत्र, चाष इत्यादि पक्ष्यांनीं मंगलकारक शब्द करणें आणि आनंदित व धैर्ययुक्त असणें हीं भावी जयाचीं चिह्नें होत. शस्त्रांनीं, कवचांनीं, ध्वजांच्या योगानें, नानाप्रकारच्या यंत्रांमुळें, तरुण योद्धयांच्या तेजस्वी मुखचर्येमुळें देदीप्यमान दिसणारी व त्यामुळें शत्रु जिच्याकडे पाहूं शकत नाहींत, अशी सेना ज्यांच्याजवळ आहे, त्यांना विजयश्री हटकून माळ घालते. ज्यांचे सैनिक आज्ञापालन करण्यांत तत्पर असतात, गर्विष्ठपणा ज्यांच्या अंगांत मुळींच नसतो, जे परस्परांशीं मित्रभावानें वागतात आणि सदाचारानें राहतात, त्यांना यशःप्राप्ति निश्चयपूर्वक होते. मनाला आनंद देणारे शब्द, स्पर्श व गंध ज्या ठिकाणीं असतात व योद्धयांच्या अंगांत जेथें वीरश्रीचा संचार असतो, तेथें जयश्रीचा वास निश्चयानें असतो. युद्धांत प्रवेश केलेल्या वीराचे डाव्या बाजूला व प्रवेश करूं पाहणाऱ्याचे उजव्या बाजूला कावळा असणें हें शुभ चिह्न होय. असा कावळा पाठीमागून येत असल्यास निश्चयानें कार्यसिद्धि सुचवितो व पुढें असलेला कार्य हातीं घेऊं नको, म्हणून सांगत असतो.

युधिष्ठिरा, चतुरंग अशी मोठी सेना जुळवून आपण प्रथमतः सामोपचारानें वागावें आणि नंतर युद्धाला तयार व्हावें. युद्धांत मिळणारा जय हा केव्हांहि

गौण होय. कारण तो यदृच्छया अथवा दैवयोगानें मिळतो. पाण्याचा प्रचंड वेग अथवा घाबरून पळत सुटलेले हरिण, ह्यांच्याप्रमाणें चोहोंकडून कोंडमारा होऊन निराश झालेली सेना उलटली म्हणजे अनावर होते. वीरपुरुष ज्ञाते असले तरी शेजारचे योद्धे युद्धांत पराजय पावून पळूं लागले, म्हणजे तेहि पळून जाऊं लागतात. त्याला मग कांहीं कारण नसतें. कितीहि प्रचंड सेना असली तरी ती हरिणांच्या समूहाप्रमाणें असते. समूहांतील एक हरिण पळून जाऊं लागलें, म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याच्या मागून इतर हरणें धांवत सुटतात, त्याप्रमाणें सैन्यांत एकदां फूट पडली म्हणजे त्याला आंवरून धरण्याचें काम अत्यंत कठीण असतें. परस्परांचें बळ किती आहे तें ओळखणारे, सर्वदा उत्साहसंपन्न, निश्चयी, जीवावर उदार होणारे असे पन्नास वीर एकत्र मिळाले तरी ते शत्रूच्या सैन्याला नाहींसें करितील. इतकेंच नव्हे, तर दृढनिश्चयी, कुलीन व योग्य सन्मान दिलेले असे पांच, सहा किंवा सात वीर जरी एकत्र मिळाले तरी तेहि शत्रूवर जय मिळवितील. शक्य तोंपर्यंत युद्ध करण्याचें मनांत आणूं नये. साम, दान आणि भेद हे उपाय थकल्यानंतर युद्धाचा उपाय अवलंबावयाचा असतो.

सेनेच्या नुसत्या दर्शनानेंच भित्र्या माणसांना कांपरें भरतें. देदीप्यमान वज्राला पाहिल्यावर तें कोठें पडेल, म्हणून जशी त्याची भीति वाटत असते, तद्वत् सेना कोणावर येऊन पडेल, याची भीति त्यांना वाटत असते. युद्ध जवळ आलें आहे असें कळतांच जे त्याजवर उलट चालून जातात, त्या योद्धयांच्या अवयवांना घाम सुटतो. सर्व स्थावरजंगमात्मक प्रदेश पीडित होऊन जातो आणि अस्त्रतापानें संतप्त झालेल्या लोकांचा मगज क्षीण होतो. म्हणून बाहेरून क्रूरपणा दाखवून सामोपचारानेंच शत्रुयोद्धयांशीं पुनः पुनः सख्य जुळवावें. दुसऱ्या पक्षाकडून त्रास होऊं लागला म्हणजे ते आपोआपच संधि करण्याला तयार होत असतात. शत्रूला जे आंतून साहाय्यकारी असतील, त्यांच्यामध्यें फूट पाडण्यासाठीं हेरांची योजना करावी. जो दुसरा राजा शत्रूपेक्षां अत्यंत बलवान् असेल, त्याच्याशीं संधि करावा. कारण, अशा रीतीनेंच शत्रूला उत्तम रीतीनें त्रास देतां येतो व तो आणि त्याचे साहाय्यकारी यांना सर्व बाजूंनीं प्रतिबंध करण्यास सोपें पडतें.

क्षमा ही साधूंकरितांच आहे. तिचा दुष्टांकरितां कधींहि उपयोग करूं नये. आतां हे पार्था, क्षमा आणि अक्षमा यांचें प्रयोजन सांगतों, ऐक. जो राजा शत्रूला

जिंकल्यानंतर त्याला क्षमा करितो, त्याचें यश वृद्धिंगत होतें व त्याच्या हातून मोठा अपराध झाला तरी शत्रूचा त्याच्यावर विश्वास बसतो. शत्रूला जर्जर केल्यानंतरच क्षमा करणें योग्य होय, असें शंबरासुराचें मत आहे. तापविल्यावांचून काष्ठ वांकविलें तर तें पूर्वस्थितीला येतें. परंतु विद्वान् लोकांना हें आचरण पसंत नसून त्यांना हें उदाहरणहि चांगलेंसें पटत नाहीं. क्रोध न करितां व नाशहि न करितां आपल्या पुत्राप्रमाणें शत्रूचें नियमन करावें. युधिष्ठिरा, राजा उग्र असला म्हणजे तो लोकांना द्वेषपात्र होतो. मऊ असला म्हणजेहि त्याचा अवमान होतो. म्हणून त्यानें या दोहों गुणांचें अवलंबन करावें.

हे भारता, प्रहार करण्यापूर्वीं व तो करीत असतांहि गोड भाषण करावें. तसेंच प्रहार केल्यावर शोक केल्यासारखें दाखवून दया दाखवावी. 'युद्धामध्यें माझ्या लोकांकडून शत्रु मारले गेले, हें मला इष्ट नाहीं व मीं पुनः पुनः सांगितलें असतांहि त्यांनीं माझें ऐकिलें नाहीं. हे लोक जीवंत असते तर बरें झालें असतें. अशा लोकांचा वध होणें केव्हांहि इष्ट नाहीं. रणापासून पलायन करून न जाणारे लोक अत्यंत दुर्लभ होत. म्हणून ज्यानें या योद्ध्यांचा वध केला आहे, त्यानें माझें अप्रिय केलें आहे,' असें बोलून दाखवून खासगी रीतीनें त्या शत्रुवध करणाऱ्यांचा सत्कार करावा. मेलेले आणि मारणारे हे दोघेहि अपराधी आहेत असें दाखवावें. लोकसंग्रह करण्याच्या इच्छेनें मेलेल्याच्या खांद्यावर हात ठेवून शोक करावा. अशा रीतीनें सर्व अवस्थांमध्यें सामोपचारानें वागलें असतां धर्मज्ञ राजा निर्धास्त होतो आणि सर्वांना प्रिय होतो. हे भारता, सर्व प्राणिमात्राचा त्यावर विश्वास बसतो आणि एकदां विश्वास बसला असतां प्रजेचा वाटेल त्या कामीं त्याला उपयोग करून घेतां येतो. म्हणून ज्याला पृथ्वीचा उपभोग घेण्याची इच्छा आहे, अशा राजानें सर्व लोकांमध्यें विश्वास उत्पन्न करावा व निष्कपटपणें त्या सर्वांचें योग्य परिपालन करावें. १२–१–१०२.

अध्याय १०३ रा.

[१ शत्रूशीं वर्तन कसें ठेवावयाचें, याचें इंद्र-बृहस्पतिसंवादरूपानें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—हे पितामहा, मृदु अथवा कठोर अशा बलसंपन्न शत्रूशीं प्रथमतः राजानें कसें वर्तन ठेवावें, तें मला सांग.

भीष्म—युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधीं इंद्र आणि बृहस्पति यांचा संवादरूप एक पुरातन इतिहास उदाहरण म्हणून सांगत असतात, तो असा आहे. पूर्वी एकदां शत्रुवीरांतक देवाधिदेव इंद्र बृहस्पतीकडे गेला आणि हात जोडून त्याला अभिनंदन करून म्हणाला—

इंद्र—हे ब्रह्मन्, मीं शत्रूंशीं मोठ्या सावधगिरीनें कसें वागावें? त्यांचा समूळ उच्छेद न करितां कोणत्या उपायानें त्यांचें दमन होऊं शकेल? समोरासमोर सैन्य भिडवून युद्ध केल्यास शत्रूवर मला जय कदाचित् मिळवितां येईल. तरी मीं काय केलें असतां देदीप्यमान व प्रतापी लक्ष्मी माझा त्याग करणार नाहीं?

इंद्राचें तें भाषण ऐकून धर्म, अर्थ आणि काम यांमध्यें कुशल, प्रतिभासंपन्न आणि राजनीतिविशारद बृहस्पति त्याला म्हणाला—

बृहस्पति—अपकार करणाऱ्या शत्रूला कलहानें ताळयावर आणण्याचा उपाय कधीं कोणीं योजूं नये. कारण, क्रोधाचा आणि अक्षमेचा मार्ग केवळ अज्ञान लोकांकरितां आहे. शत्रूचा वध करण्याची इच्छा करणाऱ्यानें त्याला केव्हांहि सावध करूं नये. क्रोध, भय आणि हर्ष यांना मनांतच आंवरून धरून विश्वास दाखविल्यासारखें करावें, परंतु विश्वास कधींहि ठेवूं नये आणि त्याशीं व्यवहार करावा. सर्वदा त्याशीं गोड बोलावें, त्याचें अप्रिय करूं नये. त्याच्याशीं शुष्क कलह करूं नये व विनाकारण कंठशोष करीत बसूं नये. ज्याप्रमाणें पक्ष्यांची शिकार करणारा मनुष्य पक्ष्यासारखाच शब्द काढतो आणि त्यांना वश करून घेतो, त्याप्रमाणें राजानेंहि आपल्या शत्रूला वश करून घ्यावें आणि नंतर त्याचा वध करावा. हे वासवा, ज्याला शत्रूला जिंकावयाचें असतें, त्यानें स्वस्थ झोंप घेत कधीं राहूं नये. कारण तो दुष्टात्मा सदैव जागृत राहून अग्नीच्या ठिणग्यांतून जसा फिरून अग्नि पेट घेतो, तसा पुनः प्रबल होऊन युद्धार्थ तयार होतो. विजय कोणाला मिळेल, हें संशयित असल्यामुळें आपण होऊन शत्रूवर कधींहि चाल करून जाऊं नये. शत्रूला विश्वास दाखवून त्याला आपलासा करून घ्यावा. तुच्छतेनें त्याची आपण अवज्ञा करीत आहों, असें बाहेर दाखवावें आणि त्याचें कार्य किंचित् ढिलें असल्याचें नज़रेस येतांच आपल्या मंत्रवेत्त्या सचिवांच्या विचारानें त्याजवर प्रहार करण्यास चुकूं नये. आपल्या कल्याणेच्छु जनांकडून त्याच्या सैन्यांत भेद करावा. कार्यारंभ, मध्य आणि शेवट यांचें

धोरण ठेवून शत्रुसैन्यविषयक वैरभाव मनांत गुप्त ठेवावा आणि शत्रुसैन्याची माहिती मिळवून तदनुसार त्यांत फूट पाडून, द्रव्याचें आमिष दाखवून आणि क्वचित् प्रसंगीं विषादिकांचाहि उपयोग करून त्याला दुर्बल करून सोडावें. शत्रूशीं निकट संसर्ग ठेवणें केव्हांहि हितकर नाहीं. पुष्कळ दिवसपर्यंत वाट पहात राहून संधि येतांच शत्रूचा वध करावा. त्याचा आपणांवर विश्वास बसेल, या उद्देशानें कालक्षेप करीत रहावें. शत्रूवर एकदम प्रहार करण्यास प्रवृत्त होऊं नये. आधीं आपणास जय मिळेल, अशी खात्री करून घ्यावी. त्याच्या हृदयावर शस्त्रप्रहार करण्यांत किंवा कटु शब्दांनीं त्याला दुखविण्यांत कोणताहि लाभ नाहीं. वेळ येतांच मात्र प्रहार करण्यास चुकूं नये. कारण, संधि पुनः-पुनः येत नसते.

हे देवेंद्रा, शत्रुवध करूं इच्छिणाऱ्या राजानें आलेली संधि दवडली तर ती पुनः येणें अत्यंत कठीण होय. शत्रु अकालीं आपल्यावर चालून आल्यास साधुसंमत मार्ग पत्करावा आणि त्याला आपला मित्र करून घ्यावा; त्याला कोणत्याहि प्रकारें त्रास देऊं नये. त्यानें काम, क्रोध आणि अहंकार हीं टाकून द्यावीं आणि शत्रूचें छिद्र पुनः पुनः शोधीत रहावें. हे सुरश्रेष्ठा, मार्दव, निष्ठुर शासन, आलस्य आणि प्रमाद हीं अंगीं असल्यास शत्रु कपटाचा उपयोग करून त्या मूर्खास पीडा देत असतो. म्हणून या चार गोष्टींचा त्याग करून शत्रूच्या मायेचा संहार केल्यानें राजा शत्रूला सहज मारूं शकतो. जें गुप्तकार्य एकट्याच्याच विचारानें होणें शक्य असेल, तें एकट्यानेंच करावें. तें अनेकांना सांगितलें असतां त्याची चालढकल होते किंवा तें अनेकांच्या कानांवरहि जातें. जर तें कार्य एकट्याच्या हातून होणें शक्य नसेल, तर इतरांचीहि संमति घ्यावी. शत्रू अदृश्य असल्यास ब्रह्मदंडाची योजना करावी व दृश्य असल्यास त्याजवर चतुरंगसेनेची योजना करावी. प्रथमतः भेदाची योजना करावी. आधीं भेदाची योजना करून स्वस्थ बसावें. योग्य वेळ आली असतां त्या त्या शत्रूवर चालून जावें. योग्य प्रसंगीं बलवत्तर शत्रूला प्रणामहि करावा आणि सर्वदा सावध राहून व त्याच्या गैरसावधपणाचा फायदा घेऊन त्याच्या वधाची संधि पहात बसावें. प्रणिपात, दान आणि मधुर भाषण यांनीं देखील शत्रूशीं संबंध ठेवावा. त्याला आपल्याविषयीं संशय येईल, असें कोणतेंहि कृत्य करूं नये. संशय येण्याचीं सर्व स्थळें टाळावीं. राजानें शत्रूवर कधींहि विश्वास ठेवून राहूं नये. कारण दुखविलेले लोक सूड घेण्याची मोठ्या तत्परतेनें वाट पाहत असतात. देवेंद्रा, वेग-

वेगळे व्यवसाय करणाऱ्या चंचल राजाचें वैभव टिकणें अत्यंत दुष्कर आहे. कधीं कधीं चंचल वृत्तीचे राजे आपल्या अस्थिरतेनें प्राणासहि मुकतात, म्हणून सर्वदा सावध राहून राजानें आपले मित्र कोण व शत्रु कोण ह्याचा विचार करावा. राजा मृदु असला म्हणजे लोक त्याचा अपमान करितात व तो निष्ठुर असला तर त्याजविषयीं कंटाळा करितात, म्हणून अत्यंत मृदु अथवा अत्यंत निष्ठुरहि असूं नये. तूं मृदु, तसा निष्ठुरहि हो. ज्याप्रमाणें पुराच्या मोठ्या जोरानें सर्वत्र पाणी वाहूं लागून बांध फुटण्याचें भय असतें, त्याप्रमाणें राजाच्या दुर्लक्ष्यामुळें राज्यहि नष्ट होण्याचा संभव असतो.

इंद्रा, पुष्कळ शत्रूंशीं एकाच वेळीं एकट्यानें कधींहि युद्ध करूं नये. साम, दान, दंड आणि भेद या उपायांचा अवलंब करून एकेकाचा नाश करावा आणि कोणी अवशिष्ट राहिल्यास त्याशीं मोठ्या निपुणतेनें वागावें. तो समर्थ असला तरी त्यानें सर्वांशीं युद्ध करण्याचें आरंभूं नये. जेव्हां अश्व, गज, रथ आणि पदाति यांनीं युक्त, विपुल यंत्रसामग्रीनें पूर्ण, आपल्यावर अनुरक्त अशी अफाट षडंगसेना[1] जवळ असेल आणि शत्रूपेक्षां आपण बलवत्तर आहों, अशी खात्री असेल, तेव्हांच राजानें विचार न करितां उघडपणें शत्रूवर चाल करून जावें. शत्रूशीं नेहमीं साम, मृदुपणा, त्याचें गुप्त शासन, त्यावर चालून जाणें, त्याच्या धान्याची नासधूस, त्याचें विषमिश्रित जल करणें किंवा त्याची अमात्य-कोशादि व्यवस्था, या गोष्टींचा वरचेवर विचार करीत बसूं नये. यांपैकीं एखाद्या उपायाचा प्रसंगानुसार उपयोग करावा. शत्रूवर नानाप्रकारचे कपटप्रयोग करावे, त्याच्या शत्रूंना त्याजवर उठवावें, परंतु आपल्या कीर्तीला कलंक लागेल, असें कृत्य करूं नये. आपल्या हितकर्त्यांकडून शत्रूंनीं नगरावर अथवा राष्ट्रावर योजिलेल्या अधिकाऱ्यांना वश करून घ्यावें. इंद्रा, पूर्वीं देखील आपल्या शहरांची योग्य व्यवस्था ठेवून राजांनीं शत्रूच्या नगरांत शिरून अनेक उपभोग्य वस्तु हरण करून आणल्या आहेत. राजा, ते राजे आपल्या लोकांना गुप्तपणें पैसा देऊन व बाहेरून ‘ हे अपराधी असल्यामुळें ह्यांची मालमत्ता जप्त केली आहे, ’ असें प्रसिद्ध करून शत्रूंच्या नगरांवर नजर ठेवण्यास त्यांची योजना करीत असत. त्याचप्रमाणें तूंहि अनेक सुशिक्षित शास्त्रवेत्या लोकांकडून आपल्या शत्रूंना मारविण्याचे कपटप्रयोग करावे.

---

१ षडंगसेना—रथ, तुरग, मातंग, पदाति, कोश आणि वाणिज्यमार्ग.

इंद्र—हे द्विजसत्तमा, दुष्ट पुरुषाचीं लक्षणें कोणतीं व अशा पुरुषाला मला कसें ओळखतां येईल, हें मी विचारीत आहें, तरी तें तूं मला सांग.

बृहस्पति—दुष्ट मनुष्य दुसऱ्याचे अवगुण त्याच्या मागें सांगत असतो आणि त्याच्या चांगल्या गुणांची असूया करितो. दुसरे कोणी त्याचे गुण गाऊं लागले असतां तोंड फिरवून स्वस्थ बसतो, जोरानें श्वासोच्छ्वास टाकितो, दांत-ओंठ चावतो आणि मस्तक हालवीत राहतो. तो दुसऱ्या मंडळींत मिसळतो, परंतु परकीयाप्रमाणें भाषण करितो. सांगितलेलें काम दृष्टीआड होतांच करीत नाहीं, प्रत्यक्ष भेट झाली असतां कांहींहि बोलत नाहीं, वेगळ्या ठिकाणीं जाऊन भोजन करितो आणि आज हें योग्य झालें नाहीं, हें चांगलें झालें नाहीं, म्हणून सांगत सुटतो. त्याच्या बसण्यांत, झोंपण्यांत आणि चालण्यांत देखील हे त्याचे अंतःकरणांतील भाव दिसून येतात. आतां दुसऱ्याला दुःख झालें असतां आपण दुःखी होणें आणि तो आनंदित असतां आपण आनंदित होणें हीं मित्रांचीं लक्षणें असून त्याच्या उलट असणें ही शत्रूंचीं लक्षणें होत. हे त्रिदशाधिपा, हीं मीं सांगितलेलीं लक्षणें ध्यानांत ठेव. दुष्ट मनुष्यांचा स्वभाव बलवत्तर असतो. हे सुरसत्तमा, शास्त्रतत्त्व श्रवण करून दुष्टांचीं लक्षणें मीं तुला बरोबर सांगितलीं आहेत.

भीष्म—हें बृहस्पतीचें भाषण ऐकून शत्रुनाश करण्याविषयीं उत्सुक इंद्रानें योग्य समयीं विजयप्राप्त्यर्थ सर्वत्र फिरून आपल्या सर्व शत्रूंना स्वस्वाधीन करून ठेविलें. १२. १. १०३.

अध्याय १०४ था.

[१ भीष्म युधिष्ठिराला कौसल्य–कालकवृक्षीयसंवाद रूपानें–अस्थिर ऐश्वर्य कसें असतें तें सांगतो.]

युधिष्ठिर—धार्मिक, सुखेच्छु राजा अमात्यांकडून त्रस्त, संपत्तिहीन आणि कोश व दंड (राजशासन) विरहित झाला असतां त्यानें काय करावें ?

भीष्म—युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधीं क्षेमदर्शी राजाचा इतिहास सांगत असतात, तो मी तुला सांगतों, लक्ष्यांत ठेव. पूर्वी क्षेमदर्शी नांवाचा राजपुत्र क्षीणबल होऊन संकटांत सांपडला असतां कालकवृक्षीय ऋषीकडे गेला आणि त्याला वंदन करून म्हणाला—

राजा—हे ब्रह्मन्, संपत्तीचा भाग मिळण्याला पात्र असून व तिजविषयीं पुनःपुनः प्रयत्न करूनहि माझ्यासारख्या पुरुषाला राज्यप्राप्ति झाली नाहीं, तर त्यानें काय करावें ? हे साधुश्रेष्ठा, मरण, दैन्य, पराश्रय आणि क्षुद्र आचार यांविरहित कांहीं अन्य उपाय मला सांग. मानसिक व शारीरिक व्याधींनीं ग्रस्त झालेल्या मजसारख्या मनुष्याला धर्म आणि कर्तव्य यांचें ज्ञान असणारे तुझ्यासारखे पुरुषच आधार होत. विषयोपभोगांचा त्याग करून ज्ञानरूपी द्रव्य प्राप्त झालें असतां शोक आणि प्रीति यांचा अर्थातच निरास होतो आणि मनुष्याला सुख होतें. जे केवळ द्रव्यामुळेंच सुखी दिसतात, अशा पुरुषांविषयीं मला कींव वाटते. मला पुष्कळ पैसा मिळाला, परंतु तो स्वप्नांत मिळाल्याप्रमाणें नाश पावला आहे. जे आपल्या विपुल द्रव्याचा त्याग करितात, ते खरोखर मोठें दुष्कर काम करीत असतात. द्रव्य जवळ नसूनहि आमच्या सारख्यांला त्याचा त्याग करतां येत नाहीं. हे ब्रह्मन्, त्यामुळेंच मी द्रव्यहीन होऊन दीन स्थितीला पोंचलों आहें, तरी जेणेंकरून मला सुख होईल, असें कांहीं तरी अन्य साधन सांग.

ह्याप्रमाणें त्या बुद्धिमान् कौशल्य राजपुत्रानें भाषण केल्यावर महातेजस्वी कालकवृक्षीय मुनीनें त्याला उत्तर दिलें.

मुनि—मी व माझें म्हणून जें कांहीं आहे, तें चिरंतन टिकणारें नाहीं, हें सुज्ञ मनुष्यानें आधीं ध्यानांत आणलें पाहिजे. जें आहे असें तुला वाटत आहे, तें नाहीं असें समज. अशा तऱ्हेनें वागणारा शहाणा मनुष्य घोर संकटांनीं व्याप्त झाला, तरी शोक करीत नाहीं. जें होऊन गेलेलें आहे व जें पुढें होणार आहे, तें झालेलें नाहीं व पुढें होणारहि नाहीं, अशी तुझी भावना झाली म्हणजे तूं अधर्मापासून मुक्त होशील. पूर्वीच्या राजांकडे व त्यांच्याहि पूर्वीच्या राजांकडे जें कांहीं होतें त्याचा तुझ्याशीं कांहींच संबंध नाहीं ! असें ज्ञान एकदां झालें असतां कोणता मनुष्य दुःखांत पडेल बरें ? जें कांहीं होतें, त्याचा नाश झाला आहे व जें नव्हतें तें उत्पन्न होणारें आहे. तेव्हां शोक करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं आणि म्हणून कांहीं झालें, तरी शोक कधीं करूं नये. हे राजा, तुझा पिता आज कोठें आहे ? तसेंच तुझा पितामह आज कोठें आहे ! आज ते तुझ्या दृष्टीस पडत नाहींस व तूंहि त्यांस दिसत नाहींस. आपली स्वतांची अशाश्वतता दिसत असतांहि तूं त्यांच्याकरितां वृथा शोक कां करीत आहेस ? शिवाय

तूं पक्कें जाण कीं तुलाहि मरावयाचें आहे. हे राजा, तूं, तुझे मित्र आणि तुझे शत्रु हे सर्व नाश पावणार आहेत. आज जे वीस किंवा तीस वर्षांचे दिसत आहेत, ते सर्व शंभर वर्षांच्या पूर्वी नाश पावणार आहेत. विपुल द्रव्याचा त्याग करणें शक्य नसेल, तर 'हें माझें आहे' अशाप्रकारचें त्याजवरील ममत्व सोडून द्यावें, व आपलें कल्याण करून घ्यावें. जें आपल्या हातांत आलें नाहीं व जें पूर्वींच नष्ट झालें आहे, तें आपलें नव्हे, असें समजणारे व दैव बलवत्तर आहे असें मानणारे तेच पंडित होत. श्रेष्ठ बुद्धि आणि पौरुष यांमध्यें तुजसमान अथवा तुझ्याहूनहि अधिक योग्यतेचे लोक द्रव्य नसूनहि जीवंत राहतात व राज्यहि करितात. ते तुझ्यासारखा शोक करीत नाहींत. म्हणून तूंहि शोक करूं नकोस. बुद्धि आणि पौरुष या गुणांमध्यें तूं त्यांच्यापेक्षां अधिक किंवा निदान त्यांच्यांशीं तुल्यबल तरी नाहींस काय ?

राजा—हे ब्राह्मणा, प्रयत्नावांचून माझ्या स्वाधीन झालेलें हें सर्व राज्य प्रचंड अशा कालाच्या ओघांत सांपडून नाश पावणार आहे, हें मला समजतें. हे तपोधना, केवळ दैवयोगानें मिळेल, त्यावरच निर्वाह करून राहत असतां वाहून जाणाऱ्या जलप्रवाहाप्रमाणें कालाकडून हरण होणारें राज्य मी पहात आहें, त्याचेंच फल हा शोक होय.

मुनि—हे कोसलाधिपते, अर्थाचें वास्तविक स्वरूप ध्यानांत आणून भविष्य व भूत या दोन्ही कालांच्या स्थितीबद्दल कोणीं शोक करूं नये. तूंहि सर्व गोष्टींत अशा तऱ्हेनें वागत जा. ज्या वस्तु तुला मिळण्यासारख्या असतील, त्यांचीच अपेक्षा कर; न मिळणाऱ्या वस्तूंची इच्छा केव्हांहि करूं नकोस. प्राप्त झालेल्या स्थितीचा अनुभव घे आणि अप्राप्य वस्तूंचा शोक करीत बसूं नकोस. तुला जें कांहीं मिळालें असेल, तेवढ्यांतच तूं सुख मानून रहा. शुद्ध स्वभाव असलेला मनुष्य जरी द्रव्यहीन असला, तरी शोक करीत नाहीं. दुर्बुद्धि मनुष्य गेलेल्या वैभवासंबंधानें सृष्टिकर्त्याची निंदा करीत असतो व मिळालेल्या द्रव्याच्या योगानें संतुष्ट राहत नाहीं. दुसरे नीच स्थितींत असलेले लोक श्रीमंत आहेत, असें त्याला वाटतें आणि ह्याच कारणामुळें त्याचें दुःख वाढत असतें. हे राजा, आपल्या पौरुषासंबंधीं अभिमान बाळगणाऱ्या लोकांना ईर्ष्या आणि अभिमान हीं असतात. हे कोसलाधीशा, तूं तसा मत्सरी नाहींसना ? तुझ्याजवळ जरी संपत्ति नसली, तरी ती दुसऱ्याजवळ असल्याचें

पाहून तुला वाईट वाटूं नये. शहाणे लोक दुसऱ्याच्या संपत्तीनेंहि सुखी असतात. मत्सरी मनुष्याजवळ जरी संपत्ति असली तरी ती त्याजवळून जाते.

धर्माचरण करणारे व योगधर्माचें ज्ञान असणारे धीर पुरुष संपत्तीचा आणि पुत्र-पौत्रांचा आपण होऊन त्याग करितात. दुसरे संपत्ति ही अति अस्थिर, अत्यंत चंचल आणि परम दुर्लभ आहे असें जाणून तिचा नाद सोडतात. तूं शहाणा असूनहि अस्थिर व पराधीन अशा संपत्तीची इच्छा धरून संताप कां करीत आहेस? तुला ज्ञानाची इच्छा असल्यास ह्या अर्थांचा आधीं त्याग कर! कारण हे सर्व अर्थ अनर्थरूप आणि अनर्थ हे अर्थरूप भासत असतात. कित्येकांचा अर्थप्राप्तीकरितांच अर्थनाश होत असतो. कोणी संपत्ति हेंच आत्यंतिक सुख असें समजून तिच्यामागें लागतात. दुसरे कोणी संपत्तीमध्येंच रममाण होऊन तिच्यापेक्षां कल्याणकारक दुसरें कांहीं नाहीं, असें समजून वागतात. अशा समजुतीनें त्यांचे उद्योग बंद पडून त्यांनीं कष्टानें मिळविलेली संपत्ति नष्ट होते आणि मग अर्थातच द्रव्याच्या संबंधानें त्यांला विरक्ति उत्पन्न होते. कांहीं कुलीन लोक धर्माचा स्वीकार करून लौकिक सुखाचा त्याग करितात आणि पारलौकिक सुखाची इच्छा करितात. कित्येक द्रव्यलोभी लोक धनावांचून जगणें व्यर्थ आहे, असें समजून जीविताचा त्याग करितात. अशा प्रकारच्या मनुष्यांचें अज्ञान आणि त्यांची क्षुद्र बुद्धि यांचा विचार कर! जीवित हें अशाश्वत असतां हे सर्व अज्ञानानें अर्थावर दृष्टि ठेवून राहतात. संचय, आयुष्य आणि संयोग ह्यांचा शेवट अनुक्रमें विनाश, मरण आणि वियोग ह्यांत होत असल्यामुळें कोणता शहाणा मनुष्य यांत मन घालील?

हे राजा, द्रव्याला पुरुष अथवा पुरुषाला द्रव्य हें अवश्य सोडून जावयाचेंच, तेव्हां कोणता सुज्ञ पुरुष त्याबद्दल शोक करीत बसेल? दुसऱ्या लोकांचे सुद्धां आप्त आणि द्रव्य हीं नाहींशीं होतात, त्यांकडे पहा आणि राजा, मग आपल्या बुद्धिकल्पित विपत्तीविषयीं विचार कर. तूं आपल्या इंद्रियांचा निग्रह कर, मनाचें संयमन कर आणि वाणीला आंवरून धर. दुर्बळ आणि शत्रु अशा लोकांकडे जरी हे अर्थ गेले, तरीहि त्याचा निषेध कोणी करणार नाहीं. कारण ते प्राप्त होण्याकरितांच निर्माण झालेले आहेत. यदृच्छेनें त्यांचा वियोग झाला व ते परत मिळण्याचा संभव नसला तर तुझ्यासारखे ज्ञानसंतृप्त व पराक्रमी लोक शोक करीत बसत नाहींत. तुझ्यासारखा अल्पसंतुष्ट, निश्चयी,

मृदु, स्थिर आणि निश्चित बुद्धीचा ब्रह्मचर्य पालन करणारा कधीं शोक करीत नसतो. ही दुष्ट, क्रूर व हीन पुरुषांनाच योग्य अशी नृशंसवृत्ति तुला शोभत नाहीं. याहून फलमूलांवर उपजीविका करून, वाणीचें दमन करून, प्राणिमात्रावर दया ठेवून आणि आत्म्याचा निग्रह करून वनामध्यें एकटाच जाऊन रहा. सुळया दंतांच्या गजांबरोबर अरण्यामध्यें रममाण होणें आणि वन्य पदार्थांच्या योगानें संतुष्ट होणें हें ज्ञानी पंडिताला शोभण्यासारखें आहे. प्रचंड डोह क्षुब्ध झाला असतां जसा आपोआप शांत होतो, तसा तूंहि आपल्या मनाचें स्वतःच समाधान करून घे, म्हणजे ह्या ऐश्वर्यहीन स्थितीमध्येंहि तुला सुख मिळेल. तुझें जीवित सुखाचें होण्यास हाच एक उपाय मला दिसत आहे. हे राजा, ऐश्वर्य मिळण्याचा संभव नसतां, सचिवादिकांनीं त्याग केला असतां आणि दैव प्रतिकूल असतां, याहून श्रेयस्कर असा दुसरा कोणता मार्ग आहे, असें तुला वाटतें ? १२-१-१०४.

अध्याय १०५ वा.

[१ राजानें शत्रूवर जय मिळविण्याकरितां कपटाचें कसें वर्तन करावें, ह्याचें कालक-वृक्षीयसंवादांत कथन.]

(१) मुनि—हे क्षत्रिया, आपणामध्यें कांहीं पराक्रम आहे, असें जर तुला वाटत असेल तर तुला मी राज्यप्राप्तीसाठीं एक नीति सांगतों. त्या नीतीप्रमाणें वागणें जर तुला शक्य असेल आणि तदनुसार तूं करूं इच्छीत असशील, तर तुला जें मी सांगत आहें, तें लक्ष्यपूर्वक ऐक. त्याप्रमाणें तूं वागलास तर तुला विपुल द्रव्य मिळेल. राज्य, राज्यप्राप्तीचा मंत्र व अगणित ऐश्वर्याची तुला पुनः प्राप्ति होईल. हें तुला इष्ट वाटत असेल, तर मला सांग, म्हणजे मी तुला ती नीति सांगतों.

राजा—प्रभो, ती नीति तूं मला सांग. त्याप्रमाणें वागण्यास मी तयार आहें. तुझ्याशीं आज झालेला माझा हा समागम सफल होवो.

मुनि—ढोंगीपणा, काम, क्रोध, हर्ष आणि भीति यांचा त्याग करून, हात जोडून आणि प्रसंगविशेषीं प्रणाम करून तूं शत्रूंचीहि सेवा कर. त्यांची उत्कृष्ट आणि शुद्ध कर्मांनीं तूं आराधना कर. असें केल्यानें तो सत्यसंगर विदेहाधिपति तुला वेतनरूपानें द्रव्य देईल. तूं सर्व लोकांना प्रमाणभूत होऊन त्याचा

उजवा हात होऊन राहशील. मग तुला उत्साही, निर्व्यसनी, शुचिर्भूत असे साहाय्यक मिळतील. शास्त्रानुसार आचरण ठेवून मन आणि इंद्रियें ताब्यांत ठेवणारा राजा आपला स्वतःचा उद्धार करून प्रजेलाहि संकटांतून काढून तिला आनंदवितो. त्या धैर्यवान् आणि श्रीमान् जनक राजानें तुझा सत्कार केला असतां तूं सर्व लोकांना प्रमाणभूत व आदरणीय होशील. नंतर मित्रबळ मिळवून तसेंच उत्कृष्ट मंत्र्यांचा विचार घेऊन शत्रुराज्यांत फूट पाड आणि ज्याप्रमाणें बेलफळानेंच बेलफळ फोडतात, त्याप्रमाणें शत्रुहस्तेंच शत्रूचा नाश कर किंवा दुसऱ्यांशीं संधि करून ह्या शत्रूचा नाश कर. दुर्लभ आणि सुंदर अशा वस्तू–स्त्रिया, वस्त्रें, शय्यासनें, महामोलाचीं वाहनें, वाडे, पक्षी, पशुसमुदाय, उत्तमोत्तम खाण्याचे व सुगंधी पदार्थ आणि फळें इत्यादि–देऊन त्यांवर त्याच्या मनाची आसक्ति उत्पन्न कर. असें केल्यानें त्याचा नाश होईल.

अशा रीतीनें शत्रूचा वध करायाचा असला किंवा त्याची उपेक्षा करावयाची असली तरी ती गोष्ट सुनीतीचा विचार करून शत्रूला प्रकट करूं नये. शत्रूच्या राज्यामध्यें विद्वानांना संमत अशा मार्गानें तूं आनंदांत रहा. कुत्रा, हरिण आणि कावळा यांची वृत्ति–जागरूकता, भयचकितत्व आणि परेंगितज्ञत्व –धारण करून तूं त्यांमध्यें मैत्रीनें रहा. मोठमोठीं व दुःसाध्य अशीं कामें तूं त्या शत्रूंकडून करीव. बलाढ्य शत्रूबरोबर महानदीप्रमाणें विरोध कर. मोठमोठीं उपवनें, शय्या, आसनें, इत्यादि सुखोपभोगाच्या वस्तूंनीं त्याच्या खजिन्यांतील द्रव्य नाहींसें करून टाक. यज्ञदान करण्याविषयीं त्याला प्रवृत्त करून प्रसिद्ध प्रसिद्ध ब्राह्मणांचें त्याजकडे वर्णन कर आणि त्यांना आमंत्रणें द्यावयाला लाव. म्हणजे ते ब्राह्मण तुला अनुकूल होतील आणि त्याला लांडग्यांप्रमाणें खाऊन टाकितील.

पुण्यशील पुरुषांना निःसंशय सद्गति प्राप्त होते व स्वर्गामध्यें त्याला सर्वांत पवित्र असें स्थान मिळतें. हे कोसलाधिपते, धर्म किंवा अधर्म ह्या दोहोंमध्यें प्रवृत्त झालेल्या राजाचा कोश नष्ट झाला असतां तो शत्रूच्या स्वाधीन होतो. तेव्हां स्वर्ग आणि जय ह्या दोहोंलाहि मूळ कारण जो कोश त्याचा आधीं नाश झाला पाहिजे. कारण, त्याच्यामुळेंच शत्रु सर्वदा आनंदांत असतात. तूं सर्वदा त्यांच्याकडे प्रयत्नवादापेक्षां दैववादाचें वर्णन करीत जा. कारण, दैवपर मनुष्याचा निःसंशय नाश होत असतो. शत्रूकडून विश्वजित् यज्ञ करवून त्याचें

सर्वस्व हरण कर. नंतर मोठमोठ्या लोकांना होणाऱ्या पीडा त्याला निवेदन कर आणि त्यांचे निवारणार्थ कोणातरी योगसाधनी पवित्र मनुष्याचें त्याजकडे वर्णन कर. त्यामुळें सर्व त्याग करण्याची इच्छा होऊन तो राज्यत्यागहि करण्यास प्रवृत्त होईल. त्याचप्रमाणें सर्व शत्रुविनाशक अशा सिद्ध औषधांच्या उपायांनीं त्याचे गज, अश्व आणि मनुष्यें यांचा वध करून टाक. हे व अशा प्रकारचे अनेक दांभिक उपाय शास्त्रांत सांगितले आहेत. ते मनोनिग्रही, सहनशील पुरुषानेंच करणें शक्य आहे. १२. १. १०५.

अध्याय १०६ वा.

[१ कालक-वृक्षीयाच्या आज्ञेवरून कोसलाधिपतीस विदेहाधीशाकडून पुनः ऐश्वर्यप्राप्ति झाल्याचें भीष्माकडून युधिष्ठिरास कथन.]

(१) राजा—हे ब्रह्मन्, कपट अथवा दंभ यांहीं निर्वाह करून राहण्याची माझी इच्छा नाहीं. केवढीहि मोठी संपत्ति असली तरी अधर्मानें ती मिळविण्याची माझी इच्छा नाहीं. मीं पूर्वींच या गोष्टीचा त्याग केला आहे. ज्याच्या योगानें लोक मजविषयीं शंका घेणार नाहींत आणि ज्या योगानें माझें पूर्ण कल्याण होईल, अशा मात्सर्यरहित धर्मानें मी राहूं इच्छितों. आपण सांगितलेल्याप्रमाणें करण्यास मी समर्थ नाहीं व आपणहि मला असें सांगणें योग्य दिसत नाहीं.

मुनि—हे क्षत्रिया, तुझे भाषणावरून तूं उत्तम शीलसंपन्न आहेस, असें मला वाटत आहे. तुझा स्वभाव आणि बुद्धिहि तुला अनुरूप आहेत. तेव्हां आतां तुम्हां दोघांच्या कार्यसिद्ध्यर्थ मी यत्न करीन आणि तुमचें चिरकाल टिकणारें सख्य घडवून आणीन. तुझ्यासारख्या कुलीन, मात्सर्यरहित, बहुश्रुत आणि राज्यकारभार चालविण्यास समर्थ अशा पुरुषाला कोणता राजा अमात्य करणार नाहीं ? कारण तूं राज्यभ्रष्ट होऊन आणि मोठ्या संकटांत पडूनहि कोणाशीं मत्सर न करितां सदाचरणानें वागूं इच्छित आहेस. तो सत्यवचनी विदेहाधिपति माझ्या येथें येईल, तेव्हां त्याला मी सांगेन, तसें तो निःसंशय करील.

भीष्म—असें बोलून त्या मुनीनें विदेहाधिपतीला बोलावून आणलें आणि म्हटलें, " हा राजकुलामध्यें जन्मला असून ह्याचें अंतःकरण मीं पूर्णपणें ओळ-

खिलें आहे. आरशाप्रमाणें ह्याचें हृदय शुद्ध आहे. हा शरत्कालच्या चंद्राप्रमाणें शुद्ध आहे. ह्याच्या ठिकाणीं पापाचा लेशहि मला दिसत नाहीं. मीं याची सर्व बाजूंनीं परीक्षा पाहिली आहे. माझ्यावर जसा तुझा विश्वास आहे, तसाच ह्याच्यावरहि ठेवून तूं ह्याच्याशीं संधि कर. कोणत्याहि राजाला अमात्यावांचून तीन दिवसहि राज्य चालवितां येणार नाहीं. अमात्य हा शूर आणि बुद्धिमान् असला पाहिजे. राज्य सुरळीत चालविण्याला ह्याच दोन गुणांची आवश्यकता आहे. धर्मनिष्ठ लोकांना ह्या प्रकारचें सद्गतिदायक दुसरें साधनच नाहीं. हा महात्मा राजपुत्र सज्जनांच्या मार्गाला अनुसरून वागणारा आहे. तूं ह्या धर्मनिष्ठ पुरुषाला आश्रय दिलास तर हा तुझ्या मोठमोठ्या शत्रूंचा निग्रह करील. कदाचित् स्वाधिकाराकरितां पितृपितामहांप्रमाणें तुला जिंकण्याची इच्छा करून हा तुझ्याशीं रणांगणावर युद्धार्थ उभा राहिला, तर तूंहि क्षत्रिय-व्रताला अनुसरून याच्याशीं युद्ध कर. क्षत्रियाचें युद्ध करणें हें स्वकर्मच होय. परंतु माझ्या आज्ञेनें तूं आपल्या कल्याणाकरितां म्हणून याच्याशीं युद्ध न करितां याला वश करून घे. अनुचित लोभाचा त्याग करून सर्वदा धर्मावर दृष्टि ठेव. काम किंवा द्रोह यांमुळें स्वधर्माचा त्याग करणें तुला इष्ट नाहीं. सर्वदा अमक्याचा खात्रीनें जय होईल, अथवा सर्वदा अमक्याचाच पराजय होईल, असें निश्चयात्मक सांगतां येणें शक्य नाहीं. म्हणून शत्रूला आपण अनुकूल करून घ्यावें. मनुष्यानें जय आणि पराजय हे आपल्या शरीरांतच पाहून घ्यावे. पूर्णपणें कार्यांत जय मिळविण्यास आपलीं इंद्रियें आपल्या स्वाधीन पाहिजेत. तशीं तीं नसल्यास आपल्या कार्यांत हानि होत असते."

हें त्याचें भाषण ऐकून विदेहाधिपति जनकानें त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाचा गौरव-पूर्वक सत्कार केला आणि त्याच्या म्हणण्याला अनुमति देऊन म्हटलें, 'महा-प्राज्ञ, बहुश्रुत आणि आम्हां उभयतांच्याहि कल्याणाच्या इच्छेनें तूं जें सांगि-तलेंस, तें अगदीं योग्य आहे. जें जें तूं मला सांगितलेंस, त्या त्या प्रमाणें सर्व कांहीं मी करीन. तुझें म्हणणें सर्वथा मला श्रेयस्कर आहे, यांत किमपि संशय नाहीं.' नंतर त्या जनकानें कोसलाधिपतीस बोलावून म्हटलें, 'धर्मानें व नीतीनें मीं सर्व लोक जिंकिले, परंतु हे पार्थिवसत्तमा, तूं आपल्या गुणांनीं मला जिंकिलें आहेस. आतां तूं आपणाला तुच्छ मानून न घेतां जेत्याप्रमाणें रहा. मी तुझ्या बुद्धीचा आणि तुझ्या पराक्रमाचाहि अनादर करीत नाहीं. तसेंच मीं तुला जिंकिलें आहे, म्हणूनहि तुझा अवमान करणार नाहीं.

तूं जेत्याप्रमाणें खुशाल रहावें. तुझा मी योग्य सत्कार करीन, तूं माझ्या वाड्यामध्यें ये.'

असें म्हणून त्या दोघांनीं त्या मुनीचा सत्कार केला आणि नंतर ते जनकगृहाला गेले. तेथें गेल्यावर जनकानें त्या कोसलाधिपति क्षेमदर्शीचें योग्य प्रकारें पाद्य, अर्घ्य आणि मधुपर्क यांनीं पूजन करून सत्कार केला आणि त्याला आपली कन्या देऊन विविध रत्नेंहि अर्पण केलीं. अशाप्रकारचें वर्तन ठेवणें हाच राजांचा परम धर्म होय. जय आणि पराजय हे नेहमीं मनुष्याला यावयाचेच असतात. १२. १. १०६.

अध्याय १०७ वा.

[१ वीरमंडल कसें असावें, त्याविषयीं कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे शत्रुतापना, तूं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचे धर्म, वृत्त, आचरण, द्रव्य, जीविकोपाय आणि त्यांना त्यापासून मिळणारें फल; राजांचें द्रव्य, कोश, कोशसंग्रह करण्याचे प्रकार; जय, अमात्यांचें वर्तन, प्रजेची उन्नति करण्याचे प्रकार; षड्गुणांची योजना, सैन्याचें वर्तन, दुष्टांचें परिज्ञान, सत्पुषांचीं लक्षणें; आपल्या बरोबरीच्या, कमी प्रतीच्या आणि आपल्यापेक्षां अधिक योग्यतेच्या पुरुषांचीं लक्षणें, मध्यम स्थितींतील लोकांच्या संतोषाकरितां वृद्धि पावणाऱ्या राजानें कसें वर्तन ठेवावें, क्षीणबल झालेल्या लोकांशीं त्यानें कसें वागावें, हें सर्व तूं धर्माला अनुसरून सुगम रीतीनें व उपदेशरूपानें मला सांगितलेंस. जयशील राजाचें वर्तन कसें असावें, तेंहि तूं मला सांगितलें आहेस. हे ज्ञानिश्रेष्ठा, आतां शूरांचें वर्तन कसें असावें, त्याविषयीं ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. वीरांचा उत्कर्ष कसा होतो, त्यांच्यामध्यें कोणत्या उपायानें फूट पडणार नाहीं, ते शत्रूंना कोणत्या प्रकारानें जिंकण्याची इच्छा करितात, त्यांना मित्र कसे प्राप्त होतात? मला वीरसमुदायामध्यें फूट पडणें हें विनाशाचें कारण आहे, असें वाटतें. त्याचप्रमाणें ते वीरहि अनेक असल्यामुळें त्यांमध्यें कोणतीहि गोष्ट गुप्त राहणें अत्यंत कठीण आहे. म्हणून हे परंतपा, हें सर्व तुजपासून पूर्णपणें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. वीरांमध्यें जेणेंकरून फूट न पडेल, तें मला सांग.

भीष्म—हे भरतसत्तमा, वीरसमुदाय, कुळें आणि राजे यांमध्यें वैर पेटविण्याला लोभ आणि क्रोध हे कारण आहेत. प्रथमतः राजाला लोभ उत्पन्न होतो आणि नंतर त्याच्यापासून आपणाला प्राप्ति होत नाहीं, असें पाहून वीरांना क्रोध येतो. अशाप्रकारें ते एकमेकांचा नाश व त्याबरोबरच द्रव्याचाहि ऱ्हास करितात आणि गुप्त हेर, मंत्रशक्ति, बलात्कारानें द्रव्यग्रहण, सामदानादि उपाय यांनीं ते परस्परांना ओढून खालीं आणण्याचा प्रयत्न करीत असतात. ऐक्यानें एकत्र राहणाऱ्या वीरांना राजानें द्रव्यदान न केल्यामुळें त्यांमध्यें अर्थातच भेदबुद्धि उत्पन्न होते आणि त्यांचीं अंतःकरणें कलुषित होऊन भयानें ते शत्रूला जाऊन मिळतात. असा भेद झाला म्हणजे तो वीरसमुदाय बर्बल होतो आणि मग शत्रु त्याला सहज जिंकूं शकतो. म्हणून वीरांनीं सर्वदा एकमतानें राहूनच कोणत्याहि कार्याला प्रवृत्त व्हावें. संघशक्ति, बळ आणि पौरुष यांच्या योगानें द्रव्यप्राप्ति होत असते आणि संघशक्तीनें राहणाऱ्या लोकांशीं बाहेरचे लोकहि मैत्रीनें वागतात. ज्ञानवृद्ध लोक सांगतात कीं, 'दुसऱ्यांशीं कपटवृत्तीनें न वागतां परस्परांची सेवा करून राहणारे लोकच सर्वदा सुखी असतात. शास्त्रानुसार सर्व धार्मिक व्यवहार चालविल्यानें आणि सर्वांवर योग्य नजर ठेविल्यानें वीरसमुदाय वृद्धि पावतात. पुत्र आणि बंधुवर्ग यांना निग्रहांत ठेवून, त्यांना नीतीचें वळण लाविल्यानेंहि वीरसमुदाय वृद्धि पावतात. तसेंच हेरांची योजना, मंत्र आणि कोशसंग्रह करण्याविषयीं सर्वदा तत्पर अशा वीरांचीहि भरभराट होत असते. हे नृपा, प्राज्ञ, शूर, महोत्साही व कार्यतत्पर अशा लोकांना नित्य मान देत राहिल्यानेंहि वीरसमुदायाचा उत्कर्ष होत असतो.

हे भरतसत्तमा, द्रव्यवान्, शूर, शस्त्रज्ञ आणि शास्त्रपारंगत वीर संकटांत सांपडून मूढ झालेल्यांना त्यांतून तारून नेत असतात. क्रोध, भेद, भय, दंड, छळ, निग्रह, वध ह्या गोष्टींमुळेंच वीरसमुदाय शत्रूला जाऊन मिळतात. म्हणून तूं प्रमुख प्रमुख वीरांचा सन्मान करीत जा. कारण, हे पार्थिवा, लोकयात्रा ही पुष्कळशी त्यांजवरच अवलंबून असते. वीरांमध्यें जे मुख्य असतील, त्यांच्यांशींच तूं गुप्त मसलती किंवा हेरांसंबंधीं विचार करीत जा. सर्वांना मसलत कळविणें कधींहि इष्ट नाहीं. वीरगणांमध्यें जे प्रमुख असतील, त्यांना घेऊनच त्या सर्वांचें हित तूं करावें. उलट पक्षीं त्यांच्यामध्यें फूट पडून ते आपल्या मताप्रमाणें वागूं लागल्यास कार्यहानि होऊन अनर्थ घडत असतात. वीरांमध्यें फूट पडून ते स्वेच्छेनुसार वागूं लागले असतां त्यांमधील शहाण्या लोकांनीं

मध्यें पडून त्यांचा त्वरित निग्रह केला पाहिजे. कुलांमध्यें एकदां कलह सुरू झाले आणि कुलांतील वृद्ध पुरुषांनीं त्यांकडे कानाडोळा केला म्हणजे त्यांच्या योगानें कुलाचा नाश होतो. आपापसांत फूट पाडणारें जें आभ्यंतर भय त्याचें प्रथमतः नियमन केलें पाहिजे. बाहेरील फूट ही निःसार असते. तीमध्यें भिण्यासारखें कांहीं नसतें. हे राजा, आभ्यंतर भय हें एकदम समूळ उच्छेद करून टाकितें. स्वाभाविकपणें क्रोध, मोह किंवा लोभ यांमुळें वीरांमध्यें बेबनाव होऊन परस्परांमध्यें भाषण बंद होणें हें पराभवाचें लक्षण होय. जाति आणि कुल हीं सर्वांचीं समान असल्यामुळें शत्रूला उद्योग, बुद्धि किंवा कांहीं लोभनीय वस्तु यांच्या योगानें वीरांमध्यें फूट पाडतां येत नाहीं. केवळ भेद व दान या दोन गोष्टींनींच वीरमंडळांमध्यें शत्रूला फूट पाडतां येते. म्हणून वीरांचा मोठा आधार म्हणजे संघशक्ति हाच होय. १२. १. १०७.

अध्याय १०८ वा.

[१ माता, पिता आणि गुरु ह्यांचें माहात्म्यवर्णन.]

(१) युधिष्ठिर—हे भारता, धर्ममार्ग हा मोठा असून [illegible] पुष्कळ आहेत. तेव्हां या धर्मामध्यें अवश्य असें कोणतें कर्तव्य आहे आणि कोणतें कार्य तुझ्या मतें श्रेष्ठ आहे, कीं त्याच्या योगानें मला इहलोकीं व परलोकींहि उत्तम धर्मप्राप्ति होईल.

भीष्म—माता, पिता आणि गुरु यांची पूजा मला अत्यंत मान्य आहे. हींत आसक्त झालेल्या मनुष्याला उत्तम लोकांची प्राप्ति होऊन महद्यशहि मिळत असतें. म्हणून युधिष्ठिरा, ते जें सांगतील, तें धर्माला धरून असो किंवा धर्माला प्रतिकूल असो, मनुष्यानें अवश्य करावें. त्यांची अनुज्ञा न मिळाल्यास दुसऱ्या धर्माचें आचरण करूं नये. ते सांगतील, तोच निश्चयपूर्वक धर्म समजावा. माता, पिता आणि गुरु ही त्रयी म्हणजे स्वर्गादि तीन लोक, हेच ब्रह्मचर्यादि तीन आश्रम, हेच ऋग्वेदादि तीन वेद आणि हेच गार्हपत्यादि तीन अग्नि होत. पिता हा गार्हपत्य अग्नि असून माता ही दक्षिणाग्नि आणि गुरु हा आहवनीयाग्नि असें सांगितलें आहे. ह्या तीन अग्नींची योजना सर्वश्रेष्ठ आहे. ह्या तिघांची सेवा प्रमाद न करितां केल्यास तुला तिन्ही लोक प्राप्त होतील. पितृसेवेनें इहलोक, मातृसेवेनें परलोक आणि गुरुसेवेनें ब्रह्मलोक यांची प्राप्ति होते. हे भारता,

ह्या तिघांशीं तूं आपलें वर्तन उत्तम ठेव. तसें केल्यानें तुझी तिन्ही लोकांत उत्तम कीर्ति होईल, तसेंच तुझें कल्याण होऊन उत्तम फलदायक असा धर्म तुला घडेल. त्यांचा अतिक्रम केव्हांहि करूं नये. त्यांच्या आधीं अन्नसेवन करूं नये किंवा त्यांना दूषणहि देऊं नये. त्यांची नित्य शुश्रूषा करावी. ह्यांतच उत्तम पुण्य प्राप्त होत असतें.

हे राजसत्तमा, ह्या तिघांची उत्तम प्रकारें शुश्रूषा केल्यास कीर्ति, पुण्य, यश आणि उत्तम लोकांची प्राप्ति होईल. त्यांचा अनादर झाल्यास मनुष्याच्या सर्व क्रिया विफल होतात. जो या तिघांचा अवमान करितो, त्याला इहलोक नाहीं व परलोकहि नाहीं. या गुरुत्रयाचा ज्यांच्याकडून अनादर होतो, त्यांची कीर्ति इहलोकींहि नाहीं व परलोकींहि होत नाहीं. शिवाय त्यांचें परलोकीं कल्याणहि होत नाहीं. या तिघांसाठीं मीं आजपर्यंत जें अर्पण केलें, त्याच्या शंभर किंवा सहस्र पटीनें मला फल मिळालें आहे. त्याचमुळें हे युधिष्ठिरा, मला तिन्ही लोकांचें ज्ञान आहे. दहा श्रोतियांपेक्षां एका आचार्याची योग्यता अधिक आहे. दहा आचार्यांपेक्षां एका उपाध्यायाची योग्यता श्रेष्ठ आहे. दहा उपाध्यायांहून पित्याची योग्यता श्रेष्ठ आहे. दहा पित्यांपेक्षां किंवा सर्व पृथ्वीहूनहि मातेची योग्यता श्रेष्ठ गणली आहे. माता ही सर्वांत श्रेष्ठ असून तिच्यासारखा दुसरा गुरु नाहीं. असें आहे, तथापि माझ्या मतें मातेपेक्षां किंवा पित्यापेक्षां गुरूची योग्यता अधिक आहे. मातापिता ह्यांचा संबंध जन्मापुरताच असतो. हे केवळ शरीराचीच उत्पत्ति करितात, परंतु गुरु जन्म दिव्य आणि अजरामर करितो. मातापितरांनीं जरी आपला अपकार केला, तरी ते अवध्यच होत. असें केल्यानें तो पुत्र दूषित होत नाहीं, किंवा त्याबद्दल राजालाहि दोष लागत नाहीं. आपला धर्म समजून जे आई-बापांचा वध करीत नाहींत, त्यांवर देव आणि ऋषि यांची सर्वदा कृपा असते.

जो गुरु वेदशिक्षण देऊन त्या योगानें दिव्य ज्ञानाची प्राप्ति करून देतो, तो माता-पितरांसमान समजावा. त्याचा केव्हांहि द्रोह करूं नये. गुरूपासून विद्याग्रहण करून जे त्याचा मनानें व कर्मानें मान ठेवीत नाहींत, त्यांना भ्रूणहत्येहून मोठें पातक लागतें. त्यांच्याहून अधिक पातकी दुसरा कोणी या जगांत नाहीं. ज्या भावनेनें गुरु त्यांशीं वागतो, त्याच भावनेनें त्यांनींहि गुरूंचा आदर ठेवावा. ज्यांना म्हणून सनातन धर्माची आवड असेल, त्यांनीं ह्या

गुरुत्रयाचा बहुमान करावा, त्याचें पूजन करावें व आपणाला मिळेल, त्याचाहि भाग त्याला द्यावा. ज्याच्या योगानें पितरांची आपण तृप्तता करितों, त्यानें प्रजापति संतुष्ट होतो. ज्याच्या योगानें आपण मातेला तृप्त करितों, त्यानें पृथ्वी संतुष्ट होते आणि ज्यानें आपण गुरूला तृप्त करितों, त्यानें ब्रह्म संतृप्त होतें. म्हणून माता किंवा पिता यांपेक्षां गुरूची योग्यता श्रेष्ठ आहे. गुरूचें पूजन केलें असतां देव, ऋषि आणि पितर हे तृप्त होतात. म्हणूनच गुरु हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे. कोणत्याहि प्रकारच्या वर्तनानें आपण गुरूचा कधींहि अपमान करूं नये. त्याचप्रमाणें मातापितरांचाहि अवमान आपण कधीं करूं नये. त्यांचाहि गुरूप्रमाणेंच मान ठेवावा. त्यांचा अपमान करूं नये. त्यांच्या कृतीलाहि आपण दोष देऊं नये. गुरूंचा सत्कार करणाऱ्याला देव आणि महर्षि अनुग्राह्य समजतात. गुरु, पिता आणि माता ह्यांचा मनानें आणि कृतीनें जे द्रोह करितात, त्यांचें पातक भ्रूणहत्येहूनहि अधिक योग्यतेचें असतें. ह्या लोकामध्यें त्याहून अधिक पातकी असा कोणी नाहीं. तसेंच ज्यांनीं जन्म देऊन आपणाला पोसिलें, त्या मातापितरांना जो पोशीत नाहीं, त्यालाहि भ्रूणहत्येहून अधिक पाप लागतें. त्याहून अधिक पापी या जगांत दुसरा कोणी नाहीं. मित्रद्रोही, कृतघ्न, स्त्रीघातकी आणि गुरुद्रोही या चार प्रकारच्या पातक्यांना कांहीं प्रायश्चित्त असल्याचें माझ्या ऐकण्यांत नाहीं.

याप्रमाणें ह्या लोकीं मनुष्यानें जें कांहीं करावयाचें असतें तें सर्व तुला सविस्तर सांगितलें आहे. हेंच आचरण श्रेष्ठ होय. ह्याहून दुसरें श्रेष्ठ कांहीं नाहीं. धर्माला अनुसरून हें सर्व मीं तुला सांगितलें आहे. १२. १. १०८.

अध्याय १०९ वा.

[१ सत्यासत्यविवेचन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, धर्मामध्यें राहूं इच्छिणाऱ्या मनुष्यानें कशाप्रकारें वागावें, हें जाणण्याची मला इच्छा आहे, तर तें तूं मला सांग. हें जग सत्य आणि अनृत या दोहोंनीं व्याप्त होऊन राहिलें आहे. त्यांपैकीं धर्मनिश्चयी मनुष्यानें कोणतें स्वीकारावें ? खरें कोणतें, असत्य कोणतें, सनातन धर्माला अनुसरून कोणती गोष्ट आहे, कोणत्या काळीं सत्य बोलावें आणि कोणत्या वेळीं असत्य बोलावें ?

भीष्म—सत्य बोलणें हेंच फार चांगलें. सत्याहून श्रेष्ठ दुसरें कांहीं नाहीं. तथापि ह्यासंबंधी लोकांची समजूत चुकीची झाली आहे, म्हणून सांगतों. कधीं कधीं सत्य न बोलतां असत्य भाषण करणें प्राप्त होतें. कारण असत्याला सत्याचें स्वरूप येतें आणि सत्याला असत्याचें स्वरूप येतें. जेथें सत्य कोणतें ह्याचा निर्णय होत नाहीं, तो मनुष्य मूर्ख असल्यामुळें त्याच्या हातून दोष घडतात. सत्य आणि असत्य ह्यांचें ज्ञान बरोबर झाल्यावरच मनुष्य धर्मज्ञ होतो. मनुष्य जरी अनार्य, दुर्बुद्धि आणि कठोर अंतःकरणाचा असला, तरी प्राण्यांना पीडा देणाऱ्या, अंधाचा वध करणाऱ्या, बलाकें व्याधाप्रमाणें त्याच्या पदरीं एखाद्या वेळीं महत्पुण्य पडतें. तसेंच ज्याला धर्माचें सूक्ष्म तत्त्व बरोबर कळत नसतें, असा एखादा धार्मिक मनुष्य सत्यधर्म पाळण्याकरितां चोराला ब्राह्मणांचा मार्ग दाखविणाऱ्या सत्यवादी कौशिकाप्रमाणें[1] नरकांत पडतो, ह्यांत नवल तें काय ? गंगातीरावरील सहस्रशः सर्पांचीं अंडीं फोडणाऱ्या उलूक (घुबड) पक्ष्या-प्रमाणें मनुष्याला एखाद्या वेळीं मोठें पुण्य लागतें. हा तुझा प्रश्न असा आहे कीं, त्यांतून धर्म कोणता हें शोधून काढणें अत्यंत कठीण आहे. मग हा प्रश्न निश्चयपूर्वक ठरवावा तरी कसा ? आणि प्राणिमात्राच्या अभ्युदयासाठींच धर्म सांगितलेला आहे, म्हणून तो अभ्युदय ज्याच्या योगानें साधेल, तोच धर्म होय. धारण करणारा तो धर्म होय. धर्मानें ह्या सर्व प्रजा धारण केल्या—बांधल्या गेल्या—आहेत. म्हणूनच ज्याच्या योगानें लोकांचें धारण केलें जातें, तो धर्म होय, असें सांगितलें आहे.

ज्याच्या योगानें प्राणिमात्राला पीडा होत नाहीं, तोच धर्म असें सांगितलें आहे. म्हणून जेथें प्राण्यांच्या हिंसेचा संबंध पोंचत नाहीं, तोच धर्म होय, असें निश्चयपूर्वक समजावें. कित्येकांच्या मतें श्रुतींत सांगितलेला तोच धर्म होय. दुसऱ्या कित्येकांच्या मतानें तो धर्म नाहीं. ह्या त्यांच्या मतांबद्दल आम्ही त्यांना दोष देत नाहीं. कारण श्रुतींत सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट विधिरूप आहे असें नाहीं. जे कोणी दुसऱ्याचें धन अन्यायानें हरण करूं इच्छितात, त्यांना तें कोणत्या ठिकाणीं आहे, हें आपणाला ठाऊक असलें तरी न सांगणें हा धर्म होय. कांहीं न सांगितलें असतां सुटका होण्यासारखी असेल तर, कांहींच सांगूं नये. परंतु कांहींतरी सांगितल्याशिवाय सुटका नाहीं, किंवा न सांगि-

१ ही कथा भाग ८ वा, कर्णपर्व अध्याय ६९, पृष्ठ ४५७ येथें आली आहे.

तल्यास आपल्याविषयीं संशय येण्याचा संभव आहे, असें जेथें असेल, तेथें सत्यापेक्षां असत्य सांगणेंच चांगलें. इतकेंच नव्हे, तर खोटी शपथ घेऊनहि त्या पाप्यांच्या हातून आपली सुटका होत असल्यास करून घ्यावी. शक्य असल्यास त्या पाप्यांना कांहींहि द्रव्य देऊं नये. कारण, पाप्यांना द्रव्य दिलें असतां तें त्या देणाऱ्याला पीडादायक होतें. कोणी दोघांनीं व्यापारास आरंभ करून धन तुझें, श्रम माझे आणि लाभ होईल तो दोघांचा सारखा, असा ठराव केला. पुढें चोरांकडून तें धन हरण केलें गेलें. तेव्हां व्यापारास पैसे देणारा धनको ऋणकोकडे पैसे मागूं लागला आणि त्याजपासून धन मिळविण्याच्या इच्छेनें त्याच्या शरीरास पीडा देऊं लागला. खऱ्या गोष्टीच्या पुराव्याकरितां त्यानें साक्षीदारहि आणले. अशा प्रसंगीं ते साक्षीदार 'यानें धनकोकडून अमुक पैसे घेतले' असें सांगतील, तर ते अनृतवादी होत.

एखाद्याचा प्राणनाश होत असतां किंवा विवाहकालीं असत्य भाषण केल्यास हरकत नाहीं. दुसऱ्याच्या द्रव्यरक्षणार्थ आणि दुसऱ्याच्या अर्थप्राप्त्यर्थ धर्माला अनुसरून असत्य भाषण करणारा नीच असला, तरी तो धर्माचीच इच्छा करणारा होय. एखाद्यानें वचन दिलें असतां व तें पाळण्याविषयीं तो समर्थ असतां जर तो मोडूं इच्छील, तर बलात्कारानें त्याला तें पाळण्याला भाग पाडावें. धर्मापासून भ्रष्ट होऊन अधर्माचें आचरण करणाऱ्या शठ मनुष्याचा वाटेल त्या उपायानें वध करावा. कारण, असें न केल्यास तो आसुर मार्गाचें अवलंबन करून त्यावरच उपजीविका करून राहील. पापी मनुष्याचा धर्म म्हटला म्हणजे एक धन हाच होय. अशा लोकांचें वर्तन सहन करूं नये किंवा त्यांच्याशीं कोणताहि संबंध ठेवूं नये. आपल्या दुष्टपणानेंच ते धर्मभ्रष्ट झालेले असतात. देव आणि मनुष्य या दोन्ही लोकांला मुकून ते प्रेततुल्य झालेले असतात. अशा यज्ञहीन व तपोहीन पुरुषांशीं कोणताहि संबंध ठेवूं नये. धनलाभासाठीं अत्यंत दुःखकारक असा प्राणनाश देखील झालेला बरा असें त्यांस वाटतें. पाप्यांमध्यें 'ह्या धर्माचा तूं स्वीकार कर,' असा उपदेश केल्यानें वळणारा कोणीच नसतो. आपण करितों तोच धर्म असें प्रत्येकाला वाटत असतें. अशा पापी मनुष्याचा जो वध करील, त्याला पाप लागत नाहीं. ते आपल्या कर्मानेंच हत झाले असल्या कारणानें त्यांना मारणें म्हणजे मृतांनाच मारण्यासारखें होय. अशा विचार हीन मनुष्याचा वध करण्यांत पुण्य प्राप्त होत असतें.

कपटाचरणानें उपजीविका करणारे हे लोक काक आणि गृध्र ह्यांप्रमाणेंच असल्यामुळें देहपात झाल्यावर ते त्याच योनींत जन्म घेतात. जो ज्याच्याशीं जशा रीतीनें वर्तत असतो, त्यानें त्याच्याशीं तशाच रीतीनें वर्तन ठेवावें. कपटी मनुष्याशीं कपटानें वागावें आणि सदाचरणानें वागणाऱ्याशीं सदाचरणानें वागावें. १२. १. १०९.

अध्याय ११० वा.

[१ संकटांतून तरून कसें जावें, त्यासंबंधीं युधिष्ठिराला उपायकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, प्राप्त स्थितींत प्राणिमात्र निरनिराळ्या गोष्टींनीं क्लेश पावत असतां कोणत्या उपायाचें अवलंबन केलें असतां ते त्या संकटांतून पार पडतील, तें मला सांग.

भीष्म—निरनिराळ्या आश्रमांमध्यें राहून जे आत्मनिग्रही ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यथाशास्त्र आचरण करितात; जे दांभिकपणानें वागत नाहींत; ज्यांचें वर्तन नियमबद्ध असतें; जे इंद्रियनिग्रही असतात; जे कोणी निंदा केल्यास उलट निंदा करीत नाहींत; दुसऱ्यानें पीडा केली असतां त्यास पीडा करीत नाहींत; जे दान करितात, परंतु याचना कधींहि करीत नाहींत; अतिथींना जे नित्य आपल्या गृहीं ठेवून घेतात; जे कोणाचा हेवा करीत नाहींत; जे सर्वदा अध्ययनशील असतात; जे धर्मवेत्ते मातापितरांशीं योग्य वर्तन ठेवून वागतात; जे दिवसा झोंप कधींहि घेत नाहींत; क्रिया, वाचा आणि अंतःकरण यांच्या योगानें जे पापाचरण करीत नाहींत आणि प्राण्यांवर विनाकारण हात उगारीत नाहींत, ते संकटांतून मुक्त होतात.

जे राजे विकारयुक्त होऊन लोभामुळें कोणाचेंहि द्रव्य हरण करीत नाहींत; जे आपल्या राष्ट्राचें रक्षण करितात; जे स्वस्त्रीशींच ऋतुकालीं संबंध ठेवतात; जे सर्वदा अग्निहोत्रांत तत्पर असतात; जे शूर संग्रामभूमीवर प्राणांचीहि पर्वा न करितां धर्माला अनुसरून ध्येयाची इच्छा करितात; जे प्राणत्याग येऊन ठेपला असतांहि सत्यच भाषण करीत असतात; जे भूतमात्राला आधारभूत असतात; ज्यांचें वर्तन कपटाचाररहित असतें; जे सर्वदा गोड भाषण करितात; ज्यांचें द्रव्य न्याय्य मार्गानेंच मिळविलेलें असतें; ते सर्व संकटें तरून जातात.

जे तपोनिष्ठ ब्राह्मण उत्तम प्रकारचें तप करून अनध्यायाचे दिवशीं अध्ययन करीत नाहींत; जे कौमार्यावस्थेपासून ब्रह्मचारी राहून विद्या आणि देवव्रतें पाळतात आणि तपश्चर्या करितात; जे महात्मे रजतमांचा त्याग करून सत्त्वस्थ झालेले असतात; ज्यांची भीति कोणालाहि नसते व जे कोणालाहि भीत नाहींत; जे सर्वांचे ठिकाणीं सारख्या रीतीनें वागतात; जे पुरुषश्रेष्ठ दुसऱ्याचें वैभव पाहून संताप पावत नाहींत; ग्राम्य गोष्टींकडे ज्यांचें लक्ष्य नसतें; जे सर्व देवतांचें पूजन करितात आणि शांत होऊन श्रद्धापूर्वक सर्व धर्मांचें श्रवण करितात; जे दुसऱ्यांकडून मानाची इच्छा करीत नाहींत, परंतु जे स्वतः दुसऱ्यास मान देतात; मान्य लोकांपुढें जे मस्तक नमवितात; जे विशुद्ध मनानें संततीची इच्छा करून तिथि तिथीला श्राद्धें करितात; जे क्रोधाला आंवरून धरितात आणि दुसऱ्याचा क्रोधहि शांत करितात; जे कोणावरहि क्रोध करीत नाहींत; जे मधु आणि मांस यांचा त्याग करितात; त्याचप्रमाणें जन्मापासून ज्यांनीं मद्याला कधींहि स्पर्श केला नाहीं, ते संकटें तरून जातात.

जे केवळ जीवित चालावें, यासाठींच अन्न भक्षण करितात; संतानाकरितांच स्त्रीसमागम करितात; ज्यांची वाणी सत्यभाषणाकरितांच असते; त्याचप्रमाणें जो प्राणिमात्राचें पालन करणारा, जो जगताच्या उत्पत्ति-विनाशाला कारणभूत, अशा श्रीनारायण परमात्म्याला जे भजतात, ते सर्व संकटांतून मुक्त होतात. ज्या परमेशाचे नेत्र सूर्यकमलांप्रमाणें आरक्त आहेत, जो पीतांबरधारी असून महाबाहु आहे, जो सर्वांचा हितकर्ता, बंधु, मित्र आणि संबंधी आहे, जो अचिन्त्यस्वरूपी प्रभु सर्व लोकांना चर्माप्रमाणें वेष्टून राहिला आहे, जो वैकुंठाधिपति प्रभु तुझे आणि अर्जुनाचे कल्याणाकरितां सर्वदा सज्ज होऊन राहिला आहे, त्याचा आश्रय करून जे त्याची भक्ति करितात, ते सर्व संकटें तरून जातात, यांत संशय नाहीं. संकटें तरून जाण्याच्या मार्गाचें जे पठण करितात, दुसऱ्यांना ऐकवितात किंवा ब्राह्मणांना कथन करितात, तेहि संकटमुक्त होतात.

हे अनघा, याप्रमाणें मनुष्य इह-परलोकीं जेणेंकरून संकटें तरून जातात, त्या क्रिया तुला मीं थोडक्यांत निवेदन केल्या आहेत. १२. ११. १०.

अध्याय १११ वा.

[१ चांगले-वाईट सेवक ओळखण्याचीं लक्षणें काय, असा युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ व्याघ्र-गोमायुसंवादरूपानें भीष्माकडून त्याचें कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—ताता भीष्मा, कित्येक लोक दिसण्यांत चांगले असतात, परंतु खरोखर ते तसे नसतात. दुसरे कित्येक चांगले असूनहि दिसण्यांत वाईट दिसतात. अशा लोकांना कसें ओळखावें, तें सांग.

(२) **भीष्म**—युधिष्ठिरा, ह्यासंबंधी व्याघ्र आणि गोमायु यांमधील संवाद पुरातन इतिहास म्हणून लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. पूर्वी पुरिका नांवाच्या वैभवशाली नगरामध्यें पौरिक नांवाचा राजा होऊन गेला. तो परहिंसेमध्यें सर्वदा रत असा क्रूर नराधम होता. आयुष्य संपल्यावर पूर्वकर्मानुसार अनिष्ट अशा कोल्ह्याच्या जन्माला तो आला. पूर्वीच्या जन्मांतील वैभवाची आठवण होऊन त्याला फार वाईट वाटलें. तें इतकें कीं दुसऱ्यांनीं आणून दिलेलें मांसहि तो भक्षण करीत नसे. तो कोणाहि प्राण्याची हिंसा करीत नसे. सर्वदा सत्य भाषण करी व कडक व्रत पाळीत असे आणि खालीं पडलेलीं फळें यथाकालीं भक्षण करून उदरनिर्वाह करीत असे. त्याची राहण्याची जागा स्मशानांत होती व तेथें राहणें त्याला फार आवडत असे. तीच त्याची जन्मभूमि असल्यामुळें दुसऱ्या ठिकाणीं राहणें त्याला आवडत नसे. त्याच्या जातभाईंना ही त्याची शुचिर्भूतता सहन न होऊन अत्यंत नम्र भाषणानें ते त्याच्या निश्चयापासून त्याला ढळविण्याचा प्रयत्न करूं लागले. ते म्हणाले, ' ह्या भयंकर स्मशानांत तूं शुद्ध आचरणानें राहण्याची इच्छा करीत आहेस. तूं मांसभक्षक असल्यामुळें असलें वर्तन ठेवणें हें विरुद्ध आहे. तूं आमच्यासारखें वागावें; आम्ही तुला खावयाला देऊं, तें तूं खावें. तूं ह्या शुचिर्भूतपणाला सोडून दे; जें तुझें नेहमींचें अन्न तेंच तूं खात जा.'

हें त्यांचें भाषण ऐकून त्यानें मोठ्या शांततेनें मधुर, विस्तृत, सौम्य आणि हेतुपूर्ण वाक्यांनीं उत्तर दिलें. तो म्हणाला, "माझ्या जन्मावरून कुल ठरविणें योग्य होणार नाहीं. शीलानेंच कुलाचें महत्त्व ठरलें जावें. ज्याचे योगानें माझें यश वाढत जाईल, असें कर्म करण्याची माझी इच्छा आहे माझा जन्म स्मशानांत झाला आहे, तरी तेथें देखील समाधानवृत्ति कशी राहते, तें ऐका. मनुष्याच्या स्वभावानुरूप त्याच्या हातून कर्मे घडत असतात. आश्रम हा कांहीं धर्माला कारण होत नाहीं. आश्रमांत राहून मनुष्याच्या हातून ब्रह्महत्या

घडली तर पाप लागत नाहीं काय? अथवा कोणत्याहि आश्रमांत न राहतां मनुष्यानें गाईचें दान केलें तर तें व्यर्थ जातें काय? तुम्ही केवळ स्वार्थलोभानें भक्षणांत आसक्त झाला आहां. तुम्ही मोहित झाल्याकारणानें परिणामीं होणाऱ्या नीच दोषांकडे तुमचें लक्ष्य जात नाहीं. ह्या दोषांमुळेंच जी असंतोष-कारक, गर्ह्य, धर्महानीमुळें दूषित आणि इह-परलोकीं अनिष्ट अशी वृत्ति ती मला आवडत नाहीं." हें ऐकून तो गोमायु अतिशहाणा व पवित्र आहे, असें समजून एका पराक्रमी व्याघ्रानें त्याचा योग्य सत्कार केला आणि त्याला आपला सचिव होण्याची विनंति केली.

व्याघ्र—हे सौम्या, तुझा स्वभाव मला समजून आला. तूं माझ्या बरोबर वाटेल तिकडे फिर. तुला जे भोग आवडत असतील, त्यांचा उपभोग घे आणि तुला जे आवडत नसतील त्यांचा त्याग कर. आम्ही फार निष्ठुर आहों अशी आमची ख्याति आहे. म्हणून तूं सौम्यपणें वागलास, तर आमच्याकडून तुझें हित आणि कल्याण होईल.

हें त्या महात्म्या मृगराजाचें भाषण ऐकून तो गोमायु कृतज्ञतेनें किंचित् नम्र होऊन बोलला.

गोमायु—हे मृगराजा, माझ्याविषयीं तूं जें भाषण केलेंस, तें तुला अगदीं योग्य आहे. तूं धर्मार्थकुशल आणि शुचिर्भूत अशा अमात्याचा शोध करीत आहेस. कोणाहि राजाला अमात्यावांचून महत्त्व मिळणें शक्य नाहीं आणि अमात्य दुष्ट असून जर त्याच्या हातून दुष्टपणानें शरीराला अपाय होणारा असेल, तर त्याकडे तें महत्त्व राखलें जाणें कधीं शक्य नाहीं. जे आपल्यावर प्रेम करणारे, नीतिनिपुण, एकमेकांशीं सहायतेनें वागणारे, परस्परांशीं संबंध नसलेले, जुटीनें वागणारे, परस्परांपासून स्वतंत्र असलेले, आपल्या जयाची इच्छा करणारे, लोभरहित, दानाच्या कामीं कालातिक्रम न करणारे आणि विचारशील आहेत, अशांनाच तूं सचिव करून त्यांचा गुरूप्रमाणें अथवा पितरांप्रमाणें बहुमान कर.

हे मृगाधिपा, संतोषावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीची आवड मला नाहीं. सुखकारक भोगांची अथवा त्यासंबंधीं ऐश्वर्याची इच्छा मला नाहीं. त्याचप्रमाणें तुझ्या जुन्या नोकरांशीं माझें कधीं पटणार नाहीं. माझ्यासंबंधीं ते दुष्ट तुझें मन बिघडवून टाकतील. हे केवळेहि वैभव-

संपन्न असले, तरी त्यांचा आश्रय मला प्रशस्त वाटत नाहीं. मी आत्मसंयमी, मोठा भाग्यवान्, पाप्यांविषयींहि अनिष्ठुर, दीर्घदर्शी, उत्साहसंपन्न, दानशूर, सामर्थ्यवान्, कुशल आणि तृप्त असून वाटतील ते उपभोग घेणारा आहें. कोणत्याहि कामांत मला अपयश ठाऊक नाहीं. थोडक्यानें मी कधीं संतुष्ट होत नाहीं. सेवावृत्ति मीं कधीं केली नाहीं व ती कशी करावयाची याचेंहि ज्ञान मला नाहीं. स्वच्छंद रीतीनें मी वनांत फिरत असतों. राजाचा आश्रय जे करितात, त्यांना राजाचें बोलणें सोसून घेणें भाग पडतें. वनामध्यें राहणाऱ्यांना निर्भयपणें व्रताचरण करितां येतें. राजाकडून निमंत्रण येतांच मनामध्यें जी भीति उत्पन्न होते, ती फलें-मूळें खाऊन संतोषानें उपजीविका करणाऱ्यांच्या मनाला कधीं वाटत नाहीं. श्रमरहित मिळालेलें पाणी व ज्याला पुढें धोका आहे, असें मिष्टान्न या दोहोंचा विचार केला असतां ज्यांत शांति आहे तेंच सुख होय, असें माझें मत आहे.

राजांच्या आरोपांवरून दोषी ठरून जितके सेवक वध पावले आहेत, तितके स्वत:च्या अपराधानें सुद्धां शिक्षा पावलेले नाहींत. हे मृगेंद्रा, इतकें असूनहि हें काम मींच केलें पाहिजे, असा तुझा आग्रह असेल, तर माझ्याशीं तूं कसें वागावेंस, यासंबंधीं तूं करार करावा, अशी माझी इच्छा आहे. माझे जे कोणी आहेत, त्यांचा तूं मान केला पाहिजे, तसेंच माझें हितकर भाषण तूं ऐकलें पाहिजे. जी तुझी वृत्ति मी ठरवून देईन, ती स्थिर असावी. तुझ्या दुसऱ्या मंत्र्यांशीं मी कधींहि विचारविनियम करीत बसणार नाहीं. कारण ते नयकुशल वैभवप्राप्त्यर्थ माझ्याविषयीं तुला खोटें सांगतील. मी त्यांना एकेकट्याला गांठून एकांतीं हितकारक जें असेल, तें सांगेन. तूं आपल्या ज्ञातीसंबंधी हिताहिताच्या गोष्टी मला कधीं विचारूं नये. माझा विचार घेऊन नंतर तूं अमात्यांना त्रास देऊं नये. त्याचप्रमाणें तूं रागानें माझ्या लोकांना शिक्षा करूं नये.

अशाप्रकारचें त्या गोमायूचें भाषण ऐकून 'ठीक आहे' असें बोलून त्या मृगराजानें त्याचा बहुमान केला आणि त्याला आपला सचिव केलें. सचिवाच्या कामांत सर्वत्र त्याचा मान होत असल्याचें पाहून पूर्वीच्या सेवकांनीं आपापसांत कट करून त्याचा द्वेष करण्यास आरंभ केला. मित्रबुद्धि दाखवून व त्याचें मन वळवून ते दुष्ट त्याच्याशीं गोड भाषण करूं लागले. अशा रीतीनें

त्यांनीं त्याला आपल्या मंडळींत आणण्याची पुष्कळ खटपट केली. परद्रव्या-पहारी त्या दुष्टांना पूर्वीप्रमाणें आतां त्या गोमायूच्या नियंत्रणामुळें दुसऱ्यांकडून द्रव्य काढतां येणें अशक्य झालें. नंतर महत्पदाची इच्छा करून गोड गोड गोष्टी बोलून आणि पुष्कळ द्रव्य देण्याचें आमिष दाखवून त्याचें मन लोभविण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला. तथापि त्या महाप्राज्ञ गोमायूचें मन यत्किंचितहि ढळलें नाहीं. नंतर दुसऱ्या कित्येकांनीं त्या गोमायूचा नाश करण्याच्या हेतूनें मृगराजासाठीं तयार करून ठेविलेलें त्याच्या आवडीचें मांस तेथून नेऊन त्याच्या घरांत नेऊन ठेविलें. तें मांस कोणीं नेऊन ठेविलें व तसें करण्यांत त्याचा काय उद्देश होता, हें सर्व त्या गोमायूला कळून आलें. परंतु कांहीं न बोलतां त्यानें तें सहन केलें. कारण, 'तूं माझ्या मैत्रीची इच्छा करीत असशील, तर मला त्रास होईल, असें कृत्य तूं कधीं करूं नये,' असा राजाशीं त्यानें करार केला होता.

भीष्म—पुढें तो व्याघ्र क्षुधित होऊन जेवणाकरितां उठला असतां त्याकरितां तयार करून ठेवलेलें अन्न त्याला कोठेंहि दिसेना. तेव्हां 'चोराला शोधून काढा,' अशी त्याची आज्ञा होतांच त्या कपटी मंत्र्यांनीं 'शहाणपणाची प्रौढी मिरविणाऱ्या आपल्या विद्वान् अमात्यानेंच तें नेलें आहे,' असें त्याला सांगितलें. गोमायूचा हा धीटपणा ऐकून त्या व्याघ्राला क्रोध आला आणि त्याचा वध करावा, असें त्याला वाटूं लागलें. आपणाला ही संधि उत्तम आहे, असें पाहून त्याच्या पूर्वीच्या मंत्र्यांनीं राजाला सांगितलें कीं, 'हा गोमायु आम्हां सर्वांचा अशाप्रकारें वृत्तिभंग करीत आहे.' असें सांगून आणखीहि त्याचीं अनेक दुसरीं कृत्यें त्यांनीं वर्णन करून मृगपतीला सांगितलीं. ते त्याला म्हणाले 'हें त्याचें असें कृत्य आहे. तो करणार नाहीं, असें काय कृत्य आहे? ज्या प्रकारचा तो आहे, असें आपण ऐकिलें होतें, तशा प्रकारचा तो नाहीं. तो केवळ वाणीनें धर्मनिष्ठ आहे, परंतु स्वभावानें फार भयंकर आहे. धर्माच्या पांघरुणाखालीं ह्यानें खोटे आचार आरंभिले आहेत. स्वकार्यार्थ यानें भोजनादिकांत ढोंग माजविलें आहे. आमच्या म्हणण्यावर आपला विश्वास नसेल, तर चला आमच्याबरोबर, तें मांस आम्ही त्याच्या येथें दाखवितों.' असें बोलून त्यांनीं तें गोमायूच्या गृहीं नेऊन ठेविलेलें मांस त्याला दाखविलें. गोमायूनें तें मांस पळविलें आहे, असें समजून आणि आपल्या मंत्र्यांचें तें भाषण ऐकून व्याघ्रानें त्या गोमायूचा वध करण्याविषयीं आज्ञा केली.

व्याघ्राची आज्ञा ऐकून त्या व्याघ्राची आई पुत्रास चार हिताच्या गोष्टी सांगण्याकरितां आली. ती त्याला म्हणाली, "पुत्रा, कपटानें चालविलेल्या ह्या कामांत तूं लक्ष घालूं नकोस. दुष्ट लोक कार्यस्पर्धेनें मत्सरग्रस्त होऊन चांगल्यालाहि दोष देतात. दुसऱ्याचें चांगलें कोणाला पाहवत नसतें. कारण चांगलें कृत्य वैराला उत्पन्न करणारें आहे. म्हणूनच कोणत्याहि कार्यतत्पर अशा शुचि मनुष्यावर दोषारोप केला जातो. वनांत राहून आपलीं कृत्यें करणाऱ्या मुनीला देखील मित्र, उदासीन आणि शत्रु असे तीन पक्ष उत्पन्न होतात. लोभ्यांना शुद्ध लोक आवडत नसतात. भित्र्यांना चपल आवडत नाहींत. मूर्खांना पंडित लोक द्वेष्य वाटतात आणि दरिद्री लोक श्रीमंतांचा द्वेष करितात. अधार्मिक लोक धार्मिकांचा तिरस्कार करितात व कुरूप सुंदर पुरुषांचा मत्सर करितात. अनेक पंडित म्हणविणारे व कपटाचरणावर उपजीविका करून राहणारे मूर्ख आणि लोभी पुरुष बृहस्पतिसारख्या महाबुद्धिमान् व निर्दोष पुरुषालाहि दोष लावतात. तें मांस त्यानें तुझ्या येथून पळविलें म्हणावें, तर तूं देत असतांहि तो तें घेत नव्हता, ह्या गोष्टीचा नीट विचार कर. असभ्य लोक सभ्यांसारखे दिसतात व सभ्य लोक दिसण्यांत असभ्यांप्रमाणें दिसतात. सर्व लोक दिसतात, तशाच प्रकारचे ते असतात असें नाहीं. म्हणून त्यांची परीक्षा केली पाहिजे.

"आकाश कढईच्या पोकळीसारखें दिसतें, तसाच काजवा अग्नीसारखा दिसतो, परंतु विचार केला असतां आकाशाला कढईची पोकळी नाहीं किंवा काजव्याच्या अंगींहि अग्नि नाहीं. म्हणून प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या गोष्टींत सुद्धां परीक्षा करून पाहणें आवश्यक आहे. कोणत्याहि गोष्टीची परीक्षा घेऊन विचार केला असतां मागाहून पश्चात्ताप होत नसतो. पुत्रा, राजानें दुसऱ्या कोणाचा वध करणें झाल्यास सहज करण्यासारखा आहे, त्यांत दुष्कर कांहीं नाहीं. परंतु राजाच्या अंगीं क्षमा असणें ही गोष्ट श्लाघ्य असून लोकांमध्यें यशोदायक आहे. तूं ह्याला आपल्याजवळ ठेवलें असून तो आपल्या गुणांनीं मांडलिकांमध्येंहि ख्याति पावला आहे. असला सत्पात्र मिळणें म्हणजे अत्यंत दुष्कर गोष्ट होय. हा तुझा हितकर्ता होय. ह्याचें तूं रक्षण केलें पाहिजे. जो राजा दुसऱ्या अमात्यांनीं दोष दिल्यामुळें एखाद्या शुद्धशील मनुष्याला दोषी समजतो, तो स्वतःच त्या अमात्यांकडून नाश पावतो."

असें बोलणें चाललें आहे, तों त्या गोमायूच्या शत्रुमंडळांतून कोणी धर्मात्मा पुढें आला आणि त्यानें तें सर्व कपट राजाला सांगितलें. तें ऐकून राजाला त्या गोमायूचें सर्व वर्तन समजून आलें. त्यामुळें त्याचा बहुमान करून आणि पुनः स्नेहपूर्वक आलिंगन देऊन राजानें त्याला मुक्त केलें. तो गोमायु नीतिशास्त्रज्ञ असल्यामुळें यापुढें त्यानें प्रायोपवेशन करण्याचा निश्चय केला आणि क्रोधसंतप्त होऊन राजाला तसें सांगितलें. त्यावर व्याघ्रानें त्या धर्मनिष्ठ गोमायूचा बहुमान करून त्या कृत्यापासून त्याचें निवारण करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. तें पाहून गोमायु सद्गदित होऊन नम्रपणानें त्याला म्हणाला—

"तूं माझा प्रथम सत्कार करून नंतर अपमान केला आहेस. तूं मला दुसऱ्यांच्या अवहेलनेस पात्र केलें आहेस. ह्यामुळें आतां तुझ्या पदरीं राहणें मला योग्य नाहीं. असंतुष्ट, स्थानापासून भ्रष्ट केलेले, मानाला मुकलेले, स्वतःचा द्रव्यापहार झालेले, दुसऱ्यानें वंचित केलेले, क्षीण झालेले, खोटे दोषारोप अंगीं आलेले, इत्यादि सेवक बहुधा प्रेमशून्य आणि निर्धन असतात. अवमान झालेल्या व स्थानच्युत अशा मजवर आतां तुझा विश्वास तरी कसा बसावा आणि मीं तरी तुजजवळ कसें रहावें? केलेला करार मोडून तूं माझा अपमान केलास. एखादा मनुष्य शीलवान् आहे, असा एकदां ज्याचा सभेमध्यें गौरव केला, त्याचें आपली प्रतिज्ञा पालन करणाऱ्या राजानें वैगुण्य काढीत बसूं नये. तुझा आतां मजवर विश्वास बसणें शक्य नाहीं. तसें झाल्यानें मला दुःख होईल. तूं शंकित, मी भयभीत व दुसऱ्यांचीं छिद्रें पाहणारे, प्रेमरहित व असंतुष्ट असे इतर लोक आहेत आणि ह्या कामांत कपटहि फार आहे. ज्याचा एकदां भंग होऊन गेला, त्याची पुनः जुळणी करणें फार कठीण आहे आणि एकदां जुळलें असतां त्याचा पुनः भंग होणेंहि तितकेंच कठीण आहे. प्रीतीचा एकवार भंग होऊन पुनः ती जुळली तरी तींत पूर्वीप्रमाणें स्नेह राहत नाहीं. आपलें व दुसऱ्याचें हित साधण्यापेक्षां आपल्या यजमानाचेंच हित साधणारा पुरुष विरळा सांपडतो. कार्यापेक्षेनें वागणारे लोक पुष्कळ आहेत; पण स्वाभाविकपणें प्रेमानें वागणारें दुर्लभ होत. मनुष्याचें ज्ञान होणे राजांस अत्यंत कठीण आहे. कारण त्यांचें चित्त चंचल असतें. समर्थ आणि निःशंक असा मनुष्य शेंकडा एखादाच सांपडतो. एखाद्याला एकदम वैभवाला चढविणें आणि त्याला एकाएकीं खालीं आणणें यावरून राजाच्या बुद्धीमधील कमतरता दिसून येते."

याप्रमाणें धर्म, काम आणि अर्थ यांना अनुरूप असें गोड भाषण करून व राजाचें सांत्वन करून तो गोमायु अरण्याला गेला. त्यावेळीं मृगपति व्याघ्रानें त्याचें मन वळविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु त्या बुद्धिमान् गोमायूनें त्याला न जुमानतां प्रायोपवेशन केलें व शेवटीं देह ठेवून स्वर्गाला गेला. १२. १. १११.

अध्याय ११२ वा.

[१ भीष्म युधिष्ठिराला उष्ट्रग्रीवाचे चरित्राख्यानाचे द्वारा आलस्याचा परिणाम कथन करितो.]

(१) युधिष्ठिर—हे धार्मिकश्रेष्ठा, राजानें काय करावें, काय केल्यानें तो सुखी होईल, तें मला बरोबर सांग.

भीष्म—होय. राजानें या लोकीं काय करावें व काय केलें असतां तो सुखी होईल, तें सांगतों. आम्हीं एका उष्ट्राची कथा ऐकिली आहे, ती सांगतों, तूं ऐक. तीप्रमाणें मात्र हे युधिष्ठिरा, कोणीं वागूं नये. पूर्वीं प्राजापत्य युगामध्यें एक मोठा उंट होऊन गेला. त्याला पूर्वजन्माचें स्मरण होतें. त्यानें अरण्यांत राहून मोठी उग्र तपश्चर्या केली. शेवटीं भगवान् ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला आणि त्यानें त्याला 'वर माग' म्हणून सांगितलें.

उष्ट्र—भगवन्, आपल्या अनुग्रहानें ही माझी मान पूर्ण शंभर योजनें लांब व्हावी. कारण, हे विभो, मला चरावयाला जावें लागतें.

भीष्म—तें ऐकून वरदायक ब्रह्मदेवानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें. नंतर तो उंट आपल्या वनांत निघून गेला. तें वरदान मिळाल्यामुळें कालमोहित होऊन त्या दुर्बुद्धि उंटानें आळसानें वनांतहि जाण्याचें सोडून दिलें. पुढें एकदां तो थकून गेला असतां ती आपली शंभर योजनें लांब असलेली मान पसरून तो चरत राहिला. इतक्यांत मोठ्या जोरानें वारा सुटूं लागला. तें पाहून तो उंट आपली मान व मस्तक एका गुहेमध्यें ठेवून राहिला. इतक्यांत सर्व जगताला जलमय करून सोडणारा पाऊस मोठ्या जोरानें आला. तेव्हां पाण्यानें सर्व अंगें भिजून थबथबलेला, थंडी अंगांत शिरून कुडकुडणारा आणि क्षुधेनें व्याकुळ झालेला कोणी कोल्हा आपल्या स्त्रीसह

त्या गुहेंत शिरला. हे भरतश्रेष्ठा, त्या क्षुधापीडित मांसभक्षक कोल्ह्यानें ती उंटाची मान एकदम भक्षण करण्याला आरंभ केला. जेव्हां आपली मान कोणी तरी खात आहे असें त्या उंटास कळून आलें, तेव्हां अत्यंत कष्टी होऊन त्यानें ती आंखडून धरण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. आपली मान खालींवर करून तिचा संकोच करण्याचा यत्न करीत असतांच तो कोल्हा आणि त्याची बायको यांनीं त्या उंटाला भक्षण करून टाकिलें. अशा रीतीनें कोल्ह्यानें त्या उंटाला भक्षण करून वारा व पाऊस बंद झाल्यावर कोल्हा त्या गुहेंतून बाहेर निघाला. त्या दुर्बुद्धि उंटानें आपण होऊनच आपलें मरण आपणावर असें ओढून घेतलें. ह्याप्रमाणें आळसाचा क्रमाक्रमानें काय परिणाम झाला तो पहा ! तूं आत्मनिग्रहानें अशाप्रकारच्या आळसाचा त्याग करून सर्वदा उद्योग करीत रहा ! विजय हा बुद्धिमूल आहे असें मनूचें म्हणणें आहे.

हे भारता, बुद्धीच्या योगानें होणारीं कामें श्रेष्ठ, बाहुबलानें होणारीं मध्यम, पायाच्या बलावर होणारीं कनिष्ठ आणि पडलेला भार सहन करून केलेलीं कामें सर्वांत कनिष्ठ प्रकारचीं होत. जो राजा सर्वदा दक्ष आणि आत्मनिग्रही असतो, त्याचेंच राज्य टिकतें. अतिलोभी मनुष्याला विजय मिळणें हें त्याच्या बुद्धिमत्तेवर अवलंबून असतें. हे अनघा युधिष्ठिरा, गुप्त मसलती ऐकणारा, चांगल्या लोकांचें साहाय्य घेणारा आणि कोणतेंहि कृत्य परीक्षण करून करणारा, अशा मनुष्याजवळच लक्ष्मी राहते. ज्या राजाला पुष्कळ साहाय्यकारी असतात, तोच पृथ्वीचें पालन करूं शकेल. हे महेंद्रतुल्यविक्रमा, पूर्वीं होऊन गेलेल्या कर्तव्यज्ञ सत्पुरुषांनीं जें सांगितलें आहे, तेंच मीं शास्त्रदृष्ट्या तुला आज कथन केलें आहे. तरी हे राजन्, तूं याचा विचार करून वागत जा. १२. १. ११२.

अध्याय ११३ वा.

[१ विनयाचा आश्रय करून शत्रूला वश कसें करून घ्यावें, ह्याचें सरित्सागरसंवादरूपानें कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भरतर्षभा, दुर्लभ राज्य प्राप्त झालें असतां ज्याच्याजवळ कांहीं साधनें नाहींत आणि ज्याचे शत्रु अत्यंत प्रबळ झाले आहेत, अशा राजानें काय करावें ?

भीष्म—हे भारता, ह्यासंबंधीं सरिता आणि सागर ह्यांचा संवाद प्राचीन इतिहास म्हणून सांगत असतात. देवशत्रु दानवांना आपल्या पोटांत आश्रय देणाऱ्या नदीपति सागरानें एकदां आपणांस आलेली शंका सर्व नद्यांना विचारिली.

सागर—हे नद्यांनो, तुम्ही वेगानें वाहत असतां मोठमोठ्या वृक्षांना मूळ आणि शाखा यांसह उपटून आणलेलें मी पाहतों. त्यांत वेत मला कोठेंहि दिसत नाहींत. वेत म्हटला म्हणजे आकारानें अगदीं लहान असून त्याचें सामर्थ्यहि अल्प असतें व तो तुमच्या कांठावरच वाढलेला असतो. त्याला तुच्छतेनें तुम्हीं आणिलें नाहीं काय ? किंवा तुमचें कांहीं कार्य त्यानें केलें आहे काय ? तो आपलें तीर सोडून कां येत नाहीं. याविषयीं तुम्हां सर्वांचें मत ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे.

तें भाषण ऐकून त्या नदीपति सागराला मुद्देसूद, अर्थपूर्ण, हेतुयुक्त आणि हृदयाला पटेल असें उत्तर भागीरथी नदीनें दिलें.

गंगा—हे वृक्ष एकाच ठिकाणीं राहून आपलें स्थान कधींहि न सोडतां ताठ्यानें उभे असतात. यामुळें ज्यावेळीं आम्ही त्यांना प्रतिकूल असतों, तेव्हां त्यांना आपली जागा सोडून देणें भाग पडतें. वेताची तशी स्थिति नसते. वेत आमचा वेग येत असल्याचें पाहून नमतो, दुसरे तसे नमत नाहींत. नदीचा वेग निघून गेला असतां तो वेत पूर्ववत् आपल्या ठिकाणीं कायम रहातो. वेळप्रसंग जाणणारा, सदा वश असणारा, औद्धत्य टाकून वागणारा, सर्वदा अनुकूल राहणारा असा वेत नम्र असल्यामुळें आमच्याबरोबर वाहत येत नसतो. वारा आणि पाऊस यांच्या वेगाला अनुसरून ज्या ओषधि, वृक्ष आणि झुडपें नम्र किंवा उन्नत होतात, त्यांचा कधींहि पराभव होत नसतो.

भीष्म—शत्रु उत्कर्ष पावत असून बंध आणि नाश करण्याविषयीं समर्थ असेल तर जो त्याचा वेग प्रथम सहन करीत नाहीं, तो सत्वर नाश पावतो. आपल्या व शत्रूच्या सामर्थ्याचा व असामर्थ्याचा आणि वीर्याचा विचार करून जो वागतो, त्याचा कधींहि पराजय होत नाहीं. अशाप्रकारें ज्या काळीं आपल्याहून शत्रु अधिक बलवान् आहे असें वाटेल, त्या काळीं विद्वान् मनुष्यानें वेताप्रमाणें नम्रवृत्ति धारण करावी. हेंच शहाणपणाचें चिह्न होय. १२. १. ११३.

अध्याय ११४ वा.

[१ सभेमध्यें दुष्टाचें दुर्भाषण सहन करण्यांत कांहींच अप्रिय नाहीं.]

(१) युधिष्ठिर—हे शत्रुतापना, एखाद्या मूर्ख पण धीट मनुष्यानें भरसभेंत कोणा विद्वान् व सौम्य मनुष्याला अपशब्द बोलून दुखविलें तर त्यानें काय करावें ?

भीष्म—हे राजा, याविषयीं शास्त्रांत काय सांगितलें आहे तें ऐक. बुद्धिमान् मनुष्यानें त्या दुर्बुद्ध मनुष्याच्या भाषणाची क्षमा करावी. जो आपली विनाकारण निंदा करितो त्याच्यावर न रागावलें असतां त्याचें पुण्य आपणाला लागतें आणि ह्याचें पाप त्याला लागत असतें. आतुर होऊन मोठ्यानें ओरडणाऱ्या टिटवीप्रमाणें त्याजकडे कोणींहि लक्ष देऊं नये. अशा रीतीनें तो लोकविद्वेषाला पात्र होऊन त्याचा आक्रोश मात्र व्यर्थ होतो. 'भरसभेंत मानपात्र अशा त्या मनुष्याला मी असें बोललों असतां तो लज्जित होऊन मेल्यासारखा शुष्क पडला आहे,' असें म्हणून तो निर्लज्ज स्वतःच्या पापकर्मांची स्तुति करीत असतो. अशा पुरुषाधमाची मोठ्या यत्नानें उपेक्षाच करणें योग्य आहे. अल्पमति मनुष्य जें जें बोलेल तें तें शहाण्यानें सोसावें. वनामध्यें निरर्थक आक्रोश करणाऱ्या निर्बुद्ध कावळ्याप्रमाणें एखाद्या प्राकृत मनुष्याच्या स्तुतीनें किंवा निंदेनें काय होणार आहे ? जर पापी मनुष्याच्या वाणीमध्यें एवढी शक्ति असती, तर वाणीनेंच त्याची सर्व कार्यसिद्धि होऊन एकाद्याचा वध करण्याची इच्छा होतांच त्याला दुसरें कांहीं करावें लागलें नसतें. 'तुझा पुत्र मरो' असें म्हणतांच तत्काळ त्या पुत्राचा मृत्यु झाला असता. मयूर ज्याप्रमाणें नृत्य करून दाखवूं लागला म्हणजे आपलें गुह्य लोकांना दिसत आहे, याची त्याला लज्जा वाटत नसते, उलट आनंद होत असतो, त्याप्रमाणें त्या मनुष्याला आपल्या वर्तनानें व कृतीनें आपल्याच मातेचा दोष व्यक्त होत असल्याची कांहींच लज्जा वाटत नाहीं. ज्याला लोकांमध्यें अवाच्य किंवा अकार्य असें कांहीं आहे असें वाटत नाहीं, त्या दुष्टकर्म्याशीं शुचिर्भूत मनुष्यानें कधींहि भाषण करूं नये.

जो मनुष्य तोंडावर गुण गाणारा व पाठीमागें निंदा करणारा असतो, त्याला कुत्र्याप्रमाणें उत्तम लोक, ज्ञान आणि धर्म, यांची प्राप्ति होत नसते. असल्या प्रकारच्या आपल्या पाठीमागें निंदा करणाऱ्या मनुष्यानें शेंकडो लोकांना दान

केलें किंवा यज्ञ केले तरी तें सर्व व्यर्थ जातें. म्हणून शहाण्या मनुष्यानें सज्जन लोक ज्याप्रमाणें कुत्र्याचें मांस वर्ज करितात, त्याप्रमाणें त्या प्रकारच्या पापी मनुष्याचा संबंध तोडावा. लोकसमूहापुढें निंदा करणारा दुरात्मा मनुष्य फणा उभारणाऱ्या सर्पाप्रमाणें आपले दोषच प्रकट करितो. असा मनुष्य आपलें कार्य करीत असतां त्याचा प्रतीकार करण्याच्या इच्छेनें जो पुढें होतो, त्याचे श्रम राखेंत लोळणाऱ्या दुर्बुद्धि गाढवाप्रमाणें व्यर्थ समजावे. जो सर्वदा परनिंदेंत गढून गेलेला, ज्यची कधींहि समाधानवृत्ति नसते, अशा मनुष्यरूपी लांडग्याला उन्मत्त होऊन गर्जना करणारा गज किंवा अतिभयंकर कुत्रा यांप्रमाणें नित्य टाळावें. मूर्ख लोकांच्या मार्गानें जाणारा, दम आणि विनय यांचा त्याग करणारा, पाप आचरणारा, शत्रूप्रमाणें वागणारा आणि दुसऱ्याचें वैभव सहन न होणारा, अशा पापमति मनुष्याचा सर्वदा धिक्कार असो. असले लोक तुला टाकून बोलूं लागले, तरी तूं खेद मानूं नको. स्थिरबुद्धीचे लोक उच्च मनुष्याचा नीच मनुष्याशीं झालेला संबंध निंद्य समजतात. दुष्ट मनुष्य क्रुद्ध झाला असतां पांच बोटांनीं थापट मारील, तोंडावर धूळ किंवा कोंडा फेंकील किंवा दांत विचकून भीति दाखवील. कारण, अशा मनुष्याच्या अंगीं ह्या गोष्टी स्वाभाविकच असतात. अत्यंत दुष्ट मनुष्यानें भरसभेंत केलेली निंदा वर सांगितलेले विचार डोळयांपुढें ठेवून जो सहन करील, त्याचें कांहींहि अप्रिय होणार नाहीं. १२. १. ११४.

अध्याय ११५ वा.

[१ राजाला उत्तम प्रकारच्या साहाय्यकर्त्यांची आवश्यकता. २ तें साहाय्य कशा प्रकारचें असावें, यासंबंधीं पात्रापात्रविचार.]

(१) युधिष्ठिर—हे महाप्राज्ञ पितामहा, मला एक मोठा संशय आला आहे आणि तूं आमच्या कुलाचा उत्पादक असल्यामुळें त्याचें निरसन तूंच करणें मला योग्य वाटत आहे. हे ताता, दुराचारी व दुष्ट मनुष्यांच्या तोंडांत कशा प्रकारचे शब्द निघत असतात, हें तूं सांगितलेंच आहेस. म्हणून तुला माझी विनंति आहे कीं, राजाला हितकारक, कुलाला सुखदायक, वर्तमानकालीं व भविष्यकालीं कल्याण आणि वृद्धि करणारें, पुत्रपौत्रादिकांना आनंदविणारें, राष्ट्रवृद्धि करणारें आणि अन्नपानाला हितप्रद होऊन शरीरालाहि सुखकारक

होईल, असें जें कृत्य असेल, तें मला सांग. जो राजा अभिषिक्त होऊन मित्र आणि आपले सुहृज्जन ह्यांसह राज्यांत राहतो, त्यानें आपल्या प्रजाजनांचें रंजन कसें करावें ? ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन नसल्यामुळें स्नेह आणि अनुराग यांना वश होऊन जो दुर्जनांच्या संगतीला लागतो, त्याचे सर्व कुलीन सेवक त्याविरुद्ध होऊन त्यांचा प्राप्तीच्या कामीं त्याला किमपिहि उपयोग होत नाहीं. म्हणून दुर्बोध असे राजधर्म मला सांगून माझ्या संशयाचा निरास कर. बुद्धीनें तूं बृहस्पतीसारखा असल्यामुळें ते सांगण्यास तूंच समर्थ आहेस.

हे पुरुषव्याघ्रा, आमच्या कुलाचें हित करण्यांत तूंच एक सर्वदा रत असल्यामुळें ते राजधर्म तूं सांगशील किंवा जो नित्य आमची प्रशंसा करीत असतो, तो एक महाप्राज्ञ विदुर तरी सांगूं शकेल. तेव्हां कुलाला आणि राजाला हितप्रद असें तुझ्या तोंडचें भाषण ऐकून अविनाशी अमृताच्या योगानें तृप्त झाल्याप्रमाणें मी सुखानें निद्रा घेईन. राजानें सर्व गुणसंपन्न सेवक जवळ करावयाचे ते कशाप्रकारचे असावे ? त्यानें कोणत्या लोकांशीं व्यवहार करावा ? राजाजवळ जर भृत्य नसले, तर त्या एकट्याकडून प्रजेचें रक्षण होणें शक्य नाहीं. कारण त्याच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या प्रत्येक पुरुषाला त्या राज्याची इच्छा असते.

(२) भीष्म—हे भारता, कोणाच्याहि साहाय्यावांचून एकट्याच्यानें राज्य चाळविणें कधींहि शक्य नसतें. तसेंच हे भरतश्रेष्ठा, एकट्याच्यानें द्रव्य मिळविणें व मिळविलेल्याचें संरक्षण करणेंहि शक्य नाहीं. ज्याचे सर्व सेवक ज्ञानी, अनुभवी, राजाचें हित चिंतणारे, कुलीन आणि प्रेमळ असतात, त्यालाच राज्यसुखाची प्राप्ति होते. ज्या राजाचे मंत्री कुलीन, कधींहि न फुटणारे, राजाच्या सहवासांत असणारे, त्याला चांगली मसलत देणारे, राजाचे पूर्वसंबंध जाणणारे, सज्जन, संकटापूर्वींच त्याची तरतूद लावणारे, देशकालानुसार वागणारे आणि गतगोष्टींसंबंधीं शोक न करणारे असतात, तोच राजा राज्यसुखाला प्राप्त होतो. ज्याचे मंत्री त्याचें सुख-दुःख तें आपलेंच आहे असें समजून वागणारे, जे त्याचें प्रिय करण्यांत दक्ष, जे राजद्रव्याविषयीं सर्वदा काळजी घेणारे आणि सत्यनिष्ठ असतात, तोच राजा राज्यसुख अनुभवितो. ज्याच्या देशांत प्रजेला दुःख म्हणून कधींच ठाऊक नसतें, प्रजा सदासर्वदा त्याच्या आश्रयाची इच्छा करणारी असते, जो क्षुद्र स्वभावाचा नसून सत्पथानें वागणारा असतो, अशाच राजाला राज्यसुख

मिळतें. ज्याचे कोशावर नेमलेल्या तुष्ट व आप्त पुरुषांकडून खजिन्याची सर्वदा वाढ होत असते, ज्याच्या कोष्ठागारावर-धान्याच्या कोठारावर-प्रामाणिक, निर्लोभी आणि संग्रहतत्पर असे योग्य पुरुष नेमलेले असतात, तोच राजा सुखी होतो. ज्याच्या राज्यांतील सर्व व्यवहार कृतकर्मांचें फल मिळवून देणारे म्हणजे शंख-लिखितांच्या गोष्टींत सांगितल्याप्रमाणें होतात, तोच राजा स्वधर्मफल भोगणारा होतो. जो राजा मनुष्यांचा संग्रह करितो, जो राजधर्मवेत्ता असतो, आणि जो संधि-विग्रहादि षड्वर्गांचा आश्रय करितो, त्यालाच स्वधर्मफलाची प्राप्ति होत असते. १२. १. ११५.

अध्याय ११६ वा.

[१ युधिष्ठिराला भीष्माकडून कोणीएका मुनीनें व्याघ्रभयानें भयभीत झालेल्या कुत्र्याला व्याघ्र केल्याचें कथन.]

(१) भीष्म—ह्यासंबंधीं एक पुरातनकालची कथा सांगत असतात. तीवरून सज्जन लोक आचरण कसें ठेवीत असतात, हें समजून येण्यासारखें आहे. त्यासारखी एक गोष्ट मीं तपोवनांत ऐकिली होती. ती जमदग्निपुत्र रामाला मुनिश्रेष्ठांनीं सांगितली होती. ती कथा अशी आहे—

कोणी एका निर्जन महावनांत एक ऋषि राहत होता. तो फलमूलांवर आहार करीत असे. तो नियमनिष्ठ असून अत्यंत आत्मनिग्रही होता. तो व्रतशील, शांत, स्वाध्यायतत्पर, उपवासानें शुचिर्भूत आणि सात्त्विक वृत्तीचा होता. तो ज्ञानसंपन्न असून त्याचा तो सद्भाव पाहून त्या वनांतील सर्व सिंह, व्याघ्रादि क्रूर प्राणी, मदोन्मत्त मोठमोठे गज, चित्ते, गेंडे, अस्वलें आणि दुसरेहि भयंकर अनेक रक्तभक्षक जीव त्याजकडे येऊन व त्याला कुशल प्रश्न विचारून त्याशीं शिष्याप्रमाणें अत्यंत नम्रपणानें वागत असत. ह्याप्रमाणें ते सर्वजण त्या ऋषीला कुशलप्रश्न विचारून आल्या मार्गानें परत जात असत. तेथें एक ग्राम्य पशु-कुत्रा होता. तो मात्र त्या महामुनीला सोडून कधींहि जात नसे. तो महाभक्त, अनुरक्त, उपवासांनीं कृश झालेला, निर्बल, फळें, मूळें आणि उदक यांवर निर्वाह करणारा, शांत आणि शिष्टासारखा दिसत असे. अशा रीतीनें त्या श्वानाचें मनुष्याप्रमाणें त्या ऋषीच्या पायीं

१ भाग ९ वा, शांतिपर्व अ. २३, पृष्ठ ४४९, ४५० पहा.

अतिशय प्रेम जडलें. नंतर एके वेळीं एक रक्तभक्षक व सामर्थ्यवान् चित्ता आपलें भक्ष्यच पुढें असल्याचें पाहून संतुष्ट झालेला त्यावर उडी घालण्याच्या हेतूनें क्रूर कालासारखा तेथें आला. तो तृषित होऊन जिव्हेनें ओष्ठप्रांत चाटीत होता. तो जमिनीवर आपल्या पुच्छाचे सारखे आघात करीत होता. तो भुकेनें व्याकुळ झाला असून त्यानें आपलें तोंड पसरलें होतें आणि श्वानाचे मांसावर त्याचें मन फार गुंतलें होतें. हे राजा, त्यावेळीं त्या क्रूर पशूला आलेला पाहून आपले प्राण वांचविण्याची इच्छा करणारा तो कुत्रा मुनीला काय म्हणाला तें श्रवण कर. तो म्हणाला, 'भगवन्, हा चित्ता कुत्र्यांचा शत्रु आहे. ह्याच्या मनांतून माझा वध करावयाचा आहे. म्हणून हे महामुने, ह्याच्या हातून मला भय पोंचणार नाहीं, असा प्रसाद दे. हे महाबाहो, तूं निःसंशय सर्वज्ञ आहेस, म्हणून मी तुला विनवीत आहें. मला निर्भय कर.' दुसऱ्यांच्या मनांतील भाव ओळखणाऱ्या आणि सर्व प्राण्यांची भाषा जाणणाऱ्या त्या महामुनीनें त्याच्या मनांतील भयाचें कारण ओळखलें आणि म्हटलें—

मुनि—वत्सा, ह्या चित्त्यापासून आपणाला मृत्यु येईल, अशी भीति तूं बाळगूं नकोस; तुझें श्वानाचें रूप जाऊन तूंच चित्ता हो! असें मुनि म्हणतांच तो कुत्रा सुवर्णतुल्य आकाराचा, अंगावरील ठिपक्यांनीं चित्रविचित्र दिसणारा आणि लखलखित दाढांचा चित्ता होऊन निर्भयपणें त्या वनांत फिरूं लागला. तेव्हां त्यावर चालून आलेल्या त्या चित्त्याला हा आपल्याच जातीचा चित्ता आहे असें वाटून त्यानें क्षणांत त्याच्याशीं विरोध करण्याचें सोडून दिलें. पुढें एक भयंकर, जिभल्या चाटणारा, रक्ताची इच्छा करणारा, क्षुधाक्रांत व्याघ्र तोंड पसरून त्या चित्त्यावर धांवून आला. त्या भयंकर दाढांनीं युक्त व क्षुधापीडित व्याघ्राला वनांत पाहून तो चित्ता प्राणरक्षणार्थ त्या मुनीला पुनः शरण गेला. त्या मुनीनें सहवासामुळें उत्पन्न झालेल्या प्रेमामुळें त्या चित्त्याला शत्रूपेक्षांहि बलवत्तर असा व्याघ्र केलें. त्याचें तें रूप पाहून त्या व्याघ्रानें त्याला मारलें नाहीं. अशाप्रकारें व्याघ्ररूप पावून त्या चित्त्याला मांसाशनाची रुचि लागली आणि फलमूलें भक्षण करण्याची इच्छाहि त्याला होईनाशी झाली. ज्याप्रमाणें मृगपति सिंह नित्य वनांतील श्वापदांना भक्षण करण्याची इच्छा करीत असतो, त्याप्रमाणें तो व्याघ्र करूं लागला. १२. १, ११६.

अध्याय ११७ वा.

[१ गजाला पाहून भयभीत झालेल्या व्याघ्राला मुनीच्या वराच्या योगानें गजत्वप्राप्ति. २ सिंहभयानें गजाला सिंहत्वप्राप्ति. ३ शरभभयानें सिंहाला शरभत्वप्राप्ति. ४ दुष्टबुद्धि धारण करून आपणावर चालून येणाऱ्या त्या शरभास मुनीकडून पुनः श्वानत्वप्राप्ति.]

(१) भीष्म—याप्रमाणें मारलेले पशु भक्षण करून तृप्त झालेला तो व्याघ्र आश्रमाजवळच सुखानें निजला असतां एक उन्मत्त व मेघाप्रमाणें उद्धत दिसणारा गज तेथें आला. त्याच्या गंडस्थलांतून मदस्राव होत होता. तो उंच असून त्याचें अंग कमलांनीं भरून गेलें होतें. त्याचें गंडस्थल पसरट असून पुच्छ मोठें सुंदर होतें. त्याचें शरीर धिप्पाड असून त्याचा आवाज मेघाप्रमाणें गंभीर होता. त्या बलगर्वित व मदोद्धत गजाला पाहून तो व्याघ्र भयभीत होऊन ऋषीला शरण गेला. तेव्हां त्या मुनीनें त्याला गज केलें. आपल्यासमोर मेघाप्रमाणें प्रचंड आकाराचा गज असल्याचें पाहून तो चालून आलेला गज भयभीत झाला आणि तेथून निघून गेला. नंतर तो गज कमलवनांत आणि शल्लकींच्या अरण्यांत कमलपरागांनीं विभूषित होऊन आनंदानें राहिला. असे त्याचे कित्येक दिवस त्या ऋषीच्या पर्णकुटींत गेले.

(२) नंतर एकदां गजकुलाचा संहार करणारा, पिंगट केसरांचा, गिरिकंदरांत उत्पन्न झालेला एक भयंकर सिंह त्या ठिकाणीं येऊन पोंचला. त्याला पाहतांच तो गज सिंहभयानें कंपित होऊन पुनः त्या ऋषीला शरण गेला. तेव्हां त्या मुनीनें त्या गजाला सिंह केलें. त्यामुळें समान कुल झाल्यामुळें तो सिंहरूपी श्वान वन्य सिंहाला जुमानीनासा झाला. तें पाहून तो अरण्यांतील सिंह व्याकुल होऊन तेथून निघून गेला. आणि त्या महावनामध्यें हा सिंह मुनीजवळ राहूं लागला. त्याच्या भीतीनें इतर पशुहि घाबरून जाऊन स्वजीवितरक्षणार्थ त्या तपोवनाजवळ मुळींच दिसेनातसे झाले.

(३) पुढें कालयोगानें सर्व प्राणिहिंसक, बलवान्, रुधिराहारी, सर्व प्राण्यांना भयभीत करून सोडणारा, आठ पायांचा आणि ऊर्ध्व दृष्टि असलेला एक शरभ त्या सिंहाचा वध करण्याकरितां त्या मुनीच्या आश्रमाजवळ आला. हे अरिंदमा, तें पाहून मुनीनें त्या सिंहाला अतिसामर्थ्यवान् असा शरभ केला. पुढें त्या वन्य शरभानें आपल्यापुढें मुनीच्या त्या बलवान् शरभाला उभा असलेला

पाहून तत्काळ त्या वनांतून पलायन केलें. अशा रीतीनें मुनीनें शरभ केलेला तो श्वान मुनीच्या पार्श्वभागीं नित्य सुखानें कालक्रमण करूं लागला. त्या शरभाला पाहतांच वनांतील सर्व पशु भयग्रस्त होऊन प्राणरक्षणार्थ वन सोडून पळून गेले. इकडे हा शरभहि प्राणिसंहारांत रत होऊन मांसाहारी झाला आणि फल-मूलांकडे मुळींच लक्ष देईनासा झाला. तेव्हां रक्ताची लालसा लागून गेल्यामुळें श्वानयोनीमध्यें जन्म पावलेल्या त्या कृतघ्न शरभाला त्या मुनीच्याच वधाची इच्छा उत्पन्न झाली.

(४) हा त्याचा विचार आपल्या तपःसामर्थ्यानें त्या ज्ञानदृष्टि मुनीला तत्काल समजून आला आणि त्याला तो म्हणाला, 'अरे, तूं श्वान असून तुजवरील स्नेहानें तुला मीं चित्ता केलें, पुढें चित्त्याचा व्याघ्र केला, व्याघ्राचा मदोन्मत्त गज केला, पुढें गजाचा बलवान् सिंह केला आणि पुनः तुला शरभ केलें; परंतु तूं मात्र आपला जातिस्वभाव सोडला नाहींस. हे पाप्या, ज्याअर्थीं निष्पाप अशा माझाहि वध तूं करूं पाहत आहेस, त्याअर्थीं तुला पुनः श्वानयोनीचीच प्राप्ति होईल !'

अशाप्रकारें त्या ऋषीनें शाप दिल्यावर तो मुनिजनांचा द्वेष करणारा दुष्टात्मा, प्राकृत आणि मूर्ख शरभ पुनः श्वान झाला. १२. १. ११७.

अध्याय ११८ वा.

[१ सचिवांचें गुणवर्णन. २ राजगुण कसे असावे ? ३ योद्धयांचे गुण.]

(१) भीष्म—याप्रमाणें मूळपदावर आल्यावर त्या कुत्र्याची स्थिति अत्यंत दैन्याची झाली. त्या ऋषीनें एका हुंकाराबरोबर त्याला तपोवनाबाहेर घालवून दिलें. याप्रमाणें शहाण्या राजानें भृत्याचे सत्यता, शुचिर्भूतता, सरळपणा, स्वभाव, सत्त्व, वेदज्ञान, वर्तन, कुल, इंद्रियदमन, दया, बल, वीर्य, प्रभाव, नम्रता आणि क्षमा हे गुण पारखावे आणि जो ज्या कार्याला योग्य असेल, त्याची त्या ठिकाणीं सुरक्षितपणें योजना करावी. राजानें परीक्षेवांचून सचिवपदावर कधींहि कोणाची योजना करूं नये. अकुलीन लोक जवळ बाळगल्यानें राजाची सुखाभिवृद्धि होत नाहीं. राजाचा अमात्य कुलीन असून जरी संस्काररहित असला, तरी राजानें विनाकारण दोष लावला असतांहि आपल्या कुलीनतेमुळें राजासंबंधीं त्याच्या मनांत कांहीं पापबुद्धि येत नाहीं. तोच अकुलीन व संस्कृत

पुरुष मोठ्याचा आश्रय मिळवून वैभवास चढल्यावर राजानें दोष लावला असतां शत्रु होऊन राहतो. म्हणून कुलीन, सुशिक्षित, शहाणा, शास्त्रज्ञ आणि अनुभवी, सर्व शास्त्रतत्त्वें जाणणारा, सहनशील, स्वदेशांत जन्मलेला, कृतज्ञ, सामर्थ्यवान्, क्षमावान्, दमनशील, जितेंद्रिय, निर्लोभी, मिळेल त्यावर संतुष्ट राहणारा, आपल्या स्वामीच्या मैत्रीची इच्छा करणारा, सहाय्यक, देशकाल जाणणारा, सर्वांचें रंजन करण्यांत तत्पर, सर्वदा उद्योगरत, राजहितैषी, निरलस, आपल्या राष्ट्राचे आचार पाळणारा, संधि-विग्रहांत निपुण, राष्ट्रोन्नतीचे तीन पुरुषार्थ जे धर्म, अर्थ आणि काम त्यांत निष्णात, नगर व राष्ट्र यांतील लोकांना प्रिय, परसैन्याचें उन्मूलन करणारे जे व्यूह त्यांतील मर्म जाणणारा, सैन्योत्साह वाढविणारा, शत्रूचीं गूढ इंगितें आणि आकार जाणणारा, शत्रूंवर चालून केव्हां जावें ह्याचें बरोबर ज्ञान असलेला, गजशिक्षेचीं तत्त्वें जाणणारा, अहंकाररहित, प्रगल्भ, कुशल, आत्मनिग्रही, बलसंपन्न, योग्य गोष्ट करणारा, स्वतः शुद्धाचरणी असून शुद्धाचार लोकांस जवळ बाळगणारा, प्रसन्नमुख, आपल्या दर्शनानें सर्वांस संतोषविणारा, लोकांचा नायक, नीतिकुशल, गुणी असून तदनुरूप व्यापार करणारा, कोणत्याहि कार्यांत आग्रह न धरणारा, कोणतीहि सूक्ष्म गोष्ट तत्काळ जाणणारा, सभ्य वर्तनाचा, गोड बोलणारा, वीर, शूर, वैभवशाली आणि देशकालाप्रमाणें गोष्टी घडवून आणण्यांत समर्थ अशाप्रकारचा मंत्री ज्या राजाचा असून ज्याचा राजाच्या हातून कधींहि अपमान होत नाहीं, त्याचें राज्य चंद्राच्या योगानें शोभणाऱ्या चांदण्याप्रमाणें वृद्धिंगत होतें.

(२) या गुणांनीं युक्त असून शास्त्रविशारद, प्रजापालनतत्पर आणि धार्मिक अशा राजाची प्रजेनें इच्छा करावी. शिवाय तो शहाणा, सहनशील, शुचिर्भूत, कडक आचरणाचा, कोणत्या काळीं कोणता उद्योग करावयाचा हें जाणणारा, योग्य पुरुषांची शुश्रूषा करणारा, शास्त्रज्ञ, दुसऱ्यांचा सदुपदेश ऐकणारा, कोणत्याहि गोष्टीचा ऊहापोह करण्यांत कुशल, बुद्धिमान्, धारणायुक्त, कोणत्याहि गोष्टीचा यथान्याय शेवट लावणारा, आत्मनिग्रही, मधुर भाषण करणारा, अपकार करणाऱ्याचीहि क्षमा करणारा, दानशूर, श्रद्धाळू, दिसण्यांत चांगला, संकटावस्थेंत असणाऱ्या लोकांस हातभार लावणारा, ज्याचे अमात्य त्याचे कल्याणार्थ सर्वदा तत्पर आहेत असा, अहंकाररहित, निर्द्वंद्व, भलतें कृत्य कधींहि न करणारा, मंत्र्यांनीं चांगलें कार्य केलें असतां त्यांचा सत्कार करणारा, आपल्यावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या लोकांचें प्रिय करणारा, लोकसंग्रह

करणारा, कधींहि ताठून न जाणारा, सर्वदा प्रसन्नमुख, सेवकाची सदा अपेक्षा करणारा, क्रोधवश न होणारा, थोर मनाचा, योग्य शिक्षा देणारा, लोकांची धर्माकडे प्रवृत्ति करणारा, हेररूपी नेत्रांनीं प्रजेवर लक्ष्य ठेवणारा, धर्म आणि अर्थ ह्या पुरुषार्थांमध्यें कुशल असावा. अशाप्रकारच्या शेंकडों गुणांनीं युक्त राजाची प्रजा इच्छा करिते.

(३) हे मनुष्येंद्रा, योद्धे देखील सर्व गुणांनीं युक्त असावे. ते राज्यसंरक्षणाचे कामीं मदत करणारे होतील, असे राजानें निवडून काढावे. ज्या राजाला आपली भरभराट होत जावी, अशी इच्छा असेल, त्यानें त्यांचा अवमान कधीं करूं नये. ज्या राजाचे योद्धे संग्रामचतुर, कृतज्ञ, शस्त्रविद्येंत कुशल, धर्मशास्त्रनिपुण, पदातींनीं युक्त, निर्भय, गजपृष्ठावर बसणारे, रथ चालविण्यांत चतुर, आणि धनुर्विद्येंत निष्णात असतात, त्याच राजाला ही पृथ्वी वश होते. जो राजा सर्वसंग्रह करण्यांत सर्वदा निपुण असून उद्योगशील आणि मित्रसंपन्न असतो, तोच सर्वोत्तम राजा होय. हे भारता, ज्याला अश्वारूढ अशा हजारों वीरांचें साहाय्य असतें आणि ज्याच्या पदरीं बराच लोकसमाज आहे, अशा राजाला ही पृथ्वी सहज जिंकून घेतां येण्यासारखी आहे. १२. १. ११८.

अध्याय ११९ वा.

[१ योग्यतेनुसार भृत्यांची त्या त्या ठिकाणीं योजना. २ भृत्यांचे गुण.]

(१) भीष्म–याप्रमाणें जो राजा श्वानाप्रमाणें जे नीच असतील, त्यांना महत्पदावर न योजितां त्यांची योग्य अशा ठिकाणीं योजना करितो, त्यालाच राज्यफल भोगितां येतें. श्वानाचा मोठा सत्कार करून त्याला उच्चपदावर चढविलें असतां तो त्या स्थानाचा अतिक्रम करून प्रमाद करितो. म्हणून स्वजातिसिद्ध गुणांनीं जे योग्य असतील, त्यांनाच अमात्याचे जागीं नेमावें. अस्थानीं भलत्याला नेमणें कधींहि इष्ट नसतें. जो राजा भृत्यांना ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुसार कर्मांची वांटणी करून देतो, तो त्यामुळें राज्यसुख भोगतो. ज्याप्रमाणें शरभाच्या ठिकाणीं शरभ, बलवान् सिंहाचे ठिकाणीं बलवान् सिंह, व्याघ्राचे ठिकाणीं व्याघ्र आणि द्वीपीचे ठिकाणीं द्वीपीचीच योजना करणें इष्ट आहे, त्याप्रमाणें भृत्यांचीहि योजना त्यांना अनुरूप कर्मांच्याच ठिकाणीं केली

पाहिजे. कर्मफळाची इच्छा करणाऱ्या राजानें याच्या उलट भृत्यांची योजना कधींहि करूं नये. जो दुर्बुद्धि राजा प्रमाण सोडून भृत्यांना त्यांच्या योग्यते-विरुद्ध अधिकार देतो, तो प्रजारंजन करूं शकत नाहीं. आपल्या गुणांचें फळ मिळवूं इच्छिणाऱ्या राजानें बालिश, क्षुद्र, अप्राज्ञ, अजितेंद्रिय दुष्कुलीन लोकांस कामावर ठेवूं नये. राजाचे जवळ सतत असणारे लोक सज्जन, कुलीन, शूर, ज्ञानवान्, निर्मत्सर, क्षुद्र नसलेले, शुचिर्भूत आणि दक्ष असे असावे आणि त्याचे बहिश्चर भृत्य नम्र, तत्पर, शान्त, शुद्धशील, चांगल्या गुणाचे आणि लोकापवादास पात्र न झालेले असे असावे. सिंहाच्या पार्श्वभागीं सर्वदा सिंहानेंच असावें. स्वतः सिंह नसून समीपभागीं सिंह असेल, तर त्याला सिंहाची योग्यता येते. परंतु सिंहाचें कार्य करूं पाहणाऱ्याच्या सभोंवतीं श्वानांची मंडळी जमून त्याची उपासना करीत असेल, तर सिंहाचें कार्य त्याचे हातून होणें शक्य नाहीं.

(२) हे राजा, याप्रमाणें राजाला शूर, प्राज्ञ, बहुश्रुत आणि कुलीन भृत्यांचें साहचर्य असल्यास त्याला संपूर्ण पृथ्वीहि जिंकितां येणें शक्य आहे. राजांनीं विद्याहीन, कुटिल, निर्बुद्ध व द्रव्यशून्य भृत्यांला जवळ करूं नये. जे लोक स्वामिकार्यतत्पर असून सुटलेल्या नेमक्या बाणाप्रमाणें राजाचें कार्य तत्परतेनें करितात, अशा लोकांशीं राजानें गोडीनें वागावें. राजांनीं यत्नपूर्वक आपल्या कोशाचें रक्षण करावें. कारण, राजांच्या सुस्थितीला कोशाचाच आधार असल्यामुळें, कोशाची वृद्धि सर्वदा होणें इष्ट आहे. तुझें कोष्ठागार अनेक प्रकारच्या धान्यांनीं भरलेलें असून तें चांगल्या लोकांच्या हातीं असावें. तूं धनधान्यसंपादनांत नित्य तत्पर असावें. तुझे सेवकहि उद्योगरत आणि युद्धकुशल असावे. त्याचप्रमाणें त्यांना अश्वविद्येचेंहि ज्ञान अवश्य असावें. हे कुरुनंदना, तूं ज्ञातिजन आणि बंधुवर्ग यांची नित्य काळजी घेत जा. मित्र आणि संबंधिजन यांना जवळ कर आणि पौरकार्यहिताकडे लक्ष्य देत जा. प्रजेसंबंधानें तुझें वर्तन कशाप्रकारचें असावें त्यासंबंधीं कुत्र्याचा दृष्टांत देऊन मीं सांगितलें आहे. आणखी काय ऐकण्याची तुझी इच्छा आहे ? १२. १. ११९.

अध्याय १२० वा.

[१ युधिष्ठिर भीष्माला राजधर्म साररूपानें आपणास सांगण्याविषयीं विनंति करितो. २ भीष्माकडून प्रजापालनादि प्रकारांचें कथन. ३ शत्रूवर चाल करून कसें जावें. ४ योग्य मनुष्याची योग्य कार्यावर योजना. ५ राजवर्तन कसें असावें ?]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, पूर्वीच्या राजधर्मवेत्त्यांनीं सांगितलेले अनेक राजधर्म तूं मला निवेदन केलेस. तूं ते विस्तारानें सांगितले असल्यामुळें आतां त्यांचें विद्वानांना मान्य असें संक्षिप्त रूपानें मला कथन कर.

(२) **भीष्म**—सर्व भूतांचें रक्षण करणें हा क्षत्रियांचा परम धर्म होय. तें रक्षण कसें करावें, तें हे पृथ्वीपते ऐक. ज्याप्रमाणें मयूर चित्रविचित्र पिसें धारण करतो, त्याप्रमाणें धर्मवेत्त्या राजानें अनेक प्रकारचीं रूपें धारण करावीं. कधीं कडकपणा, कधीं कुटिलता, कधीं निर्भयता, कधीं सत्यत्व, कधीं सरलत्व, कधीं मध्यस्थपणा इत्यादि गुण अंगांत असून सात्विक वृत्तीनें वागल्यास राजास सुखप्राप्ति होते. ज्या कार्यांत जें स्वरूप हिताचें होईल असें वाटत असेल, तें धारण करावें. राजानें अनेक प्रकारचीं रूपें धारण केलीं, तरी त्याची अल्पहि हानि होत नाहीं. शरदृतूंतील मूक मयूराप्रमाणें राजानें आपला मंत्र सदैव गुप्त ठेविला पाहिजे. त्याचें भाषण स्वल्प व मृदु असावें, तसाच तो शास्त्रनिष्णातहि असावा. उदकाचा लोंढा जोरानें आला असतां ज्याप्रमाणें मनुष्यानें सावध असलें पाहिजे, त्याप्रमाणें संकटप्रसंगीं मंत्रभेदादि गोष्टींविषयीं त्यानें सावध असावें. पर्वतावरील वृष्टीनें उत्पन्न होणाऱ्या मोठमोठ्या नद्यांचा जसा लोक आश्रय करितात, त्याप्रमाणें तपःसामर्थ्ययुक्त ब्राह्मणांचा राजानें आश्रय करावा. आपला कार्यभाग साधून घेणाऱ्या राजानें मोठ्या धर्मनिष्ठाप्रमाणें आपलें वर्तन असल्याचें लोकांस दाखवावें आणि सर्वदा दंड करण्याविषयीं तत्पर रहावें. आपल्या हातून प्रमाद न होईल, अशा रीतीनें वागावें. ज्याप्रमाणें ताडाच्या झाडापासून ताडी काढणारा एखाद्याच ठिकाणीं शस्त्राघात करून रस काढून घेतो, इक्षुदंडाप्रमाणें सर्वत्र आघात करीत बसत नाहीं, त्याप्रमाणें लोकांचें उत्पन्न व खर्च पाहून त्यांपासून द्रव्यग्रहण करावें.

(३) राजानें आपल्या पक्षाकडील लोकांशीं सरळपणें वागावें आणि शत्रुपक्षाचे धान्यप्रदेश अश्वादिकांच्या पायांखालीं तुडवून टाकावे. आपला पक्ष बळकट आहे, असें आढळून आल्यास शत्रूवर चाल करावी आणि आपल्यामध्यें कोठें

न्यूनता आहे, तें सर्वदा पाहून रहावें. शत्रूचे दोष उघडकीस आणावे आणि मृगयादिकांच्या मिषानें परराष्ट्रांत प्रवेश करून शत्रुपक्षीय लोकांचा नाश करावा आणि अरण्यांतील पुष्पांप्रमाणें त्यांजपासून द्रव्य काढावें. इतरांस अविज्ञात अशा स्थानाचा आश्रय करून पर्वताप्रमाणें विशाल व विभवसंपन्न राजांचा गुप्तपणें युद्ध करून नाश करावा. मयूराप्रमाणें वर्षाकालांतील रात्रींच्या वेळीं निर्जन प्रदेशांत राहून अंतःपुरांतील स्त्रियांचें त्यानें रंजन करावें. त्यानें आपलें कवच कधींहि टाकूं नये व आपणच आपलें संरक्षण करावें. शत्रूंच्या हेरांच्या तडाक्यांत सांपडूं नये. कारण पाशज्ञान नसलेल्या राजास कपट-भूमीवर नेऊन त्यांजकडून त्याचा नाश होण्याचा संभव आहे. कोणी कुटिल शत्रूंनीं विषमयी कन्या वगैरे निर्माण करून फसविण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या विषकन्यांचा आणि त्या कुटिल शत्रूंचाहि राजानें नाश करावा.

मयूर आपले मोठमोठे पंख टाकून दृढमूल असे बळकट पंख ठेवितो. त्याप्रमाणें सैन्याचीं मोठमोठीं शिबिरें, नटनर्तक, वारवनिता इत्यादिकांचा त्याग करून हितकारक अशा अमात्य, शूरादि लोकांची योजना राजानें करावी. मयूरा-प्रमाणें कांहीं ना कांहीं स्तुत्य कार्य करीत रहावें. ज्याप्रमाणें पतंग अरण्यांत सर्वत्र फिरून तें निष्पत्र करून सोडतात, त्याप्रमाणें सर्वांनीं मिळून शत्रुराष्ट्रावर चालून जाऊन त्याची दाणादाण उडवावी. मयूराप्रमाणें सर्वत्र वागून राजानें स्वराज्यपालन करावें. जिच्या योगानें आत्मबुद्धि कार्यक्षम होईल, अशी नीति राजानें ग्रहण करावी. कोणत्याहि गोष्टीचा निश्चय आत्मविचारानें करून दुसऱ्याचे विचारानें तिला कायम स्वरूप द्यावें. आत्मविचाराला स्थिर स्वरूप शास्त्रज्ञानानेंच येत असतें. शत्रूशीं सामोपचारानें वागून विश्वास दाखवावा, आपलें सामर्थ्य विचारांत घ्यावें आणि स्वतःशींच मागील पुढील सर्व विचार करून कार्यनिश्चय करावा. राजा सामोपचारानें वागणारा, शहाणा आणि कार्याकार्यदक्ष असावा. जो शहाणा असून ज्याचे विचार सर्वदा गुप्त असतात, त्याला कांहीं दुसऱ्यांनीं सांगण्यासारखें नसतें. बृहस्पतीसारखा शहाणा असूनहि एखाद्या वेळीं तो निर्बुद्धासारखी कृति करून लोकनिंदेस पात्र होईल,

१ प्राचीन काळीं विषमय कन्या निर्माण करून 'ही कन्या द्वीपांतराहून आणली आहे. ही जातीनें पद्मीण असून हिच्या स्पर्शानें ऐशीं वर्षांचा वृद्ध देखील सोळा वर्षांचा तरुण होतो. ही सुंदरी आपल्याकरितांच आणली असून आपण हिचा स्वीकार करावा,' असें राजे लोक आपल्या शत्रूंना सांगून त्यांना फसवीत असत.

तरी पाण्यांत टाकिलेल्या तप्त लोखंडाप्रमाणें तो युक्तीनें लवकरच थंड होऊन पूर्वस्थितीवर येईल.

(४) शास्त्रांत सांगितलेलीं कर्तव्यें आपणाकडून किंवा शत्रूकडून होत आहेत किंवा नाहींत, याची चौकशी राजानें ठेवावी. कर्तव्यज्ञानी राजानें स्वभावानें मृदु, उत्तम शीलाचे, प्राज्ञ, शूर आणि बलवान् असे लोक आपल्या कार्यांवर नेमावे. ज्याप्रमाणें तारा सुरांना योग्य जमतील अशा रीतीनें ताणून लावतात, त्याप्रमाणें लोकांच्या योग्यतेनुरूप कामें त्यांना देऊन राजानें त्यांना अनुसरून वागावें. धर्माच्या विरुद्ध न जातां सर्वांचें प्रिय करावें. 'हा राजा माझा, हा राजा माझा' असें ज्यासंबंधीं प्रजाजन म्हणत असतात, तो पर्वताप्रमाणें अचल असतो. ज्याप्रमाणें सूर्य आपले किरण लांबवर टाकितो, त्याप्रमाणें व्यवसायांत निमग्न होऊन आणि प्रिय आणि अप्रिय हीं सारखीं समजून धर्माचें रक्षण करावें. जे कुल, प्रजा आणि देश ह्यांचे धर्म जाणणारे, मृदु भाषणें करणारे, मध्यम वयांत असणारे, निर्दोष, राजहितामध्यें उद्युक्त, निर्लोभी, कधींहि व्याकुळ न होणारे, सुशिक्षित, आत्मनिग्रही, धर्मनिष्ठ व धर्म आणि अर्थ ह्यांचें रक्षण करण्यास समर्थ असतील, अशाच लोकांची सर्व कार्यांवर योजना करावी. याप्रमाणें राजानें कार्यांचा आरंभ आणि परिणाम ह्यांकडे लक्ष देऊन आणि हेरांचें साहाय्य मिळवून सुखानें रहावें.

(५) ज्या राजाचा क्रोध आणि हर्ष हीं कधीं व्यर्थ होत नसतात, सर्व गोष्टी ज्याच्या नजरेखालीं होतात, आपल्या कोशावर ज्याची स्वतःची दृष्टि असते, त्याला पृथ्वी द्रव्य देणारी होते. ज्याची कृपा उघडपणें होत असून ज्याची शिक्षाहि यथार्थ असते आणि जो आपलें व राष्ट्राचें योग्य संरक्षण करीत असतो, तोच राजा राजधर्मवेत्ता होय. उदय पावलेला सूर्य आपल्या किरणांच्या योगानें जसें सर्वत्र पाहत असतो, त्याप्रमाणें राजानें आपल्या सर्व राष्ट्रावर नित्य नजर ठेवावी. आपले सेवक आणि हेर यांना ओळखून स्वतःच्या बुद्धीनें राजानें वागावें. काल प्राप्त झाला असतां लोकांकडून पैसा घ्यावा, परंतु तसें करण्यांत आपला हेतु काय आहे, तें लोकांना दाखवूं नये. शहाण्या राजानें, धेनूची धार जशी प्रत्यहीं काढितात, त्याप्रमाणें द्रव्यरूपानें पृथ्वीची धार काढावी. ज्याप्रमाणें भ्रमर पुष्पापासून मध गोळा करितो, त्याप्रमाणें राजानें लोकांपासून पैसा घेऊन त्याचा संग्रह करावा. प्रजेचें संरक्षण करून राहिलेल्या पैशाचा त्यानें धर्म आणि काम यांकडे उपयोग करावा. शास्त्रवेत्त्या व आत्म-

निग्रही राजानें संचय केलेल्या द्रव्यांतून कधीं खर्च करूं नये. कोणतीहि गोष्ट अत्यल्प असली, तरी तिरस्कार करून तिचा त्याग करूं नये; तसेंच शत्रूंचाहि अवमान कधीं करूं नये. स्वतःच्या बुद्धीनेंच आपल्या स्वतःची परीक्षा करावी. निर्बुद्ध मनुष्यावर कधींहि विश्वास ठेवूं नये. धृति, दक्षता, आत्मसंयम, बुद्धि, शरीरसंपदा, धैर्य, शौर्य आणि देश-काल यांसंबंधानें सावधपणा हे आठ गुण मनुष्याच्या संपत्तीची–मग ती लहान असो वा मोठी असो–वाढ होण्याचीं साधनें आहेत. अग्नि जरी अत्यल्प असला, तरी त्यावर घृत ओतल्यानें त्याची वाढ होते. एकाच बीजापासून हजारों अंकुरांची उत्पत्ति होत असते. राजाचे आय-व्यय विपुल असतात. म्हणून अल्प द्रव्याबद्दल देखील अव्यवस्थित राहूं नये.

शत्रु बाल असो, तरुण असो किंवा वृद्ध असो, आपण प्रमादशील असल्यास तो घात करण्यास चुकत नाहीं. योग्य काल आला असतां दुसरा एखादा संपन्न राजा त्याचाहि उच्छेद करील. काल कसा आहे, हें ज्याला यथार्थ रीतीनें समजतें, तोच सर्व राजांमध्यें श्रेष्ठ होय. शत्रु द्वेष करणारा असला, मग तो बलवान् असो अथवा निर्बल असो, तो आपली कीर्ति हरण करितो, आपल्या धर्माच्या आड येतो व आपल्या द्रव्यसामर्थ्याचाहि नाश करितो, म्हणून आत्मनिग्रही राजानें शत्रूसंबंधीं सर्वदा सावध असावें. आपल्या बुद्धीचें साहाय्य घेऊन ऐश्वर्याचा क्षय, वृद्धि, रक्षण आणि संचय हीं ध्यानांत आणून तसेंच आपली विजयेच्छा हिचाहि विचार करून बुद्धिमान् राजानें संधि करावा अथवा युद्धार्थ तयार व्हावें. तीव्र बुद्धीच्या योगानें बलवानाचाहि नाश होतो. बुद्धीमुळेंच बलाची वाढ होते. वाढणारा शत्रु बुद्धीच्याच योगानें नष्ट होतो. म्हणून बुद्धीच्याच विचारानें जें कार्य होतें तें प्रशस्त होय. शहाणा राजा निर्दोष असला म्हणजे वाटेल ती इच्छा अगदीं अल्प श्रमानें त्याला साध्य करून घेतां येते. ज्या राजाला स्तुतिपाठकांनीं आपली स्तुति करावी, असा लोभ सुटतो, त्याचें अकल्याण झाल्याशिवाय राहत नाहीं. म्हणून राजानें प्रजेपासून सौम्यपणानें आपल्या संपत्तीला साधनभूत अशाच वस्तु घ्याव्या. जर प्रजेला क्लेश देऊन त्यांजपासून नेहमीं द्रव्य काढण्याची राजा इच्छा करील, तर चमकणाऱ्या विजेप्रमाणें क्षणांत त्याचा नाश होईल.

विद्या, तप किंवा विपुल धन हें सर्व उद्योगानें मिळणें शक्य आहे आणि हा उद्योग मनुष्याच्या बुद्धीच्या ठिकाणीं वसत असतो. म्हणून मनुष्यानें

पुष्कळ उद्योग करावा. बुद्धिमान् आणि विचारवान् लोक ज्याचे योगानें पुढें आले आहेत, इंद्र, विष्णु, सरस्वती आणि सर्व भूतें हीं ज्यावर नित्य अवलंबून असतात, अशा देहाची सुज्ञ मनुष्यानें कधींहि अवहेलना करूं नये. लोभी मनुष्याचा त्याग करावा. लोभी मनुष्याला दुसऱ्याच्या द्रव्यानें कधींच तृप्ति होत नसते. सुखाचा लोभ सर्वांनाच असतो, परंतु द्रव्यहीन असला म्हणजे मनुष्य धर्मकामांचा त्याग करितो. लोभी पुरुष धन, उपभोग्य वस्तु, पुत्र, स्त्री, आणि ऐश्वर्य हीं सर्व दुसऱ्यापासून आपणांस मिळावीं, अशी इच्छा करीत असतो. लोभी मनुष्यामध्यें पुष्कळ दोष असतात. म्हणून राजानें लोभी मनुष्याला कधीं आश्रय देऊं नये. निकृष्ट जातीच्या मनुष्यालाहि राजानें उत्तम परीक्षा घेऊन कांहीं कार्यावर योजावें. शहाण्या राजानें शत्रूंचे सर्व उद्योग आणि हेतु ह्यांचा नायनाट करावा. हे पांडवा, जो धर्मशास्त्रामध्यें विद्वान्, मंत्रविचार गुप्त ठेवणारा, विश्वासू आणि कुलीन राजा असतो, तोच सामंतांना आपल्या ताब्यांत ठेवूं शकतो.

याप्रमाणें शास्त्रांत सांगितलेले सर्व राजधर्म मीं तुला संक्षेपानें सांगितले आहेत, ते तूं नीट लक्षांत ठेव. गुरूच्या आज्ञेनुसार जो ह्या राजधर्मांचें पालन करील, तो पृथ्वीचें पालन करूं शकेल. राजसुख दैवयोगानें प्राप्त झालेलें असो किंवा लोकांवर बळजबरी करून मिळविलेलें असो, तें जर अनीतीनें प्राप्त झालेलें असेल, तर त्या राजाला उत्तम प्रकारची गति किंवा राज्यसुखहि मिळत नाहीं. जो राजा सावध राहून संधि-विग्रहांचा योग्य विचार करून वागतो, तो धनसंपन्न, बुद्धिमान्, शीलवान्, गुणवान् आणि शौर्यवान् शत्रूंशीं भिडून त्यांचा वध करितो. राजानें वेगवेगळे कार्यसिद्धीचे मार्ग शोधून काढावे. उपाय सुचल्यावांचून कोणत्याहि बाजूला आपली बुद्धि जाऊं देऊं नये. निर्दोष मनुष्याचे ठिकाणीं दोष पाहणाऱ्या मनुष्याला पुष्कळ संपत्ति, विपुल यश किंवा पैसा मिळत नसतो. एकाच कार्यावर प्रवृत्त झालेल्या मित्रांपैकीं जो आपल्यावर मोठा कार्यभार घेऊं शकेल, तोच शहाण्या मनुष्याच्या प्रशंसेस पात्र होतो. जे हे राजधर्म मीं तुला सांगितले आहेत, त्यांप्रमाणें तूं आचरण करून प्रजेच्या पालनाकडे नित्य लक्ष्य देत जा. असें केल्यानें तुला सुखानें पुण्यफळाची प्राप्ति होईल. हे राजा, कोणताहि लोक धर्मानेंच प्राप्त होतो. १२. १. १२०.

अध्याय १२१ वा.

[१ दंडस्वरूपादिकांचें कथन.]

(१) युधिष्ठिर—पितामहा, तूं मला हा सनातन राजधर्म सांगितलास. ह्या महादंडाच्या ठिकाणीं सर्व सत्ता असून त्याच्याचवर सर्व कांहीं अवलंबून आहे. हे प्रभो, देव, ऋषि, पितर, महात्मे, यक्ष, राक्षस, पिशाच, साध्य आणि विशेषेंकरून इहलोकचे तसेच तिर्यक् योनींतील सर्व प्राणी यांना हा सर्वव्यापी व महातेजस्वी दंडच श्रेयस्कर आहे, असें तूं मला सांगितलेंस. ह्या दंडावर सर्व चराचर विश्व आणि देव, दैत्य आणि मनुष्यें हीं सर्व आसक्त असल्याचें तुला कळून आलेंच आहे. म्हणून हे भरतश्रेष्ठा, मला हें सर्व तत्त्वरीत्या जाणण्याची इच्छा झाली आहे, तरी तो दंड म्हणजे काय ? तो कशा प्रकारचा आहे ? त्याचें स्वरूप काय ? त्याला आधार कोणाचा आहे ? त्याचा आत्मा कोण ? तो कोठून झाला ? त्याचा आकार कोणत्या प्रकारचा आहे ? हे प्रभो, हा दंड प्रजेच्या विषयीं इतक्या सावधगिरीनें जागृत कां आहे ? पूर्वीच्या व पुढील जगताचें परिपालन करण्यांत कोण जागृत आहे ? दंड हा पूर्वी कोणत्या नांवानें ज्ञात होता ? दंड नांवाचा हा श्रेष्ठधर्म तरी कोणता ? दंडाची स्थिति काय आणि याची गती कोणती–याचें फळ काय–तें सर्व मला सांग.

भीष्म—हे कुरुकुलोत्पन्ना, ऐक, दंड म्हणजेच व्यवहार होय. ह्या दंडावरच सर्व गोष्टी अवलंबून आहेत. धर्माचें प्रकाशन करणें याला व्यवहार असें म्हणत असतात. नेहमीं जागृत असणाऱ्या राजाच्या हातून धर्माचा लोप होऊं नये व धर्माचें स्वरूप रहावें, या प्रकाराला व्यवहार–ज्यामध्यें नीचमार्गानें परस्वादि हरण होत नसतें–म्हणत असतात. हे राजा, पूर्वी मनूनेंहि म्हटलें आहे कीं, प्रिय आणि अप्रिय यांचा योग्य विचार करून व उचित दंड चालवून ज्याच्या योगानें प्रजेचें रक्षण केलें जातें, तोच धर्म होय. हे मनुष्येंद्रा, मीं हें सांगितलेलें वचन मनूचें असून तें पूर्वी ब्रह्मदेवानें उच्चारिलेलें होतें; म्हणून त्याला प्राग्वचन (आदिवचन) असेंहि म्हणतात. त्यामध्यें व्यवहार सांगितला असल्यामुळें त्याला व्यवहारहि म्हणतात. दंड उत्तम प्रकारें चालविला असतां धर्मार्थ-काम सुरळीत चालतात. दंड हें मोठें दैवत असून त्याचें स्वरूप पेटलेल्या अग्नीप्रमाणें आहे. नील कमलाच्या पत्राप्रमाणें याचा श्यामवर्ण असून

याला चार दाढा आहेत, चार हात आहेत, तसेच आठ पाय असून अनेक डोळे आहेत. याचे कान शंकूसारखे असून केस ताठ उभारलेले आहेत. याला जटा असून दोन जिभा आहेत. याचें तोंड तांबड्या रंगाचें आहे. याच्या अंगावर मृगाजिन आहे. अशा प्रकारचें उग्र स्वरूप धारण करणारा दंड असून त्याचा प्रतिकार करणें कोणालाहि शक्य नाहीं.

खड्ग, धनुष्य, गदा, शक्ति, त्रिशूल, मुद्गर, शर, मुसल, परशु, चक्र, पाश, दंड, ऋष्टि, तोमर हीं व दुसरींहि या लोकांत जीं कांहीं आयुधें आहेत, तीं सर्व मूर्तिमंत दंडाचींच स्वरूपें आहेत. या रूपांनीं दंड हा भिन्न करीत, छिन्न करीत, दुखवीत, कापीत, छाटीत, फाडीत, घात करीत आणि शत्रूवर चाल करीत जात असतो. हे युधिष्ठिरा, असि, विशसन, धर्म, तीक्ष्णवर्मा, दुराधर, श्रीगर्भ, विजय, शास्ता, व्यवहार, सनातन, इत्यादि दंडाचीं अनेक नांवें सांगितलीं आहेत. दंड हा प्रत्यक्ष भगवान् विष्णु आहे. दंड हा सर्वांस प्रभु नारायणासारखा आधारभूत आहे. तो सर्वदा विशाल स्वरूप धारण करणारा आहे, म्हणून त्याला महापुरुष म्हणत असतात. तसेंच त्याच्या पत्नीला-दंडनीतीला-ब्रह्मकन्या, लक्ष्मी, वृत्ति, सरस्वती आणि जगद्धात्री, अशीं नांवें आहेत. दंडाचींहि याप्रमाणें अनेक स्वरूपें आहेत. अर्थानर्थ, धर्माधर्म, बलाबल, भाग्याभाग्य, पुण्यापुण्य, गुणागुण, कामाकाम, ऋतु-मास, रात्रि, दिवस, क्षण, अप्रमाद-प्रमाद, हर्ष, क्रोध, शम, दम, दैव, प्रयत्न, मोक्षामोक्ष, भयाभय, हिंसा-अहिंसा, तप, यज्ञ, संयम, विषाविष, कार्याचा आदि, अंत, मध्य, व विस्तार, मद, प्रमाद, दर्प, दंभ, धैर्य, नयानय, शक्यता-अशक्यता, मान, स्तब्धता, व्ययाव्यय, विनय, दानशीलता, कालाकाल, अनृत, ज्ञान, सत्य, श्रद्धाश्रद्ध, क्लीबत्व, व्यवसाय, लाभालाभ, जयाजय, तीक्ष्णता, मृदुता, मृत्यु, आगम-अनागम, विरोधाविरोध, कार्याकार्य, बलाबल, असूया-अनसूया, धर्माधर्म, लोकलज्जा, निर्लज्जता, भीड, संपत्ति-विपत्ति, तेज, कर्में, पांडित्य, वाक्शक्ति आणि तत्वज्ञान हीं सर्व दंडाचीं स्वरूपें आहेत. हे कुरुकुलश्रेष्ठा, या लोकामध्यें दंडाची अशी बहुरूपता आहे. लोकांमध्यें जर हा दंड नसता, तर परस्परांनीं परस्परांचा निःपात करून टाकिला असता. हे युधिष्ठिरा, दंडाच्या भीतीमुळें लोक परस्परांचा नाश करीत नाहींत. हे राजा, दंडानें प्रत्येक दिवशीं प्रजेचें रक्षण केलें असतां तोच राजाच्या अभ्युदयास कारण होतो. म्हणून दंड हाच राज्याचा मुख्य आधार आहे.

हे नरेश्वरा, केवळ सत्यावर अवलंबून असणारा धर्म ब्राह्मणांमध्यें वास्तव्य करीत असतो. धर्मयुक्त असणारे जे श्रेष्ठ द्विज, त्यांमध्यें देवांचें वास्तव्य असतें. यज्ञाची उत्पत्ति देवांपासून आहे. यज्ञाच्या योगानें देवता संतुष्ट होत असतात. देवता संतुष्ट झाल्या असतां त्या इंद्राला कळवितात आणि मग इंद्र प्रजांवर अनुग्रह करून त्यांना अन्न देतो. सर्व भूतांचे प्राण अन्नावरच अवलंबून असतात. अन्नापासूनच सर्व भूतांचे प्राणांना नित्य स्थिरता येते आणि दंड हा त्यांच्या ठिकाणीं जागृत असतो. अशाप्रकारचा हा अविनाशी दंड क्षत्रियरूपानें नेहमीं प्रजांचें रक्षण करीत जागरूक असतो. ह्या दंडाला ईश्वर, पुरुष, प्राण, सत्त्व, चित्त, प्रजापति, भूतात्मा आणि जीव अशीं आठ नांवें आहेत. धर्म, व्यवहार, दंड, ईश्वर आणि जीव अशीं ज्याचीं पांच रूपें आहेत आणि जो सामर्थ्यसंपन्न आहे, अशा क्षत्रिय राजास ईश्वरानें आपलें ईश्वरत्व आणि दंड हीं अर्पण केलीं आहेत. कुल, विपुल धन, अमात्य आणि बुद्धि हें क्षत्रियांचें बल असून दुसऱ्या आठ गोष्टींनींहि त्यांना अधिक बल संपादन करतां येतें. गज, अश्व, रथ, पदाति, नावा, वेठीचे लोक, गांवचे लोक आणि पशु ह्या त्या आठ गोष्टी होत. हीं बलाचीं आठ अंगें होत, असें सांगितलें आहे. अथवा राज्याचें अंग असें जें सैन्य, रथदळ, गजदळ, सादी, पदाति, मंत्री, वैद्य, भिक्षुक, न्यायाधीश, मुहूर्त जाणणारे, दैवचिंतक, कोश, मित्र, धान्य व इतर साधनें, सात प्रकृति आणि पूर्वोक्त आठ अंगें मिळून राजाचें शरीरच होय. दंड (सैन्य) हें राज्याचें अंग असून त्यापासून सर्व गोष्टी प्राप्त होत असतात. ईश्वरानें क्षत्रियांच्या कार्यसिद्ध्यर्थ हा निष्पक्षपाती दंड प्रयासपूर्वक दिला आहे. हें सनातन विश्व त्या दंडाचेंच स्वरूप होय.

ब्रह्मदेवानें लोकसंरक्षणासाठीं व स्वधर्मस्थापनेसाठीं दाखविलेल्या ह्या धर्माइतकें दुसरें कांहीं राजांना पूज्य नाहीं. त्याचप्रमाणें वादि-प्रतिवादींच्या विवादापासून एक व्यवहार उत्पन्न होत असतो. त्यांत दोघांपैकीं कोणाएकाचें म्हणणें दुसऱ्यानें मान्य करणें हें त्याचें लक्षण आहे. हा व्यवहार वादिप्रति-वादींपैकीं एकाला जयावह होत असतो. तसाच वेदापासून निघणारा जो एक व्यवहार आहे, त्याला वेदप्रत्यय म्हणतात. हा वेदामध्यें सांगितलेल्या पर-दार्यादि दोषांची निवृत्ति करितो. त्याच्या निवृत्त्यर्थ धर्मसभेंत गेलें असतां शास्त्रोक्त प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. अर्थात् त्याला वेदाचा आधार आहे. तिसरा कुलाचाराचा व्यवहार शास्त्रांत सांगितला आहे, त्याविषयींहि शास्त्रोक्त

दंड सांगितला आहे. ज्यास वादिप्रतिवादी कारणभूत होतात, असा वर सांगितलेला जो दंड, तो राजाच्या ठिकाणीं असतो. त्याला सुद्धां वेदाचा आधार आहे. आतां ज्याचें स्वरूपवर्णन वेदामध्यें आहे, तो धर्म सर्वदा गुणकारकच असतो. असा हा प्रायश्चित्तरूपी दंड चित्तशुद्ध झालेल्या मुनींनीं धर्मानुरोधानें सांगितला आहे.

युधिष्ठिरा, ब्रह्मदेवानें सांगितलेला, तिन्ही लोकांना धारण करणारा, सर्व लोकांचें रक्षण करणारा, वैभवाची वृद्धि करणारा, असा हा सत्यस्वरूपी व्यवहार आहे. दंड हा सनातन व्यवहार आहे आणि हा व्यवहार वेदांत प्रतिपादन केला आहे. वेद म्हणजे धर्मच होय आणि धर्म म्हणजे सन्मार्ग होय. पूर्वी प्रजापति पितामह ब्रह्मदेव उत्पन्न झाला. हा सुर, असुर, राक्षस, मनुष्यें, सर्प इत्यादिकांचा कर्ता आहे. त्याच्याचपासून हा वादि-प्रतिवादींच्या विवादाचा व्यवहार उत्पन्न झाला आहे. त्यानें ह्या व्यवहारासंबंधीं असें म्हटलें आहे कीं, ' जो राजा धर्मानें वागतो, त्याला आपली माता, पिता, भ्राता, भार्या आणि पुरोहित यांपैकीं कोणीहि अन्यायाचें आचरण केलें, तरी त्यांस दंड करणें उचित आहे. ' १२. १. १२१.

अध्याय १२२ वा.

[१ भीष्म वसुहोम-मांधातृसंवादाच्या रूपानें दंडोत्पत्तिकथन करितो.]

(१) भीष्म—ह्यासंबंधी एक पुरातन इतिहास सांगत असतात. अंगदेशामध्यें वसुहोमनामक एक फार प्रसिद्ध आणि तेजस्वी राजा होऊन गेला. महातपस्वी व नित्य धर्मवेत्ता तो राजा आपल्या पत्नीसहवर्तमान पितर, देव आणि ऋषि यांना पूज्य अशा मुंजपृष्ठ देशाला गेला. तेथें हिमालयाच्या शिखरावरील सुवर्णाच्या मेरुपर्वतावर परशुरामानें मुंजावट नांवाच्या झाडाखालीं आपली जटा बांधिली. हे राजेंद्रा, तेव्हांपासून अत्यंत तीव्र तपश्चर्या करणाऱ्या ऋषींनीं रुद्राचें वसतिस्थान अशा त्या प्रदेशाला मुंजपृष्ठ असें नांव दिलें. तो राजा तेथें राहूं लागल्यावर आपल्या अंगच्या अनेक चांगल्या गुणांनीं ब्राह्मणांना संमत असा देवर्षिसदृश होऊन राहिला.

कोणी एके समयीं शत्रुनाशक आणि उदार अंतःकरणाचा, असा इंद्राचा मित्र राजा मांधाता त्याजकडे आला आणि मोठ्या नम्रतेनें त्या तपोनिधान राजापुढें

उभा राहिला. वसुहोमानें त्याला पाद्य, अर्घ्यादि देऊन त्याची पूजा केली आणि 'तुमचे सप्तांग राज्याचें कुशल आहेना, कांहीं हानि होत नाहींना?' असें विचारिलें. नंतर सत्पुरुषांनीं आचरिलेल्या मार्गानुसार वागणाऱ्या त्या मांधात्यास वसुहोमानें विचारलें, 'राजा, मीं तुझें कोणतें कार्य करावें, अशी तुझी इच्छा आहे.' हें ऐकून मांधात्याला मोठा आनंद झाला आणि तो त्या महाज्ञानी राजसत्तम वसुहोमाला बोलला—

मांधाता—हे राजा, तूं बृहस्पतीच्या मताचें पूर्ण अध्ययन केलें आहेस. त्याचप्रमाणें हे नरोत्तमा, शुक्राचार्यांचेंहि शास्त्र तुला विदित आहेच. ह्यास्तव दंडाची उत्पत्ति कशी झाली, त्याच्यापूर्वीं काय होतें, पुढें काय असतें, क्षत्रियांच्याच स्वाधीन होऊन हा कां राहिला आहे, हें सर्व, हे सुमहाप्राज्ञा, तूं मला सांग. मी तुला गुरुदक्षिणा देण्यास तयार आहें.

वसुहोम—हे राजा, प्रजाविनय रक्षण करण्याकरितां धर्माचा केवळ आत्मा, लोकसंग्रह करणारा व सनातन असा दंड कसा उत्पन्न झाला, तें सांगतों, ऐक. सर्वलोकपितामह जो भगवान् ब्रह्मदेव त्याला एकदां यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली, परंतु आपणाला योग्य असा ऋत्विज त्याला कोणोहि मिळेना, असें आम्हीं ऐकिलें आहे. म्हणून त्यानें आपल्या मस्तकावर एक गर्भ पुष्कळ वर्षेंपर्यंत धारण केला. एक हजार वर्षें झाल्यावर त्याला शिंक आली, त्यासरशीं तो गर्भ खालीं पडला. हे अरिंदमा, तो गर्भ क्षुपनामक प्रजापति झाला. त्यानें ब्रह्मदेवाचें ऋत्विज्य संपादन केलें. हे पार्थिवश्रेष्ठा, ब्रह्मदेवाचें तें सत्र सुरू असतां त्यानें यज्ञकर्त्याचें स्वरूप धारण केल्यामुळें त्याच्या जवळ असलेला लोकनियमनरूप दंड अंतर्धान पावला. तो दंड अशा रीतीनें गुप्त होतांच प्रजेमध्यें संकर उत्पन्न झाला. त्यामुळें काय करावें, काय न करावें, तसेंच भोज्याभोज्य, पेयापेय, यांसंबंधीं कांहींच निर्बंध राहिला नाहीं. मग तेथें फलप्राप्ति कोठून होणार? लोक परस्परांची हिंसा करूं लागले, गम्यागम्यसंबंध कांहींच उरला नाहीं. आपलें आणि दुसऱ्याचें द्रव्य यांमध्यें कांहींच भेद राहिला नाहीं. सारमेय ज्याप्रमाणें मांसाच्या तुकड्याकरितां परस्परांच्या नाशार्थ उद्युक्त होतात, त्याप्रमाणें लोक परस्परांचें द्रव्य हरण करूं लागले. प्रबल लोक निर्बलांचा नाश करूं लागले. मर्यादा म्हणून कोठेंच राहिली नाहीं.

नंतर सनातन भगवान् विष्णूचें पूजन करून पितामह ब्रह्मदेव म्हणाला,

' केशवा, या प्रसंगीं तूं मजवर कृपा केली पाहिजे. जेणेंकरून या लोकांत संकर होणार नाहीं, अशी कांहीं व्यवस्था तूं कर. ' हें ऐकून त्या शूलायुध देवश्रेष्ठ विष्णूनें पुष्कळ वेळ ध्यान केलें आणि तो दंडस्वरूपानें उत्पन्न झाला. त्या धर्माचरणी दंडापासून तिन्ही लोकांत विख्यात नीतिदेवी सरस्वतीला दंडनीतिनामक कन्या झाली. पुढें त्या विष्णूनें पुनरपि बराच वेळ ध्यान करून प्रत्येक वर्गावर एकेक शास्ता निर्माण केला. सहस्रनेत्र इंद्राला त्यानें देवांचा अधिपति केलें; सूर्यपुत्र यमाला त्यानें पितरांचें प्रभुत्व दिलें; धन आणि राक्षस यांचा स्वामी कुबेराला केलें; मेरूला पर्वतांवर आधिपत्य दिलें. समुद्राला नदीपति केलें; जल आणि सुरा यांचा प्रभु वरुणाला केलें; मृत्यूला प्राणांचें स्वामित्व दिलें; तेजाचें स्वामित्व अग्नीला दिलें; रुद्रांचा अधिपति विशालनयन सनातन महात्मा शंकर याला केलें; वसिष्ठाला ब्राह्मणांचें ईशत्व दिलें; त्यानें वसूंचा स्वामी जातवेदस्, ग्रहांचा स्वामी सूर्य, नक्षत्रांचा चंद्र, ओषधींचा अंशुमान् आणि भूतांचा स्वामी द्वादशभुज कुमार स्कंद याला केलें. संहार आणि वृद्धि यांना कारणीभूत होणारा काल याला सर्व प्राण्यांचा अधिपति केलें. तसेंच शस्त्र, शत्रु, यम आणि कर्म ज्याचे चार भेद आहेत त्या मृत्यूचें आणि सुखदुःखाचेंहि आधिपत्य त्या कालाकडेच दिलें. जो सर्व ऐश्वर्यसंपन्न, सर्वांचा देव, राजराज, लोकाधिपति, शूलधारी महादेव त्याला रुद्रांचा अधिपति केलें, असें वेदामध्यें सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवापासून निर्माण झालेला जो क्षुप नांवाचा पुत्र, त्याला सर्व प्रजांचा तसाच धर्मवेत्त्यांचाहि अधिपति केलें.

पुढें ब्रह्मदेवाचा यज्ञ यथाविधि समाप्तीला गेल्यावर महादेवानें तो धर्मरक्षक दंड सत्कारपूर्वक विष्णूला दिला. विष्णूनें तो अंगिराला दिला; मुनिसत्तम अंगिरानें तो इंद्र व मरीचि यांना दिला; मरीचिनें भृगूला दिला; भृगूनें ऋषींना दिला व ऋषींनीं लोकपालांना दिला; लोकपालांनीं तो दंड क्षुपाला दिला; क्षुपानें सूर्यपुत्र मनूला दिला; श्राद्धदेव मनूनें सूक्ष्म धर्म आणि अर्थ यांसाठीं तो आपल्या पुत्रांच्या स्वाधीन केला. न्यायान्याय यांचा नीट विचार करून निर्णय देणें हेंच दंडाचें प्रयोजन आहे. वाटेल त्या रीतीनें त्याचा उपयोग करावयाचा नाहीं. दंडाचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे दुष्टांचा निग्रह करणें हें होय. द्रव्यसंपादन हा कांहीं त्याचा वास्तविक हेतु नाहीं. अल्प कारणावरून शरीर व्यंग करणें, वध करणें, शरीराला त्या त्या पीडा देणें, कड्यावरून ढकलणें, किंवा हद्दपार करणें ह्या शिक्षा देऊं नयेत.

सूर्यपुत्र मनूनें लोकांच्या संरक्षणाकरितांच हा दंड आपल्या पुत्रांस दिला असून त्यानंतर क्रमप्राप्त झालेला हा दंड प्रजेचें पालन करण्यांत सर्वदा जागृत आहे. भगवान् इंद्र अशाप्रकारें प्रजापालन करण्यांत जागृत आहे. इंद्राहून प्रभावसु अग्नि हा जागरूक असून अग्नीहून वरुण, वरुणाहून प्रजापति, प्रजापतीहून विनयात्मक धर्म हा जागरूक असतो. धर्माहून ब्रह्मदेवपुत्र सनातन व्यवसाय आणि व्यवसायाहून तेज हें प्रजापालनांत जागृत आहे. त्या तेजाहून ओषधी, ओषधींहून पर्वत, पर्वताहून रस, रसगुणांहून देवी निऋति, निऋतीहून नक्षत्रें, नक्षत्रांहून वेद, त्यांहून हयग्रीव, हयग्रीवाहून अव्यय प्रभु ब्रह्मदेव जागृत आहे. ब्रह्मदेवापेक्षां महादेव शंकर, शंकरापेक्षां विश्वेदेव, विश्वेदेवांपेक्षां ऋषि, ऋषींपेक्षां भगवान् सोम, सोमाहून सनातन देव, देवापेक्षां ब्राह्मण ह्या लोकीं जागृत आहेत, हें ध्यानांत ठेव. ब्राह्मणांहूनहि क्षत्रिय हे धर्माला अनुसरून प्रजापालन करीत असतात. अशा रीतीनें हें सनातन स्थावरजंगम विश्व क्षत्रियांकडून चालविलें जात आहे.

ह्या लोकांत प्रजा जागृत असून त्यांवर दंड हा जागरूक आहे. दंड हा पितामह ब्रह्मदेवासारखा तेजस्वी असून सर्वांचा नाश करणारा आहे. हे भारता, काल हा पूर्व, मध्य व अंत अशा तीनहि कालीं जागृत असतो. ह्याची सत्ता सर्व लोकांवर असल्यामुळें हा प्रजापति महादेव आहे. हा काल देवदेव, शिव, सर्व, कपर्दी, शंकर, रुद्र, स्थाणु, उमापति ह्या नांवांनीं प्रसिद्ध असून सर्वदा प्रजापालनांत तत्पर असतो. याप्रमाणें आरंभीं, मध्यें आणि अंतीं दंडाची स्थिति कोणती असते, तें मीं तुला सांगितलें. धर्मवेत्त्या राजानें याला अनुसरून यथान्याय वागावें.

भीष्म—जो कोणी वसुहोमाचें हें मत श्रवण करील आणि त्याप्रमाणें वागेल, त्याच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होतील. हे नरश्रेष्ठा, धार्मिक लोकांचें नियमन करणारा जो दंड त्याची उत्पत्ति, तो कोण, वगैरे सर्व माहिती मीं तुला सांगितली आहे. १२. १. १२२.

अध्याय १२३ वा.

[१ कामंदकागरिष्ठसंवादरूपानें भीष्माकडून युधिष्ठिरास धर्मार्थ-कामविचार-कथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—ताता, धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांविषयीं तुझें निश्चित मत ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. ही लोकयात्रा पूर्णपणें कोणावर अवलंबून आहे? धर्मार्थकामांचें मूळ काय, त्यांचें उत्पत्तिस्थान कोणतें, ते परस्परांशीं कसे संबद्ध असतात व ते वेगवेगळे कसे राहतात, हें मला सांग.

भीष्म—जेव्हां लोक चांगल्या मतानें धर्मपूर्वक अर्थसाधन करूं पाहतात, तेव्हां हे तीन पुरुषार्थ—अनुकूल काल, योग्य कारण आणि साजेसा प्रसंग हीं असलीं म्हणजे—एकत्र संबद्ध होतात. धर्म हा अर्थाचें मूल आहे आणि काम हा त्याचें फल आहे. या सर्वांचें मूळ संकल्प हें होय. संकल्प विषयात्मक आहे आणि सर्व विषय उपभोगासाठीं आहेत. संकल्प हा त्रिवर्गाचें मूळ असून संकल्पापासून निवृत्ति हाच मोक्ष होय. धर्मापासून शरीरसंरक्षण, अर्थापासून धर्मप्राप्ति आणि कामापासून इंद्रियसुख असल्यामुळें हे सर्व रजोगुणात्मक आहेत. हे आत्मज्ञानासाठीं निष्कामबुद्धीनें आचरावे. मनानें सुद्धां यांचा त्याग करूं नये. विवेकबुद्धीनें त्यांच्या फलावरील आसक्ति सोडून द्यावी. निष्कामबुद्धि ठेवून आचरण केलें असतां हे तिघेहि मोक्षदायक होत असतात. फलप्राप्तीच्या इच्छेनें एखादें कार्य केलें असतां तें वेळीं फलदायक होतें व कधीं होत नसतें. द्रव्यसंपादनाचीं सेवा, कृषि इत्यादि धर्माशिवाय दुसरींहि साधनें आहेत. धर्मानें द्रव्यप्राप्ति होते, याविरुद्ध दुसरींहि कित्येकांचीं मतें आहे. कित्येक लोक द्रव्य स्वभावतःच मिळतें असें म्हणणारे आहेत तर कित्येक तें दैवानें मिळतें असें म्हणणारे आहेत. म्हणून धर्मासाठीं द्रव्याची आवश्यकता नाहीं. द्रव्य मिळवून सुद्धां कित्येक वेळां त्याचा उपयोग धर्मकार्याकडे न होतां वाईट कार्याकडे होतो. अज्ञानानें निकृष्ट दशेला बुद्धि पावलेल्या मनुष्याला धर्मार्थाचें फळ मिळत नाहीं. फलाची इच्छा करणें हा धर्माचा दोष आहे आणि द्रव्याला गुप्त ठेवून दानादिकांत त्याचा व्यय न करणें हा अर्थाचा दोष होय. तसाच अत्यानंद होणें हा कामाचा दोष होय. धर्मार्थकाम हे निष्कामबुद्धीनें आचरिले असतां त्यांचे परिणाम सुखदायक होतात.

ह्या पुरुषार्थांसंबंधीं कामंदक मुनि आणि आंगरिष्ट राजा यांमधील संवाद पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात, तो लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. एकदां कामंदक ऋषि बसला असतां आंगरिष्ट राजानें त्यास नमन करून विचारलें, 'काममोह यांच्या तडाक्यांत सांपडून ज्या राजाचे हातून पातक घडतें, त्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप झाला असतां त्या पापाचा नाश कशाच्या योगानें होईल? त्याचप्रमाणें जो कोणी प्रसिद्ध मनुष्य अज्ञानानें धर्म समजून अधर्माचें आचरण करितो, त्याचें राजानें निवारण कसें करावें?'

कामंदक—जो कोणी धर्मार्थांचा त्याग करून केवळ कामाच्या मागें लागतो, त्याच्या बुद्धीचा लोप होतो आणि त्या बुद्धिलोपाबरोबर धर्म आणि अर्थ यांच्या नाशास कारणीभूत होणारा मोह उत्पन्न होतो. त्या मोहामुळें नास्तिकता आणि दुराचार उत्पन्न होतात. दुराचारी आणि दुष्ट लोकांचें राजानें जर नियमन केलें नाहीं, तर लोक घरांत असलेल्या सर्पाप्रमाणें त्या राजाला भितात. प्रजा, ब्राह्मण आणि साधु पुरुष हे त्याच्या कलानें वागत नाहींत. असें झालें असतां त्याचें जीवित संशयांत येऊन तोहि वधाला पात्र होतो. तो निंदा आणि अवमान यांना पात्र झाल्यामुळें त्याचें जगणें अत्यंत कष्टमय होतें. त्याचें निंद्य जीवित म्हणजे मरणेंच होय. अशा स्थितींत पाप दूर करण्याचे आचार्यांनीं उपाय सांगितले आहेत, ते असेः—वेद पठण करावे, ब्राह्मणांचा सत्कार करावा, धर्माविषयीं उदार मन ठेवावें, थोर कुलाशीं विवाहसंबंध जोडावा, क्षमाशील आणि विचारशीलवान् ब्राह्मणांची सेवा करावी, जप करावा, सर्वदा उदकावर जाऊन स्नान करावें, धार्मिक लोकांच्या संगतींत सुखानें रहावें, पापी लोकांना दूर सारावें, गोड भाषणानें सर्वांना संतुष्ट करावें, तसेंच सत्कृत्यांनीं त्यांची मर्जी संपादन करावी, सर्वदा मी तुमा आहें, असें प्रत्येकाला म्हणावें आणि दुसऱ्यांचे गुण गावे.

अशाप्रकारचें आचरण ठेवल्यानें मनुष्य निष्पाप होऊन तो लोकमान्य होतो आणि त्यायोगानें मोठमोठीं पापेंहि नाश पावतात. गुरु जो परम धर्म तुला सांगत जातील, त्याप्रमाणें वागत जा. गुरुप्रसादाच्या योगानें तुला मोठी कल्याणप्राप्ति होईल. १२. १. १२३.

अध्याय १२४ वा.

[१ शीलाचें लक्षण काय व त्याची प्राप्ति कशी करून घ्यावी, असा युधिष्ठिराचा प्रश्न. २ भीष्म दुर्योधन-धृतराष्ट्रसंवादरूपानें शीलमहत्त्व कथन करितो.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे नरश्रेष्ठा, ह्या भूतलावरील हे सर्व लोक धर्माच्या आधीं शील असें म्हणतात. त्यामुळें मला मोठा संशय उत्पन्न झाला आहे. म्हणून हे धर्मश्रेष्ठा, तें मला कळणें तुला योग्य वाटत असेल, तर त्याची प्राप्ति कशी करून घ्यावयाची, तें सर्व जाणण्याची माझी इच्छा आहे. हे भारता, तें प्राप्त कसें होतें व त्याचें लक्षण काय, हें मला सांग.

(२) **भीष्म**—हे मानदा, पूर्वी तुम्ही इंद्रप्रस्थामध्यें असतां तुमची ती मोठी संपत्ति पाहून संतप्त झालेल्या दुर्योधनानें तूं आणि तुझे बंधु यांनीं तयार केलेल्या सभेमध्यें जें सांगितलें, तें श्रवण कर. तुझी ती सभा अवलोकन करून आणि तेथील सर्व ऐश्वर्य पाहून दुर्योधनानें पित्याजवळ बसून तें सर्व वृत्त त्याला सांगितलें. तें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र कर्णासहित दुर्योधनाला बोलला—

धृतराष्ट्र—हे पुत्रा, तुझा संताप कशाकरितां होत आहे, तें सर्व जाणण्याची माझी इच्छा आहे. तुझें भाषण ऐकल्यावर माझे सांगण्याप्रमाणें वागण्यास तूं तयार असशील, तर तुझी समजूत मी घालीन. हे परपुरंजया, तुला मोठें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे. त्यामुळें तुझे सर्व बंधु, मित्र आणि संबंधी, तुझे सेवक होऊन राहिले आहेत. तूं उंची वस्त्रें परिधान करितोस, तसेंच मांसोदन भक्षण करीत असतोस. मोठमोठे जातिवंत अश्व तुला वाहून नेत असतात. असें असतां तूं असा फिकट व कृश कां ?

दुर्योधन—हे भारता, युधिष्ठिराच्या वाड्यामध्यें महात्मे दहाहजार विद्वान् ब्राह्मण सुवर्णपात्रामध्यें भोजन करीत आहेत. दिव्य पुष्पें आणि फळें, तित्तिरपक्ष्याप्रमाणें करड्या रंगाचे अश्व आणि विविध प्रकारचीं वस्त्रें यांनीं युक्त ती दिव्य सभा पाहून आणि माझे शत्रु जे पांडव त्यांची ती कुबेरतुल्य संपत्ति अवलोकन करून मला संताप झाला आहे.

धृतराष्ट्र—पुत्रा, तुला जर युधिष्ठिराच्या सारखी किंवा त्याहूनहि अधिक संपत्तीची इच्छा असेल तर हे नरश्रेष्ठा, तूं आधीं शीलवान् हो. शीलाच्या योगानें त्रैलोक्यहि जिंकितां येईल, यांत संशय नाहीं. शीलवान् लोकांना ह्या

लोकामध्यें असाध्य असें कांहीं नाहीं. मांधात्यानें एका रात्रींत, जनमेजयानें तीन दिवसांत आणि नाभागानें सात दिवसांत सर्व पृथ्वी मिळविली. हे सर्व राजे शीलवान् असून दयासंपन्न होते. त्यामुळें जणुंकाय त्यांच्या गुणांनींच पृथ्वी विकत घेतल्यासारखी होऊन ती आपण होऊन त्यांजकडे आली.

दुर्योधन—हे भारता, ज्या शीलाच्या योगानें त्यांनीं ही पृथ्वी मिळविली, तें शील कसें प्राप्त होतें, हें ऐकण्याची माझी फार इच्छा आहे.

धृतराष्ट्र—हे भरतकुलोत्पन्ना, ह्या शीलासंबंधीं पूर्वीं नारद ऋषींनीं सांगितलेला एक प्राचीन इतिहास सांगत असतात. दैत्य प्रल्हादानें शीलाचा आश्रय करून महात्म्या महेंद्राचें राज्य हरण केलें आणि सर्व त्रैलोक्य वश केलें. तेव्हां इंद्र बृहस्पतीकडे गेला आणि हात जोडून त्याला म्हणाला 'कल्याण कशांत आहे हें जाणण्याची माझी इच्छा आहे.' तेव्हां बृहस्पतीनें त्या इंद्राला मोक्षप्राप्तीला साधनभूत असें ज्ञान कल्याणकारक आहे, असें सांगून हीच गोष्ट सर्वश्रेष्ठ आहे असें सांगितलें. त्यावर इंद्रानें पुनः विचारिलें, 'त्याहूनहि विशेष कांहीं आहे काय?'

बृहस्पति—बाबा इंद्रा, याहूनहि सांगण्यासारखी विशेष गोष्ट आहे. तूं महात्म्या शुक्राचार्याकडे जाऊन त्याला विचार. हे सुरश्रेष्ठा, तुझें कल्याण होवो.

नंतर त्या महातेजस्वी इंद्रानें भार्गवाकडे जाऊन त्यापासून मोठ्या आनंदानें त्या ज्ञानाची प्राप्ति करून घेतली. भार्गवानें–शुक्राचार्यानें–इंद्राला अशा प्रकारें ज्ञानोपदेश केल्यावर इंद्रानें 'याहूनहि कांहीं विशेष आहे काय?' असा त्या शुक्राचार्याला पुनः प्रश्न केला. त्यावर 'महात्म्या प्रल्हादाला याविषयीं विशेष ज्ञान आहे,' असें शुक्राचार्यानें सांगितलें. तेव्हां इंद्राला अत्यानंद झाला आणि तो ब्राह्मणवेष धारण करून प्रल्हादाकडे गेला आणि त्याला म्हणाला, 'कल्याण कशांत आहे, तें मला सांग.' त्यावर प्रल्हाद म्हणाला, 'हे ब्राह्मणश्रेष्ठा, तिन्ही लोकांचें राज्य करण्यांत मी आसक्त असल्याकारणानें मला आतां यत्किंचित्हि तुजशीं बोलण्याला वेळ नाहीं.' त्यावर तो ब्राह्मणरूपी इंद्र म्हणाला, 'आतां वेळ नसेल, तर जेव्हां तुला वेळ असेल, तेव्हां सांग.' तें ऐकून प्रल्हाद संतुष्ट झाला आणि त्यानें शुभकाल पाहून त्या ब्राह्मणरूपी इंद्राला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला. त्या ब्राह्मणानेंहि यथान्याय मनोभावानें त्याची गुरूसारखी सेवा केली. पुढें एके काळीं हे धर्मज्ञा, त्या ब्राह्मणानें 'तुला हें त्रैलोक्याचें

राज्य कसें मिळालें, तें मला सांग,' म्हणून त्या प्रल्हादाला विचारलें असतां तो म्हणाला—

प्रल्हाद्—हे विप्रा, मी राजा आहें, म्हणून ब्राह्मणांचा कधींहि विरोध करीत नाहीं. ते मला शुक्रप्रोक्त नीतिशास्त्राचीं तत्त्वें सांगूं लागले असतां मी मनःसंयमन करून त्यांचें म्हणणें शिरसामान्य करितों. ते सर्वदा विश्वासपूर्वक माझ्याशीं भाषण करितात आणि मला सन्मार्गाला लावतात. मी नेहमीं शुक्राचार्यांच्या नीतिशास्त्राप्रमाणें वागत असतों, ब्राह्मणांची शुश्रूषा सदैव करितों; कोणाचाहि मत्सर करीत नाहीं; धर्मानुसार वागतों; कोणावर क्रोध करीत नाहीं; मी नियमानें वागत असतों; मीं इंद्रियें जिंकिलीं आहेत. मधमाशा ज्याप्रमाणें मोहोळामध्यें थेंबथेंब मध सांठवितात, त्याप्रमाणें ते ब्राह्मण शास्ते मजवर सदुपदेशाचा वर्षाव करितात; मीहि त्यांच्या तोंडून निघालेल्या ज्ञानामृताचा स्वाद घेत नक्षत्रांतील चंद्राप्रमाणें स्वजातीयांचा अधिपति झालों आहें. ब्राह्मणांच्या तोंडून निघालेली ही काव्यनीति-नीतिशास्त्र-म्हणजे ह्या पृथ्वीवरील अमृत आहे, इतकेंच नव्हे, तर ही उत्तम प्रकारची दृष्टि आहे. हीच कल्याणप्रद गोष्ट आहे, असें प्रल्हादानें त्या ब्राह्मणाला सांगितलें. त्या ब्राह्मणाच्या सेवेनें तृप्त झालेला तो दैत्यराज प्रल्हाद त्याला म्हणाला, 'हे द्विजश्रेष्ठा, तूं केलेल्या गुरुशुश्रूषेमुळें मी संतुष्ट झालों आहें. तर तूं मजकडून वर घे. मी तूं मागशील तें निःसंशय देईन. तुझें कल्याण होवो.' हें ऐकल्यावर तो ब्राह्मण म्हणाला, 'मला कांहीं नको.' त्यावर प्रल्हादानें संतुष्ट होऊन त्या ब्राह्मणाला 'पुनः वर माग' म्हणून सांगितलें.

ब्राह्मण—हे राजा, जर तूं प्रसन्न असशील आणि माझें प्रिय करण्याची तुझी इच्छा असेल, तर तुझें तेवढें शील मला दे. एवढाच वर मी मागत आहें. तें ऐकून-तो दैत्यराज संतुष्ट झाला; परंतु त्यानें मागितलेला वर ऐकतांच हा कांहीं यःकश्चित् ब्राह्मण नसून हा कोणी महातेजस्वी पुरुष आहे, असें वाटून त्याला मोठी भीति उत्पन्न झाली. प्रल्हादानें 'उत्तम आहे' असें म्हणून त्याला वर दिला, परंतु तो ब्राह्मण निघून गेल्यावर प्रल्हादाला मोठें दुःख झालें व तो चिंताग्रस्त होऊन बसला. त्यानें पुष्कळ विचार केला, तथापि तो ब्राह्मण कोण असावा, हें कांहीं त्याला समजेना.

अशा प्रकारें तो विचार करीत बसला असतां एक छायारूपी मूर्तिमंत तेज

त्याच्या शरीरांतून बाहेर आलें. तें पाहतांच त्या महाकाय तेजाला प्रल्हादानें विचारिलें ' तूं कोण आहेस. ' तेव्हां ' हे राजा, मी शील आहें. ज्यानें तुझें नित्य शिष्यत्व पत्करून तुझी सेवा केली, त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाकडे मी आतां जात आहें,' असें त्या तेजानें उत्तर दिलें आणि तें अंतर्धान पावून इंद्राच्या शरीरांत प्रविष्ट झालें. तें तेज निघून गेल्यावर तशाच प्रकारचा दुसरा एक पुरुष त्याच्या शरीरांतून बाहेर पडला. त्यालाहि प्रल्हादानें ' तूं कोण ' म्हणून प्रश्न केला. त्यावर ' प्रल्हादा, मी धर्म असून त्या ब्राह्मणाकडे जात आहें. हे दैत्येंद्रा, जेथें शील तेथें मी सर्वदा असतों.' असें म्हणून तो गेल्यावर हे महाराजा, तेजानें झळकणारा तसाच एक पुरुष प्रल्हादाच्या शरीरांतून बाहेर पडला. त्यालाहि त्यानें ' तूं कोण' असा प्रश्न केला. तेव्हां ' मी सत्य असून धर्मामागून जात आहें, ' असें म्हणून तो तेथून निघून गेला. पुढें दुसरा एक धिप्पाड पुरुष त्या प्रल्हादाच्या शरीरांतून बाहेर निघाला. त्याला ' तूं कोण ' म्हणून प्रश्न करतांच ' मी वृत्त आहें. जेथें सत्य तेथें मी असतों.' असें म्हणून तो निघून गेला. तो निघून गेल्यावर त्याच्या शरीरांतून आणखी एक पुरुष मोठा शब्द करीत बाहेर आला. त्याला प्रल्हादानें ' तूं कोण ' म्हणून विचारिलें असतां त्यानें ' मी बळ आहें; जेथें वृत्त असतें, तेथें मी असतों. ' असें म्हणून तोहि तेथून गेला. त्यानंतर प्रल्हादाच्या शरीरांतून एक तेजस्वी देवी बाहेर निघाली. तिला ' तूं कोण ' म्हणून प्रश्न करितांच ती म्हणाली ' मी श्री आहें. हे सत्यविक्रमा, मी आजपर्यंत तुझ्या येथें राहिलें. तूं मला टाकिल्यानें मी आज तुला सोडून जात आहें, मी बलाचे मागून जात आहें. ' हें ऐकून महात्मा प्रल्हाद अत्यंत भयभीत झाला आणि त्यानें तिला विचारिलें, ' हे कमलालये लक्ष्मी, तूं कोठें जात आहेस ? तूं ह्या लोकाची सत्यव्रत देवी आहेस. तो ब्राह्मणश्रेष्ठ कोण होता, हें तुझ्यापासून जाणण्याची माझी इच्छा आहे. '

लक्ष्मी—ज्यानें तुझ्याकडे शिक्षण घेतलें तो ब्रह्मचारी इंद्र होता. हे प्रभो, त्रैलोक्यावरील तुझी सर्व सत्ता त्यानें हरण केली आहे. हे धर्मज्ञ प्रभो, तूं हें त्रैलोक्य केवळ शीलानें जिंकिलेंस, असें त्याला कळून आल्यामुळें इंद्रानें तें तुझें शील हरण केलें. हे महाप्राज्ञा, धर्म, सत्य, वृत्त, बल आणि मी ह्या सर्वांचें मूळ कारण शील आहे, यांत संशय नाहीं.

भीष्म—असें बोलून ती श्री आणि ते सर्व तेथून इंद्राकडे निघून गेले. नंतर दुर्योधन आपल्या पित्याला पुनः म्हणाला, 'हे कौरवनंदना, शीलाचें तत्त्व

काय आहे, तें जाणण्याची माझी इच्छा आहे. शील कोणत्या उपायानें प्राप्त होईल, तें मला सांग.'

धृतराष्ट्र—हे नरेश्वरा, पूर्वींच महात्म्या प्रल्हादानें शील आणि त्याचा उपाय ह्यांविषयीं माहिती सांगितली आहे. आतां शीलाच्या प्राप्तीविषयीं थोडक्यांत कथन करितों, ऐक. कर्मानें, मनानें आणि वाणीनें कोणत्याहि प्राण्याचा द्रोह न करणें, अनुग्रह आणि दान करणें हें शील अत्यंत स्तुत्य होय. ज्याच्या योगानें दुसऱ्या कोणाचेंहि हित होणार नाहीं व जें स्वतःलाच लज्जा आणणारें असेल, अशा प्रकारचें शौर्य कधींहि दाखवूं नये. परंतु ज्या कर्माच्या योगानें जनसमाजामध्यें आपली स्तुति होईल, तेंच कर्म करावें. हे कुरुसत्तमा, शीलाचें वर्णन मीं तुला संक्षेपतः सांगितलें. जरी शीलहीन मनुष्याला एखाद्या वेळीं संपत्ति मिळाली, तरी ती त्याजजवळ चिरकाल राहत नाहीं. उलट त्याचाच समूळ नाश तीमुळें होतो. हे पुत्रा, हें जाणून तुला युधिष्ठिराहून अधिक संपत्ति प्राप्त व्हावी, अशी इच्छा असेल तर तूं शीलवान् हो.

भीष्म—धृतराष्ट्र राजानें आपल्या पुत्रास याप्रमाणें सांगितलें. हे कौंतेया, तूंहि तसें आचरण ठेवल्यास तुलाहि तसेंच फळ मिळेल. १२. १. १२४.

अध्याय १२५ वा.

[१ आशास्वरूपाचें निरूपण करीत असतां भीष्माकडून ऋषभ-सुमित्रसंवाद-कथन. २ मृगयासक्त सुमित्राकडून बाणविद्ध झालेला हरिण बाणासह महारण्यांत प्रवेश करितो व त्यामागून सुमित्र राजा धांवत जातो.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे पितामहा, पुरुषाला शील मुख्य आहे, असें तूं सांगितलें. परंतु आशा ही कोण आहे व ती उत्पन्न कशी होते, तें तूं मला सांग. ह्याविषयीं मला मोठा संशय वाटत आहे आणि त्याचा निरास करणारा हे परपुरंजया, तुझ्याशिवाय दुसरा कोणी नाहीं. हे पितामहा, युद्धाचा प्रसंग आला असतां योग्य तीच गोष्ट हा करील, अशी सुयोधनाविषयीं मला मोठी आशा वाटत होती. मनुष्याला मोठमोठ्या आशा उत्पन्न होतात आणि त्या व्यर्थ झाल्या असतां त्याला मरणप्राय दुःख होत असतें. त्या दुरात्म्या दुर्योधनानें

मला हताश आणि दुर्बुद्ध करून सोडलें आहे. हे राजेंद्रा, पहा केवढा हा माझा मूर्खपणा ! आशा ही पर्वतापेक्षां किंवा मोठ्या वृक्षापेक्षांहि फार मोठी आहे, असें मला वाटतें. आकाशाहूनहि ती विशाल आहे. तिचा अंत लागणें कोणालाहि शक्य नाहीं. हे कुरुश्रेष्ठा, हिचा विचारहि करितां येत नाहीं. ही अत्यंत दुर्लभ आहे. हिजहून दुर्लभ असें जगांत कांहींच नाहीं, असें मला वाटतें.

(२) भीष्म—युधिष्ठिरा, ह्याविषयीं तुला सुमित्र आणि ऋषभ या दोहोंमध्यें झालेला संवाद सांगतों, तो ऐक. हैहय कुलांत सुमित्र नांवाचा एक राजा होऊन गेला. तो एकदां मृगयेला गेला असतां त्यानें आनतपर्व बाणानें एका हरिणाला विद्ध केलें. तो हरिण अत्यंत सामर्थ्यवान् असल्यामुळें बाण घेऊन पळत सुटला. राजा सुमित्रहि वेगानें त्या मृगपतीच्या मागें लागला. तो मृग वेगानें पळत पळत एका खोल प्रदेशांत शिरला आणि तेथून क्षणांत पुनः सपाटीवरून तो बाण घेऊन पळत गेला. तें पाहून तारुण्याच्या भरांत सामर्थ्याच्या जोरावर अंगांत कवच चढवून व हातांत खड्ग-धनुष्य घेऊन सुमित्र त्याच्या मागें लागला. अशा रीतीनें अनेक नद, नद्या, सरोवरें आणि वनें यांना ओलांडून तो राजा एकटाच त्या वनामध्यें त्याच्या मागून जाऊं लागला. हे राजा, तो वेगवान् हरिणहि त्या राजाच्या अगदीं जवळ जवळ आल्यासारखें दाखवी व लगेच वेगानें दूर पळून जाई. त्या वनचर मृगावर राजाचे अनेक बाण पडत असतांहि हे राजेंद्रा, तो राजाच्या अगदीं जवळ येई. जणुंकाय तो राजाशीं क्रीडाच करीत आहे, असें दिसे. पुनः वेगानें तो मृगपति दूर पळून जाई व पुनः राजाच्या जवळ येई. तेव्हां त्या शत्रुविध्वंसक राजानें एक मर्मच्छेदक घोर व तीक्ष्ण बाण घेतला आणि धनुष्यावर चढवून त्या मृगावर सोडला. तेव्हां तो मृगपति राजाच्या बाणाचा नेम चुकवून त्यापासून दोन कोसांच्या अंतरावर जाऊन हांसत उभा राहिला आणि तो प्रज्वलित बाण जमिनीवर पडल्यावर वेगानें महारण्यांत निघून गेला. राजाहि त्याच्या मागून धांवत गेला. १२. १. १२५.

---

*

अध्याय १२६ वा.

[१ आपल्या आश्रमांत आलेल्या सुमित्राचा ऋषींकडून सत्कार. २ आशा आणि अंतरिक्ष ह्यांमध्यें श्रेष्ठ कोण असा सुमित्राचा ऋषींस प्रश्न.]

(१) **भीष्म**—त्या महारण्यांत प्रवेश केल्यावर तो राजा तपस्व्यांच्या आश्रमाजवळ गेला आणि श्रांत झाल्यामुळें तेथें बसला. तो धनुर्धर राजा श्रमार्त व क्षुधित झाल्याचें पाहून सर्व ऋषींनीं एकत्र मिळून त्याचें यथाविधि पूजन केलें. ऋषींच्या पूजेचा स्वीकार करून त्या सुमित्र राजानें 'तुमचें तप उत्तम रीतीनें चाललें आहे ना ?' असें त्यांस विचारिलें. राजाला त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर देऊन त्या तपस्व्यांनीं त्याला 'तेथें येण्याचें प्रयोजन काय ?' म्हणून विचारिलें. ते म्हणाले, 'हे राजा, तूं कमरेला खड्ग बांधून व हातांत धनुष्यबाण घेऊन कोणत्या सुखाच्या आशेनें ह्या आश्रमीं पायीं चालत आला आहेस ? मानदा, तूं कोठून आलास तें ऐकण्याची आमची इच्छा आहे. तुझा जन्म कोणत्या कुळांत झाला आणि तुझें नांव काय तें आम्हांला सांग.'

(२) हे पुरुषश्रेष्ठा, राजानें तेव्हां त्या सर्व ऋषींना आपण फिरत फिरत तेथें कसा आलों, तें सांगितलें. तो म्हणाला, 'मी दैत्यकुलांत जन्म घेतलेल्या मित्र राजाचा सुमित्र नांवाचा पुत्र असून बाणांनीं सहस्रावधि मृगांचा संहार करीत फिरत असतों. मोठें सैन्य माझ्या रक्षणास असतें. माझ्या बरोबर अमात्य आणि अंतःपुरहि असतें. माझ्या बाणानें एक हरिण विद्ध होऊन बाण घेऊन पळून गेला आहे. त्याचा पाठलाग करीत असतां दैवयोगानें या वनांत मी आलों आणि श्रांत, हताश व नष्टश्री होऊन तुमच्या सन्निध पावलों आहें. श्रांत होऊन, आशाभंग होऊन मी राजचिह्नहीन होत्साता तुमच्या आश्रमास आलों, याहून दुसरी दुःखकारक गोष्ट कोणती आहे ? तपोधनांनो, माझ्या आशेच्या भंगामुळें जें तीव्र दुःख मला होत आहे, त्या प्रकारचें दुःख राजचिह्नाच्या किंवा नगराच्या त्यागामुळें सुद्धां मला कधीं होणार नाहीं. हिमवान् महापर्वत किंवा महोदधि समुद्र हे आकाशाशीं ताडून पाहतां आकाशाच्या महत्त्वापुढें त्यांचें महत्व कांहींच नाहीं. आशेच्या पुढें आकाशाचाहि अंत लागेल, परंतु आशेचा अंत कधींहि लागणें शक्य नाहीं. हें सर्व ज्ञान आपणाला आहे; कारण तपोधन हे सर्वज्ञ असतात. आपण महाभाग असल्यामुळें मी एक संशय आपणाला विचारीत आहें. आशावान् पुरुष आणि आकाश ह्या दोहोंमध्यें

कोणाचें महत्त्व आपणाला अधिक वाटत आहे. तें आपणांपासून ऐकण्याची माझी इच्छा फार आहे. आपल्यापासून दुर्लभ असें काय आहे ?

द्विजसत्तम हो, ह्यांत जर कांहीं गुप्त ठेवण्यासारखें नसेल, तर मला आपण सत्वर सांगा. जर कांहीं त्यांत गुप्त असेल, तर तें ऐकण्याची माझी इच्छा नाहीं. त्याचप्रमाणें ह्यापासून आपल्या तपाला कांहीं विघात होण्याचा संभव असेल, तर मी आपणाला आग्रह करीत नाहीं. माझ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावें, असें आपणांस वाटत असल्यास याचें कारण काय तें आपणापासून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. आपण तपस्वी असल्यामुळें सर्वांनीं मिळून हें सांगावें. १२. १- १२६.

अध्याय १२७ वा.

[१ ऋषभाचा तनुनामक महर्षीशीं संवाद. २ तनु-वीरद्युम्नसंवादकथन.]

(१) भीष्म—त्या सर्व ऋषींमध्यें ऋषभ नांवाचा एक श्रेष्ठ ब्रह्मर्षि होता. तो आश्चर्य पावून राजाला म्हणाला, ' हे राजश्रेष्ठा, मी पूर्वी तीर्थयात्रा करीत असतां एकदां दिव्य अशा नरनारायणाश्रमाला गेलों होतों. तेथें एक रम्य बदरीवृक्ष असून वैहायस नांवाचा डोह आहे. त्या ठिकाणीं अश्वशिरनामक ऋषि सर्वदा वेदपठण करीत असतो. त्या डोहामध्यें मी विधिपूर्वक पितर व देवता यांना तर्पण करून जेथें ते नरनारायणऋषी रममाण झाले होते, त्या आश्रमाला गेलों. तेथून जवळच असणाऱ्या एका आश्रमांत वसति करण्याकरितां म्हणून उतरलों. तेथें वल्कलें व कृष्णाजिन परिधान करणारा एक उंच व कृश असा तनु नांवाचा तपस्वी येतांना माझ्या दृष्टीस पडला. साधारण मानानें ताडून पाहतां त्याची उंची इतर पुरुषांच्या आठपट होती. तशा प्रकारची कृशता मात्र दुसऱ्या कोठें आढळण्यांत आली नव्हती. त्याचें शरीर अगदीं करांगुलीइतकें कृश असून त्याची मान, बाहू, पाय आणि केंस हे अत्यंत आश्चर्यकारक दिसत होते. त्याचें शिर, कर्ण आणि नेत्र हे त्याच्या शरीराला अनुरूप असे होते. हे राजसत्तमा, त्याची वाणी आणि अंगचेष्टा हीं सामान्यच होतीं. अशा त्या कृश ब्राह्मणाला पाहून मी अगदीं भिऊन गेलों व माझ्या मनाला वाईटहि वाटलें. मी त्याच्या चरणांचें वंदन केलें आणि माझें नांव, गोत्र आणि पित्याचें नांव सांगून व हात जोडून त्याच्यापुढें उभा राहिलों. नंतर त्यानें दाखविलेल्या आसनावर हळूच बसलों.

नंतर त्या धार्मिकश्रेष्ठ तनुऋषीनें धर्मार्थासंबंधानें भाषण केलें; इतक्यांत आपलें सैन्य आणि अंतःपुरासह यशस्वी कमललोचन राजा वीरद्युम्न आपल्या नष्ट झालेल्या भूरिद्युम्न पुत्राचा शोध करीत 'हा येथें सांपडेल,' 'येथें मला हा दिसेल,' अशा आशेनें अश्वावरून वेगानें तेथें आला. त्याच्या मनाला अत्यंत दुःख होत होतें. तो ऋषींना म्हणाला, 'माझा एकुलता एक धार्मिक पुत्र ह्या अरण्यामध्यें नष्ट झाला आहे. तो आतां सांपडणें कठीण आहे. त्याची मला मोठी आशा लागून राहिली आहे. ती सफल न झाल्यास मी मरणार, यांत संशय नाहीं.' तें ऐकून तो मुनिश्रेष्ठ तनु खालीं मान घालून एक मुहूर्तभर ध्यानमग्न होऊन राहिला. तें पाहून राजाचें मन अत्यंत खिन्न झालें व तो दीन होऊन म्हणाला, 'देवर्षे, दुर्लभ असें काय आहे? आणि आशेपेक्षां प्रबल असें तरी काय आहे? ही गोष्ट मजपासून गुप्त ठेवण्यासारखी नसेल, तर मला सांग!'

(२) मुनि—राजा, तुझ्या पुत्रानें दुर्दैवानें बालिश बुद्धीचा अवलंब करून एका पूज्य महर्षीचा अपमान केला होता. तो मुनि तुझ्या पुत्राकडे एक कांचनाचा कलश आणि वल्कलें मागत होता. परंतु तुझ्या पुत्रानें तीं दिलीं नाहींत, आणि त्याचा तिरस्कार केला.

हे नरसत्तमा, त्या तनूचें हें भाषण ऐकून वीरद्युम्न राजानें त्या लोकपूज्य ऋषीला प्रणाम केला आणि तुझ्याप्रमाणेंच श्रांत होऊन तो अत्यंत दुःखी दिसूं लागला. नंतर त्या महामुनीनें अर्घ्य व पाद्य आणून आरण्यविधिपूर्वक तें सर्व त्याला अर्पण केलें. नंतर ते सर्व मुनि सप्तर्षि जसे ध्रुवासभोंवतीं बसून असतात, त्याप्रमाणें त्या वीरद्युम्नाच्या सभोंवतीं बसले आणि त्यांनीं त्या अपराजित राजाला त्या आश्रमांत येण्याचें कारण विचारिलें. १२. १. १२७.

अध्याय १२८ वा.

[१ वीरद्युम्न आपल्या अरण्यागमनाचें कारण सांगतो. २ आशेच्या कृशपणाचें वर्णन ऐकून सुमित्राचा आशात्याग.]

(१) राजा—पृथ्वीतलावर विख्यात असा वीरद्युम्न नांवाचा मी राजा आहें. माझा नष्ट झालेला पुत्र भूरिद्युम्न याचा शोध करीत मी अरण्यांत आलों.

हे विप्रश्रेष्ठा, तो माझा बाल्यावस्थेंत असलेला एकुलता एक पुत्र आहे. ह्या वनांत तो मला कोठेंहि न दिसल्यामुळें त्याच्या शोधार्थ मी फिरत आहें.

ऋषभ—राजाचें हें भाषण ऐकून तो तनुमुनि अधोमुख स्तब्ध होऊन बसला. त्यानें राजाला कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. कारण पूर्वी तो कांहीं आशेनें राजाकडे गेला असतां त्याजकडून अपमान पावला होता आणि यामुळें कोणाहि राजाकडून अगर इतर वर्णांकडून प्रतिग्रह घ्यावयाचा नाहीं, असा निश्चय करून महातपश्चर्येला त्यानें आरंभ केला होता. 'आशा उत्पन्न झाली असतां ती मूर्खाला सुद्धां आपल्या जाळयांत ओढून क्षुब्ध करिते. अशा आशेलाच मी आतां दूर सारितों.' अशा निश्चय करून त्याप्रमाणें तो वागूं लागला. पुनरपि वीरद्युम्नानें त्या मुनीला प्रश्न केला.

राजा—आशेची कृशता किती आहे आणि पृथ्वीवर दुर्लभ असें काय आहे, हें तत्त्व तूं धर्मार्थशास्त्रसंपन्न असल्यामुळें मला सांग.

तेव्हां सर्व गोष्टी लक्ष्यांत आणून आणि राजालाहि आठवण करून देण्यासाठीं तनुविप्र बोलूं लागला.

तनु—हे राजा, आशेच्या कृशतेइतकें दुसरें कांहीं कृशत्व या जगामध्यें नाहीं. ती आशा दुर्लभ असल्यामुळें मीं तिच्या प्राप्तीसाठीं अनेक राजांकडे याचना केली.

राजा—हे ब्रह्मन्, ज्याला आशेनें जिंकिलें तो कृश आणि ज्यानें आशेला जिंकलें तो पुष्ट होय. त्याचप्रमाणें मनांतील आशा सफल होणें किती विफल आहे, हेंहि तुझें म्हणणें वेदवाक्याप्रमाणें मीं मान्य केलें. आतां माझ्या मनांत एक संशय उत्पन्न झाला आहे, तो मी विचारितों. त्याचें उत्तर तूं मला बरोबर सांगावें. हे मुने, तुझ्यापेक्षां कृशतर असें जगांत काय आहे, हें गुप्त ठेवण्यासारखें नसेल, तर मला कथन कर.

तनु—याचना करणाऱ्याचें कधीं समाधान झालें आहे, ही गोष्ट या जगांत अत्यंत दुर्मिळ होय व याचना करणारांचा अपमान न करणारा मनुष्य सांपडणें ही गोष्ट तर त्याहूनहि दुर्मिळ होय. त्याचप्रमाणें याचकाचा सत्कार करून व त्याला आशा दाखवून अंगीं शक्ति असूनहि जो ती परिपूर्ण करीत नाहीं, त्याच्या संबंधानें केली जाणारी आशा ती मजहून कृश आहे! कृतघ्न,

दुष्ट, आळशी आणि अपकार करणारे यांच्या संबंधीं उत्पन्न होणारी आशा मजहून कृश आहे! ज्याचा एकुलता एक पुत्र नाहींसा झाला आहे किंवा प्रवासास गेला आहे, त्याचा वृत्तांत न कळला असतां त्या पित्याला होणारी आशा मजहून कृश आहे! संततीविषयीं स्त्रियांची, पुत्रप्राप्तीविषयीं वृद्धांची व द्रव्यविषयक श्रीमंतांची आशा मजहून विशेष आहे. त्याचप्रमाणें लग्नाच्या गोष्टी चालल्या असतां त्या ऐकून उपवर झालेल्या कुमारिकांच्या मनांत उत्पन्न होणारी आशाहि मजहून अत्यंत कृश आहे!

हें ऐकून अंतःपुरांतील स्त्रियांसह त्या वीरद्युम्न राजानें त्या विप्रश्रेष्ठाच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्याला साष्टांग प्रणाम केला.

राजा—हे द्विजसत्तमा, मजवर कृपा कर! मला माझ्या पुत्राची भेट पुनरपि व्हावी एवढी इच्छा आहे, ती सफल कर. तूं आतां मला जें सांगितलेंस, तें सर्व सत्य आहे, यांत संशय नाहीं.

हें ऐकून तो धार्मिकश्रेष्ठ तनुऋषि हंसला आणि आपल्या तप आणि अध्ययन यांच्या सामर्थ्यानें त्यानें त्या राजाच्या पुत्राला तत्काळ तेथें आणिलें. अशा रीतीनें राजपुत्राची आणि त्या राजाची गांठ घालून व राजाला दोष देऊन त्या धर्मवेत्त्या तनूनें आपलें धर्मरूप स्वरूप प्रकट केलें. आपलें दिव्य आणि अद्भुतदर्शन स्वरूप राजाला दाखवून तो पापहीन व क्रोधशून्य मुनि त्या वनाच्या समीपभागीं फिरूं लागला.

ऋषभ—हे सुमित्र राजा, हें मीं पाहिलें आहे आणि तसें ऐकिलेंहि आहे. म्हणून तूं ह्या अत्यंत कृश अशा आशेचा सत्वर त्याग कर.

(२) भीष्म—अशाप्रकारें महात्म्या ऋषभानें सांगितलें असतां सुमित्रानें अत्यंत कृश अशा आशेचा तत्काल त्याग केला. हे कौंतेया, तूंहि माझ्या ह्या भाषणाचा विचार कर आणि हिमालय पर्वतासारखा स्थिर हो. हे महाराजा, दुसऱ्यांच्या संकटकाळीं त्यांची चौकशी करून साहाय्य करणारा व आपल्यावर तें आलें असतां दुसऱ्यांची मसलत ऐकणारा तूंच आहेस. माझें भाषण ऐकून तूं आपणाला संतप्त करून घेणें योग्य नाहीं. १२. १. १२८.

अध्याय १२९ वा.

[१ यम-गौतमसंवादकथन.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, कितीहि अमृतप्राशन केलें असतां जशी तृप्ति होत नाहीं, त्याप्रमाणें तुझें भाषण श्रवण करीत असतां मला कधींहि पुरेसें वाटत नाहीं. समाधिसुखानें तृप्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें धर्मामृतप्राशन करीत असतां माझी तृप्ति होत नाहीं.

भीष्म—याविषयीं गौतम आणि महात्मा यम यांमधील संवाद पुरातन इतिहास म्हणून सांगत असतात. पारियात्र पर्वताच्या अगदींच जवळ एक गौतममुनीचा आश्रम आहे. या आश्रमांत गौतममुनि किती काळपर्यंत राहिले तेंहि सांगतों, ऐक. या ठिकाणीं साठ हजार वर्षें राहून गौतमानें तप केलें. उग्र तपानें युक्त व ध्यानानें परमपूत अशा त्या महामुनीकडे एकदां लोकपाल यम आला आणि त्यानें त्या उत्तम प्रकारचें तप करणाऱ्या गौतमाला पाहिलें. ब्रह्मर्षि गौतमानेंहि त्याच्या तेजावरून आपल्याकडे यम आला आहे, असें ओळखलें आणि हात जोडून नम्रपणानें त्यापुढें बसून राहिला. धर्मराज यमानें त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाचा सत्कार करून 'मी धर्म आहें, मी तुझें कोणतें कार्य करूं, तें सांग,' म्हणून त्याला विचारिलें.

गौतम—मातापितरांच्या ऋणांतून सुटण्याकरितां मनुष्यानें काय केलें पाहिजे आणि काय केल्यानें त्याला दुर्लभ आणि पवित्र लोकांची प्राप्ति होईल ?

यम—सर्वदा तप आणि पावित्र्य यांनीं युक्त होऊन सत्यधर्मामध्यें आसक्त व्हावें आणि प्रत्येक दिवशीं मातापितरांचें पूजन करावें, तसेंच बहुदक्षिणायुक्त असे अनेक अश्वमेध यज्ञ करावे. म्हणजे त्यामुळें अद्भुतदर्शन अशा लोकांची त्याला प्राप्ति होते. १२. १. १२९.

अध्याय १३० वा.

[१ संकटकालीं मुख्य साधन म्हणजे द्रव्यसंचयरूपच होय.]

(१) **युधिष्ठिर**—हे भारता, ज्याला मित्रांनीं टाकिलें आहे, ज्याला पुष्कळ शत्रु झाले आहेत, ज्याचा कोश रिक्त झाला आहे, ज्याचें सैन्य अगदीं क्षीण होऊन गेलें आहे, ज्याचे साहाय्यक मंत्री दुष्ट आहेत, ज्याचे गुप्त विचार चारी बाजूंनीं फुटले आहेत, जो राज्यापासून भ्रष्ट होण्याच्या बेतांत आहे,

राजा हा प्रजेचा नाश करणारा व तसाच संरक्षणकर्ताहि आहे; म्हणून संरक्षणकर्त्या राजानें प्रजेपासून द्रव्य घ्यावें. हे राजा, दुसऱ्याला पीडा दिल्यावांचून या जगांत कोणाचीहि वृत्ति चालणें शक्य नाहीं. अरण्यांत राहणारा व एकटाच संचार करणारा मुनि जरी असला, तरी त्याचीहि उपजीविका दुसऱ्याला पीडा दिल्याशिवाय होणार नाहीं. केवळ दैवावर विश्वास ठेवून राहिल्यास तसेंहि राहतां येणें शक्य नाहीं. विशेषेंकरून प्रजापालन करूं इच्छिणाऱ्या राजाला तर तसें राहणें अगदीं अशक्य आहे. आपत्कालीं राजा आणि राष्ट्र यांनीं परस्परांचें रक्षण केलें पाहिजे, हा सनातन धर्म आहे. ज्याप्रमाणें राष्ट्रावर संकट आलें असतां राजा लागेल तें द्रव्य खर्चून राष्ट्राचें संरक्षण करितो, त्याप्रमाणें राष्ट्रानेंहि संकटकालीं राजाचें रक्षण करावें. कोश, शासनपद्धति, सैन्य, मित्र आणि दुसरेंहि जें कांहीं त्यानें संचय करून ठेविलें असेल, त्या सर्वांचें त्यानें रक्षण करावें. राजा क्षुधापीडित झाला म्हणून त्यानें राष्ट्राला दूर न सारितां त्याचें पोषण करावें. अन्न देऊन त्याचें बीज घ्यावें, असें धर्मवेत्त्यांचें म्हणणें आहे. बीजाचें रक्षण न केल्यास पुढें जसें अन्नाचें दौर्बल्य होतें, त्याचप्रमाणें अल्पधन राजाचें प्रजेनें रक्षण न केल्यास त्याचा व त्याबरोबर प्रजेचाहि नाश होतो. मायाशास्त्रज्ञ जो शंबरासुर त्याचें म्हणणें असें आहे कीं ज्याचें राष्ट्र लयाला जात आहे, तसेंच ज्याच्या राष्ट्रांत उपजीविकासाधन न मिळाल्यामुळें मनुष्याला परदेशाला जावें लागतें, त्या राजाचा धिक्कार असो.

राजाचा आधार म्हणजे कोश आणि सैन्य हा होय. त्याचप्रमाणें सैन्यास कोश हा आधार आहे. सैन्य हें सर्व धर्माला आधार असून धर्म हा प्रजेला आधार आहे. दुसऱ्याला पीडा दिल्यावांचून कोश संपादन करणें अशक्य आहे, मग सैन्य तरी कोठून संपादन करितां येणार ? म्हणून कोशसंचयासाठीं दुसऱ्याला पीडा द्यावी लागली, तर तो दोषास्पद होत नाहीं. यज्ञकर्मांमध्यें यज्ञासाठीं अकार्य गोष्टीहि कराव्या लागतात, त्याचप्रमाणें प्रजापालन करितांना प्रजेपासून द्रव्य संचय करणारा राजा दोषास्पद होत नाहीं. द्रव्यासाठीं योजलेल्या उपायांपैकीं एखाद्यानें द्रव्यप्राप्ति होते, एखाद्यानें होत नाहीं, तर एखाद्यानें अनर्थप्राप्ति होत असते. तरी ते सर्व द्रव्यप्राप्तीचेच उपाय होत. हें जाणून शहाण्या मनुष्यानें आपला कर्तव्यनिश्चय ठरवावा. यज्ञासाठीं ज्याप्रमाणें पश्वादिक साधनें लागतात, चित्तसंस्कारार्थ यज्ञ लागतो आणि पश्वादिक यज्ञ

भारता, सुस्थितींतील धर्म निराळा व आपत्कालांतील धर्म निराळा आहे. कोशावांचूनहि धर्माची प्राप्ति होते. तरी धर्माहून चरितार्थ हा मोठा आहे. दुर्बलाला चरितार्थ द्रव्यावांचून चालविणें शक्य नसल्यामुळें त्याला धर्माचें महत्त्व वाटत नाहीं. जेणेंकरून धर्म घडूनहि अंगीं सामर्थ्य येईल असा एकहि उपाय नाहीं, त्याअर्थी संकटकालीं अधर्माला धर्माचें स्वरूप येतें, व धर्म अधर्मरूप होतो, असें विद्वानांचें मत आहे. असें असतां संकटकाळ निघून गेल्यावर क्षत्रियानें—राजानें—काय करावें! तर जेणेंकरून धर्माला ग्लानि येणार नाहीं व ज्याच्या योगानें त्याला शत्रूच्या स्वाधीन व्हावें लागणार नाहीं असें कांहींतरी साधन त्यानें संपादावें. आपला स्वतःचा नाश त्यानें करून घेऊं नये. संकटकालीं आपल्या किंवा परकीयांच्या धर्माचा लोप होण्याचा प्रसंग आला असतां सर्व उपायांनीं त्या संकटांतून आपली मुक्तता करून घ्यावी.

युधिष्ठिरा, धर्माचरण हेंच सर्व धर्मवेत्त्यांचें मुख्य तत्त्व असून बाहुवीर्य धारण करून उद्योग करणें हें क्षत्रियांचें मुख्य कर्तव्य होय, असें वेदवचन आहे. हे भारता, त्याच्या वृत्तीच्या आड ही गोष्ट येत असल्यास ब्राह्मण किंवा तपस्वी यांच्या द्रव्याशिवाय दुसऱ्या कोणाचेंहि द्रव्य घेण्याचा त्याला अधिकार आहे. ज्याप्रमाणें ब्राह्मण आपत्कालांत आला असतां कोणाच्या येथेंहि यज्ञ करण्यास व अभक्ष्याचेंहि भक्षण करण्यास त्याला मोकळीक आहे, तशीच क्षत्रियाचीहि गोष्ट आहे. पीडित मनुष्याला दुर्मार्ग असा कोणताच नाहीं. कोंडून ठेविलेला मनुष्य वाट सांपडेल त्या क्षुद्र द्वारानेंहि पळून जातो. ज्याचें कोशबल क्षीण झालें आहे व जो सर्वांकडून पराजित झाला आहे, त्याला भिक्षा मागून किंवा वैश्य-शूद्रांप्रमाणें कोणताहि धंदा किंवा सेवाहि करतां येत नाहीं, तर कोणावरहि आपला भार न टाकितां त्याला स्वधर्मोचित पराक्रमानें जय मिळविणें अथवा आपल्या व परराष्ट्राकडून बलात्कारानें द्रव्य काढणें हेंच उचित होय. यांपैकीं पहिला मार्ग जरी त्याला श्रेयस्कर असला तरी आपत्कालीं दुसऱ्याहि मार्गाचें त्यानें अवलंबन केल्यास हरकत नाहीं. आपत्कालीं अन्यायमार्गानेंहि उपजीविका करणें हें धर्मलक्षणच होय. चरितार्थाच्या साधनाचा क्षय झाला असतां ब्राह्मणाला सुद्धां अधर्माचरणानें राहतां येतें. मग क्षत्रियानें अशाप्रकारचें वर्तन केल्यास हरकत कोणती? राजानें आपत्प्रसंगीं राष्ट्रांतील प्रमुख लोकांकडून द्रव्य संपादन करावें. त्यावांचून आपला नाश कधींहि करून घेऊं नये.

राजा हा प्रजेचा नाश करणारा व तसाच संरक्षणकर्ताहि आहे; म्हणून संरक्षणकर्त्या राजानें प्रजेपासून द्रव्य घ्यावें. हे राजा, दुसऱ्याला पीडा दिल्यावांचून या जगांत कोणाचीहि वृत्ति चालणें शक्य नाहीं. अरण्यांत राहणारा व एकटाच संचार करणारा मुनि जरी असला, तरी त्याचीहि उपजीविका दुसऱ्याला पीडा दिल्याशिवाय होणार नाहीं. केवळ दैवावर विश्वास ठेवून राहिल्यास तसेंहि राहतां येणें शक्य नाहीं. विशेषेंकरून प्रजापालन करूं इच्छिणाऱ्या राजाला तर तसें राहणें अगदीं अशक्य आहे. आपत्कालीं राजा आणि राष्ट्र यांनीं परस्परांचें रक्षण केलें पाहिजे, हा सनातन धर्म आहे. ज्याप्रमाणें राष्ट्रावर संकट आलें असतां राजा लागेल तें द्रव्य खर्चून राष्ट्राचें संरक्षण करितो, त्याप्रमाणें राष्ट्रानेंहि संकटकालीं राजाचें रक्षण करावें. कोश, शासनपद्धति, सैन्य, मित्र आणि दुसरेंहि जें कांहीं त्यानें संचय करून ठेविलें असेल, त्या सर्वांचें त्यानें रक्षण करावें. राजा क्षुधापीडित झाला म्हणून त्यानें राष्ट्राला दूर न सारितां त्याचें पोषण करावें. अन्न देऊन त्याचें बीज घ्यावें, असें धर्मवेत्त्यांचें म्हणणें आहे. बीजाचें रक्षण न केल्यास पुढें जसें अन्नाचें दौर्बल्य होतें, त्याचप्रमाणें अल्पधन राजाचें प्रजेनें रक्षण न केल्यास त्याचा व त्याबरोबर प्रजेचाहि नाश होतो. मायाशास्त्रज्ञ जो शंबरासुर त्याचें म्हणणें असें आहे कीं ज्याचें राष्ट्र लयाला जात आहे, तसेंच ज्याच्या राष्ट्रांत उपजीविकासाधन न मिळाल्यामुळें मनुष्याला परदेशाला जावें लागतें, त्या राजाचा धिक्कार असो.

राजाचा आधार म्हणजे कोश आणि सैन्य हा होय. त्याचप्रमाणें सैन्यास कोश हा आधार आहे. सैन्य हें सर्व धर्माला आधार असून धर्म हा प्रजेला आधार आहे. दुसऱ्याला पीडा दिल्यावांचून कोश संपादन करणें अशक्य आहे, मग सैन्य तरी कोठून संपादन करितां येणार ? म्हणून कोशसंचयासाठीं दुसऱ्याला पीडा द्यावी लागली, तर तो दोषास्पद होत नाहीं. यज्ञकर्मामध्यें यज्ञासाठीं अकार्य गोष्टीहि कराव्या लागतात, त्याचप्रमाणें प्रजापालन करितांना प्रजेपासून द्रव्य संचय करणारा राजा दोषास्पद होत नाहीं. द्रव्यासाठीं योजलेल्या उपायांपैकीं एखाद्यानें द्रव्यप्राप्ति होते, एखाद्यानें होत नाहीं, तर एखाद्यानें अनर्थप्राप्ति होत असते. तरी ते सर्व द्रव्यप्राप्तीचेच उपाय होत. हें जाणून शहाण्या मनुष्यानें आपला कर्तव्यनिश्चय ठरवावा. यज्ञासाठीं ज्याप्रमाणें पश्वादिक साधनें लागतात, चित्तसंस्कारार्थ यज्ञ लागतो आणि पश्वादिक यज्ञ

चित्तशुद्धि हीं मोक्षासाठीं लागतात, त्याप्रमाणें दंड हा कोशाकरितां, कोश सैन्याकरितां आणि सैन्य हें शत्रुपराभवाकरितां होय.

ह्यासंबंधी धर्मतत्त्व व्यक्त करून दाखविणारा एक दृष्टांत सांगतों. यज्ञासाठीं यूप तोडीत असतात. तो तोडतांना त्याला प्रतिबंध करणारे वृक्षहि तोडावे लागतात व ते वृक्ष पडत असतांना त्यांबरोबर लहानसहान झुडपांचाहि नाश होतो. अशा रीतीनें मोठा कोशसंचय करण्याचे कामीं जे लोक अडथळा आणीत असतात, त्यांचा वध केल्याशिवाय इष्टार्थसिद्धि होणें शक्य नाहीं. द्रव्याच्याच योगानें इह-परलोक साध्य होतात, हें धर्मवचन सत्य आहे. म्हणून द्रव्यहीन मनुष्य असून नसल्यासारखाच होय. यासाठीं सर्व उपायांनीं आधीं राजानें यज्ञाकरितां धनसंचय केला पाहिजे. हे भारता, अशा आपत्प्रसंगीं कार्य तें अकार्य आणि अकार्य तें कार्य होऊन दोष लागत नाहीं. हे राजा, द्रव्यसंग्रह आणि द्रव्यत्याग ह्या दोनी गोष्टी एके ठिकाणीं संभवणें कधींहि शक्य नाहीं. अरण्यांत जाऊन राहिलेले मोठे धनसमृद्ध झाल्याचें माझ्या पाहण्यांत नाहीं. ह्या पृथ्वीवर जेवढें म्हणून द्रव्य दिसत आहे, 'तें सर्व मला मिळावें, तें सर्व मला मिळावें,' म्हणून सर्व लोक इच्छा करीत असतात. हे परंतपा, राज्यासारखा दुसरा कोणताहि धर्म नाहीं. संकटकाळीं राजांचा धर्म याहून दुसरा आहे. कित्येक लोक दानानें, कित्येक आपल्या कर्मानें, कित्येक तपस्वी तपाच्या योगानें, कित्येक बुद्धीनें तर कित्येक आपल्या अंगच्या दक्षतेनें द्रव्यसंचय करितात. द्रव्यहीन मनुष्याला दुर्बल म्हणतात, धनाच्या योगानें पुरुष बलवान् होतो. धनवानाला सर्व प्राप्त होतें. 'कोशवान् मनुष्याला सर्व संकटांतून तरून जातां येतें.' कोशाच्या योगानें मनुष्याला धर्म आणि काम, तसेंच इहलोक व परलोक यांची प्राप्ति होते. तो कोश धर्माच्याच योगानें मिळविण्याची आकांक्षा धरावी. अधर्मानें संपादन करण्याची इच्छा कधींहि करूं नये. १२. १. १३०.

येथें पहिलें राजधर्मपर्व समाप्त झालें.
